प्रभा

संरक्षक

प्राचार्य

उपप्राध्यापक काशीनाथ पौडेल

प्रधान सम्पादक

डा रमेश घिमिरे

सहप्राध्यापक

सम्पादक

सहप्राध्यापक टेकनाथ घिमिरे

उपप्राध्यापक जङ्गबहादुर भट्टराई

उपप्रशासक सुरजकुमार लामा

हेड असिस्टेन्ट भेषबहादुर निरौला

प्रकाशक

पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान

नाम : प्रभा

विधा : समालोचना

प्रकाशक : पिण्डेश्वर विद्यापीठ

ठेगाना : धरान, सुनसरी

वर्ष : २९

अङ्क : १६

सर्वाधिकार : प्रकाशकमा

प्रकाशन वर्ष : २०७८, श्रीपञ्चमी

प्रकाशित प्रति : ३००

मुद्रण : उज्ज्वल प्रिन्टर्स, धारन - ७

(यस पत्रिकामा प्रकाशित लेखरचनाहरू लेखकरचनाकारका मौलिक हुन् । यससम्बन्धी जबाफदेही निजहरूमै रहेको छ ।)

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
Nepal Sanskrit University
बेलझुण्डी, दाङ
Beljhundi, Dang

उपकुलपतिको कार्यालय
Office of the Vice-Chancellor

Reference No.
पत्रसङ्ख्या : (फा.नं.)
चलानी नम्बर :

मिति/Date : २०७८।०४।११

विषय (Subject) :- **शुभकामना**

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय अन्तर्गत प्रदेश नं. १ स्थित पिण्डेश्वर विद्यापीठले आफ्नो स्थापना कालदेखि आज सम्म गरेको शैक्षिक योगदान ज्यादै महत्वपूर्ण रहेको छ ।यस विद्यापीठको उत्पादनले देशको चौतर्फी विकासमा टेवा पुऱ्याएको छ । यस विद्यापीठले आफ्नो वार्षिक मुखपत्र **"प्रभा"** नामक १६औं अंक प्रकाशित गर्न लागेको सुन्दा ज्यादै खुशीको अनुभव भएको छ । यस किसिमका साहित्य र प्राज्ञिक गतिविधिले साहित्य प्रेमीका जिज्ञासालाई पूर्णता प्रदान गर्न सफल हुनेछ भन्ने विश्वास लिएको छु । जागरणशील चिन्तनले ओतप्रोत यस पत्रिकाले संस्कृत वाङ्मय र विद्यापीठको गरिमालाई अझ सुदृढ र सबल बनाउने काममा सफलता एवम् निरन्तरता पाओस भन्दै यस महत्त्वपूर्ण काममा संलग्न रहनु भएका सम्पादक, लेखक, साहित्यकारहरूलाई हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

प्रा.डा. यादवप्रकाश लामिछाने
उपकुलपति
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
बेलझुण्डी,दाङ

उपकुलपति
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

फोनः ०८२-५२०९६४, ०८२-५२०९६५, फ्याक्सः ०८२-५२०९६४, पोस्ट बक्स नं.: ५००३
Tel. No.: 082-520964, 082-520965, Fax 082-520964, P.O. Box.No.: 5003, Website: www.nsu.edu.np

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
Nepal Sanskrit University

बेलझुण्डी, दाङ
Beljhundi, Dang

शिक्षाध्यक्षको कार्यालय — Office of the Rector

Reference No.
पत्र संख्या :- १३९ (फा.नं.)
चलानी नम्बर :- २३६

दिनाङ्क/Date २०७८/०३/२५

विषय **(Subject) :-** शुभाशंसा

पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरानबाट निरन्तर प्रकाशनमा आइरहेको प्रभाको १६ औं अङ्क पाठकसमक्ष आउन लागेको सुखद खबरले मलाई उत्साहित बनाएको छ । प्रभा मेरालागि लेखनको स्तरीकरणमा प्रेरणाको जरुवा बनेको छ । प्रभामा ०४८ सालमा कथा र ०५१ सालमा समालोचना छापिएपछि आफूले सृजना र समालोचनाको मूलबाटो फेला पारेको कुरा बिर्सन सक्दिनँ । मलाई मात्र होइन, प्रभाबाट नै हजारौं कलमहरूलाई सृजना र प्राज्ञिक अनुशीलनमा उत्प्रेरणा मिलेको छ ।

धरानको प्राज्ञिक धरातलका जब्बरु आधार बन्न पुगेका अमर नामहरू पं. छविलाल, प्रा.टीकाप्रसाद तथा वर्तमानमा क्रियाशील प्रा.डा.माधवप्रसाद, प्रा.डा.टङ्कप्रसादजस्ता गुरुकलमका विधागत विशिष्टताको प्रथम आरोहणको शिविर पिण्डेश्वर महाविद्यालय नै हो । यस लहरमा कलमी कीर्तिको उज्यालामा हाँसिरहेका डा. नरेन्द्र चापागाईं, पं.नेत्रप्रसाद काफ्ले, उपेन्द्र पागलहरूको औपचारिक शैक्षिक जीवनको प्रेरक शीतल चौतारी पिण्डेश्वर महाविद्यालय नै हो ।

नेपालको पूर्वी क्षितिजबाट शिक्षाको उज्यालो सञ्चरणमा २००८ देखि अविरत लागिरहेको तत्कालीन पिण्डेश्वर महाविद्यालय, हाल पिण्डेश्वर विद्यापीठका रूपमा सत्तरी वसन्तको परिपक्व अवस्थामा विषय र विधागत बहुआयामका साथ क्रियाशील छ । हो, यही शैक्षिक संस्थाका आँगनबाट अक्षरका सारथि भाषा, कला, साहित्य, न्यायजस्ता अनेक क्षेत्रमा स्थापित बनेर प्रा.डा देवी गौतम, प्रा.डा बद्रीविशाल, अन्वेषक स्रष्टा अच्युतरमण, कानुनविद् हरिहर दाहालहुँदै डा.देवी नेपाल र डा.लेखप्रसादजस्ता सशक्त प्रतिभाको निर्माण भएको हो ।

यस विद्यापीठले काठमाडौंमा अग्रजहरूले चलाएको जयतु संस्कृतम् -को जागरण अभियानकै लयमा तत्कालीन विषम राजनैतिकसामाजिक परिवेशसँग भिड्दै संस्कृत छात्र पुस्तकालय स्थापना र नेपाल पत्रिका प्रकाशनका माध्यमले पूर्वी भेगमा संस्कृतको शास्त्रीय ज्ञानको प्रवर्धनसँगै आधुनिक भाषा र विधाका साथमा सामाजिक, साहित्यिक र राजनैतिक सञ्चेतनाको लहर चलाएको इतिहास निकै गर्व लाग्दो छ ।

पं.छविलाल पोखेल र अन्य धेरै शिक्षासेवीका समर्पणभावबाट फुलेको आजको पिण्डेश्वर विद्यापीठ संस्कृत, नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषाका माध्यमले प्राज्ञिक अनुशीलनमा दत्तचित्त प्राज्ञहरूको योगदानबाट सर्वत्र आफ्नो सबल पहिचान कायम राख्न सफल बनेको छ । प्रभासँगै पीपल, मर्यादा, प्रज्ञाज्योति, निष्ठा, गवेषणा, प्रगति, लालिगुराँस, नेपालजस्ता प्रकाशनले यस क्षेत्रकै अनुसन्धानमूलक प्राज्ञिक कर्मको प्रभावी जग बन्न पुगेको छ ।

प्रत्येक वर्ष प्राध्यापक, कर्मचारी र विद्यार्थीहरूका स्तरीय सृजना तथा समालोचनाका सुन्दर फूल मगमगाउने प्रभा साँच्चै हामी सबैका लागि कलमी कर्मको सुवासी पारिजात बन्दै आएको छ ।

प्रभा आफ्नो १६ औं अवतारमा बहुभाषा र बहुविधाको समष्टि बनेर अझ खँदिला विधागत अनुन्धानमूलक आलेखका साथ विद्यार्थीवर्गका सुन्दर सृजनाकुसुमका महक बोकेर पाठकवर्गसम्म आइपुगेको छ । म यस प्राज्ञिक कर्मका अभियन्ता मित्रहरूलाई हार्दिकताका साथ आभार व्यक्त गर्दछु ।

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयले प्राज्ञिक अनुशीलनलाई प्रोत्साहन दिँदै आएको छ । हाम्रो बहुभाषिक तथा बहुसांस्कृतिक मुलुकको उन्नयनमा भाषा, कला, साहित्य र संस्कृतिसम्बद्ध क्षेत्रहरूको खोजमूलक कर्मले प्रेरित सद्भावभरि सेवाले नै सफलता मिल्न सक्दछ । अतः यस्ता महत्त्वपूर्ण प्राज्ञिक कर्मको दृष्टान्त बनेको प्रभाको सफलता र निरन्तरताको कामना गर्दछु ।

२५/०३/०७८

(प्रा.डा.भीमप्रसाद खतिवडा)
शिक्षाध्यक्ष
ने.सं.वि.बेलझुण्डी, दाङ ।

शिक्षाध्यक्ष
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

फोन नं.: ०८२-४०००३४, फ्याक्स नं.०८२-४०००४ इमेल आईडी nsurectoroffice@gemal.com

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
Nepal Sanskrit University

बेलझुण्डी, दाङ
Beljhundi, Dang

कुलसचिवको कार्यालय Office of the Registrar

Reference No.
पत्र संख्या :- (फा.नं.)
चलानी नम्बर :- 2022

दिनाङ्क/Date २०७९।०१।०८

विषय **(Subject) :-** शुभाशंसा ।

पिण्डेश्वर विद्यापीठबाट प्रभा सामयिकीको सोह्रौं अङ्क प्रकाशित हुन लागेको थाहा पाउँदा हर्ष लागेको छ । यो विद्यापीठ प्रदेश - १ को एक प्राज्ञिक धरोहर हो, प्राच्य वाङ्मयको अध्ययन- केन्द्र हो साथै नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयको एउटा गर्विलो अङ्ग हो । यस संस्थाका प्रत्येक प्राज्ञिक तथा शैक्षिक गतिविधिहरू मार्गदर्शक, आदर्श र उदाहरणीय बनून् भन्ने विश्वविद्यालयीय चाहनालाई प्रभाका यस अङ्कले पनि अनुसरण गर्ला भन्ने मैले सोचेको छु ।

अधीति, बोध, आचरण र प्रचारण प्राच्य विद्यापरम्पराका वस्तुगत चरणहरू हुन् । यसभित्र ज्ञानको प्राप्तिमा मात्र होइन, ज्ञानको वितरणमा पनि उत्तिकै ध्यान देऊ; बोध गरेका विषयलाई आचरणमा पनि उतार भन्ने व्यवहारमूलक रहस्य लुकेको देखिन्छ । वास्तवमा यस मान्यताअनुसार ज्ञानलाई व्यवहारमा उतार्न सकिएन भने, आचरणमा आत्मसात् गर्न सकिएन भने एवम् उपयोगी ज्ञानलाई प्रचार गर्न सकिएन भने त्यसको उपयोगितामा ह्रास आउँछ साथै विलोप हुनेतर्फ पनि लाग्दछ । यस तथ्यलाई दृष्टिगत गरी यस्ता प्रकाशनहरूले हाम्रा प्राच्य ज्ञानपरम्पराका अत्यन्त उपयोगी रहस्यको उद्घाटनमा केन्द्रित हुनुपर्छ, अधुनातन ज्ञानसन्दर्भहरूको संयोजन गर्नुपर्दछ र हाम्रा शिक्षाप्रणालीभित्र चलेका अध्ययन-अध्यापनलाई सघाउ पुऱ्याउनुपर्दछ ।

अबको युग अलिक फरक खालको छ । सूचना र सञ्चारका विकासले संसारलाई साँगुरो बनाएको छ । हामीले बुझेका र जानेका वस्तुहरू विश्वसामु कत्तिको खरो उत्रिन्छन् भनेर गहिरो गरी सोच्नुपर्ने भएको छ । विश्वका मानिसले अब एउटै मैदानमा कुदेर दौडकौशल देखाउनुपर्ने भएको छ । हामी दौडिने मैदान पनि त्यही हो । त्यसैले आजभन्दा भोलि र भोलिभन्दा पर्सि हामी अझ तिखारिँदै जानुपर्ने आवश्यकता छ । यस्ता शैक्षिक संस्थाहरूबाट प्रकाशित सामयिक मुखपत्र वा जर्नलहरू र तिनमा प्रकाशित लेखहरू हामीलाई यसै दिशामा अग्रेसर बन्ने आधार बन्न सकून् एवम् हाम्रा बौद्धिक, शैक्षिक तथा प्राज्ञिक कौशलका कसौटी बनून् भनेर हामी सचेष्ट रहनुपर्दछ ।

पिण्डेश्वर विद्यापीठबाट प्रकाशित हुने गरेको प्रभा यही आवश्यकतालाई परिपूर्ति गर्न सधैं कटिबद्ध हुनेछ, प्रतिवर्ष अझ स्तरीकृत स्वरूपका साथ उदाउनेछ, प्राज्ञिक सौन्दर्यतर्फ सधैँ अभिमुख हुनेछ एवम् हाम्रा ज्ञानवाटिकाका विद्यार्थी-प्रतिभारूप आँकुराका गोडमेलमा समेत सहयोगी बन्नेछ भन्ने विश्वासका साथ यसनिम्ति हार्दिक शुभकामनासमेत व्यक्त गर्दछु ।

माधव अधिकारी
(कुलसचिव)
कुलसचिव (रजिष्ट्रार)
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

फोन नं.: ०८२-४००००४ Tel. No.: 082-400004

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
NEPAL SANSKRIT UNIVERSITY
पिण्डेश्वर विद्यापीठ
PINDESHWOR CAMPUS
धरान-१४, (सुनसरी)
Dharan-14 (Sunsari)

पत्र संख्या / Ref No: ७८६ ०७८/०७९
चलानी नं / Dispatch No: १६४

मिति: २०७८।१२।२२

शुभकामना

संस्कृत वाङ्मय ज्ञानविज्ञानको वैभवले सम्पन्न संसारकै प्राचीन र समृद्ध मानिन्छ । ज्ञानविज्ञान, कलासंस्कृति, भाषासाहित्य, योगदर्शन आदि विभिन्न क्षेत्रमा भएको विशिष्ट ज्ञानभण्डारका कारणले संसारभरि संस्कृत वाङ्मयप्रति सबैको ध्यान आकर्षित भएको पाइन्छ। संस्कृत वाङ्मय भित्रको यही सम्पन्नताले गर्दा नै आज विश्वका धेरै विश्वविद्यालयहरूमा यसको अध्ययन अध्यापन हुनु खुसीको विषय हो। संस्कृत वाङ्मयमा निहित रहेको समाजोपयोगी ज्ञानराशि आधुनिक वैज्ञानिक समाजमा पनि जीवनको महत्त्पूर्ण अङ्ग बनेको पाइन्छ ।

पिण्डेश्वर विद्यापीठ पूर्वी नेपालको प्रसिद्ध संस्कृत अध्ययनको केन्द्र हो । यहाँ संस्कृतका वेद, व्याकरण, न्याय, साहित्य, ज्योतिष र धर्मशास्त्र विषयका साथै आधुनिक विधातर्फका नेपाली, अङ्ग्रेजी, अर्थशास्त्र, राजनीतिशास्त्र विषयको समेत अध्ययन अध्यापन गरी दक्ष जनशक्तिको उत्पादन हुँदै आएको छ । विद्यापीठले संस्कृत र आधुनिक विद्यासँग सम्बन्धित विज्ञजन, प्राध्यापक, कर्मचारी, विद्यार्थी तथा अभिभावकहरूका समाजोपयोगी विचारलाई मुखरित र सम्प्रेषित गर्न वहाँहरूका लेखरचनाहरूलाई समेटेर विगत तीन दशकदेखि निरन्तर 'प्रभा' पत्रिका प्रकाशन गर्दै आएको छ। भाषा, साहित्य, कला, संस्कृति र अध्यात्मविज्ञानका विविध क्षेत्रलाई समेटेर पिण्डेश्वर विद्यापीठको वार्षिक मुखपत्रका रूपमा 'प्रभा' निरन्तर प्रकाशित हुन पाउनु खुसीको विषय हो।

प्रभा पत्रिकाको यस अङ्कको प्रकाशनका लागि निरन्तर काम गर्नुहुने सम्पादक मण्डल, आफ्ना अमूल्य लेखरचना उपलब्ध गराएर सहयोग गर्नुहुने प्राध्यापक, कर्मचारी र विद्यार्थी वर्ग तथा प्रकाशनलाई निरन्तरता प्रदान गर्न हर्दम सहयोग गरिरहने नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय एवं विश्वविद्यालयका वर्तमान पदाधिकारीज्यूहरू साथै सम्पूर्ण सहयोगी महानुभावहरूप्रति हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु। 'प्रभा' पत्रिकाले आफ्नो प्रभालाई निरन्तर बढाउँदै लैजाने विश्वासका साथ हर्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

२०७८।१२।२२
काशीनाथ पौडेल
प्राचार्य
प्राचार्य

Phone No : 025-570285 Email: infopindeshwor@nsu.edu.np

सम्पादकीय

हामी गर्वान्वित छौँ । अब प्राज्ञिक धरातल फराक हुन थालेको छ, शैक्षिक क्षितिज उघ्रिन लागेको छ साथै बौद्धिक गतिविधिको आयाम विस्तृत बन्दै गएको छ । हाम्रा पूर्वजहरू, अग्रजहरूले निष्ठामय अभियान एवम् आस्थावान् प्रज्ञासन्धानका अनेक आरोहावरोह गर्दै पार गरेका यात्राहरू असाध्यै मननीय छन् । हामी तिनैका पृष्ठभूमिमा उभिएका छौँ । तिनै यात्राका अनुभव र ज्ञानशिल्पबाट हामी अनुस्यूत छौँ, अनुप्राणित छौँ । हामी भन्ने दिशातर्फ लाग्दै छौँ - "अग्रजहरू १ हाम्रा ऊर्जाहरू तिनै तपाईंहरूले रोपेका प्रज्ञावल्लरीलाई पल्लवित र पुष्पित गराउन तन्मय छन् र तिनबाट हामी राष्ट्र र समाजलाई सुरभित तुल्याउन तल्लीन छौँ ।"

विद्यार्थीहरूमा शैक्षिक गुणस्तरको भोक छ, शिक्षकप्राध्यापकहरू प्रज्ञासेवामा तल्लीन हुँदै अध्ययन र अनुसन्धानका दिशामा सदैव निष्ठावान् हुनुहुन्छ साथै विश्वविद्यालय प्राज्ञिक र शैक्षिक समुन्नयनका दिशामा सधैँ जागरुक र प्रतिबद्ध छ साथै हामीलाई स्नेहसाथ सधैँ हेरिरहने बौद्धिक वर्ग हामीप्रति विश्वस्त छ भने हामीमा ऊर्जाको बीजारोपण हुने नै भयो । हाम्रा प्राज्ञिक र शैक्षिक यात्राका क्रममा यही ऊर्जाको सञ्चय गरिरहेका छौँ । त्यही प्रज्ञास्थाका पाइलाको एक दृष्टान्त हो यो 'प्रभा - १६' ।

यो निरन्तरता हो । निरन्तरतामात्र हैन, विद्यानिष्ठाका यात्राको विश्वविद्यालयको तथा विद्यापीठको पनि एक अग्रगामी पाइलो पनि हो । पाइलाहरू बिसिने छैनन् । प्रज्ञाचरी नथाक्ने उडानमा हुनुपर्छ, हुन्छ नै । अनुभवहरूले हामीलाई पनि खार्दै लैजालान् र प्रज्ञापक्षीका उडानको सौन्दर्यस्वादका विनिमयमा हामी सधैँ तत्पर छौँ ।

यसमा शुभकामना दिएर प्रेरणालाई जागृत गराउने ने.सं.वि.का समादरणीय पदाधिकारीहरू उपकुलपतिज्यू, शिक्षाध्यक्षज्यू तथा कुलसचिवज्यूप्रति हामी कृतज्ञ छौँ । पिण्डेश्वर विद्यापीठका प्राचार्यज्यू यस विद्याप्रभा 'प्रभा'का संरक्षकका रूपमा रहेर मनसा विद्यापीठीय गौरवसमृद्धिमा लागेकैले यसले निरन्तरता पाएको हो । लेखरचना दिई यसलाई प्रभाको दैहिक तथा आत्मिक सौन्दर्यमृद्धिमा योगदान गर्नुहुने लेखक(रचनाकारप्रति आभार व्यक्त गर्दछौँ । प्रेरणास्रोतहरू सबै सबै हाम्रा लागि नमस्करणीय छन् । सम्पादनसन्दर्भमा अनुस्यूत बन्न पुगेका त्रुटिले जन्माएका नराम्राजति हामी सम्पादकहरूका टाउकामा, यसभित्रका सौन्दर्यको श्रेय यहाँहरूका शिरमा । जयतु संस्कृतम् !

विषयसूची

पदचतुष्टयको समीक्षात्मक अध्ययन, उपप्रा. काशीनाथपौडेल १
पृथ्वीनारायण शाह : एक कुशल आर्थिक चिन्तक - उपप्रा. कृष्णगोपाल अधिकारी ६
काव्यहेतुको स्वरूप : एक दृष्टि - खेमनाथ पौड्याल १३
भाषा, व्याकरण र पत्रकारिता - सहप्रा. डा. खेमराज खनाल १९
किमिदं काव्यसौन्दर्यम् - सहप्रा. डा. गुरूप्रसादकोइराला ४४
ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा 'बसन्ती' उपन्यासको प्राप्ति - सहप्रा. डा. घनश्याम दाहाल ५९
को आउन्न नेपालमा - टीका अधिकारी सुजन ७८
श्रीमद्भागवतमहापुराणको अष्टमस्कन्धमा पाइने केही वनस्पतिहरू - उपप्रा. टीकाराम दहाल ७९
आचार्यगौतमोक्तप्रमेयविवेचनम् - उपप्रा. तुलसीपौडेलः ८८
परिभाषासूत्रविमर्शः - नवराजढुङ्गाना ९२
पूर्वीय दर्शन र विजय मल्लको कोसँग जुधौं नाटक - डा. नित्यानन्द खतिवडा १०१
फलितज्योतिषशास्त्रे कुष्ठरोगस्य निरूपणम् - नरोज-आचार्यः ११८
नेपाल घुम्ने गरे - नेत्र रिजाल १३२
व्याकरणशास्त्रे पाणिनि - सहप्रा. पुरुषोत्तम खतिवडा १३३
संस्कृतस्य धातोः समीक्षणात्मकमध्ययनम् - पुष्पन्यौपानेः १३७
साहित्यमा ध्वनि - उपप्रा. पुष्पराज न्यौपाने १४८
रामानुज दर्शन एक विवेचना - प्राध्यापक, भरत भट्टराई १५४
English Literature or Literature in English: A Debate - Ass. Lec. Man Kumar Rai १६३
व्यजनावृत्तिको स्वरूप - उपप्रा. डा.महानन्द तिमिल्सिना १७०
अमूर्त आवाज - महेश दाहाल १७७
प्रतिमानाटके प्रयुक्ता अर्थालङ्काराः - उपप्रा. डा. रत्नावलीशर्मा १८१
कादम्बरीकथाकाव्यस्य परिचयात्मकं समीक्षणम् - सहप्रा. डा. रमेशघिमिरे १८७
Nature and Nostalgia: An Ecocritical Study of Selected Poems - Dr. Ramesh Kumar Limbu १९९
हिमाद्रिमहिमकाव्यस्य समीक्षणम् - उपप्रा. डा. रीताज्ञवाली २०९
तोदा उपन्यासको विश्लेषण - रोमनाथ ढुङ्गेल २१४
व्याकरणप्रयोजनं मुनित्रयं धातूपसर्गप्रत्ययाश्च - विमलचन्द्रदाहालः २३२
पाणिनेरष्टाध्याय्यां सूत्ररचनायाः वैशिष्टचम् - उपप्रा. सुमनखतिवडा २४२
ग्रहणपरिचय तथा फलनिरूपण : एक समीक्षा - उपप्रा. हरिनारायण बास्कोटा २४७
विद्यापीठको वार्षिक प्रतिवेदन - (प्राचार्यका लेखनीबाट) २५२

पदचतुष्टयको समीक्षात्मक अध्ययन

काशीनाथपौडेल
उपप्राध्यापक
पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान

पृष्ठभूमि

भाषा मानव जातिको बहुमूल्य सम्पत्ति हो । यसले सभ्यता, इतिहास र जीवनशैली समेत झल्काउने गर्दछ । संस्कृत भाषा संसारकै प्राचीनतम भाषा हो । संसारका हरेक भाषालाई मानवभाषा बनाउन त्यस भाषाको व्याकरणले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । संस्कृत भाषालाई पनि मानकीकरण गर्न हाम्रा ऋषि-महर्षिहरूले व्याकरण शास्त्रको रचना गरेका थिए । हरेक भाषा समयअनुसार परिमार्जित र परिष्कृत हुँदै जान्छन् । संस्कृत भाषापनि वैदिक संस्कृत र लौकिक संस्कृत गरी दुई थरीका रहेका थिए । दुवै कालमा पछिल्लो पुस्ताको अवस्थालाई हेरेर भाषविद्हरूले व्याकरणको रचना गरे । वैदिक कालको भाषालाई परिमार्जित भाषा बनाउन महर्षि यास्कले निरूक्त नामक व्याकरणको रचना गरेर यस भाषालाई अक्षुण्ण राखेका छन् । लौकिक संस्कृतलाई सुरक्षित राख्न पनि ब्रह्मा, इन्द्र, पाणिनि जस्ता आचार्यहरूले आ–आफ्नै तरिकाले व्याकरणहरू रचना गरेका थिए । प्राचीन समयमा वैदिक व्याकरणको शब्द सङ्ग्रहरूप कोशग्रन्थलाई 'निघण्टु' भनिन्थ्यो । त्यसै गरी निरुक्तग्रन्थमा वेदका शब्दहरूको व्युत्पत्तिमूलक अर्थ गरिएको छ । निरूक्तमा प्रतिपादित पदचतुष्टयको समीक्षात्मक अध्ययन गर्नु नै यस आलेखको उद्देश्य हो ।

आचार्य पाणिनि र यास्कको पद व्यवस्था

व्याकरण शास्त्रले "अपदं न प्रयुञ्जीत" (पा. महाभाष्य पृ.२०) अर्थात् पद नमानिएका, पदत्वसिद्धि नभएका शब्दहरूको प्रयोग गर्नुहुँदैन । जुनशब्दहरू सार्थक छन्, ती शब्दहरूमात्र प्रयोग गर्नुपर्दछ । निरर्थक शब्दहरू प्रयोग गर्दा पाप हुन्छ भन्दै "सुष्ठुशब्दप्रयोगे धर्मः" (पा.महाभाष्य, पृ.२०) शुद्ध शब्द प्रयोग गर्दा धर्म हुन्छ भनी पदत्व मानिएका शब्दमात्र प्रयोग गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएको पाइन्छ । महर्षि पाणिनिले "सुप्तिङ्गन्तं पदम्" (अष्टाध्यायी पृ. ५०) सुप् प्रत्यय लागेका रामः, हरिणा र तिङ् प्रत्यय लागेका भवन्ति, बभूव आदि शब्दहरू लाई पद मान्दै ती पदहरूलाई सुबन्त र तिङन्त गरी दुई भागमा

बाँडेको पाइन्छ । महर्षि यास्कले निरूक्त शास्त्रमा 'नामाख्यातोपसर्गनिपातानि चत्वारि पदजातानि' (निरूक्त पृ. ४) भनेर अर्थात् नाम, आख्यात, उपसर्ग र निपात गरेर चार प्रकारका पदहरूको व्यवस्था गरेका छन् ।

आचार्य यास्क र पाणिनिको पदविभाग

आचार्य यास्क वैदिक व्याकरणशास्त्रका अनुयायी हुन् भने आचार्य पाणिनि लौकिक व्याकरणका सफल प्रयोग कर्ता हुन् भनेर विद्वान्हरूले बताएका छन् । अष्टाध्यायी पाणिनिको व्याकरण जगत्कै प्रामाणिक र सुप्रसिद्ध रचनाहो । त्यसैगरी निरूक्तशास्त्र वैदिक व्याकरणशास्त्रको सर्वमान्य रचना हो । आचार्य पाणिनिले अष्टाध्यायीमा यास्कको नामउल्लेख गरेका छन्,अतःआचार्य यास्क पाणिनिभन्दा पूर्व रहेको कुरा स्वतः प्रमाणित हुन्छ । पश्चवर्ती आचार्य पाणिनिले यास्क जस्ता पूर्ववर्ती आचार्यलाई प्रमाण मानेर आफ्नो अतुलनीय व्याकरण शास्त्रको रचना गरेको पाइन्छ । यास्कले नाम, आख्यात, उपसर्ग र निपात गरी पदलाई चार भागमा बाँडेका छन् । पाणिनिले सुबन्त र तिङन्त गरी पदलाई दुईभागमा विभाजन गरेका छन् । व्युत्पादनका आधारमा भने धातुद्वारा निर्माण गरिएका पदलाई तिङन्त(क्रियापद) र कृदन्त (सुबन्तकै कोटिमा) समावेश गरेका छन् । सुबन्तमा भने निपात, उपसर्गसमेत समेटिएको पाइन्छ । जे भए पनि पदहरूको विभाजन गरी संस्कृत भाषालाई आ-आफ्ना समयमा सबल बनाई मानवसभ्यताको विकासमा योगदान दिनु दुवैको उद्देश्य रहेको देखिन्छ ।

आचार्य यास्कका मतानुसार पदका प्रकार

याष्काचार्यले निरूक्तको निघण्टु भाष्यमा 'तान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च भवन्ति' (निरूक्त पृ.३) भनी उल्लेख गरेका छन् । अर्थात् उनले नाम, आख्यात, उपसर्ग र निपातलाई समेटेर चार प्रकारका पदजात स्वीकार गरेका छन् । यी सबै कुरालाई उनले 'पदचतुष्टयोद्देश्यकथनम्' शीर्षक दिएका छन् ।

नाम

यास्काचार्यले नामको लक्षण यस प्रकार गरेका छन् 'सत्त्वप्रधानानि नामानि' (निरूक्त पृ.४) अर्थात् जुनपदमा सत्त्व (द्रव्य तथा सिद्धभावलाई) प्रधान मानिन्छ । त्यसैलाई नाम भनिन्छ । यसको प्रतीति लिङ्ग, सङ्ख्याद्वारा युक्त हुन्छ । देवदत्तः रामः आदि प्रातिपदिक जति सबै नामअन्तर्गत पर्दछन् ।

यसलाई संज्ञा पनि भनिन्छ । 'सम्यग्ज्ञायते अनया' यस व्युत्पत्तिद्वारा जुन शब्दको उच्चारण गर्दा उसको शरीररूपी द्रव्यको उपस्थिति भई त्यस विषयको सम्पूर्ण ज्ञान हुन्छ, त्यस नामलाई संज्ञाको पर्यायवाची शब्द मानिएको हो । आचार्य औदुम्बरायण आदिका मतमा चाहिँ शब्द उच्चारण गर्दा हाम्रा इन्द्रियद्वारा जीवको उपस्थिति हुन्छ भन्ने विचार पाइन्छ । त्यस समय शब्द नित्य जस्तो प्रतीत हुन्छ । हामीले शब्द उच्चारण गरी आवाजका रूपमा बााहिर निकालेपछि त्यही शब्द अनित्य भएर आउँछ । इन्द्रियको सन्निकर्ष हुँदा त्यो शब्द नित्य हुने र वक्ताको मुखबाट निःसृत भई अर्काको श्रुतिगोचर भएपछि शब्द अनित्य हुन्छ ।

यसरी शब्द अनित्य मान्दा पदहरूलाई चार भागमा विभाजन गर्नु अनुपयुक्त मानिन्छ । शब्द अनित्य भए पनि विभिन्न नाम दिएर बोलाउनु व्यवहारिक मानिने र सरलता महसुर हुनाले लोकव्यवहारका लागि हरेकको नामाकरण गरिएको हो । लौकिक भाषामा नामपदले विभिन्न अर्थ प्रकट गर्दछ । वैदिक भाषामा नामशब्दका उच्चारणले देवताको विभिन्न अर्थ प्रकट हुन्छ । समयअनुसार नामशब्दले तत् तत् देवता र मानव तथा उपयोगी वस्तुको ज्ञान हुन्छ ।

आख्यात

'भावप्रधानम् आख्यातम्' (निरूक्त, पृ.४) अर्थात् भाव भनेको क्रिया हो । जुन पदमा क्रियाको प्रधानता हुन्छ, त्यसलाई आख्यात भनिन्छ । जस्तै व्रजति (जान्छ), पठति(पढ्छ), जुन ठाउँमा नाम र आख्यात एकैपटक आउँछन् त्यहाँ नाम अप्रधान भई भावको नै प्रधानता हुन्छ । गच्छति र पक्ति नामक आख्यातले जानेर पकाउने क्रियाको ज्ञान हुन्छ । क्रियाद्वारा नै सुरुदेखि अन्त्यसम्मका सम्पूर्ण कार्यहरूको ज्ञान हुन्छ । अदस् (यो) आदि गरिएका सर्वनामद्वारा नामको सामान्य कथन पुष्टि हुन्छ भने गौः, अश्वः, पुरूषः आदिद्वारा नामको विशेष कथन पुष्टि हुन्छ । भवति आदि क्रियाले आख्यातको सामान्यकथन हुन्छ । आस्ते, शेते, व्रजति, तिष्ठति आदिद्वारा आख्यातको विशेष कथन रहने स्पष्ट देखिन्छ । यसरी नामका साथमा आएका क्रियाहरू अवस्थानुसार सामान्य र विशेष अवस्थामा प्रतीत हुन्छन् ।

उपसर्ग

उपसर्ग पदको तेस्रो भेद हो । उपसर्गहरू शब्दसँग जोडिएर आएका हुन्छन् । उपसर्ग नाम र आख्यातसँग जोडिएर आएपछि मात्र अर्थ निस्कन्छ । स्वतन्त्र रूपमा यिनीहरूको अर्थ हुँदैन । यही कुरा बुझाउन आचार्य यास्कले भनेका छन् - 'ननिर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुः' 'नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोग-द्योतकाः भवन्ति' (निरूक्त, पृ. ११) । उपसर्गलाई द्योतक र वाचक गरी दुई प्रकारमा बाँडिएको छ । शाकटायन आचार्य उपसर्गले शब्दको अर्थ द्योतन गर्ने भएकाले यसलाई द्योतक मान्दछन् । अरू शब्दहरू निपातका वाचक हुन् भन्ने उनको मत रहेको पाइन्छ । नैयायिक र मीमांसकहरू उपसर्गलाई द्योतक मान्दछन् । वैयाकरणहरूले उपसर्ग र निपात दुवैको अर्थ द्योतक हुन्छ भन्ने मानेका छन् । यही कुरा भतृहरिले स्वीकार गर्दै उपसर्ग र निपात द्योतक र वाचक दुवै हुन् भनी आफ्नो ग्रन्थ "वाक्यपदीयम्"मा उल्लेख गरेका छन् । आचार्य शाकटायनले उपसर्गको आफ्नो अर्थ नहुने तर नाम र आख्यातसँग जोडिएर अनेक अर्थ हुन्छ भन्ने विचार प्रकट गरेका छन् । यसका अतिरिक्त उपसर्गले शब्दको अर्थ पनि गरिदिन्छन् । अभि (आभिमुख्य), प्रति (प्रातिलोम्यम्) अति/सु (अभिपूजितार्थे), नि/अव (अनुगर्हार्थ्यौ) आदि ।

निपात

'उच्चावचेषु अर्थेषु निपतन्ति' (निरूक्त, पृ. १३) यो विग्रहद्वारा निपातको लक्षण गरिएको छ । यसबाट जो अनेक अर्थमा उपस्थित हुन्छ, त्यो नै निपात हो भन्ने पुष्टि हुन्छ । लौकिक व्याकरणअनुसार 'निश्शेषेण पतन्ति इति निपातः' भन्ने विग्रह हुन्छ । जस्तै अपि यो निपात उपमा अर्थ, पादपूर्ति र अर्थायिकका रूपमा प्रयोग हुन्छ । इव, न, चित्, नु, यी चारओटा उपसर्ग पनि उपमा अर्थमा प्रयोग हुन्छन् । वेदमा यसको उदाहरण 'अग्निरिवेन्द्र इवेति' रहेको देखिन्छ । न, यो निपात प्रतिषेध अर्थमा प्रयोग हुन्छ । चित्, यसको कर्म शब्दार्थको पर्यायवाची शब्दका रूपमा प्रयोग हुन्छ । नु यो निपात अनेक कर्ममा प्रयोग हुन्छ । च यसको प्रयोग समुच्चय अर्थमा प्रयोग हुन्छ । यसरी निपातको लक्षण र त्यसका विभिन्न अर्थहरूको प्रयोग निरूक्तमा गरिएको छ । पाणिनीय व्याकरण र वैदिक वाङ्मयको उपजीव्य ग्रन्थ निरूक्तमा निपातलाई आ-आफ्नै शैलीमा वर्णन गरिएको छ । जे भए पनि निपातका अर्थको आवश्यकताअनुसार प्रयोग गर्न सकिने कुरा यसबाट पुष्टि हुन्छ ।

निष्कर्ष

लौकिक र वैदिक दुवै संस्कृत व्याकरणमा पद व्यवस्थाका अलग अलग नियमहरू बताइएको छ । वैयाकरण पाणिनिले पदव्यवस्था प्रत्यय लागेपछि मात्र हुने कुरा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । निरूक्तमा पदव्यवस्थालाई भाष्यात्मक दृष्टिले पुष्टि गरिएको छ । निरुक्त सामान्य व्यक्तिको लागि दुरूह छ । पाणिनिले सूत्रात्मक शैली अपनाएकाले सुबोध्य छ । पाणिनिले सुबन्त, तिङन्त र कृदन्त गरी तीन पदको व्यवस्था गरेका छन् । अव्यय, निपात र कृदन्तलाई समेत सुबन्तमा गाभेका छन् । निरूक्तमा भने नाम, आख्यात, उपसर्ग र निपात गरी चार भागमा बाँडेको पाइन्छ । 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' सूत्रद्वारा अ, आ, आदि गरिएका स्वर उपसर्ग सबैलाई निपात मानेका छन् । यसमा निरूक्तकारको मत नै उपयुक्त भएको र चार प्रकारकै पदहरू रहेको कुरा स्वीकार्य रहेको छ ।

सन्दर्भगन्दर्भ सूची

उपाध्याय, बलदेव (वि.सं.२०५३), (सम्पा. ओमप्रकाश पाण्डे), **संस्कृत वाङ्मयका बृहद् इतिहास,** (द्वि.सं.), लखनऊ : उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान ।

दीक्षित, भट्टोजी, (सं.१९९७), (सम्पा. रामचन्द्राचार्य), **वैयाकरण सिद्धान्तकौमुदी,** वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती ।

दीक्षित, भट्टोजी, (सं.१९४५), **वैयाकरण सिद्धान्तकौमुदी,** वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती ।

पतञ्जलि, (सं.१९९५), **वैयाकरण महाभाष्यम्,** सातौं संस्करण, नयादिल्ली : मोतीलालवनारसी दास ।

पाणिनि, (सं. १९४५), सम्पा. गोपालदत्त पाण्डेय, **अष्टाध्यायी**, वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवन ।

मिश्र, जगदीशचन्द्र (१९९८), **वैदिकबाङ्मयस्येतिहासः,** (द्वितीयसंस्करण) वाराणसी : चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशन ।

यास्क, (सं २००२), **निरूक्तम्,** दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।

*

पृथ्वीनारायण शाह : एक कुशल आर्थिक चिन्तक

कृष्णगोपाल अधिकारी
उपप्राध्यापक
ने.सं.वि., पिण्डेश्वरविद्यापीठ

सार

पृथ्वीनारायण शाह (सन् १७२३-१७७५) आधुनिक नेपाल निर्माण गर्ने पहिलो राजा हुन् । यस लेखमा शाहका समयमा नेपालको अर्थव्यवस्थाका मुख्य आयामहरूका विषयमा चर्चा परिचर्चा गरिएको छ । विभिन्न आलेखहरू, नेपालको अर्थव्यवस्था परिचय सम्बन्धी पुस्तकहरूको अध्ययन गरेर आलेखलाई तयार गरिएको छ । तसर्थ यो लेख द्वितीयक स्रोतका सामग्रीमा आधारित रहेको छ । पृथ्वीनारायण शाह आधुनिक नेपालका निर्माता त हुन् नै यसबाहेक पनि उनीएक कुशल अर्थिक विचारक हुन् । उनको सोच र आर्थिक दृष्टिकोण समकालीन अन्य व्यक्तित्वहरूको भन्दा अग्रगामी, परिर्तनशील, दृढ र दूरदर्शी रहेको पाइन्छ । पृथ्वीनारायण शाह एक कुशल आर्थिक विचारक थिए भन्ने कुरा त्यसबेलाका उनले गरेका आर्थिक व्यवस्था, लिएका नीति र दिएका उपदेशलाई अध्ययन गरेर निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ ।

मुख्य शब्दहरू : राजस्व, आयात, निर्यात, एकीकरण, राजनीतिज्ञ ।

१. विषय परिचय

आधुनिक तथा एकीकृत नेपालका जन्मदाता पृथ्वीनारायण शाह हुन् । उनले पचासभन्दा बढी ससाना राज्यहरूलाई एकीकरण गरी समृद्ध र विशाल मुलुक बनाउने कामको थालनी गरेका थिए । पिता नरभूपाल शाहको देहान्तपछि केवल कीस वर्षको कलिलो उमेरमा राज्यको वागडोर यिनका हातमा आइपुगेको थियो । पृथ्वीनारायण शाहका पालामा भारतमा विस्तारवादी तथा साम्राज्यवादी अंग्रेजहरू ससाना कमजोर राज्यमा बाँडिएको नेपाललाई आफ्नो उपनिवेश बनाउन चाहन्थे । यस्तो परिस्थितिमा मुलकका टुक्रिएका ससाना राज्यलाई एकीकृत गरी विशाल र शक्ति शाली राज्य खडा गरेर मुलुकलाई बचाउने उनको अभियान एक विस्तारवादी सामन्ती चिन्तनबाट मात्र प्रेरित थियो भन्ने मान्न सकिन्न । बरु आर्थिक रूपमा समृद्ध राज्य निर्माण

गर्ने नेपाललाई बलियो र सम्पन्न मुलुकका रूपमा स्थापित गर्ने दृष्टिकोण थियो भन्न सकिन्छ ।

पृथ्वीनारायण शाह गोर्खाका राजा भएको समयमा पश्चिमी मुलुकहरूमा औद्योगिक क्रान्तिको लहर आएको थियो । आर्थिक चिन्तनमा .... अर्थशास्त्रीहरूको दबदबा थियो । उनीहरूको विचारमा आफ्नो आफ्नो मुलुकमा व्यापार विस्तार तथा मुलुकलाई सम्पन्न बनाउनुपर्छ भन्ने धारणा रहेको थियो । पृथ्वीनारायण शाहनेपाललाई आर्थिक, सामाजिक रूपमा सम्पन्नशाली बनाउनु पर्ने तथा सांस्कृतिक रूपमा आर्थिक योजना विस्तार पनि गर्नुपर्छ भन्ने तर्क सधैं अगाडि राख्तथे । उनी एक आर्थिक क्रान्तिका नायक थिए भन्न सकिन्छ । साथै, उनका चिन्तन र सुझावहरू पनि वर्तमान समयमा सान्दर्भिक र प्रासङ्गिक रहेको पाइन्छ ।

२. पृथ्वीनारायण शाह र उनको उपदेश

पृथ्वीनारायण शाह एक कुशल नेतृत्वकर्ता एवं अनुसन्धान कर्ताका रूपमा रहेको कुरा इतिहासका घटनाहरूको अध्ययन गर्दा बुझ्न सकिन्छ । राज्य सञ्चालन गर्न उनका उपदेश तथा सुझावहरू महत्वपूर्ण थिए । जसलाई नेपालको आर्थिक इतिहासमा दिव्योपदेशका नामले बुझिन्छ साथै यो दिव्योपदेशलाई आर्थिक विचारको आधारशीलाको रूपमा रहेको बुझिन्छ ।

३. चार जात र छत्तीस वर्णको सन्दर्भ

'नेपाल चार जात र छत्तीस वर्णको साझा फूलबारी हो' भन्ने पृथ्वीनारायण शाहको भनाइबाट उनले नेपालको विकासका लागि केवल एउटा जात वा समुदाय, वर्णको मात्र योगदान नभएर यहाँका सम्पूर्ण जातजातिहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको, सबैको उत्तिकै योगदान रहेको र आगामी दिनमा पनि यी सबैको भूमिका महत्वपूर्ण हुने तर्क गरेका छन् । राष्टलाई एकीकृत गर्ने र राज्यको आर्थिक समुन्नति गर्ने सबै पक्ष, पेसा, धर्म,वर्ण, लिङ्ग, जात जातिहरूको समान सम्बन्ध रहेको हुन्छ । त्यसै गरी उनले देशमा समृद्धिको लागि सबैले आआफ्नो ठाउँबाट योगदान पुर्याउनु पर्ने तथा आफ्नो योग्यता, क्षमता र दक्षतालाई बढाउँदै लैजानु पर्ने र त्यसलाई विधिन्न आधारमा लगाउन सकेमा मात्र राष्टको समृद्धि सम्भव हुने आधार पृथ्वीनारायण शाहले स्पष्ट पारेको छन् ।

४. जनतासमृद्धशाली बनाउनुपर्ने

पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेशमा 'प्रजा मोटा भया दरबार बलियो हुन्छ ।' भनिएको पाइन्छ । दिव्योपदेशमा रहेको यस प्रसङ्गबाटके स्पष्ट हुन्छ भने देश समृद्धिको मुख्य आधार भनेको देशका जनता नै हुन् । जनतालाई आर्थिक रूपमा समृद्ध बनाउन सकेमा मात्र मुलुकको समृद्धिहुन सक्छ, राष्ट पनि समृद्ध बन्न सक्छ । जनतालाई आर्थिक रूपमा समृद्ध बनाउँदै लगेमा मात्र मुलुकको समृद्धिको कामना गर्न सकिन्छ । तर, आजभोलिको सन्दर्भमा जनतालाई आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा सक्षम बनाउनु पर्ने आधार स्तम्भहरू आर्थिक पाटोमा उल्लेख गरिएको पाइँदैन । केवल नेता तथा प्रशासनिक निकायहरू मात्र समृद्धशाली बन्ने क्रमले उनको उपदेशमा भएको आर्थिक नीति वर्तमान समयमा लागु नभएको जस्तो आभाष पाइन्छ ।

५. न्याय सम्पादन तथा आर्थिक सुशासन

न्याय सम्पादन गर्दा आफ्ना जनतालाई न्याय निसाफ दिने न्यायशालाहरूमा आर्थिक कारोबार हुनुहुँदैन । न्यानिसाफ दिँदा केही राजस्व प्राप्त हुन्छ तर त्यसलाई दरबारमा खर्च नगर्नु भन्ने उपदेश गरेबाट न्याय क्षेत्रको सुशासनर स्वच्छताका लागि आर्थिक सुशासन कायम हुनुपर्ने उनको विचार रहेको बुझ्न सकिन्छ । न्यायशालाबाट प्रापत राजस्व दरबारमा खर्च गर्ने गरे न्यायमा विचलन आउन सक्ने उनको दूरदर्शी सूक्ष्म आर्थिक स्वच्छताको ध्येय झल्कन्छ । राजतन्त्रात्मक शासनमा नेपालको त्यतिबेलाको शासन प्रणालीमा न्याय सम्पादनमा दरबारको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्थ्यो ।

५. स्वदेशी सामानको उपयोग

पृथ्वीनारायण शाहले स्वदेशी सामानको प्रयोगमा जोड दिएका छन् । स्वदेशी कपडाको प्रयोग गर्नु पर्ने, स्वदेशमा नै कारीगरी सिकाएर, कपडा बुन्न सिकाएर कपडा, भाँडाकुँडा उत्पादन गर्नु पर्ने र विदेशी कपडा तथा सामानको प्रयोग गर्न मनाही गर्नुपर्ने विषय उनका उपदेशमा उल्लेख भएको पाइन्छ । उनले देशमा जनताहरूलाई स्वरोजगार बनाउनु पर्ने, आत्मनिर्भर बनाउनु पर्ने धारणा यहाँ व्यक्त गरेको पाइन्छ । उनले स्वदेशका वस्तुहरूको उपभोगलाई जोड दिएर भारत तथा चीनमा सामानहरू निर्यात गर्नु पर्ने कुराको उल्लेख गरेका छन् । वर्तमान समयमा देशमा सम्पूर्ण कुराहरू आयात भएर आर्थिक क्षेत्रमा व्यापार घाटाको स्थिति बढ्दै गएको सन्दर्भमा पृथ्वीनारायण शाहले

निर्यातमा जोड दिएको तथा आयातलाई पूर्ण रूपमा निषेष गर्नुपर्ने प्रसङ्गको उल्लेख गरेबाट पनि उनी दूरदर्शी आर्थिक चिन्तक भएको स्पष्ट हुन्छ ।

६. निर्यातजन्य व्यापारमा जोड

पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो निर्यात व्यापारबाट मात्र मुलुकको समृद्धि हुनुसक्ने पक्षलाई जोड दिएका छन् । उनले 'आफ्नो देशमा जिनिस तथा जडीबुटीहरू विदेश निर्यात गरी नगद खैंचनु' भन्ने भनाइबाट देशमा निर्यातजन्य वस्तुको पहिचान गरी निर्यात बढाएर विदेशी आम्दानीलाई स्वदेशमा भित्राउनु पर्छ भन्ने उनको धारणा रहेको स्पष्ट हुन आउँछ । यसबाट उनले आयातलाई घटाएर निर्यातलाई जोड दिएको स्पष्ट हुन्छ । वर्तमान समयमा संसारका सबै विकसित देशहरूको आर्थिक विकास बढी निर्यातजन्य व्यापारबाट सम्भव भएको देखिन्छ । निर्यातजन्य व्यापारमा कमजोर भएका राष्टहरू अहिले पनि गरिब र पछौटे नै रहेका छन् । तसर्थ, पृथ्वीनारायण शाहले व्यापार वृद्धि गरेर मात्र मुलुकको आर्थिक समृद्धि गर्न सकिने धारणा व्यक्त गरेको पाइनछ ।

७. प्राकृतिक साधनको उपयोग

पृथ्वीनारायण शाहले देशको प्रकृतिक स्रोत र साधन मुख्य गरी खनिज सम्पदाको प्रयोगलाई जोड दिएका छन् । प्राकृतिक सम्पदा प्राकृतिक सम्पदा , खानी, सम्पदा भएको क्षेत्रमा गाउँ बसाउनु हुँदैन । कहीँ कतै बसोवास गरेको भए त्यस वस्तीलाई अन्यत्र सारेर त्यहाँ खानी सञ्चालन गर्नुपर्ने सुझाव दिएका छन् । देशको आर्थिक क्षेत्रको सुधारमा प्राकृतिक संसाधनको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । अन्य आर्थिक उत्पादनका साधनहरू भूमि, पूँजी, श्रम तथा संगठन पनि परिचालित हुनुपर्छ । उनले प्राकृतिक साधनको उपयोगलाई अत्यन्त महत्व दिएको पाइन्छ । यसले पनि उनको आर्थिक चिन्तन सर्वतोमुखी, देशलाई समृद्धि दिन सक्ने र दूरगामी रहेको स्पष्ट हुनु आउँछ ।

वर्तमान समयमा संसारका देशहरू प्राकृतिक संसाधनको प्रयोगबाट आर्थिक विकास र समृद्धिलाई हासिल गर्न सफल बनेका देखिन्छन् । पृथ्वीनारायण शाहको दृष्टिकोणमा पनि प्राकृतिक साधनस्रोतको उपयोगबाट मुलुकलाई समृद्ध बनाउन सकिने उल्लेख भएबाट उनको आर्थिक दूरदर्शिता झल्किन्छ ।

८. युवाशक्ति र आर्थिक विकास

पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशको प्रसङ्गमा देशको युवाशक्ति छिमेकी मुलुकमा रमाउन थाले अर्थात् सुरा सुन्दरीमा आफूलाई भुलाउन थाले भने देशको आर्थिक उन्नतिमा नकारातमक असर पर्छ । कुनै पनि दृशको आर्थिक समृद्धिको आधार सक्षम र सबल जनशक्ति नै हो । युवाशक्तिको सहयोगबाट देशमा आर्थिक समृद्धिका आधारका रूपमा रहेका कृषि, उद्योग, पर्यटन,पर्यटन आदिको सफल विकास गर्न सकिन्छ । तर वर्तमान समयमा यवा जोस जाँगर र मस्ष्किको गलत प्रयोगले गर्दा समाज तथा अर्थ व्यवस्थामा नकारात्मक प्रभाव परेको देख्न सकिन्छ । युवाहरू विदेशिने क्रमले गर्दा देशको उत्पादनशील क्षेत्रमा नकारात्मक प्रभाव परेको देखिन्छ ।

९. ठेक्का प्रथाको विरोध

पृथ्वीनारायण शाहले आर्थिक विकास तथा अन्य विकास निर्माणका काम ठेक्कापट्टामा गराउने प्रथामा गराउन नहुने सुझाव दिएका छन् । विकास निर्माणका काम ठेक्कामा दिँदा कामको गुणस्तर घट्ने र , कमिसन बढ्ने र राज्यको सम्पत्ति एकलौटी कब्जामा जाने सम्भावना रहन्छ । तसर्थ, उनले ठेक्कामा काम नलगाई सामूहिक सहभागितामा काम गराएर आर्थिक हिसाब किताब चुस्त, दुरुस्त तथा पारदर्शी राख्नुपर्ने उल्लेख गरेका छन् । वर्तमान समयमा समाजसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने संघसंस्था, राजनैतिक पार्टी, कार्यकर्ता, नेता तथा सरकारी कर्मचारी, मन्त्रीहरू आदि सबै प्रशासनिक तथा सामाजिक कार्यकर्ताहरू भ्रष्टाचार, कमिसन तथा ठेक्कापट्टामा समावेश भएको पाइन्छ । जसले मुलुकलाई आर्थिक दृष्टिले भ्रष्ट र कमजोर बनाउँदै लगेको पाइन्छ ।

१०. दुई ढुङ्गाका बीचको तरुल

पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेशकै प्रसङ्गमा उनले नेपाललाई दुई ढुंगाका बीचको तरुल भनेर उल्लेख गरेका छन् । उनले नेपाललाई दुई ठूला शक्तिहरू भारत र चीनको बीचमा रहेको एक गरिब र संवेदनशील अवस्थामा रहेको मुलुक भएको तर आर्थिक सम्पन्नताको सम्भावनाले भरिएको मुलुकको रूपमा चित्रण गरेको तथा त्यस्तै परिकल्पना गरेको पाइन्छ । संसारका दुई उदीयमान शक्तिहरूले नेपाललाई आफ्नो उपनिवेश बनाउन चाहेर पनि सम्भव भएको

छैन । पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल एक तरुल जस्तै नरम भएर पनि आफ्नो सामाजिक तथा आर्थिक पक्षलाई दरिलो बनाउनु पर्ने तर्क अघि सारेका छन् ।

११. मौद्रिक अवस्था र मुद्रा

आर्थिक क्रियाकलापलाई व्यवस्थित बनाउन पृथ्वीनारायण शाहले मुद्राको प्रचलनलाई विकास गरेको देखिन्छ । उनले अर्थव्यवस्थामा चाँदीको मुद्रा प्रचलनमा ल्याएका थिए । शाहले मौद्रिक प्रचलनलाई सुधार गर्ने र प्रचलनलाई बढाएका र दिव्यापदेशमा पनि त्यसलाई बढाउनु पर्ने तर्क राखेको पाइन्छ ।

१२. आर्थिक रणनीति

पृथ्वीनारायण शाहलाई एक आर्थिक रणनीतिज्ञका रूपमा लिन र विश्लेषण गर्न सकिन्छ । उनले नेपाल एकीकरणको अभियानमा नेपालको कुती नाकाबाट तिब्बतसँग हुने व्यापार वन्द गर्न सफल भएका थिए । काठमाडौं र र भारत बीचको व्यापारलाई पनि बन्द गराई आर्थिक नाकाबन्दी गर्न सफल भएका थिए । उनले आर्थिक दृष्टिबाट प्रभावकारी मानिएका पूर्वको चौदण्डीगढी, विजयपुर गढीलाई पनि कब्जामा लिन सफल भएका थिए । यी सबै सन्र्भहरूको अध्ययन र विश्लेषणबाट उनी दूरदर्शी र चतुर आर्थिक विचारक भएको पुष्टि हुन्छ ।

१३. वर्तमान समयमा पृथ्वीनारायण शाहको मूल्याङ्कन

पृथ्वीनारायण शाहको भनाइमा जनता बलिया भए भने दरबार बलियो हुन्छ । उनको यस भनाईबाट पनि उनको आर्थिक दृष्टिकोण स्पष्ट थाहा पाउन सकिन्छ । यस भनाइले नै पनि उनी दूरदर्शी आर्थिक विचारक थिए भन्न सकिन्छ । देशको आर्थिक उन्नतिमा धेरै ध्यान दिन नसके पनि विदेशी व्यापारलाई प्रतिबन्ध लगाउनु पर्ने, विदेशी मुद्रा प्राप्त गर्न देशमा उत्पादन बढाउनु पर्ने आदि उनका नीति र विचारबाट उनी एक कुशल आर्थिक योजनाकार र दूरदर्शी र विचारक भएको स्पष्ट हुन्छ । वर्तमान समयमा उनका उपदेशहरू, उनका भनाइहरू तथा नीतिहरूलाई ज्यादै सान्दर्भिक मान्न सकिन्छ । आजको वर्तमान समयमा उनलाई कुशल आर्थिक विचारकका रूपमा मात्र नभएर परम्परागत संस्कृतिका संरक्षक, असंलग्न परराष्ट्र नीतिका जन्मदाता, विद्वान्को कदर गर्ने व्यक्ति, न्यायप्रेमी राजा, वीर सेनानायक तथा महान् राजनीतिज्ञका रूपमा उनलाई परिभाषित गर्न सकिन्छ ।

१४. निष्कर्ष

पृथ्वीनारायण शाहले वि.सं.१७४२ देखि १७७५ सम्मको ३१ वर्षको सम्पूर्ण समयदेशसेवामा बिताएर आफ्नो नाम इतिहासमा स्वर्णाक्षरले लेखाउन सफल भए । उनी नेपाल राष्टका एकीकरण कर्ता, राष्ट्रनिर्माता, राजनीतिज्ञ, न्यायप्रेमी राजा, वीर सेनानयक हुनुका साथै एक कुशल अर्थनीतिका ज्ञाताका रूपमा पनि देखा परेका छन् । उनले त्यस समयमा दिएका दिव्योपदेशहरू आजको सन्दर्भमा समेत महत्वपूर्ण उपलब्धिका रूपमा देखा परेका छन् । आजको समयले पनि ती आर्थिक विचारलाई सामयिक विचारका रूपमा मूल्याङ्कन गर्दा सही र उत्कृष्ट सावित भएका छन् । उनले देशलाई एकीकृत गर्न नेपाललाई चार जात र छत्तीस वर्णको साझा फुलबारीका रूपमा स्वीकार गरी न्यायनिसाफ हेर्नु, असमञ्जसको अवस्था हुन नदिनु, राजाले सिपाही र दुनियाँलाई हातमा लिनु, विदेशीलाई देशभित्र प्रवेश नदिनु, देशको खनिज संसाधन र जडीबुटी प्रयोग गरी नगद खैंचनु, विदेशी कपडा नलगाउनु, राजस्व चुहावट हुन नदिनु, योग्य कर्मचारी भर्ती गर्नु, आम्दानी तथा खर्चको फाँटबारी तयार गर्नु, कृषि उत्पादन बढाउनु, आदि जस्ता भनाइ र गराइबाट पृथ्वीनारायण शाह एक कुशल आर्थिक नीतिका विज्ञ थिए भन्ने सिद्ध हुन्छ । आजको वर्तमान समयमा नेपालको वर्तमान आर्थिक अवस्थालाई विश्लेषण गर्दा पृथ्वीनारायण शाह एक कुशल आर्थिक चिन्तक भएको स्पष्ट हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

आचार्य, बाबुराम (२०२५), श्री ५ बडामहाराजधिराजको संक्षिप्त जीवनी, (पहिलो भाग), काठमाण्डौं ।

ज्ञवाली, सूर्यविक्रम (२०३३), पृथ्वीनारायण शाह, दार्जिलिङ : नेपाली साहित्य सम्मेलन ।

दाहाल, पेशल (२०४८), नेपालको इतिहास : सुरुदेखि सुगौली सन्धिसम्म, काठमाडौं : एम के पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रव्युटर्स ।

मानन्धर, त्रिरत्न (२०३२), नेपाल परिचय, कीर्तिपुर : त्रिभुवन शिवविद्यालय ।

शर्मा, देवीप्रसाद (२०४७), आधुनिक नेपालको इतिहास, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।

*

काव्यहेतुको स्वरूप : एक दृष्टि

खेमनाथ पौड्याल
साहित्याचार्य
शिवशताक्षी - ११, झापा

सारवस्तु

संस्कृत साहित्यशास्त्रको निरन्तर परम्परामा काव्यहेतु महत्वपूर्ण विषय हो । काव्यहेतुको मूख्य अर्थ काव्य निर्माणको कारण हो । कारणबिना कार्य उत्पत्ति असम्भव छ । अतः काव्य सिर्जना गर्ने कारण पनि अवश्य रहेको छ । काव्य सिर्जनाको सामर्थ्य उत्पन्न गर्ने विभिन्न कारणलाई नै काव्यहेतु भनिन्छ । संस्कृत काव्य सिर्जन परम्परामा विभिन्न विद्वानहरुले काव्यहेतुका सन्दर्भमा आफ्ना मत प्रस्तुत गरेका छन् । यहाँ संस्कृत काव्य सिर्जन परम्पराका विभिन्न कालखण्डका विभिन्न विद्वानहरुका काव्यहेतुका स्वरूपको चर्चा गरी स्पष्ट रुपमा प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जिका : काव्यहेतु, प्रतिभा, व्युत्पत्ति, अभ्यास, काव्यशास्त्र ।

विषय परिचय

काव्यको रचना गर्ने व्यक्तिलाई कवि वा काव्यकार भनिन्छ । कवि शब्दको निष्पत्ति, कवृवर्णने धातुमा ई प्रत्यय लागेर बन्दछ । कविको अर्थ वर्णनकर्ता वा काव्य विमर्शकर्ता हुन्छ । लोकोत्तर वर्णनमा निपुर्ण कविको कर्मलाई काव्य भनिन्छ । यही काव्योत्पत्तिको कारण नै काव्यहेतु हो । यहाँ काव्यका हेतुहरुका चर्चा गर्दै काव्यहेतुका स्वरूपका सन्दर्भमा विवेचना गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ । अतः संस्कृत काव्यशास्त्रका प्रमुख आचार्यहरुको काव्यहेतु सम्बन्धी धारणा सहित प्रमुख काव्यहेतुका स्वरूप यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

समस्या कथन, उद्देश्य र शोधविधि

संस्कृत काव्य परम्परामा विभिन्न आचार्यहरुले काव्यहेतुको विषयमा आफ्ना धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । विभिन्न कालखण्डमा प्रस्तुत भएका काव्यहेतुका धारणाहरुमा मतमतान्तर रहेका छन् । ती मतमतान्तरमा नाम भिन्न भएपनि सारवस्तुमा भने एकमत नै रहेको पाइन्छ । अतः वस्तु प्रस्तुत गर्ने नाम भिन्न भए पनि काव्यहेतुका सन्दर्भमा प्रतिभा, व्युत्पत्ति र अभ्यास नै काव्यको सन्तुलित र समन्वित रुपमा हेतु हुन भन्ने भनाइमा सबै विद्धान एक मत देखिन्छन् । यिनै काव्यहेतुको स्वरूपलाई समष्टिमा प्रस्तुत गर्नु यस लेखको उपलब्धि रहेको छ । यहाँ विभिन्न आचार्यहरुको मतसहित प्रतिमा, व्युत्पत्ति र

अभ्यासको चर्चा गर्ने र प्रष्ट पार्ने उद्देश्य राखिएको छ । विभिन्न आचार्यहरुको काव्यहेतु सम्बन्धि धारणाको व्याख्या र विवेचना गर्दै काव्यहेतुको स्वरूप प्रस्तुत गरिएको छ ।

विषय विवेचन

संस्कृत साहित्याचार्यहरुले सर्वमान्य रुपमा स्वीकार गरेका काव्यहेतुका तीन भेद प्रतिभा , व्युत्पत्ति र अभ्यासका विषयमा विभिन्न आचार्यका धारणा सहित निम्न चर्चा गरिएको छ ।

(क) प्रतिभा : कुनै पनि व्यक्तिलाई काव्य रचना गर्न समर्थ बनाउने शक्तिलाई नै प्रतिभा भनिन्छ । राजशेखरले प्रतिमाको स्वरूप स्पष्ट पार्ने क्रममा "सा शक्तिः केवल काव्य हेतुः"[१] भनेका छन् । भट्टतौतका विचारमा नित्यनवीन रसानुकूल विचार उत्पन्न गर्न समर्थ प्रज्ञाको नाम नै प्रतिभा हो । उनी भन्छन् - प्रज्ञानवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मताः ।[२] आचार्य वामनले प्रतिभालाई जन्मबाटै प्राप्त हुने संस्कार रुप स्वीकारेका छन् । उनी प्रतिभाको अभावमा काव्य रचना नै सम्भव हुदैन भन्ने मान्दछन् ।[३] यसै सन्दर्भमा अभिनव गुप्तले प्रतिभाको परिभाषा गर्दै भनेका छन् - प्रतिभा अपूर्व वस्तु निर्माण क्षमा प्रज्ञा :[४] । अर्थात प्रतिभारुपी प्रज्ञा त्यस्तो रुप हो, जसले अपूर्व सृष्टि गर्ने क्षमता राख्छ । कवि वा काव्यकार यसैका बलमा काव्य सृजना गर्न समर्थ हुन्छन् ।

विभिन्न आचार्यहरुले प्रतिभाको भेद गरेका छन् । उनीहरुको मतलाई निम्न प्रस्तुत गरिएको छ ।

रुद्रटले प्रतिभालाई सहजा र उत्पाद्या गरी दुई भेद गरेका छन्[५] । उनको सहजा भेदबाट पूर्वजन्मको संस्कारहरुबाट प्राप्त प्रतिभा भन्ने बुझिन्छ भने उत्पाद्याको तात्पर्य यसै जन्ममा आर्जन गरिएको अर्जित प्रतिभा हो । राजशेखरले प्रतिभालाई कारयित्री प्रतिभा र भावयित्री प्रतिभा भनेर दुई भेद गरेका छन् । कारयित्री प्रतिभाको सम्बन्ध कवि वा काव्यकारसँग रहेको छ भने भावयित्री प्रतिभाको सम्बन्ध सहृदय (पाठक) सँग रहेको छ ।[६]

---

१ नगेन्द्र (सम्पा.), भारतीय काव्यशास्त्रकी परम्परा, पृ. १९८ ।
२ भगीरथ मिश्र, काव्यशास्त्र, पृ. २३ ।
३ नगेन्द्र, पूर्ववत्, पृ. ८० ।
४ ऐ., पूर्ववत्, पृ. ३७९ ।
५ ऐ., पूर्ववत्, पृ. ९६ ।
६ ऐ., पूर्ववत्, पृ. १७३ ।

हेमचन्द्रले प्रतिभालाई दुई भेद गरी सहजा र औषधीकी नाम दिएका छन् । यो रुद्रटद्धारा गरिएको भेद कै रुप हो । हेमचन्द्रको सहजा भेद जन्मजात प्रतिभासँग सम्बन्धित छ भने औषधिकी प्रतिभाको सम्बन्ध व्यक्तिको श्रम आदि विषयसँग सम्बन्धित छ ।[७]

वक्रोक्ति सम्प्रदायका प्रवर्तक आचार्य क्न्तकले प्रतिभा सम्बन्धि फरक दुष्टिकोण राखेका छन् । उनले शब्द र अर्थमा अपूर्व सौन्दर्य सृष्टि गर्न समर्थ तथा नाना प्रकारका अलङ्कारहरु, उक्ति वैचिञ्य आदिको विधान गर्न समर्थ शक्तिलाई प्रतिभा मानेका छन् ।[८] उनका विचारमा -

प्रतिभा प्रथमोद्‌भेद समये यत्र वक्रता ।
शब्दभिधेय योरन्त : स्फूरतीव विभाव्यते ॥ (व.जी)

आचार्य मम्मटले प्रतिभालाई नयाँ नामले पुकारेका छन् । उनी प्रतिभालाई शक्ति नामले स्वीकार्दछन् । उनी शक्तिलाई नै काव्यको बीज मानेर शक्ति विना काव्यो रचना असम्भव हुने मत प्रस्तुत गर्दछन् ।उनका विचारमाः- शक्तिः कवित्वको बीजरुप संस्कार विशेष हो[९]। शक्तिविना काव्य सृजन सम्भव हुँदैन । आचार्य अभिनव गुप्तका विचारमा प्रतिभा भनेको अपूर्ववस्तुको निर्माणमा सक्षम प्रज्ञा नै प्रतिभा हो । उनी भन्छन् - “प्रतिभा अपूर्ववस्तु निर्माण क्षमा प्रज्ञा ।”[१०] जयदेवले प्रतिभालाई मात्र काव्यको हेत मानेका छन् । उनले चन्द्रालोकमा हेत सम्बन्धी विचार व्यक्त गर्दै “प्रतिभैव श्रताभ्याससहिता कवितां प्रति हेतुः” भनेका छन् । साथै उनी प्रतिभाको सहकारी कारण शास्त्रानशीलन र अभ्यासलाई मान्दछन् ।[११]

संस्कृत साहित्यका आचार्यहरुले प्रतिभाको जुन प्रकारको स्वरूप स्पष्ट पारेका छन् ,त्यसलाई निम्न ढ्गले निष्कर्षको रुपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

१. प्रतिभा काव्यको मूल हेतु हो,
२. प्रतिभा ईश्वर प्रदत्त शक्ति हो,
३. प्रतिभा नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा हो,

---

७ भगीरथ मीश्र, पूर्ववत्, पृ. २३ ।
८ वकोक्तिकाव्यजीवितम् ।
९ थनेशचन्द्र उप्रैती (व्या.), काव्यप्रकाश, पृ. ६२ ।
१० ईश्वरकमार श्रेष्ठ, पूर्वीय तथा पाश्चात्य........, पृ. १६
११ श्रीनारायण मिश्र (व्या.), रसगङ्गाधर, पृ. १०

४.प्रतिभाको बलमा कविकाव्यकारहरु अपूर्व शब्दहरु, अपूर्व भावहरु, अलङ्कारहरु, उक्ति वैचित्र्य आदिको विधान गर्न समर्थ हुन्छन् ।

साहित्यशास्त्रमा काव्यहेतका सन्दर्भमा चर्चा गरिएका शक्ति र प्रतिभा एउटै वस्त हन् । राजशेखरले 'या शब्दग्रामर्थसार्थमलङ्कारतन्त्रमुक्तिमार्ग-मन्यदपि तथाविधं हृदयं प्रतिभासयति सा प्रतिभा'[१२] भनेर प्रतिभालाई प्रस्तुत गरेका छन् । यसलाई नै भामह, दण्डी, वामन, अभिनव गप्त, जयदेव र जगन्नाथले प्रतिभा भनेका छन् । यही प्रतिभालाई रुद्रट, आनन्दवर्धन र मम्मटले शक्ति नामले चर्चा गरेका छन् । अतः दुवै एउटै तत्व हन् । यसैलाई पष्टि गर्दै अभिनव गप्तले अव्युत्पत्ति कृतो दोषः शक्त्यासंवृयते कवेः[१३] भनेर आनन्दवर्धनको यस भनाइको व्याख्यामा शक्तिलाई प्रतिभा भनेका छन् । यस दृष्टिले प्रतिभा कारयित्री प्रतिभा र भावयित्री गरी दुई प्रकारको हुन्छ ।

कारयित्री प्रतिभाको बलमा कवि काव्यकारहरु कविता वा काव्य रचना गर्न समर्थ हुन्छन् । भावयित्री प्रतिभाको बलमा कुनै पनि पाठक वा सहदयहरु कविता वा काव्य बुझ्न समर्थ हुन्छन् ।सबै काव्यशास्त्री आचार्यहरुले प्रतिभाको महत्वलाई स्वीकार गरेका छन् र यसलाई नै काव्योत्पत्तिको मूल हेतु मानेका छन् ।

(ख) व्युत्पत्ति

व्युत्पत्तिको अर्थ निपुणता, पाण्डित्य वा विद्धता हुन्छ । ज्ञानको उपलब्धीलाई पनि व्युत्पत्ति भनिएको छ । व्युत्पत्तिजन्य ज्ञानको उपलब्धि शास्त्रहरुको अध्ययन र लोक व्यवहारको अवेक्षणबाट हुन्छ । विद्धानहरुको मत अनुसार साहित्यको गहन चिन्तन मननबाट कविको उक्तिमा सौन्दर्य समावेश हुन्छ र उनीहरुको रचना सुव्यवस्थित हुन पुग्छ, यसलाई नै व्युत्पत्ति भनिन्छ । राजशेखरका विचारमा उचित अनुचितको सम्यक ज्ञान नै व्युत्पत्ति हो । उनी भन्छन् - उचितानुचित विवेकौ व्युत्पत्ति[१४] । रुद्रटका अनुसार छन्द्र, व्याकरण, कला, पद र पदार्थको उचित अनुचितको ज्ञान गर्नुलाई व्युत्पत्ति भनिन्छ[१५] । यसै सर्न्दभमा आचार्य मम्मटले व्युत्पत्तिलाई नयाँ नामकरण गरेर निपुणता भनेका छन् । यो निपुणता चराचर जगतको निरीक्षण र काव्य आदिको

१२ ऐ., पूर्ववत्, पृ. ११ ।
१३ ऐ., पूर्ववत्, पृ. ११
१४ नगेन्द्र, पूर्ववत्, पृ. ९१
१५ ऐ., पूर्ववत्, पृ. १३३

अध्ययनबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ[१६] । काव्यशास्त्रका आचार्यहरुले व्युपत्तिलाई काव्य हेतुमा दोश्रो स्थान दिएका छन् ।

व्युत्पत्तिका बलबाट कुनै पनि कवि वा काव्यकारले कुन ठाउँमा कुन शब्दको प्रयोग उचित हुन्छ भन्ने निर्णय गर्न सक्छ । साँच्चै भन्ने हो भने प्रतिभा र व्युत्पत्तिको समवेत रुप नै काव्य रचनाको हेतु हो । जसरी लावण्य बिना रुप फीका लाग्छ , त्यसरी नै रुप बिना लावण्य पनि आकर्षक लाग्दैन । लोक व्यवहारको ज्ञान र शास्त्र अध्ययनलाई कविलाई निर्माणमा त्रुटिहरुबाट बचाउँछ ।

व्युत्पत्तिको अर्थ नै विशिष्ट प्रकारले उत्पत्ति भएको वा बहुज्ञता भन्ने हुन्छ । यसर्थ कविकाव्यकारमा वर्ण्य विषयको ज्ञान, ऋतु ज्ञान, देश ज्ञान, भौगोलिक जानकारी आदिले पुर्णता भए कविता काव्यमा त्रुटि आउने सम्भावना रहँदैन, अन्यथा अल्पज्ञ काव्यकारले मरुभूमिमा मकै खेतीको वर्णन गर्न सक्छन् । शब्दशिल्प र भाषामा अधिकार बहुज्ञताबाट मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ । अत : कविकाव्यकारले निरन्तर सजग रहन आवश्यक हुन्छ । बहुज्ञताबाट मात्र काव्यकारले उत्तम काव्य रचना गर्न समर्थ हुन्छन् ।

(ग) अभ्यास

काव्य निर्माणको तेस्रो हेतु अभ्यास हो । आचार्य भामहका विचारमा शब्दार्थको स्वरूप ज्ञान गरेर सतत अभ्यासबाट काव्यको उपासना गर्नु पर्दछ, साथै अन्य कविहरुको कृतित्वको अध्ययन पनि गर्नु पर्दछ । यस कार्यबाट अभ्यास नित्यप्रति दृढ बन्दै जान्छ[१७] । यसै क्रममा आचार्य बामनले पनि अभ्यासलाई महत्व दिएर आफ्नो मत प्रस्तुत गरेका छन् । उनी भन्दछन - अभ्यासोहि कर्मसु कौशलं भावहिति"[१८] । अथार्थ अभ्यासबाट नै कवि कर्ममा कुशलता प्राप्त गर्न सकिन्छ । आचायृ दाण्डीले त अभ्यासलाई नै काव्यको प्रमुख हेतु मानेका छन् । उनका अनुसार प्रतिभा र व्युत्पत्तिको अभावमा अभ्यासबाट मात्र पनि काव्य रचनामा कोही पनि कुशल काव्यकार हुन सक्छ । सरस्वतीको साधनाबाट र शास्त्रहरुको श्रवणबाट कोही पनि व्यक्ति सफल कवि वा काव्यकार बन्न सक्छ[१९] । आचार्यदण्डीको यो धारणा अन्य आचार्यहरुले स्वीकार गरेका छैनन् ।

---

१६ थानेशचन्द्र उप्रैती, पूर्ववत्, पृ. ६२
१७ नगेन्द्र, ऐ., पूर्ववत्, पृ. ३८
१८ ऐ., पूर्ववत्, पृ. ९५
१९ ऐ., पूर्ववत्, पृ. ५२।

प्रतिभाको अभावमा काव्य रचना सम्भव नै हुँदैन । पुनः कोरा अभ्यासले व्यक्ति कसरी कवि वा काव्यकार बन्न सक्छ ? अर्थात अभ्यास मात्रले व्यक्तिलाई काव्यकार बनाउन सक्दैन । तथापि अभ्यासको महत्वलाई अस्वीकार गर्न सकिदैन । प्रारम्भमा प्रतिमा सम्पन्न कविकाव्यकारहरुले पनि राम्रा कविता काव्य लेख्न सक्दैनन् । निरन्तर अभ्यासबाट मात्र उनीहरुको कविता काव्यमा निखार आएको हुन्छ । यसै तथ्यलाई पुष्टि गर्न राजशेखरले स्पष्ट परिभाषित गरेका छन् - "निरन्तर प्रयास गरिरहनु नै अभ्यास हो ।" कीर्ति चाहने कविकाव्यकारले आलस्य त्यागेर प्रतिदिन सरस्वतीको उपासना गर्नुपर्दछ साथै निरन्तर कविकर्मको अभ्यास गरिरहनु पर्दछ[२०] । यस सन्दर्भमा काव्य निर्माणमा अभ्यासको महत्व पनि अपरिहार्य नै रहेको छ ।

निष्कर्ष

उपयुक्त काव्यहेतुका विवेचनका आधारमा हेर्दा प्रतिभा, व्युत्पत्ति र अभ्यास नै काव्य निर्माणका प्रमुख हेतु हुन्। तथापि प्रतिभालाई नै सर्वप्रमुख काव्य हेतु मानिन्छ । यसलाई व्युत्पत्ति र अभ्यासबाट निरन्तर निखार्न सकिन्छ । वस्तुत : यी तीनवटै काव्यहेतुको समन्वित रुप नै कव्यको हेतु हो । यी तीन हेतुलाई अलग अलग दृष्टि दिएर काव्य हेतु पूर्ण हुन सक्दैन । पानीलाई बारबार छानेर विशुद्ध र निर्दोष बनाइन्छ । जसरी काँस र तामाका भाँडालाई बारबार माझेर चकाइन्छ, सुन्दर बनाइन्छ, त्यसरी नै काव्यहेतुका रुपमा रहेका व्युत्पत्ति र अभ्यासले निखारेर प्रतिभालाई निर्दोष र आकर्षक बनाउन सकिन्छ ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

नगेन्द्र(सम्पा.), भारतीय काव्यशास्त्र की परम्परा, नेशनल पब्लिसिड हाउस, दिल्ली, २०१३
नारायण मिश्र, व्याख्या, रसगडगाधर, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, २०५३
भगीरथ मिश्र, काव्यशास्त्र, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, वि सं २०२९
विनायक गणेश आप्टे, व्याख्या, काव्यप्रकाश, आनन्दाश्रम, २०२९
राधावल्लभ त्रिपाठी, संस्कृत काव्यशास्त्र और काव्य परम्परा, प्रतिभा प्रकाशन, दिल्ली, २००४
हजारीप्रसाद द्विवेदी, काव्यशास्त्र,भारतीय साहित्य मन्दिर, दिल्ली, १९६६

*

२० ऐ., पूर्ववत्, पृ.१९० ।

भाषा, व्याकरण र पत्रकारिता

डा. खेमराज खनाल
सहप्राध्यापक
ने.सं.वि., पिण्डेश्वरविद्यापीठ

भाषाको अर्थ र परिभाषा

भाष्यते इति यो विग्रहमा संस्कृतको भाष् (भाष व्यक्तायां वाचि) धातुबाट **गुरोश्च हलः** (पा.सू. ३।३।१०३) सूत्रले अ प्रत्यय र स्त्रीत्वविवक्षामा **अजाद्यतष्टाप्** (पा.सू. ४।१।४) सूत्रले टाप् (आ) प्रत्यय भएर स्त्रीलिङ्गमा 'भाषा' शब्दको निर्माण हुन्छ । यसको सामान्य अर्थ हुन्छ बोली, वाणी । भाषावैज्ञानिकहरूले यसको व्यापक परिभाषा गरेका छन् । भाषावैज्ञानिकद्वय मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइँटेलले आफ्नो किताब *आधुनिक भाषाविज्ञान*मा विभिन्न विद्वान्हरूका परिभाषा पर्गेलेर यसको यस प्रकार परिभाषा गरेका छन्, "मानव समुदायमा सम्प्रेषणको कार्य गर्ने यादृच्छिक र परम्परित वाक्प्रतीकहरूको व्यवस्थालाई भाषा भनिन्छ ।" सामान्य रूपमा मानवमात्रले विचार आदानप्रदान गर्नका लागि प्रमुख माध्यम बनेको सार्थक ध्वनिसमूह भाषा हो । *नेपाली बृहत् शब्दकोश*मा यसै कुरालाई पुष्टि गर्दै भनिएको छ, "मनका भाव वा विचार अरूछेउ प्रकट गर्ने सार्थक शब्द वा वाक्यहरूको समूह; आशय वा भाव व्यक्त गर्ने सार्थक ध्वनिसमूह ।" शिक्षापदाधिकारीले कथ्य र लेख्य दुबै भाषालाई समेटेर यस प्रकार परिभाषा गरेका छन्, "मनको भाव व्यक्त गर्ने सार्थक ध्वनि तथा लिखित अक्षरलाई भाषा भनिन्छ ।" सङ्केतबाट पनि विचारको आदानप्रदान हुन्छ । मानवले प्रयोग गर्ने साङ्केतिक भाषा पनि छ । साङ्केतिक भाषा भनिए पनि भाषा शब्दबाट मात्र त्यो बुझिँदैन । साङ्केतिक विशेषण लगाउनै पर्दछ । सङ्केत भनेको इसारा हो । यसबाट विचारको आदानप्रदान भए पनि यो भाषाजस्तो सहज र व्यवस्थित हुदैन । त्यसैले सङ्केत विचार विनिमय गर्ने सार्थक ध्वनियुक्त माध्यम मानिदैन । सङ्केत मानवमा मात्र नभएर मानवेतर प्राणीमा पनि पाइन्छ । पशुपन्छीहरू सङ्केतका सहायताले मात्र मनका भावना साट्तछन् । त्यसलाई पशुको भाषा पनि भनिन्छ तैपनि त्यो मान्छेको बोलीजस्तो व्यवस्थित, सहज र सरल हुदैन ।

व्याकरणको अर्थ र परिभाषा

व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेन यो व्युत्पत्तिबाट संस्कृतमा वि र आ उपसर्ग रहेको कृ (डुकृञ् करणे) धातुबाट **करणाधिकरणयोश्च** (पा.सू. ३।३।११७) यो सूत्रले ल्युट् (अन) प्रत्यय भएर व्याकरण शब्दको निष्पत्ति हुन्छ । यसअनुसार व्युत्पादन गरिन्छन् शब्दहरू जसबाट त्यो व्याकरण हो । व्युत्पादनको शाब्दिक अर्थ ज्ञान हो । व्याकरणका सवालमा भने प्रकृति-प्रत्यय, उपसर्ग-आधारपद, द्वित्व, सन्धि, समास आदिबाट नयाँनयाँ शब्दहरूको निर्माणलाई व्युत्पादन भनिन्छ । व्युत्पादनको मूल आधार नै व्याकरण हो । वस्तुतः व्याकरण भाषाको अनुशासनशास्त्र हो, नियम हो र विधि हो । भाषालाई व्यवस्थित गर्न, एकरूपता दिन र मानकता प्रदान गर्न व्याकरणले ठूलो सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ । व्याकरणको यही व्यापकतालाई स्वीकार गर्दै *नेपाली बृहत् शब्दकोश*मा यसको यसप्रकार अर्थ गरिएको छ, "कुनै भाषाका शब्द, शब्दका विभिन्न रूप, तिनको संरचनाविधि, वाक्य र त्यसका विभिन्न अङ्ग तथा तिनीहरूको पारस्परिक सम्बन्ध खुट्याउनुका साथै शब्द, वाक्य आदिको शुद्ध प्रयोग गर्ने नियमको निरूपण गर्ने शास्त्र; शब्द तथा वाक्यसम्बन्धी नियम र उदाहरणको सङ्कलन गर्ने शास्त्र ।" शिक्षापदाधिकारीले व्याकरणलाई भाषालाई शुद्ध गरी बोल्न वा लेख्न सिकाउने ग्रन्थ भनेका छन् । नेपाली वैयाकारण दीपक लुइँटेलले व्याकरणलाई भाषाको व्यवस्थित अध्ययन गर्ने शास्त्र मानेका छन् । यी परिभाषाले पनि व्याकरणलाई भाषाको नियमशास्त्रका रूपमै लिएको देखिन्छ । हरेक सामाजिक कामकुराको नियम हुन्छ । नियमविपरीत काम गर्ने मानिसलाई सभ्य समाजले स्वीकार गर्दैन । भाषा पनि सामाजिक वस्तु हो । यसका पनि निश्चित नियम छन् । भाषाको नियमलाई व्याकरण वा व्याकरणशास्त्र भनिन्छ ।

पत्रकारितामा भाषा र व्याकरणको महत्त्व

पत्रं करोति यो विग्रहमा संस्कृतको पत्र उपपदमा रहेको कृ (डुकृञ् करणे) धातुबाट **कर्मण्यण्** (पा.सू. ३।२।१) सूत्रले अण् (अ) प्रत्यय र **उपपदमतिङ्** (पा.सू. २।२।१९) सूत्रले उपपद समास भएर पत्रकार शब्द बन्छ । यसको शाब्दिक अर्थ हुन्छ पत्र लेख्ने, पत्र कोर्ने वा पत्रको काम गर्ने मानिस । वर्तमान अवस्थामा पत्रकार भन्नाले समाचार सङ्कलन, सम्पादन र प्रकाशन गर्ने व्यक्ति भन्ने बुझिन्छ । एउटा पत्रकार स्वतन्त्र लेखक पनि हो । उसले

समाचारसम्बन्धी काममात्रै गर्दैन । अन्य साहित्यिक, राजनीतिक, साँस्कृतिक, आर्थिक लगायत विषयका लेखरचना लेख्ने, अरूका रचना, विभिन्न विषय र घटनाको टीकाटिप्पणी गर्ने कामसमेत गर्दछ । अरूका विभिन्न विषयका लेखरचना र टीकाटिप्पणी सङ्कलन गर्ने र प्रकाशन गर्ने काम पनि पत्रकारले गर्दै आएकै छन् । यसबाट पत्रकारिता भनेको पत्रकारको पेसागत कर्म हो भन्ने बुझिन्छ । पत्रकारको पेसा लेखनकर्मसँगै गाँसिएको र त्यो मुख्यरूपमा भाषासँगै सम्बन्धित छ भन्ने कुरा पनि यसबाट स्पष्ट हुन्छ । अभिव्यक्तिका हिसाबले भाषा दुई प्रकारको हुन्छ कथ्य र लेख्य । कथ्य भनेको बोलिने र लेख्य भनेको लेखिने हो । समाचार टिपोट गर्न, सम्पादन गर्न र प्रकाशन गर्न लेख्य भाषाकै प्रयोग गरिन्छ । लेख्य भाषा व्याकरणसम्मत हुन्छ ।

एउटा पत्रकारले भाषाको राम्रो ज्ञान गरेकै हुनुपर्दछ । उसको सर्वस्व भाषामा लुकेको हुन्छ । उसले सर्वस्व भाषाबाटै लुटाउँदछ । भाषा उसले दिने सन्देशहरू बोक्ने माध्यम हो । भाषा जति स्पष्ट, सरल, सरस, प्रभावकारी र सम्प्रेष्य हुन्छ, उसको सन्देश त्यति नै बलवान् र जनप्रिय हुन्छ । पत्रपत्रिका, लेखक/पत्रकारको विचार, सन्देश, रचना र स्वयं लेखक/पत्रकारलाई जनतामाझ चिनाउने प्रमुख माध्यम भाषा नै हो । यसकारण भाषा पत्रकारको पहिलो धन बन्न जान्छ । पाठकले पनि पत्रपत्रिकाबाट भाषा सिक्दछ । सामान्य पाठकहरू जो व्याकरणको ज्ञानबाट ठगिएका हुन्छन्, उनीहरू अखबार पढेर भाषा सिक्दछन् । त्यसलाई अनुकरण र अनुसरण गर्दछन् । पत्रपत्रिका लेख्य भाषाको प्रयोग स्थल पनि हो । पत्रपत्रिकाले भाषिक/व्याकरणिक मान्यतालाई स्थापित गर्न सहयोग पुऱ्याउँछन् । भाषा र व्याकरणमा ध्यान नपुऱ्याउने लेखक/पत्रकारहरू बौद्धिक वर्गका अगाडि आलोचनाका विषय पनि बन्छन् । यसकारण पत्रकारले भाषाको सही प्रयोग गर्न जानेकै हुनुपर्दछ । यहाँ पत्रकारले ध्यान दिनुपर्ने भाषिक पक्षलाई बुँदागत रूपमा राखिएको छ-

१. साधारण रूपमा जनभाषाको प्रयोग गर्नु राम्रो हुन्छ । २. छोटा र सरल वाक्यको प्रयोग गर्नुपर्दछ । ३. कर्तृवाच्यको बढी प्रयोग गर्नुपर्दछ । ४. ठोस (अभिधा) अर्थ जनाउने भाषाको प्रयोग गर्नुपर्दछ । ५. विषय, सन्दर्भ, वर्ग, उद्देश्य र क्षेत्र अनुसार झर्रा, तद्भव, साँस्कृतिक, स्थानीय शब्दहरू र उखानटुक्काको प्रयोग गर्नु राम्रो मानिन्छ । ६. वर्णविन्यास, हिज्जे, शुद्धाशुद्धिलाई ख्याल गर्नुपर्दछ ।७. पदसङ्गति र पदक्रममा उचित ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ । ८.

आफूले प्रयोग गरेका शब्दको अर्थ राम्ररी बुझेको हुनुपर्दछ । ९. एकार्थी, प्रासङ्गिक र सन्देहरहित शब्दहरू प्रयोग गर्नुपर्दछ । १०. पूर्णविराम, अर्धविराम, अल्पविराम जस्ता भाषिक चिह्नहरूको समुचित प्रयोग गर्नुपर्दछ । ११. व्याकरण सम्मत, मानक र जनप्रिय भाषाको प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

पत्रकारले ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने मुख्य व्याकरणिक पक्ष :

भाषालाई व्याकरणले शिष्ट र मर्यादित बनाउँछ । पत्रकारले सर्वसम्मत भाषिक नियमको पालना गर्नुपर्दछ । भाषा गतिशील वस्तु भएकाले यसका नियम पनि समयसमयमा बद्लिँदै जान्छन् । भाषाविद्हरूले भाषामा आएको परिवर्तनलाई हेरी व्याकरणलाई खुकुलो र समयसम्मत बनाउन पहल गर्छन् । त्यसलाई सर्वसाधारण जनसमक्ष पुऱ्याउने काम लेखक/पत्रकारकै हो । यसैले भाषा र व्याकरणमा आएको परिवर्तनलाई पनि एउटा जिम्मेवार पत्रकारले आत्मसात गर्दै जानुपर्ने हुन्छ । एउटा सिकारु पत्रकारका लागि एकैचोटि व्याकरणका सारा नियमहरूमा पहुँच पुऱ्याउन सम्भव छैन । पहिले आधारभूत कुराहरू सिक्नुपर्दछ । त्यसका लागि एउटा नेपाली पत्रकारले तत्काल सिक्नुपर्ने केही आधारभूत व्याकरणिक नियमहरूको यहाँ सामान्य चर्चा गरिन्छ ।

१. वर्णविन्यास

वर्णविन्यास पूर्णरूपमा लेख्य भाषासँग सम्बन्धित छ । शब्दमा आएका वर्णहरूको शुद्ध, व्यवस्थित र क्रमिक रखाइ नै वर्णविन्यास हो । यसलाई हिज्जे वा शुद्धाशुद्धि पनि भनिन्छ । वर्ण भनेको भाषाको अर्थमा प्रभाव पार्ने ध्वनि हो । नेपाली भाषामा वर्ण दुई प्रकारका छन् स्वर (अच्) र व्यञ्जन (हल्) । अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ए, ओ, ऐ, औ, अं, अः= यिनीहरू स्वर वर्ण हुन् । स्वर वर्णलाई अच् पनि भनिन्छ । क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, श, ष, स, ह, क्ष, त्र, ज्ञ= यिनीहरू व्यञ्जन वर्ण हुन् । व्यञ्जनलाई हल पनि भनिन्छ । हरेक शब्द यिनै वर्णहरूको क्रमिक र व्यवस्थित मेलबाट बनेको हुन्छ । शब्द लेख्ता कुन वर्णपछि अर्को कुन वर्ण लेख्ने ? ह्रस्व वा दीर्घ लेख्ने ? श-ष-स मध्ये कुन राख्ने ? ब-व मध्ये कुन लेख्ने ? आदिकुरासँग वर्णविन्यासको सम्बन्ध हुन्छ । यिनै कुरालाई मिलाएर लेख्नु वर्णविन्यास हो । वर्णविन्यास मिलेन भने शब्दको अर्थमा फरक पर्न जान्छ । लेखकको आशय स्पष्ट हुदैन । वर्णविन्याससँग सम्बन्धित केही प्रमुख नियमहरू तल दिइएका छन् ।

१. ह्रस्व - दीर्घ (इ - ि, ई - ी, उ - ु , ऊ - ू) सम्बन्धी नियम

क) ह्रस्वसम्बन्धी नियम-

ह्रस्व भनेका माथि फुर्को नभएको 'इ' र पिछाडि फुर्को नभएको 'उ' हुन् । यी दुबै स्वर वर्ण हुन् । यी स्वतन्त्र हुँदा 'इ' र 'उ' का रूपमा आउँछन् । व्यञ्जन वर्णसँग मिले र आउँदा ' ि ' (इ) र ' ु ' (उ) का रूपमा आउँछन् । जस्तै स्वतन्त्र 'इ' को प्रयोग इलाम, काँइली, बसाइ आदि । व्यञ्जनसँग मिलेर आउँदा किताब, गरिमा, पनाति आदि । स्वतन्त्र 'उ' को प्रयोग उकालो, भाउजू, दाउ आदि । व्यञ्जनसँग मिलेर आउँदा कुमारी, कसुर, घरेलु आदि ।

(अ) शब्दका सुरुमा ह्रस्व हुने नियम- शब्दको सुरुका निम्न ठाउँका 'इ' र 'उ' ह्रस्व हुन्छन्-

- वि, बि, नि, निर्, निस्, दुर्, दुस्, सु, उप, उत्, कु यी उपसर्गमा- वि- विकास, बि- बिसन्चो, नि- निवेदन, निर्- निर्णय, निस्- निश्चय, दुर्- दुर्गम, दुस्- दुष्परिणाम, सु- सुरक्षा, उप- उपस्थित, उत्- उत्पत्ति, कु- कुकर्म आदि ।
- सम्पूर्ण तद्भव र आगन्तुक नाम शब्दमा- नुन, कित्ली, पुलिस, घुँडो, कुकुर, इन्जिन, धितो, चिन्तन, उजुर, मुजुर, गुन, किरो, रिस, रिन, बुढ्याइँ, उल्लु, मितेरी, लेखाइ, पढाइ, पिरती, झुप्पो, पिप्ला, मिलाप, इमान, खुर्मी आदि ।
- केही तत्सम शब्दमा- मिलन, किताब, निद्रा, सिंह, विश्व, विष्णु, चिन्ता, किरण, क्रिया, चिकित्सा, जिज्ञासा, जिजीविषा, चित्रण, जित, तिरस्कार, पिण्ड, हिमालय, विद्यार्थी, विद्वान् आदि । विकल्प (नियमभित्र नपर्ने)- गीत, चूर्ण, नीति, प्रीति, पूर्णिमा, रीति, जीव, जीवन, दूषित, मूर्ख, मूर्च्छा, मूर्ति, मूल्य, कीर्ति, भूत, पूजा, धूप, जून, पीडा, भूमि आदि ।
- दीर्घ सुरुमा हुने शब्ददेखि प्रत्यय लागेमा- पूजा- पुजारी, मूर्ख- मुर्ख्याइँ, धूप- धुपौरो, जून- जुनेली, भूत- भुताहा, पूर्व- पुर्बेली, चीन- चिनियाँ, पीर- पिराहा, भूटान- भुटाने, मूल- मूल्याहा, धूर्त- धुर्त्याइँ, दूर- दुरी, गीत- गिताङ्गे, स्वीकार- स्विकार्नु आदि । विकल्प- कीर्तिमान्, जीवनी, नीलिमा, मूर्च्छित, पीडित, मूल्यवान् आदि ।
- सम्पूर्ण तद्भव र आगन्तुक विशेषणमा- दुब्लो, पिरो, ठुलो, मिठो, दुधालु, जुम्सो, उल्टो, घुस्याहा, रित्तो, गुलियो, सुस्त, तितो, चिप्लो, चिसो, निलो, मिजासिलो, बुलन्द आदि ।

- उमेर र साइनो बुझाउने शब्दमा- बुढो, बुढी, युवा, युवती, किशोर, किशोरी, फुपू, फुपाजु, बुबा, दिदी, भिनाजु, ठुलेमा, बुहारी आदि । विकल्प- श्रीमान्, श्रीमती आदि ।
- 'द्वि' र 'त्रि' बाट सुरु हुने शब्दमा- द्विविधा, द्वित्व, द्विवचन, त्रियासी, त्रिभुज, त्रिकाल, त्रियहत्तर, त्रिचालीस, त्रिसठ्ठी, त्रिपन्न, त्रिफला, त्रिवेणी, त्रिशूल, त्रिवर्षीय, त्रिभुवन आदि ।
- एउटा अक्षरभन्दा बढीको सर्वनाममा- तिमी, उनी, यिनी, तिनी, उहाँ, कुन, जुन ।
- सम्पूर्ण अव्ययमा- मुनि, सित, तिर, भित्र, हिजो, विना, निम्ति, बिच (बीच पनि लेखिन्छ), किन, छिः, पिछाडी, निर, उँभो, उँधो, धिक्कार, कि, लु, नि, दिउँसो, बिस्तारै, छिट्टै, बिछट्टै, सितिमिति, मुताबिक, उता, बिहान, निक्कै, उप्रान्त, सिबाय, उहाँ, यहाँ आदि ।
- सम्पूर्ण अनुकरणात्मक शब्दमा- झुलुक्क, लुपुलुपु, झिलिमिली, टुप्लुक्क, किक्लिक्क, रिमिझिमी, सिमसिम, निथ्रुक्क, सुटुक्क, पिलिक्क, पिटिक्क, झिसमिस, मिरमिर, रिमरिम, चुर्लुम्म, गुटुमुटु आदि ।
- सम्पूर्ण धातु र धातुबाट बनेका शब्दमा- हिँड्- हिँड्छ, हिँडाइ दि- दियो, दिएर हु- हुनेछ, हुन, लि- लिएछ, लिँदै, चिन्- चिन्ला, चिनेको, भुक्- भुकोस्, भुक्नु धु- धुँदै छ, थुक्- थुकी छे, कुट्- कुट्ली आदि ।
- सम्पूर्ण थर, जाति, धर्म र पेसा बुझाउने शब्दमा- धिमाल, घिमिरे, दुलाल, जिमी, कुलुङ, लिम्बू, सुनुवार, गुर्वाचार्य, गुरुङ, कुम्हाले, सिबाकोटी, सुवेदी, उद्योगी, इलमी, इन्जिनियर, शिक्षक, उकिल, पियन, शुद्र, हिन्दू, मुस्लिम, क्रिश्चियन, बुद्ध, कुरान, पुराण, त्रिपिटक, आदि ।

(आ) शब्दका बिचमा ह्रस्व हुने नियम- शब्दको बिचका निम्न ठाउँका 'इ' र 'उ' ह्रस्व हुन्छन् -

- दुई अक्षर भएका उपसर्गबाट निर्मित शब्दमा- अति- अतिचार, अधि अधिकार, अनु- अनुवाद, प्रति- प्रतिकार, परि- परिवार, अभि- अभिनय आदि । विकल्प- परीक्षा, प्रतीक्षा, परीक्षण, अभीष्ट, अतीत आदि ।

- इक, इका, इम, इमा, इत, इष्ठ, उक, ता, त्व, इय प्रत्यय लागेका शब्दमा- इक- सामाजिक, नैतिक इका- शिक्षिका, गायिका, इम- स्वर्णिम, रक्तिम, इमा- लालिमा, गरिमा, इत- पतित, सम्बन्धित, इष्ठ- घनिष्ठ, बलिष्ठ, उक- भावुक, इच्छुक ता- इमानदारिता, आशावादिता, त्व- दायित्व, स्थायित्व, इय- राष्ट्रिय, इन्द्रिय आदि । विकल्प- नारीत्व, कुमारीत्व, स्त्रीत्व आदि ।
- इया, इयाँ, इलो, इयार, उवा प्रत्यय लागेका शब्दमा- इया- भरिया, हटिया, इयाँ- जहानियाँ, घरानियाँ, इलो- रसिलो, मलिलो, इयार- हतियार, होसियार, उवा- भँडुवा, सरुवा आदि ।
- सम्पूर्ण आगन्तुक, झर्रा र तद्भव शब्दमा- मानिस, कम्प्युटर, हाजिर, कानुन, हजुर, मौसुफ, इन्जिन, लालटिन, लसुन, गुन्द्रुक, बुथुर्की, भुकुले, रेडियो, हरियो, अमिलो, खुकुलो, बलियो, सिकिस्त, अपिस, बाटुलो, सहिद, गरिब, भानिज, भतिज, नतिजा, अमेरिका, पाकिस्तान आदि ।
- पुलिङ्गी शब्दलाई स्त्रीलिङ्गी बनाउँदा- राई- रइनी, कार्की- कर्किनी, लिम्बू- लिम्बुनी, थारू- थरुनी, छेत्री- छेत्रिनी, धामी- धमिनी, सम्धी- सम्धिनी, कामी- कमिनी, सार्की- सर्किनी, दमाई- दमिनी आदि ।
- धातु र क्रियापदमा- दिनु छ, नुहाउनुपर्छ, खाइन्छ, हिँडिने छ, बसिन्, आइन, उठ्नुपर्छ, अघाइसकेछ, गरिसक्यो, मिलिएछ आदि । विकल्प- इच्छार्थक क्रियाका 'ऊ' आऊन्, बसून्, कुटिऊन् आदि ।
- सम्पूर्ण अव्यय पदमा- बाहिर, मुन्तिर, वरिपरि, दिउँसो, अहिले, उहिले, पहिले, जहिले, कहिले, माथिल्लो, नजिक, बित्तिकै, सामुन्ने, बमोजिम, खातिर, चाइन्जो, करिब आदि ।
- अनुकरणात्मक शब्दमा- झुलुक्क, मिलिक्क, घुटुक्क, लुटुपुटु, सिमसिम, रिमझिम, कुहुकुहु, मुसुक्क, टिलपिल, झिलमिल, किक्लिक्क, थुचुक्क, पुक्लुक्क, पिलिक्क आदि ।
- सङ्ख्यावाचक शब्दमा- बाइस, पच्चिस, उन्तिस, पैँतिस, चालिस, सत्ताइस, अड्तिस, सैँतालिस, एकाउन्न, बाउन्न आदि । विकल्प- पच्चीस, चालीस, उन्तीस लेख्ने चलन पनि ।

(इ) शब्दका अन्त्यमा ह्रस्व हुने नियम- शब्दको अन्त्यका निम्न ठाउँका 'इ' र 'उ' ह्रस्व हुन्छन् -

- अन्त्यमा 'ति' (टि) प्रत्यय आउने शब्दमा- पङ्क्ति, पति, मिति, कृति, गति, स्थिति, मति, शान्ति, भक्ति, वृष्टि दृष्टि, सृष्टि, पुष्टि, त्रुटि, जाति, सम्पत्ति, मूर्ति, व्यक्ति, नियुक्ति, क्षति, कीर्ति, मूर्ति, विसङ्गति, संस्कृति, प्रकृति, सभापति, राष्ट्रपति, विकृति, वृत्ति, रति आदि ।
- अन्त्यमा 'धि' आउने शब्दमा- व्याधि, विधि, निधि, वृद्धि, सन्धि, बुद्धि, परिधि, औषधि (औषधी पनि हुन्छ), समृद्धि, शुद्धि, सिद्धि, अवधि, समाधि, प्रविधि, प्रतिनिधि आदि । विकल्प- सम्धी, आँधी, सम्बन्धी आदि ।
- अन्त्यमा नि आउने शब्दमा- मुनि, ध्वनि, अग्नि, हानि, ग्लानि, शनि, योनि, शकुनि आदि । विकल्प- (ईकारान्त शब्द) जुनी, ज्ञानी, गुनी, धुनी आदि । स्त्रीलिङ्गी शब्द- बहिनी, धमिनी, लिम्बुनी, लम्जेल्नी आदि ।
- अन्त्यमा आलु, आरु, एलु, आउ, उ प्रत्यय आउने शब्दमा- आलु- पिँडालु, लयालु, दयालु, आरु- सिकारु, जुझारु, एलु- वनेलु, घरेलु, आउ- चुनाउ, बचाउ, उ- जिज्ञासु, मित्रु, शत्रु, पत्रु, मुमुक्षु आदि ।
- अन्त्यमा रु, भु, वि, षि, णि आउने शब्दमा- रु- चरु, गुरु, तरु, सुचारु, भु- प्रभु विभु, शम्भु, वि- रवि, कवि, हवि, छवि, षि- कृषि, ऋषि, णि- मणि, पाणि आदि ।
- पुलिङ्ग नाता बुझाउने शब्दमा- ज्वाइँ, भाइ, दाइ, पोइ, नाति, पनाति, पति, जेठाजु, बराजु, बाबु, भिनाजु, फुपाजु, दाजु, गोरु, साढु आदि । विकल्प- सम्धी, हात्ती, खसी, स्वामी आदि ।
- अव्ययमा- यद्यपि, तथापि, तैपनि, पनि, अनि, निम्ति, चाहिँ, मुनि, माथि, यति, उति, जति, त्यति, कति, वारि, पारि, वरिपरि, पछाडि, अगाडि, भोलि, पर्सि, निकोर्सि, अघि, पछि, लागि, फेरि, चोटि, स्वस्ति, अस्ति, राति, देखि, कुन्नि, कोनि, बाजि, खालि, एक्कासि, हगि, बरु, खोइ, फेरि, नाइँ, किनकि, पालि, किन्तु, परन्तु, घरि, दिनहुँ, हुबहु, सामु आदि । विकल्प- अरी प्रत्यय लागेका शब्द- यसरी, उसरी, जसरी, कसरी, त्यसरी, राम्ररी, बेसरी आदि ।

- आइ, आइँ, याइँ र नु प्रत्यय लागेर बनेका भाववाचक नाममा- आइ- हिँडाइ, लवाइ, पढाइ, चौथाइ, एकाइ, आइँ- रोपाइँ, शुद्धाइँ, याइँ- कपट्याइँ, दुष्ट्याइँ, बुढ्याइँ, नु- खानु, जानु, बस्नु, उठ्नु, रमाउनु आदि ।
- मानवेतर उकारान्त नाममा- आलु, भालु, भानु, दानु, दाउ, छानु, लिस्नु, हुस्सु, सिस्नु, गहुँ, हिउँ, किम्बु, घिउ, मासु, ज्वानु, तुनु, केराउ, गाउँ, बिउ, कट्टु, साहु आदि ।
- सम्पूर्ण उकारान्त ठाउँ बुझाउने शब्दमा- कपिलवस्तु, बालाजु, मलेखु, मुगु, साँखु, टेकु, उलुघुट्टु, लखनउ, सोलुखुम्बु, मकालु, दुल्लु आदि । विकल्प- काठमाण्डू ।
- सम्पूर्ण उकारान्त अनुकरणात्मक शब्दमा- कुटुकुटु, गुटुटु, गुटुमुटु, लुटुपुटु, हुनुनु, लुरुलुरु, सुरुसुरु, छुनुमुनु, घुटुघुटु, कुलुकुलु, खुरुखुरु आदि ।

ख) दीर्घसम्बन्धी नियम-

दीर्घ भनेका माथि फुर्को भएका ‘ई’ र पिछाडि फुर्को भएको ‘ऊ’ हो । यी दुबै स्वर वर्ण हुन् । यी दुई शब्दमा स्वतन्त्र आउँदा ‘ई’ र ‘ऊ’ का रूपमा आउँछन् भने व्यञ्जन वर्णसँग मिलेर आउँदा ‘ ी ’ (ई) र ‘ ू ’(ऊ) बनेर आउँछन् । जस्तै स्वतन्त्र ‘ई’को प्रयोग- ईश्वर, तराई आदि व्यञ्जनसँग मिलेर आउँदा- स्वीकार, वर्गीकरण, अधिकारी आदि । स्वतन्त्र ‘ऊ’ को प्रयोग- ऊर्जा, खाऊन्, रमाऊ आदि । व्यञ्जनसँग मिलेर आउँदा- धूर्त, हिँडून्, खानू (आज्ञार्थक) आदि ।

(अ) शब्दका सुरुमा दीर्घ हुने नियम- शब्दका सुरुमा निम्न ठाउँका ‘ई’ र ‘ऊ’ दीर्घ हुन्छन्-

- पर रेफ भएका तत्सम शब्दमा- चूर्ण, कीर्ति, पूर्ण, कीर्तन, पूर्व, धूर्त, मूर्ति, जीर्ण, मूर्ख, शीर्षक, ऊर्जा, दीर्घ, सूर्य, ऊर्ध्व, स्फूर्ति, पूर्ति, मूर्च्छा, मूर्च्छित, तीर्थ, वीर्य, ईर्ष्या आदि । विकल्प- दुर् र निर् उपसर्ग लागेका शब्दहरू दुर्गा, दुर्जय, दुर्गम, निर्माण, निर्णय, निर्वाण आदि ।
- दीर्घसन्धि भएका उपसर्गमा- सूक्ति, नीरव, वीतराग, सूक्त, नीरस, नीराजन आदि ।

- तत्सम ईश्, दीप्, भू, भूष्, प्री, ईक्ष्, जीव्, गी (गै), पीड्, सूच्, पूज्, रूप्, दूष्, री धातुबाट बनेका शब्दमा- ईश्- ईश, ईश्वर, ईश्वरी, दीप्- दीप, दीपा, दीपक, दीपिका, दीप्ति, भू- भूप, भूत, भूमि, भूमिका, भूकम्प, भूखण्ड, भूगोल, भूतपूर्व, भूमिगत, भूष्- भूषण, भूषित, प्री- प्रीति, प्रीत, ईक्ष्- ईक्षण, ईक्षा, जीव्- जीव, जीवन, जीविका, जीवनी, जीवित, गी- गीत, गीता, गीति, पीड्- पीडा, पीडक, पीडन, पीडित, सूच्- सूचना, सूचित, सूचक, सूची, पूज्- पूजा, पूजन, पूजित, पूजक, पूजारी, रूप्- रूपक, रूपियाँ, रूप, निरूपण, रूपा, दूष्- दूषक, दूषित, दूषण, री- रीत, रीति, रीता आदि । विकल्प- प्रिय, प्रियतम, प्रिया, भुवन आदि ।
- सुरुमा दूर, मूल, धीर, स्वी, सीमा आउने शब्दमा- दूर, दूरदर्शन, दूरसञ्चार, दूरभाष, मूल, मूलक, (उन्)मूलन, मूल्य, मूल्याङ्कन, धीर, धीरता, धीरोदात्त, स्वीकार, स्वीकृत, स्वीकृति, सीमा, सीमाना, सीमित, सीमाङ्कन आदि ।
- केही तत्सम शब्दमा- टीका, नीच, दीन, शीत, शीतल, धूप, पूरक, स्थूल, न्यून, क्रूर, सूक्ष्म, शून्य, मूल, मूल्य, वीज, हीन, लीन, दीक्षा, पीर, चीज, लीला, तीव्र, तीक्ष्ण, शीघ्र, नीति, वीणा, वीर, शूर, क्रीडा, पीठ, दूत, सूत्र आदि ।
- केही सङ्ख्यावाचक शब्दमा- बीस, तीस, तीन (आजभोलि ह्रस्व पनि लेख्न थालिएको छ) ।

(आ) शब्दका बिचमा दीर्घ हुने नियम- शब्दका बिचमा निम्न ठाउँमा 'ई' र 'ऊ' दीर्घ हुन्छन् -

- ईय, ईन, ईण, अनीय, तीय प्रत्यय लागेका शब्दमा- ईय- केन्द्रीय, मानवीय, स्थानीय, क्षेत्रीय, ईन- नवीन, प्राचीन, समकालीन, कुलीन, युगीन, ईण- सर्वाङ्गीण, ग्रामीण, अनीय- अनुकरणीय, आदरणीय, माननीय, तीय- द्वितीय, तृतीय आदि । विकल्प- राष्ट्रिय, इन्द्रिय आदि ।
- भवन, भूत, करण, कृत, कार जोडिएका शब्दमा- भवन- एकीभवन, समीभवन, भूत- केन्द्रीभूत, ऊष्मीभूत, करण- मानवीकरण, साक्षरीकरण, कृत- वाष्पीकृत, एकीकृत, भाव- अङ्गीकार, स्वीकार

आदि । विकल्प- अधिकृत, अधिकरण, राजनीतिकरण, मूर्तिकार, परिकार, अधिकार आदि ।

- ई, ऊ देखि रेफ पर भएका तत्सम शब्दमा- सङ्कीर्ण, विकीर्ण, सम्पूर्ण, अपूर्ण, प्रतिमूर्ति, सङ्कीर्तन, उत्तीर्ण, अनुत्तीर्ण, अपूर्व आदि ।
- दीर्घ सन्धि भएका उपसर्गमा- प्रतीक्षा, परीक्षा, परीक्षण, अभीष्ट, अतीत, समीक्षा, सूक्ति, अनूदित, विपरीत, अधीन, व्यतीत आदि ।
- इच्छार्थक क्रियापदका ऊकारमा- जाऊन्, खाऊन्, आऊन्, हिँडून्, बसून्, कुदून्, उडून्, पढून्, बाँचून् आदि ।
- केही सङ्ख्यावाचक शब्दमा विकल्पले- चौबीस, पच्चीस, छब्बीस र उन्तीसदेखि अठ्चालीससम्मका शब्दमा । (यिनीहरूका बिचमा ह्रस्वदीर्घ दुबै लेख्ने चलन चलेको छ ।)
- केही तत्सम शब्दमा- शरीर, त्रिशूल, समीर, अनुकूल, प्रतिकूल, आमूल, अमूल्य, प्रतीक, परजीवी, सुशील, मनोनीत, अनुभूति, प्रत्याभूति, प्रसूति आदि ।

(इ) शब्दका अन्त्यमा दीर्घ सम्बन्धी नियम- शब्दका अन्त्यमा निम्न ठाउँमा 'ई' र 'ऊ' दीर्घ हुन्छन् -

- मती र वती प्रत्यय लागेका स्त्रीलिङगी शब्दमा- मायावती, विद्यावती, गर्भवती, पुत्रवती, सौभाग्यवती, लज्जावती, चनमती, श्रीमती, रूपमती आदि ।
- वी, ई प्रत्यय लागेका शब्दमा- तपस्वी, यशस्वी, मायावी, तेजस्वी, पदवी, ओजस्वी, दानवी, मानवी, नेपाली, धनी, सुखी, विद्रोही, स्थायी, रोगी, संयमी, सम्बन्धी,
- सर्वनामका अन्त्यमा- केही, यही, उही, त्यही, सोही, कोही, कहीँ, जहीँ, ती, यी, ऊ, तिनी, उनी, यिनी, आफू, हामी, तिमी, तपाईं आदि ।
- ईकारान्त स्त्रीलिङ्गी नाममा- देवी, गौरी, पार्वती, लक्ष्मी, कौशिकी, गायत्री, गोदाबरी, सावित्री, ईश्वरी, इन्द्राणी, नारी, स्त्री, रानी आदि ।
- भाषा, नदी र ठाउँका नाममा- हिन्दी, नेपाली, उर्दू, अङ्ग्रेजी, मैथिली, भोजपुरी, थारू, तेलगू, फारसी, अवधी, कौशिकी, गण्डकी, राप्ती,

मेची, महाकाली, सर्दू, कन्काई, कर्णाली, जर्मनी, काठमाण्डू, इटली, दिल्ली, जिरी, डोटी, गुल्मी आदि ।

- विशेषणबाट बनेका भाववाचक नाममा- गरिबी, अमिरी, इमानदारी, गुण्डागर्दी, चोरी, बेइमानी, बदमासी, ठगी, मस्ती, किसानी, खेती आदि ।
- स्त्रीलिङ्गी नाता, उमेर र श्रेणी बुझाउने शब्दमा- फुपू, दिदी, बहिनी, जेठानी, देउरानी, भान्जी, भतिजी, साली, भदैनी, सासू, छोरी, नातिनी, युवती (युवति पनि), किशोरी, बुढी, केटी, ठिटी, कान्छी, माइली, साइँली, काइँली, जेठी, अन्तरी, मन्तरी आदि ।
- स्त्रीलिङ्गी मानवेतर प्राणीमा- बाखी, गाई, भैंसी, पाठी, भेडी, बाछी, चरी, घोडी, ढोई, बघेनी आदि ।
- स्थानवाची विशेषण शब्दमा- पाल्पाली, रोल्पाली, झापाली, हिमाली, गुल्मेली, काठमाण्डौली, अमेरिकी, पाकिस्तानी, मधेसी आदि ।
- अनुकरणात्मक शब्दका अन्त्य ईकार- खराखरी, रिमिझिमी, झिलिमिली, तिरिमिरी, सरासरी, फटाफटी, चुरीफुरी आदि ।
- अरी प्रत्यय लागेका अव्यय शब्दमा- कसरी, यसरी, उसरी, जसरी, त्यसरी, कस्तरी, राम्ररी, बेसरी ।
- सर्वनामबाट ती प्रत्यय लागेका स्त्रीलिङ्ग विशेषणमा- कस्ती, यस्ती, उस्ती, जस्ती, त्यस्ती ।
- आज्ञार्थक र इच्छार्थक क्रियाका अन्त्यमा- आऊ, जाऊ, लेऊ, देऊ, समाऊ, हँसाउ, हिँडू, जाऊँ, भनूँ, बाचूँ, मरूँ आदि ।
- ईकारान्त असमापिका क्रिया र स्त्रीलिङ्गी क्रियापदमा- गई, खाई, हिँडी, बसी, पढाई, लेखाई, देखी, समाती, बिगारी, बगी, समाई आदि ।
- नपुंसकलिङ्गी नामका ईकारमा- टोपी, धोती, मोती, मिठाई, रोटी, फुली, बत्ती, सिन्की, मोही, दही, कैँची, घडी आदि । विकल्प- मणि,
- सानो जनाउने शब्दमा- कोदाली, चिम्टी, ठेकी, गाग्री, गेडी, टुप्पी, कचौरी, चम्ची, थाली, पत्ती आदि ।

- जात, थर र पेसा बुझाउने शब्दमा- अधिकारी, राई, थारू, चौधरी, लिम्बू, भट्टराई, छेत्री, थामी, सिकर्मी, डकर्मी, नकर्मी, व्यापारी, पुजारी, खेती, किसानी, उद्योगी, व्यवसायी आदि ।
- जात, थर र पेसा बुझाउने स्त्रीलिङ्गी शब्दमा- धमिनी, दमिनी, थरुनी, रइनी, लिम्बुनी, ढकाल्नी, नेवार्नी, मधेसिनी, पुजार्नी, डाक्टर्नी, लेक्चर्नी, गुरुङ्सेनी, दोकान्नी आदि ।

२. ब, व, ओ सम्बन्धी नियम-

(अ) 'ब' सम्बन्धी नियम- निम्न ठाउँमा 'ब' लेखिन्छ-

- तत्सम बन्ध्, बुध्, बाध् धातुबाट बनेका शब्दमा- बन्ध्- बन्ध, बन्धक, बन्ध्याकरण, प्रतिबन्धित, बन्धन, बुध्- बुध, बोधक, बुद्धि, बुद्ध, प्रतिबद्ध, बोध्य, उद्बोधन, बोधार्थ, बाध्- बाध्य, बाधा, बाधक, बाधित, बाधन आदि ।
- ब्रह्म, बहि, बहु, बाल जोडिएका शब्दमा- ब्रह्म, ब्रह्मा, ब्राह्मण, ब्राह्मणी, ब्रह्मकुमारी, ब्राह्मी, बहिष्कार, बहिष्कृत, बहिर्गमन, बहिरङ, बहुप्रतिष्ठित, बहुविध, बहुमत, बहुरङ्गी, बहुव्रीहि, बहुपति, बहुभाषिक, बहुसाँस्कृतिक, बाल, बालक, बालख, बाल्य, बालिका, बालिग, बालविवाह, बालअधिकार आदि ।
- शब्दमा म भन्दा पछि र द, ध भन्दा पहिले- अम्बा, अम्बिका, अम्बर, चुम्बक, सम्बन्ध, आडम्बर, विडम्बना, जम्बो, शताब्दी, लब्ध, स्तब्ध, उपलब्ध, क्षुब्ध आदि ।
- तद्भव, आगन्तुक र झर्रा शब्दमा- बिखालु, विधुवा, बिजुली, बिच्छी, बित्पात, बिन्ती, बिदा, बन्दुक, बख्खु, बग्गी, बाकस, बुर्जुवा, बिमारी, बगली, बुइँगल, बगैँचा, बुख्याँचा, बुरुक्क, बल्याङ्ङ, बकबक, बरर, बुरुरु, बल्लबल्ल आदि ।
- नेपाली धातु र क्रियापदमा- बन्- बन्छ, बुन्- बुन्यो, बोल्- बोल्ने छ, बँच्- बँचाऊ, बुझ्- बुझ्ला, बस्- बसेछ, बिक्- बिकाउँला, बाँध्- बाँध्नुहुन्छ आदि ।
- बि, बे, बद उपसर्ग लागेका शब्दमा- बि- बिलायक, बिकाम, बिसन्चो, बिखर्ची, बे- बेदाग, बेनाम, बेसहारा, बेवारिस, बेताल, बेकार, बद्- बदनियत, बदमास, बदख्वाइँ, बदचलन, बदनाम आदि ।

(आ) 'व' सम्बन्धी नियम- निम्न ठाउँमा 'व' आउँछ-

- वद्, वञ्च्, वृत्, वच्, विद्, वृ, विश्, वह्, जीव्, वृध् यी तत्सम धातुबाट बनेका शब्दमा- वद्- वाद, वदन, वादक, वादन, वाद्य, वञ्च्- वञ्चक, वञ्चित, वञ्चन, वृत्- वृत्ति, वर्तमान, प्रवर्तक, प्रवर्तन, वच्- वाचक, वाचन, वाच्य, वाक्य, वक्ता, वक्तव्य, विद्- विद्वान्, विद्यालय, वेद, संवेदना, संवेदक, निवेदक, निवेदन, प्रतिवेदन, विद्वत्ता, वृ (वर्, वार्)- वरण, परिवार, वर, निवारक, अनिवार्य, विश्- विश्व, प्रवेश, आवेश, परिवेश, प्रवेशक, वह्- वाहन, परिवहन, वाहक, प्रवाह, मालवाहक, जीव्- जीवन, जीवित, जीविका, परजीवी, बुद्धिजीवी, जिजीविषा, वृध्- वृद्ध, वृद्धि, संवर्धन, संवर्धक आदि ।
- अव र वि यी तत्सम उपसर्गमा- अवरोधक, अवतार, अवनति, अवसर, अवकास, अवमूल्यन, अवस्था, अवरोध, विनाश, विकास, विशाल, विनोद, विवेक, विवाह, विकल्प, विपुल, विशेष, विधि, विधायक, विधाता आदि ।
- तव्य, त्व, वत्, वान्, वती, वी प्रत्यय लागेका शब्दमा- तव्य- कर्तव्य, मन्तव्य, भवितव्य, गन्तव्य, त्व- मातृत्व, भ्रातृत्व, कुमारीत्व, तत्त्व, महत्त्व, स्त्रीत्व, नारीत्व, वत्- संवत्, पूर्ववत्, पशुवत्, आत्मवत्, वान्- बलवान्, धनवान्, दयावान्, विद्वान्, वती- सौभाग्यवती, पुत्रवती, गर्भवती, भगवती, वी- यशस्वी, तपस्वी, मायावी, मेधावी, पदवी आदि ।
- आवट, उवा, वाला (वाल), वाली प्रत्यय लागेका शब्दमा- आवट- बोलावट, बनावट, मिसावट, उवा- भँडुवा, हगुवा, सडुवा, सेकुवा, सरुवा, कुरुवा, वाल- गाडीवाला, रिक्सावाला, पैसावाला, दारीवाला, वाली- दहीवाली, चुरावाली, चिउरावाली, होटलवाली आदि ।
- व उच्चारण हुने शब्दमा- वकिल, बालुवा, विश्व, वारि, वाक्क, वारिस, पावर आदि ।

(इ) ओसम्बन्धी नियम- निम्न ठाउँमा 'ओ' आउँछ-

- स्वरान्त धातुबाट बनेका आज्ञार्थक बहुवचन क्रियापदका अन्त्यमा- ल्याओ, खाओ, जाओ, देओ, हराओ, ख्वाओ, बिसाओ, लगाओ आदि ।

- स्वरान्त धातुबाट बनेका इच्छार्थक तृतीय पुरुष एकवचन क्रियापदका बिचमा- आओस्, खाओस्, देओस्, बजाओस्, सजाओस्, हिँडाओस् आदि ।
- 'ओ' उच्चारण हुने केही शब्दका सुरुमा- ओसिलो, ओखर, ओडारी, ओभ्रेल, ओठ, ओदान, ओडार, ओत, ओखल, ओभ्रेल, ओछ्यान, ओइरो, ओखती आदि ।

३. य, ए सम्बन्धी नियम-

(य) सम्बन्धी नियम- निम्न ठाउँमा 'य' आउँछ-

- सर्वनामका सुरुमा- यसरी, यसो, यो, यी, यिनी, यस्तो, यहाँ, यहीँ, यसले, यस्ती, यही आदि ।
- सामान्य भूत काल तृतीय पुरुष एकवचनमा- खायो, आयो, गयो, हिँड्यो, बस्यो, भन्यो, रमायो आदि ।
- सामान्य भूत काल प्रथम पुरुष बहुवचनमा- खायौँ, आयौँ, बस्यौँ, रमायौँ, खस्यौँ, उन्यौँ, उड्यौँ आदि ।
- सामान्य भूत काल द्वितीय पुरुषमा- आयौ, गयौ, रोयौ, उठ्यौ, सुत्यौ, रमायौ, खेल्यो, बढ्यौ आदि ।
- तत्सम यज्, यम्, युज्, याच्, ध्या, यत् धातुबाट बनेका शब्दमा- यज्- याजक, यजमान, यज्ञ, यम्- यम, यमराज, यन्त्र, नियन्त्रक, नियन्त्रण, यान्त्रिक, युज्- योग, योग्य, योजक, योजना, संयोजन, प्रयोजक, याच्- याचक, याचित, याचना, ध्या- ध्यान, ध्येय, यत्- यत्न, प्रयत्न आदि ।
- अनीय, ईय, तीय, इया, इयार, यौली, याइँ, मय, तव्य, य प्रत्यय लागेका शब्दमा- अनीय- मननीय, निन्दनीय, आदरणीय, अनुकरणीय, ईय- सम्पादकीय, मानवीय, क्षेत्रीय, दलीय, तीय- द्वितीय, तृतीय, अद्वितीय, इया- भरिया, हटिया, झगडिया, बुढिया, इयार- होसियार, मतियार, सँधियार, हतियार, यौली- कलस्यौली, हँस्यौली, बढ्यौली, पुर्ख्यौली, याइँ- गुण्डयाइँ, धुर्त्याइँ, चतुर्याइँ, लुच्याइँ, मय- जलमय, स्थलमय, गौरवमय, सङ्गीतमय, तव्य- कर्तव्य, मन्तव्य, प्रष्टव्य, द्रष्टव्य, वक्तव्य, य- धैर्य, सौन्दर्य, सभ्य, स्वास्थ्य आदि ।

- अक, इका र अन प्रत्यय लागेका केही शब्दमा- अक- विधायक, गायक, नायक, लायक, पायक, इका- नायिका, विधायिका, गायिका, अन- गायन, विधायन आदि ।
- यण् (य्) सन्धि भएका शब्दमा- प्रत्येक, अध्यादेश, अत्याचार, पर्यावरण, अत्यन्त, प्रत्यक्ष, पर्यन्त आदि ।

(आ) ए सम्बन्धी नियम- निम्न ठाउँमा 'ए' आउँछ-

- स्वरान्त धातुबाट बनेको सामान्य भूत काल प्रथम पुरुष एकवचनमा- खाएँ, गएँ, दिएँ, समाएँ, रमाएँ, हिडाएँ, आएँ, रोएँ आदि ।
- स्वरान्त धातुबाट बनेको सामान्य भूत काल तृतीय पुरुष बहुवचनमा- खाए, गए, उडाए, दिलाए, हँसाए, गलाए, फँसाए आदि ।
- स्वरान्त धातुबाट बनेको एको र एर प्रत्यय लागेको कृदन्त क्रियापदमा- एको- गएको, खाएको, हराएको, आएको, एर- बढाएर, बुझाएर, सघाएर, फँसाएर, उठाएर, दिएर आदि ।
- एक जोडिएको शब्दमा- एक, एकान्त, एकाकी, एकलव्य, एक्कासी, एकाएक, एकता, एकलौटी, एउटा, एघार, एक्काइस, एकतीस, एकचालीस, एकाउन्न, एकसठ्ठी, एकहत्तर, एकासी, एकानब्बे, एकसय एक आदि ।
- सम्बोधन अर्थ बुझाउने निपातमा- ए भाइ, ए कान्छा, ए नानी, ए गुइँठे आदि ।

(४) श, ष, स सम्बन्धी नियम-

(अ) श सम्बन्धी नियम- (ताल्व्य, ताल्बे, मोटो श) निम्न ठाउँमा 'श' आउँछ-

- शस्, शास्, शुच्, शुष्, श्रु, शुभ्, श्वस्, शंस्, शिष, श्लिष्, श्रम्, शिक्ष्, शक्, दिश्, शम् यी तत्सम धातुबाट बनेका शब्दका सुरुमा- शस्- शस्य, शस्त्र, शस्त्री, शास्- शास्त्र, शास्त्री, शासन, शासक, शास्ति, शुच्- शुचि, शोक, शोचनीय, शुष्- शोषक, शोषण, शोषित, शुष्क, श्रु- श्रुति, श्रवण, श्रोता, श्राव, शुभ्- शुभ, शोभा, शुभम, शोभनीय, श्वस्- श्वास, विश्वस्त, विश्वास, आश्वासन, शंस्- प्रशंसा, प्रशंसक, प्रशस्ति, शिष्- शिष्ट, शिष्य, शेष, आशिष, श्लिष्- श्लेष, श्लिष्ट, विश्लेषण, विश्लेषक, श्रम्- श्रम, श्रमिक, विश्राम, विश्रान्ति, शिक्ष्- शिक्षा, शिक्षक, शिक्षिका, शिक्षण, शक्- शक्ति, शाक्त, शाक्य, शाक, दिश्- देश, दिशा, निर्देशक, निर्देशन, शम्- शान्त, शान्ति, शमन आदि ।

- ईश्, दृश्, काश् यी तत्सम धातुबाट बनेका शब्दका बिच वा अन्त्यमा- ईश्- ईश्वर, ईश, ईश्वरी, ऐश्वर्य, दृश्- दृश्य, दर्शन, दर्शक, दर्शनीय, काश्- आकाश, प्रकाश, प्रकाशक, प्रकाशन आदि । विकल्प- दृष्टि, द्रष्टा, दृष्ट, विकास आदि ।
- च, छ, र, ऋ यी वर्णभन्दा पहिले- निश्चय, आश्चर्य, पाश्चात्त्य, पश्चिम, निश्छल, शृङ्गार, आश्रय, अश्रु आदि । विकल्प- सृजना, स्रष्टा, सृष्टि आदि ।
- शाला जोडिएका शब्दमा- धर्मशाला, पाठशाला, प्रयोगशाला, वेधशाला, पाकशाला, नाट्यशाला, रङ्गशाला, कार्यशाला, गौशाला आदि ।
- 'श' आउने अन्य केही शब्द- आशा, शशी, आशुकवि, शव, शरण, शाश्वत, शङ्ख, शब्द, शत्रु, शरीर, शाखा, शारदा, शिर, राशि, शीत, केश, शिव, शीघ्र, शुल्क, शून्य आदि ।

(आ) 'ष' सम्बन्धी नियम- (मूर्धन्य, मुर्धने, पेटफारे, भुँडी काटिएको ष) निम्न ठाउँमा 'ष' आउँछ-

- कृष्, पुष्, शुष्, भाष्, भूष्, शिष्, वृष्, प्रेष्, श्लिष् यी तत्सम धातुबाट बनेका शब्दका बिचमा- कृष्- कृषि, कृषक, आकर्षक, आकर्षण, आकृष्ट, पुष्- पोषक, पोषण, पुष्टि, पुष्ट, शुष्- शोषण, शोषक, शोषित, भाष्- भाषा, भाषण, भाषिका, भाष्य, भूष्- विभूषण, विभूषक, विभूषित, शिष्- शिष्य, शेष, विशेषण, विशेषक, विशेष्य, विशिष्ट, वृष्- वृषराशि, वृष्टि, वर्षा, बमवर्षक, प्रेष्- प्रेषक, प्रेष, प्रेषित, सम्प्रेषण, श्लिष्- श्लेष, श्लिष्ट, विश्लेषक, विश्लेषण आदि ।
- इष्ठन् प्रत्यय लागेका शब्दमा- वरिष्ठ, कनिष्ठ, स्वादिष्ठ, ज्येष्ठ, लघिष्ठ, घनिष्ठ, बलिष्ठ, गरिष्ठ आदि ।
- तत्सम शब्दमा ट, ठ, ण भन्दा पहिले- जस्तै दृष्टि, दुष्ट, नष्ट, हृष्टपुष्ट, स्पष्ट, कष्ट, निर्दिष्ट, धनुष्टङ्कार, पृष्ठ, निष्ठा, ओष्ठ, विष्णु, कृष्ण, तृष्णा आदि ।
- तत्सम शब्दमा इ, उ भन्दा पर प, क भन्दा पहिले- पुष्प, पुष्पा, पुष्पित, पुष्पक, निष्पाप, निष्कर्म, निष्क्रिय, बहिष्कार, परिष्कार आदि ।
- 'ष' आउने केही तत्सम शब्द- ऊष्म, हर्ष, गृष्म, ऋषि, कोष, ईर्ष्या, भेष, विष, निमेष, आषाढ, विषय आदि ।

(इ) 'स' सम्बन्धी नियम- (तालव्य, ताल्बे, पातलो स) निम्न ठाउँमा 'स' आउँछ-

- स, सम्, सु (उपसर्ग), सत्, सह, स्व, स्वयं (रुपिम) जोडिएका शब्दमा- स- सपरिवार, सबल, सफल, सशस्त्र, सकुशल, सम्- संहार, समृद्ध, समास, सम्पूर्ण, समस्त, संसार, सन्तोष, सम्पर्क, सु- सुशासन, सुनाम, सुकाम, सुबुद्धि, सत्- सत्कार्य, सज्जन, सत्पात्र, सत्ता, सह- सहप्राध्यापक, सहचालक, सहायक, सहकार्य, सहयोग, स्व- स्वचालित, स्वदेश, स्वशासित, स्वतन्त्र, स्वेच्छा, स्वयं- स्वयंसेवक, स्वयंसेविका, स्वयंवर, स्वयंपाके, स्वयम्भू आदि ।
- स्था, स्मृ, स्तु, स्फुर्, स्ना यी तत्सम धातुबाट बनेका शब्दका सुरुमा- स्था- स्थान, स्थानीय, स्थिति, उपस्थित, स्मृ- स्मृति, स्मारक, स्मरण, स्तु- स्तुति, स्तुत्य, प्रस्ताव, प्रस्तावक, स्फुर्- स्फुर्ति, स्फुरण, स्ना- स्नान, स्नायु, स्नातक आदि ।
- शस्, शंस्, शास्, श्वस्, हस्, त्रस्, हिंस् यी तत्सम धातुबाट बनेका शब्दका बिचमा- शस्- शस्त्र, शस्य, शस्त्री, शंस्- प्रशंसा, प्रशंसक, प्रशस्ति, शास्- शास्त्र, शास्त्री, शासक, शासन, श्वस्- श्वास, आश्वासन, हस्- हास्य, प्रहसन, हाँसो, त्रस्- त्रास, त्रस्त, सन्त्रास, हिंस्- हिंसा, हिंसक, अहिंसा आदि ।
- 'स' आउने केही तत्सम शब्द- मास, रहस्य, नमस्कार, सीमा, रस, प्रयास, स्त्री, साधु, पुस्तक, साक्षी, उत्सुक, आसन आदि ।
- सम्पूर्ण आगन्तुक, तद्भव र झर्रा शब्दमा- आगन्तुक- सहर, सहिद, सफर, सवारी, सलाम, सिकार, साइत, सुरु, तद्भव- विकास, बिस, तिस, सय, सासू, ससुरो, सराप, झर्रा- खासखुस, झल्याँस्स, मुसुक्क, मसक्क, भुसुक्क आदि ।
- नेपाली र तद्भव क्रियामा- खस्छ, पिस्यो, बिदेसिन्छ, आकासियो, खुस्के छ, सहनुहुन्छ, सुन्दै छ आदि ।

५. क्ष, छ सम्बन्धी नियम-

(अ) 'क्ष' सम्बन्धी नियम- निम्न ठाउँमा 'क्ष' आउँछ -

- रक्ष्, शिक्ष, ईक्ष्, लक्ष्, क्षिप्, भिक्ष् यी तत्सम धातुबाट बनेका शब्दमा- रक्ष्- रक्षक, रक्षा, रक्षित, संरक्षण, शिक्ष्- शिक्षा, शिक्षक, शिक्षिका, शिक्षण, ईक्ष्- प्रतीक्षा, परीक्षा, परीक्षित, परीक्षक, सर्वेक्षण, लक्ष्- लक्ष्य, लक्षण, लक्षित, क्षिप्- आक्षेप, प्रक्षेपण, विक्षिप्त, क्षेप्यास्त्र, भिक्ष्- भिक्षा, भिक्षु, भिक्षुक आदि ।
- 'क्ष' आउने अन्य केही शब्द- क्षार, अक्षर, कक्षा, मोक्ष, चक्षु, क्षेत्र, क्षय, क्षण, अक्षता, क्षितिज, पक्ष, पक्षी, क्षुद्र आदि ।

(आ) 'छ' सम्बन्धी नियम- निम्न ठाउँमा 'छ' आउँछ-

- छिद् धातुबाट बनेका शब्दमा- विच्छेद, विच्छिन्न, छेदन, छेद, अविच्छिन्न, विच्छेदक आदि ।
- छसँग सम्बन्धित अङ्कमा- छ, छब्बीस, छत्तीस, छयालीस, छपन्न, छैँसठ्ठी, छयाहत्तर, छयासी, छयानब्बे, एकसय छ, छैठौं, छैठी आदि ।
- 'छ' आउने अन्य केही तत्सम शब्दमा- छन्द, छाया, छत्र, छात्रछात्रा, छल, छद्म, छवि, छली, छाग, आच्छादित आदि ।
- सम्पूर्ण तद्भव, आगन्तुक र झर्रा शब्दमा- तद्भव- छाता, छाल, छाला, छाप्रो, छेत्री, आगन्तुक- छिँडी, छगडा, छुर्पी, छोला, छ्यान, झर्रा- छिसिमिस, छासछुस, छिसिक्क, छ्याङ्ङ, छिन्न, छरर आदि ।
- सम्पूर्ण नेपाली क्रियापदमा- छिन्यो, छिमल्छ, छक्यायो, छिन्किन्छ, छुन्छ, छिप्पिएछ, छर्केला आदि ।

२. पद र पदक्रम-

भाषाको सानो र सार्थक एकाइ पद हो । वाक्यभित्र पदको निजी र स्वतन्त्र ठाउँ हुन्छ । वाक्यभित्र पदहरूलाई क्रमअनुसार मिलाएर राख्नु पदक्रम हो । कुन पद पहिले र कुन पछि राख्ने भन्ने प्रत्येक भाषाव्याकरणका निजी मान्यता हुन्छन् । पदक्रमले अर्थमा प्रभाव पार्दछ । सामान्यतया दुई खालमा पदक्रम प्रचलित छन् सामान्य पदक्रम र साहित्यिक पदक्रम । एउटा पत्रकारले सामान्य पदक्रमलाई नै अप्नाउनु पर्ने हुन्छ । साहित्यिक पदक्रम अप्ठ्यारो, भावपरक र

अव्याकरणिक हुन्छ । सामान्य पदक्रम सजिलो र व्याकरणको मान्यता अनुसारको हुन्छ । यहाँ यसै अनुसार प्रचलित पदक्रमको चर्चा गरिएको छ :

क. विशेषण र विशेष्यको पदक्रम :

जसको विशेषता बुझाइन्छ, त्यो विशेष्य हो । नाम वा विशेष्यको विशेषता, धर्म, गुण, परिमाण आदि बुझाउन आउने पद विशेषण हो । वाक्यमा विशेष्यभन्दा विशेषण पहिले लेख्नुपर्छ । जस्तै 'इमानदार कर्मचारी' यहाँ 'इमानदार' विशेषण हो र 'कर्मचारी' विशेष्य (नाम) हो । 'न्यायाधीशकी श्रीमती' यहाँ 'न्यायाधीशकी' भेदक विशेषण हो र 'श्रीमती' विशेष्य (नाम) हो । 'राम्ररी लेख्छ' यहाँ 'राम्ररी' क्रियाविशेषण हो र 'लेख्छ' विशेष्य (क्रिया) हो । उक्त वाक्यका हरेक विशेषणहरू विशेष्यभन्दा पहिले नै आएका छन् ।

ख. कर्ता, कर्म र क्रियाको पदक्रम :

वाक्यभित्र क्रियाको काम पुरा गर्ने पद कर्ता हो । वाक्यभित्र क्रियाको कामको असर पर्ने पद कर्म हो । धातुबाट बनेको वाक्य टुङ्ग्याउने पद क्रिया हो । 'मन्त्रीले शिलान्यास गरे' यहाँ 'मन्त्री' कर्ता, 'शिलान्यास' कर्म र 'गरे' क्रिया हुन् । 'कोसीले बाँध भत्कायो', 'किसानहरूले रोपाइँ सके', 'अधिकृतले घुस खाए' यी सारा वाक्यहरूमा पहिले कर्ता, त्यसपछि कर्म र अन्त्यमा क्रिया आएका छन् ।

३. पदसङ्गति -

सङ्गति भनेको मेल हो । वाक्यमा आएका शब्दहरूको एकआपसी मेलमिलाप वा समानतालाई पदसङ्गति भनिन्छ । नेपाली भाषामा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा पदहरूलाई मिलाएर राख्नुलाई पदसङ्गति भनिन्छ । सङ्गति नमिलेको वाक्यलाई गलत वा अशुद्ध भनिन्छ । त्यसैले वाक्यमा सङ्गति मिलाउन आवश्यक छ ।

क. लिङ्गका आधारमा पदसङ्गति :

नेपाली भाषामा दुईवटा लिङ्ग छन् पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग । भाले जति बुझाउने पुलिङ्ग र पोथी जाति बुझाउने स्त्रीलिङ्ग हुन् । नेपाली भाषामा कर्तृवाच्यको कर्ता र क्रियाको एउटै लिङ्ग हुनुपर्छ । जस्तै 'बाघले टोक्यो' यहाँ 'बाघ' र 'टोक्यो' दुबै पुलिङ्ग छन् । 'विद्या भण्डारी आइन्' यहाँ 'विद्या भण्डारी' र 'आइन्' दुबै स्त्रीलिङ्ग छन् । उक्त दुई वाक्यमा सङ्गति मिलेको छ । विशेष्य र विशेषण पनि एउटै लिङ्गको हुनुपर्दछ । 'राम्रो शिक्षक' यहाँ 'राम्रो' पुलिङ्ग छ

र 'शिक्षक' पनि पुलिङ्ग छ । 'हिमालकी छोरी' यहाँ 'हिमालकी' स्त्रीलिङ्ग छ र 'छोरी' पनि स्त्रीलिङ्ग छ । उक्त वाक्यमा सङ्गति मिलेको छ ।

ख. वचनका आधारमा पदसङ्गति :

नेपाली भाषामा दुईवटा वचन छन् एकवचन र बहुवचन । एउटा सङ्ख्या जनाउने एक वचन र एकभन्दा बढी सङ्ख्या जनाउने बहुवचन हो । नेपाली भाषामा कर्तृवाच्यको कर्ता र क्रियाको एउटै वचन हुनुपर्दछ । 'चोर भाग्यो' यहाँ 'चोर' र 'भाग्यो' दुबै एकवचनमा छन् । 'सांसदहरू आए' यहाँ 'सांसदहरू' र 'आए' दुबै बहुवचनमा छन् । विशेषण र विशेष्यमा पनि वचनसङ्गति मिल्नुपर्दछ । 'कालो जाति' यहाँ 'कालो' र 'जाति' दुबै एकवचनमा छन् । 'राता मान्छेहरू' यहाँ 'राता' र 'मान्छेहरू' दुबै बहुवचनमा छन् । यी वाक्यमा सङ्गति मिलेको छ ।

ग. पुरुषका आधारमा पदसङ्गति :

व्यक्तिलाई बुझाउने व्याकरणिक कोटिलाई पुरुष भनिन्छ । पुरुष सर्वनाम र क्रियासँग सम्बन्धित हुन्छन् । नेपाली भाषामा तिनवटा पुरुष छन् प्रथम, द्वितीय र तृतीय । कर्तृवाच्यमा जुन पुरुषको कर्ता छ त्यही पुरुषको क्रिया हुनुपर्दछ । प्रथम पुरुष : (म, हामी) 'म उठेँ' यहाँ 'म' र 'उठेँ' दुबै प्रथम पुरुषका छन् । 'हामी जुर्मुरायौँ' यहाँ 'हामी' र 'जुर्मुरायौँ' दुबै प्रथम पुरुषमा छन् । द्वितीय पुरुष : (तँ, तिमी) 'तँ बिलाइस्' यहाँ 'तँ' र 'बिलाइस्' दुबै द्वितीय पुरुषमा छन् । 'तिमी खेल्छौ' यहाँ 'तिमी' र 'खेल्छौ' दुबै द्वितीय पुरुषमा छन् । तृतीय पुरुष : (त्यो, यो, ऊ, ती, यी, उनी, तिनी, यिनी) 'त्यो बढ्यो' यहाँ 'त्यो' र 'बढ्यो' दुबै तृतीय पुरुष छन् । 'उनी रमाइन्' यहाँ 'उनी' र 'रमाइन्' दुबै तृतीय पुरुष छन् । यी वाक्यमा सङ्गति मिलेको छ ।

घ. आदरका आधारमा पदसङ्गति :

आदर भनेको सम्मान हो । नेपाली भाषामा तिनवटा आदर छन् अनादर, सामान्य आदर र उच्च आदर । कर्तृवाच्यमा जुन आदरको कर्ता छ त्यही आदरको क्रिया हुनुपर्दछ । अनादर : (तँ, ऊ, त्यो, यो) 'तँ रिसाइस्' यहाँ 'तँ' र 'रिसाइस्' दुबै अनादर छन् । 'ऊ रोयो' यहाँ 'ऊ' र 'रोयो' दुबै अनादर छन् । सामान्य आदर : (तिमी, यिनी, उनी, तिनी) 'तिमी मुस्कुरायौ' यहाँ 'तिमी' र 'मुस्कुरायौ' दुबै सामान्य आदर हुन् । 'तिनी हाँसिन्' यहाँ 'तिनी' र 'हाँसिन्' दुबै सामान्य आदर छन् । उच्च आदर : (तपाईं, उहाँ, यहाँ, हजुर) 'उहाँले

सम्झाउनुभयो' यहाँ 'उहाँले' र 'सम्झाउनुभयो' दुबै उच्च आदर छन् । 'तपाईं पढाउनुहोस्' यहाँ 'तपाईं' र 'पढाउनुहोस्' दुबै उच्च आदर छन् । यी वाक्यहरूमा सङ्गति मिलेको छ । पत्रकारितामा अधिकतम सामान्य आदरको प्रयोग गर्ने गरेको देखिन्छ । सामान्य आदरलाई कतिपय वैयाकरणले मध्यम आदर भनेको पनि पाइन्छ ।

४. वाक्य र यसका प्रकार-

कर्ता र क्रिया भएको स्वतन्त्र, पूर्ण र सार्थक व्याकरणिक संरचना वाक्य हो । संरचनाका आधारमा वाक्य तिन किसिमका छन् सरल, संयुक्त र मिश्र ।

क. सरल वाक्य :

एउटामात्र समापिका क्रिया भएको सरल वाक्य हो । जस्तै 'बस दुर्घटना भएछ' । 'प्रधानमन्त्रीले भाषण गरे' । 'हत्यारा पक्डाउ पऱ्यो' । यहाँ 'भएछ', 'गरे' र 'पऱ्यो' यी एउटा एउटामात्र क्रियापद आएकाले सरल वाक्य हुन् ।

ख. संयुक्त वाक्य :

एकभन्दा बढी उपवाक्यहरू निरपेक्ष संयोजकले जोडेर बनेको संयुक्त वाक्य हो । र, अनि, पनि, वा, अथवा, तथा, किन्तु, परन्तु, तर, कि, न, त्यसैले, नत्र, तथापि, किनकि, तैपनि आदि निरपेक्ष संयोजक हुन् । जस्तै 'पीडितले अपराधीलाई पुलिसको जिम्मा लगाए तर ऊ कार्बाहीको दायरामा परेन ।' 'सरकार महँगी घटाउनै चाहँदैन किनकि चुनावका बेला राजनीतिक पार्टीले व्यापारीबाट अकुत धनराशि लिएका हुन्छन् ।' यहाँ पहिलो वाक्यलाई 'तर' र दोस्रो वाक्यलाई 'किनकि' ले जोडेका छन् । यी दुबै निरपेक्ष संयोजक हुन् । दुबै संयुक्त वाक्य हुन् ।

ग. मिश्र वाक्य :

एउटा मुख्य उपवाक्य र एउटा आश्रित उपवाक्यलाई सापेक्ष संयोजकले जोडेर बनेको मिश्र वाक्य हो । जब-तब, जहिले-तहिले, जो-त्यो, भने, भन्ने, जहाँ-त्यहाँ, जसले-त्यसले, जति-त्यति, यदि आदि सापेक्ष संयोजक हुन् । जस्तै 'जब आकाशमा कालो बादल छाउँछ तब नेपाली किसानहरू मानो छरेर मुरी फलाउने सपना देख्तछन् ।' 'अविश्वासको प्रस्ताव पास भयो भने वर्तमान सरकार ढल्ने निश्चित छ ।' यहाँ पहिलो वाक्लाई 'जब-तब' र दोस्रो वाक्यलाई 'भने' ले जोडेका छन् । यी दुबै सापेक्ष संयोजक हुन् । दुबै मिश्र वाक्य हुन् ।

पत्रकारले धेरैजसो सरल वाक्यकै प्रयोग गर्नुपर्दछ । सरल वाक्यमा भनेको कुरा स्पष्ट बुझिन्छ, गल्ती कम हुन्छ र पढ्न पनि स्वादिलो हुन्छ । संयुक्त र मिश्र वाक्य कहीँकहीँ बाध्यताका अवस्थामा मात्र प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

५. वाच्य र वाच्यपरिवर्तन -

वाक्यमा क्रियाको सम्बन्ध परिवर्तन गराइलाई वाच्य भनिन्छ । वाच्य तिन प्रकारका छन् कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाववाच्य ।

क. कर्तृवाच्य :

वाक्यमा कर्ता प्रधान भएमा कर्तृवाच्य हुन्छ । कर्तृवाच्यको कर्तामा 'द्वारा' र 'बाट' जोडिँदैनन्, कहीँकहीँ 'ले' विभक्ति आउँछ । कर्ममा कहीँकहीँ लाई विभक्ति आउँछ । कर्ता र क्रियाको लिङ्ग, पुरुष, वचन र आदर एउटै हुन्छन् । जस्तै 'अग्निपीडितले राहत पाए ।' 'प्रहरीले पत्रकारलाई पिटे ।' 'प्रधानमन्त्रीले भारतको भ्रमण सम्पन्न गरेका छन् ।' पत्रकारहरूले कर्तृवाच्यको वाक्य प्रयोग गर्नु राम्रो मानिन्छ । कर्तृवाच्यका वाक्यहरू सजिला र स्पष्ट अर्थ दिने हुन्छन् ।

ख. कर्मवाच्य :

वाक्यमा कर्म प्रधान भएमा कर्मवाच्य हुन्छ । कर्मवाच्यमा कर्म अनिवार्य हुनुपर्छ । कर्मवाच्यको कर्तामा 'द्वारा' वा 'बाट' जोडिन्छन् । क्रियामा 'इ' प्रत्यय थपिन्छ । कर्ममा 'लाई' विभक्ति हुदैन । कर्म र क्रियाको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर एउटै हुन्छन् । जस्तै 'प्रहरीद्वारा जाली नोट पक्राउ गरियो ।' 'भारतीय व्यापारीद्वारा नेपाली ग्राहकहरू ठगिए ।' 'उनी आफ्नै दाजुबाट बेचिइन् ।' पत्रपत्रिकामा शीर्षक राख्ता कर्मवाच्यको प्रयोग गरिएको देख्न पाइन्छ । जस्तै 'प्रहरीबाटै ठगी', 'मधेसवादीद्वारा आन्दोलनको घोषणा' 'प्रमबाट भारतभ्रमण सम्पन्न' आदि ।

ग. भाववाच्य :

वाक्यमा क्रिया प्रधान रहेमा भाववाच्य हुन्छ । भाववाच्यमा कहिले पनि कर्मको अपेक्षा हुदैन । भाववाच्यको कर्तामा 'द्वारा' वा 'बाट' जोडिन्छन् । 'आफू' शब्द कर्ता छ भने कुनै विभक्ति लाग्दैन । भाववाच्यमा कर्ताको प्रयोग नगर्ने चलन पनि छ । क्रियामा 'इ' प्रत्यय थपिन्छ । भाववाच्यको क्रिया सधैँ एकवचन, पुलिङ्ग, प्रथम पुरुष र अनादरको हुन्छ । 'आफू त चुनावमा उठिन्छ ।' 'पर्यटकद्वारा सगरमाथा चढियो ।' 'लौ मरिए छ ।' आदि ।

६. कथन -

कथन भन्नाले भनाइ, कुरा, उक्ति वा अभिव्यक्ति भन्ने बुझिन्छ । कसैको भनाइ नै कथन हो । कथन दुई किसिमका छन् प्रत्यक्ष कथन र अप्रत्यक्ष कथन ।

क. प्रत्यक्ष कथन :

कसैको भनाइलाई उसैका शब्दमा जस्ताको त्यस्तै प्रस्तुत गर्नु प्रत्यक्ष कथन हो । प्रत्यक्ष कथनमा आएको शब्द वा वाक्यलाई उद्धरण चिह्नभित्र राखिन्छ । प्रत्यक्ष कथन वाक्यका सुरु, बिच वा अन्त्यमा आउन सक्छ । जस्तै भारतीय प्रधानमन्त्रीले भने, “हामी नेपालसँग असल छिमेकीको व्यवहार गर्न चाहान्छौँ ।” “वाम गठबन्धन संविधानको कार्यान्वयनका लागि हो” ओलीले भने । मैले प्रहरीलाई “हल्लार साप, चोर यही हो” भनेँ आदि । कतैकतै महत्त्वपूर्ण प्रत्यक्ष कथनबाट लामो शीर्षक राख्ने गरेको देखिन्छ । जस्तै ‘लोकतान्त्रिक एकता अधिनायकवादको विरोधमा’ देउवा ।

ख. अप्रत्यक्ष कथन :

कसैको भनाइलाई आशयका रूपमा प्रस्तुत गर्नु अप्रत्यक्ष कथन हो । अप्रत्यक्ष कथनमा उद्धरण चिह्न हुदैन । यसमा आवश्यकता अनुसार असमापिका क्रिया र अन्य शब्दहरू थपिन्छन् । जस्तै कैदीले थानामा अपराध कबुल गऱ्यो । वैज्ञानिकका अनुसार पृथ्वीको सबैभन्दा नजिकको ग्रह मङ्गल हो । विद्युतमन्त्रीले आजको पाँच वर्षभित्र नेपाल लोडसेडिङ मुक्त हुने विचार राखे । आदि ।

महत्त्वपूर्ण व्यक्तिका केही महत्त्वपूर्ण भनाइमात्र प्रत्यक्ष कथनभित्र राख्नुपर्दछ । सबै कुरा जस्ताको त्यस्तै टिप्न, सम्पादन गर्न र प्रकाशन गर्न सकिँदैन । त्यसैले पत्रपत्रिकामा धेरैजसो अप्रत्यक्ष कथनकै प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

उपसंहार-

भाषामा व्याकरणको सर्वोपरि स्थान हुन्छ । यसले व्यक्तिविशेषलाई भाषा बुझ्न, बुझाउन र अभिव्यक्त गर्न सहयोग गर्दछ । व्याकरणले भाषामा स्तरीयता, मानकता र एकरूपता कायम गर्दछ । यसबाट जुनसुकै विषय उपकृत हुन्छन् । यसकारण संस्कृतका विद्वान्हरूले व्याकरणलाई ज्ञानको मुख मानेका छन् । व्याकरणका नियमहरू दिमागमा राखिराख्न सजिलो हुदैन । बिस्तारै निरन्तरको अभ्यासले यसमा दक्ष हुनुपर्ने हुन्छ । पत्रकार लेखनकर्मसँग प्रत्यक्ष संलग्न हुने भएकाले विस्तारै उसले यसमा दक्षता हासिल गर्न सक्छ ।

पत्रकार बन्नका लागि केही न केही शिक्षित हुनै पर्दछ । अलिकति रचनात्मक र सिर्जनात्मक क्षमता पनि चाहिन्छ । त्यसलाई फलाउने, फुलाउने र मौलाउने अवसर पत्रकारिता वा लेखनकर्मले दिन्छ । व्याकरण धेरै लामो छ । यहाँ चर्चा गरिएका व्याकरणिक कुराहरू थोरै छन् । यिनीहरूले सिकारु पत्रकारहरूलाई बाटो देखाउन सहयोग गर्ने छन् । थप जानकारीका लागि अन्य व्याकरणका ग्रन्थहरूको अध्ययन र अभ्यास आवश्यक पर्दछ ।

सन्दर्भ ग्रन्थ

आचार्य, तुलसीप्रसाद (वि. २०६४) *आमसञ्चार र पत्रकारिता,* काठमाण्डौ : भुँडीपुराणप्रकाशन ।

न्यौपाने, टङ्कप्रसाद (वि. २०६२) *नेपाली मानक व्याकरण तथा कार्यमूलक लेखन,* विराटनगर : श्यामपुस्तक भण्डार ।

पाणिनि (ई. १९८१) *अष्टाध्यायी,* वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

लुइँटेल, दीपक (वि. २०७०) *गुडबिल नयाँ माध्यमिक नेपाली व्याकरण तथा अभिव्यक्ति,* काठमाण्डौ : गुडबिल पब्लिकेसन प्रा. लि. ।

शर्मा, मोहनराज र लुइँटेल, खगेन्द्र (२०६०) *आधुनिक भाषाविज्ञान,* काठमाण्डौ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शिक्षापदाधिकारी (ई. १९९१) *माध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना,* दार्जिलिङ्ग : साझा पुस्तक प्रकाशन ।

.... (वि. २०४०) *नेपाली बृहत् शब्दकोश,* काठमाण्डौ : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

*

किमिदं काव्यसौन्दर्यम्

डा. गुरूप्रसादकोइराला
सहप्राध्यापकः
ने.सं.वि., पिण्डेश्वरविद्यापीठम्

सारः

सुन्दरशब्दस्य भावार्थप्रकाशकः सौन्दर्यशब्दः सर्वजनसंवेद्यः प्रसिद्धश्च । मानव एव न, अन्ये प्राणिनोऽपि सौन्दर्यमेवोद्दिश्यानन्दमनुभवन्ति । सर्वत्र स्वप्रभुत्वविस्तारकं किमिदं सौन्दर्यमिति जिज्ञासायामस्य पाश्चात्त्यवाङ्मये सुविस्तृता चर्चा प्राप्यते । तत्रस्था समालोचकाः सौन्दर्यशास्त्रमिति नाम्ना समालोचनाशास्त्रमेव संस्थाप्य लोके सर्वत्र व्याप्तं सौन्दर्यं विवेचयन्ति, परं पौरस्त्यवाङ्मये काव्यमेवोद्दिश्य सौन्दर्यस्य चर्चां कुर्वन्ति विद्वांसः । काव्य-सौन्दर्यविषये पाश्चात्त्यपौरस्त्यविदुषां विचारसाम्यं प्राप्यते । पौरस्त्यविद्वद्भिः सौन्दर्यमिति शब्दमेवोल्लिख्य तु नैव परं सौन्दर्यस्य भावार्थप्रकाशकान् शब्दान्नुल्लिख्य वैदिकाकालादेवास्य विषये स्वकीया अवधारणा पुरस्कृता । पौरस्त्यसमालोचका बाह्यमाभ्यन्तरञ्चेति सौन्दर्यस्य स्वरूपद्वयं स्वीकुर्वन्ति । काव्यश्रवणपठनसमकाल एव सौन्दर्यचमत्काराभिव्यक्तिर्भवति चेद् तत्र बाह्य-सौन्दर्यस्यावस्थितिर्भवति, परं यत्र काव्यस्याध्ययनमननचिन्तनपश्चात् लोकाति-क्रान्तगोचरं सच्चिदानन्दस्वरूपम्, सहृदयहृदयसंवेद्यं चमत्कारमनुभूयते तत्राभ्यन्तरसौन्दर्यमिति पौरस्त्यसमालोचकानामभिमतः । अत्र अस्यैव विषये सामान्या चर्चा विहिता विद्यते ।

शब्दकुञ्जी : पाश्चात्त्यम्, सौन्दर्यशास्त्रम्, पौरस्त्य, बाह्यसौन्दर्यम्, आभ्यन्तर-सौन्दर्यम्, अलङ्कारः, रसः, ध्वनिः ।

१. विषयप्रवेशः

सुन्दरशब्दात् भावार्थकेन ष्यञ्प्रत्ययेन व्युत्पन्नः सौन्दर्यशब्दः लोकव्यवहारे काव्यपरम्परायां च प्रसिद्धोऽस्ति । लोके सौन्दर्यस्य महत्त्वं स्थावरजङ्गमादिषु सर्वेषु वस्तुषु दृश्यते। परं साहित्यसंसारे काव्यस्य कमनीयत्वविस्तार-कतत्त्वरूपेण शब्दोऽयं प्रयुज्यते। सहृदयजनमनाह्लादजनकत्वं काव्यत्वमिति काव्यस्य प्रथमं प्रयोजनम् । अर्थात् काव्यात् तत्सामीप्यजनमनोरञ्जनं भवतीति फलितोऽर्थः । भावकजनस्यान्तस्करणस्य रञ्जनार्थं तु सौन्दर्यमेव भवितुमर्हति ।

तस्मात् काव्ये सौन्दर्यमपरिहार्यम् । अतोऽत्र काव्यप्रयोजनप्रवर्द्धकं कीदृशं सौन्दर्यमिति विषये किञ्चित् परिचर्चा क्रियते ।

२. समस्याकथनमुद्देश्यं शोधविधिश्च

काव्यस्य प्रयोजनप्रतिपादने सौन्दर्यमेव मूलमस्ति । अस्य विषये पाश्चात्त्यकाव्यशास्त्रे सौन्दर्यशास्त्रमिति नाम्ना बाङ्मयस्थितानि सर्वाण्येव वस्तूनि सौन्दर्यदृष्ट्या विविच्यन्ते, परं पौरस्त्यकाव्यशास्त्रपरम्परायां सौन्दर्य-शब्दस्य भावार्थप्रकाशकान् शब्दान् प्रयुज्य सौन्दर्यतत्त्वविषये चर्चा प्राप्यते । अत्र पौरस्त्यकाव्यशास्त्रे किं किं तत्त्वं काव्यसौन्दर्यत्वेन व्यवह्रियन्ते, इत्यस्य समस्या विद्यते । काव्यसौन्दर्यमिति नाम्ना व्यवहर्तुं शक्यं पौरस्त्यकाव्यशास्त्रे प्रसिद्धं काव्यतत्त्वमन्विष्य सप्रभेदं प्रकाशनमस्याध्ययनस्योद्देश्यमस्ति । प्रस्तुताध्ययने पुस्तकालयतः सामग्र्यः सङ्कलय्य वर्णन-व्याख्यान-विश्लेषणात्मिकाः पद्धतयोऽ-ङ्गीकृता विद्यन्ते ।

३. पूर्वकार्यसमीक्षा

सौन्दर्यतत्त्वविषये पाश्चात्त्ये पौरस्त्ये च काव्यशास्त्रे सर्वत्र चर्चा प्राप्यते । पाश्चात्त्यकाव्यशास्त्रे भाषावाङ्मयस्य सर्वा उपलब्धयः सौन्दर्यतत्त्वदृष्ट्या समीक्षन्ते । पौरस्त्ये तु केवलं काव्यमेव लक्ष्यीकृत्य सौन्दर्यतत्त्वस्य चर्चा प्राप्यते । अत्र पौरस्त्यकाव्यशास्त्रानुसारेण काव्यसौन्दर्यस्य चर्चा क्रियते । अतोऽत्र पूर्वसमीक्षायां पौरस्त्यकाव्यसौन्दर्यस्य विषये सञ्जाता समीक्षा उल्लिख्यते ।

१. पौरस्त्यसमालोचकः निर्मलाजैनमहोदयः पौरस्त्यकाव्यशास्त्रे सर्वोत्कृष्टत्वेन विराजितः रससिद्धान्त एव पाश्चात्त्यवाङ्मये प्रसिद्धः सौन्दर्यसिद्धान्त (रससिद्धान्त और सौन्दर्यशास्त्र, १९९७ : क) इति उल्लिखति ।
२. पौरस्त्यसमालोचकः वीणामाथुर समुल्लिखति यत्- पाश्चात्त्यवाङ्मये विश्लेषितस्य सौन्दर्यतत्त्वस्याध्ययनेन तत्र वस्तुवादिनः, आत्मवादिनः, समन्वयवादिनश्चेति सौन्दर्यविश्लेषकाः प्राप्यन्ते । तेषु प्रथमा वस्तुन आवरण एव सौन्दर्यं मानन्ति, अपरे आत्मानुभूतावेव सौन्दर्यं प्राप्नुवन्ति, अन्ये च एतयो मध्यमार्गिणः सन्ति, रूपस्य आत्मनश्च समन्वयेनैव सौन्दर्यानुभूतिर्जायते इति स्वीकुर्वन्ति । पौरस्त्यकाव्यशास्त्रे च वस्तुवादिन आलङ्कारिकाः, आत्मवादिन रससम्प्रदायवर्तिनः, समन्वयवादिनश्च रसध्वनिवादसमर्थकाः सन्तीति (प्रसादका सौन्दर्यदर्शन, १९७१ : ९) ।

३. समालोचकः सोमनाथसिग्द्यालः सौन्दर्यं काव्यादरिरिक्तेषु सर्वेषु वस्तुषु भवति परं तेषां सौन्दर्यं बहिरङ्गत्वेनावस्थितं भवति परं काव्यसौन्दर्यं तु आभ्यन्तरत्वेन समुल्लसतीति प्राह (साहित्यप्रदीप, २०२८ : १५) ।

४. काव्यसमालोचको बाबुरामाचार्यः सौन्दर्यानुभूति मूर्त अमूर्तेति प्रकारद्वयेन भवति । तत्र दर्शनेन्द्रियेण मूर्तसौन्दर्यम्, श्रवणेन्द्रियेण अमूर्तसौन्दर्यं गृह्यते । तयोः काव्यसौन्दर्यममूर्तसौन्दर्यपरिधौ समायाति (नेपालको साँस्कृतिक परम्परा, २०५४ : ८८) ।

५. पौरस्त्यकाव्यशास्त्रमर्मज्ञः केशवप्रसादोपाध्याय रीतिगुणालङ्कारेषु काव्यस्य बाह्यसौन्दर्यम्, रसध्वनौ आभ्यन्तरसौन्दर्यं भवतीति (साहित्यप्रकाश, २०६७ : २३५) समुल्लिखति ।

६. मार्क्सवादीसमालोचकः चैतन्य स्वकीये मार्क्सवादी सौन्दर्यचिन्तन इति ग्रन्थे समुल्लिखति यत्- पौरस्त्यवाङ्मये सौन्दर्यशास्त्रस्य समगुणत्वेन नाट्यशास्त्रमस्तीति मन्तुं युज्यते । तत्र काव्यस्य बाह्यसौन्दर्य-त्वेनालङ्कारादयः, आभ्यन्तरसौन्दर्यत्वेन रसः इति मन्यते । केचित्तु काव्याङ्गसमुचितसन्निवेशत्वेनापि सौन्दर्यं स्वीकुर्वन्ति । (चैतन्य, २०६९ : ३)

४. शोधसीमा

पाश्चात्त्यवाङ्मये सौन्दर्यतत्त्वस्य विषये सौन्दर्यशास्त्रमिति समालोचना-शास्त्रमेव प्रकल्प्य समालोचकैः सुविस्तृता चर्चा विहिता । तत्र काव्यमेव नापितु वास्तुमूर्तिचित्रादिकलाभेदा अपि समाविशन्ति । पौरस्त्य-काव्यशास्त्रे तु केवलं काव्यमेव लक्ष्यीकृत्य सौन्दर्यतत्त्वविश्लेषणं प्राप्यते । पाश्चात्त्यपौरस्त्यशास्त्रयोः मतानुसारं सौन्दर्यतत्त्वं सङ्क्षेपेणोल्लिख्य तयोः समन्वयसूत्रं च समावेश्य पौरस्त्यकाव्यशास्त्रानुरूपं काव्यसौन्दर्यं दिङ्मात्रेण विवेचनमेव अस्य लेखस्य सीमा विद्यते ।

५. काव्यसौन्दर्यम्

मानवविकासस्य मूलमेव सौन्दर्यं मन्यते । यस्मिन् समये मानवमनसि सौन्दर्यचेतनाया बीजमुप्तं तस्मादेव कालात् मानवः प्रगतिपथगामी अभूदिति मन्तुं युज्यते । किमिति चेत् प्राणीषु मानव एव सौन्दर्यानुभूतये नुत्नं कार्यं सम्पादयितुमुत्सहते । इह लोके सौन्दर्यतत्त्वस्य प्रकारबाहूल्यं विद्यते । सुन्दर-शब्दात् भावार्थप्रकाशकेन ष्यञ्प्रत्ययेन विनिर्मितः सौन्दर्यशब्दः लोकव्यवहारे काव्यपरम्परायां च प्रयुज्यते । सामान्यतया लोकव्यवहारे दर्शनेन्द्रियप्रत्यक्षं

वस्तुसौन्दर्यमेव उपयुज्यते परं साहित्यजगति काव्यस्य कमनीयत्वविस्तारक-तत्त्वरूपेण सौन्दर्यं ज्ञायते । सहृदयजनमनाह्लादकत्वं काव्यत्वमिति काव्य-प्रयोजनम् । कवेर्भावकस्य चान्तस्करणे लोकोत्तरमाह्लादमाविष्करोति तदेव काव्यं सुकाव्यत्वेन आद्रियते । काव्यात् तादृशं लोकोत्तरमाह्लादं काव्य-सौन्दर्यमेवाविष्कर्तुं शक्नोति । अतः काव्ये सौन्दर्यमपरिहार्यम् । साहित्यसौन्दर्ययो अन्योन्याश्रयविषये कैश्चित् साहित्यमर्मज्ञैरुक्तं यत्–

साहित्यं किञ्च सौन्दर्यं द्वयमन्योन्यपूरकम् ।
एकमन्यं विना नैव प्रतिष्ठां लभतेतराम् ॥

समुचितशब्दार्थसहभावभावितं साहित्यम्, सुन्दरत्वगुणयुतं सौन्दर्यञ्च परस्परोपकारकत्वेन सहायकमिति । सौन्दर्यस्य सर्वोत्कर्षं साहित्य एव सम्भवतीति निष्कर्षः ।

प्रियत्वं मनोज्ञत्वं लावण्यत्वं लालित्यञ्चेमे शब्दाः नितरां सौन्दर्यापर-पर्यायभूताः चमत्कारजनकत्वञ्चाभिव्यञ्जयन्ति । अद्यत्वे सौन्दर्यस्य चर्चा सर्वत्रैव श्रूयते । पाश्चात्त्ये पौरस्त्ये चालोचकैः सौन्दर्यशास्त्रमधिकृत्यानेके विचाराः प्रस्तुतीकृताः । तथाप्यस्य स्वरूपं किमिति विषये पूर्णतां नावलोक्यते । कथ्यते यत्-

किमप्यस्ति स्वभावेन सुन्दरं वाप्यसुन्दरम् ।
यदेव रोचते यस्मै भवेत्तत्तस्य सुन्दरम् ॥

पद्यस्यास्य भावमेव सौन्दर्यतत्त्वस्य सारं मन्यते । परं सौन्दर्यतत्त्वस्य विषये समालोचकैः कृता सुविस्तृता चर्चा समुज्ज्वलां ज्ञानगङ्गामाविष्करोति । अतः काव्यसौन्दर्यविषयेऽत्र सामान्या चर्चा क्रियते ।

पौरस्त्ये पाश्चात्त्ये च काव्यपरम्परायाः प्रारम्भे सत्यं शिवं सुन्दरमिति भावमधिकृत्य साहित्यरचना क्रियते स्म । अधुनाऽपि सत्यं शिवं च संवलितं सुन्दरमेव सौन्दर्यस्य बीजं मन्यते । (माथुर, १९७१ : २३)

५.१ पाश्चात्त्ये सौन्दर्यम्

पाश्चात्त्ये प्लेटोमहोदयस्य कालादेवं पौरस्त्ये च वैदिककालादेव सौन्दर्यस्य विषये चर्चा प्रारब्धा । प्लेटोमहोदयस्य नैतिकसंस्कारविहीनमनि- यन्त्रितसाहित्यं गणराज्याद् बहिष्करणीयमिति विचारोऽस्मिन्नेव भावे निबद्धोऽस्ति (चतुर्वेदी, १९५४ : १६७) । पाश्चात्ये अष्टादशशताब्द्यां बाउमगार्टेनमहोदयः सर्वप्रथमं एस्थेटिका इति ग्रन्थे व्यापकार्थमयं सौन्दर्यमिति शब्दमुल्लिखति (चैतन्य, २०६९ :

१) एषः कलात्मकाभिव्यक्तिरेव सौन्दर्यमिति स्वीकरोति । अयमेव काव्य-समीक्षणक्षेत्रे सौन्दर्यशास्त्रमिति समीक्षाशास्त्रत्वेन स्थापयति । पश्चात् हेगेलमहोदयः सौन्दर्यशास्त्रस्य क्षेत्रं वास्तुमूर्तिसङ्गीतादिकलाभेदपर्यन्तं विस्तारयति । पाश्चात्त्यसमालोचकाः सौन्दर्यशास्त्रमिति नाम्ना सौन्दर्यं विवेचयन्ति । तत्र वस्तुगतम्, आत्मगतम्, उभयगतञ्च सौन्दर्यं भवतीति मत-वैभिन्यं प्राप्यते ।

५.१.१ वस्तुगतंसौन्दर्यम्

पाश्चात्त्यकाव्यशास्त्रे सौन्दर्यं वस्तुगतमिति मन्यमानानां परम्परा सुदीर्घतरा विद्यते । भौतिकवादिनः सौन्दर्यमात्मनिष्ठमस्वीकृत्य सुन्दरवस्तुनः केवलं भौतिकगुणमेव मन्यते । एते विद्वांसः सुन्दरवस्तुनो बाह्यरूपसङ्घटन-सुकुमारादिदृश्यविषये स्थितं सौन्दर्यमिन्द्रियसुखप्रदायकं स्वीकुर्वन्ति । बाह्यपदार्थे सौन्दर्यमन्वेषमाणाः सुकरात-अरस्तु-लेसिङ्-डार्विनप्रभृतयः समालोचकाः प्रमुखाः सन्ति । एतेषां मते कलाकारः कविर्वा लोके स्थितं वस्तुसौन्दर्यं गृहीत्वा स्वप्रतिभा-बलेन विलक्षणानन्दं जनयति (माथुर, १९७१ : १०) । वस्तुनः सौन्दर्यं प्रतिभा-समूलकमेव । प्रतिभासितसौन्दर्यार्थं वस्तुरूपमावश्यकम् । वस्तुनः सौन्दर्यस्य कृते वस्तुनि विद्यमाना विशिष्टगुणावस्थितिरेव हेतुः । वस्तुनो विशिष्टगुणेषु मानवमनः प्रसृतं भवति । इत्थं वस्तुरूपेण सह भावस्य समन्वयो भवति । अतो भावसमन्वितं वस्तु एव सौन्दर्याधारो भवतीति सारः ।

५.१.२ आत्मगतम्

आत्मवादिनस्तु सौन्दर्यमात्मस्थानीयं स्वीकृत्य अध्यात्मसम्बन्धेन विना सौन्दर्यानुभूतिरेव न जायते इति मतमुपस्थापयन्ति । पाश्चात्त्ये सौन्दर्यमात्म-स्थानीयमिति मन्यमानाः प्लेटो-प्लेटिनस-सेलिङ्-कान्ट-हेगेल-किट्सप्रभृतयः समालोचकाः सन्ति । प्लेटोमहोदयस्य निरपेक्षसिद्धान्ताधृतं सौन्दर्यम्, हेगेलस्य निरपेक्षचिन्तनाभिव्यक्तिरूपं सौन्दर्यम्, मध्ययुगे जातानां रहस्यवादिनामीश्वरीय-सत्तायामाधृतं सौन्दर्यं चात्मनिष्ठं परिपोषयन्ति । क्रोचेमहोदयः स्वकीयाभि-व्यञ्जनावादाख्यसिद्धान्ते स्वानुभूतिसौदर्यमेवाभिव्यक्तेः स्वरूपं स्वीकरोति (माथुर, १९७१ : १२) । एतेषां मते कवेर्भावकस्य च हृदयानुभूतिजन्यमेव सौन्दर्यमिति सारत्वेन ज्ञायते ।

५.१.३ उभयगतम् (समन्वयात्मकम्) सौन्दर्यम्

सौन्दर्यस्यावस्थितिर्वस्तुगता स्याद् आत्मगता वा, मानवसमन्वयोऽपेक्ष्यते । मार्क्सवादानुसारमात्मवस्तुनोः समाजेन सह सम्बन्धे सत्येव सौन्दर्यमुल्लसति । सौन्दर्याविष्कृतौ मानवश्रमस्योल्लेख्या भूमिका भवति । तस्माद् मार्क्सवाद अध्यात्मभौतिकवादयोरेकपक्षीयतां निरस्य द्वयोरेव वादयोः समन्वये सौन्दर्याभि-व्यक्तिं प्रतिपादयति । एवमेव पाश्चात्त्ये प्लेटो-बोसांके-हिगेल-टाल्सटाय-प्रभृतयो समालोचकाः सौन्दर्यं भौतिकवस्तुनो मनसश्च समन्वयात्मकं तत्त्वं स्वीकुर्वन्ति (माथुर पृ. १६) । अस्य मध्यममार्गस्य प्रवर्तकः कार्लमार्क्स एवास्ति । अस्य विचारे सौन्दर्यस्य कृते वस्तुगतात्मगतपक्षयोर्मध्ये द्वन्द्वात्मकमेकत्व-मत्यावश्यकं भवति । तन्मते सौन्दर्यस्योत्पत्तिः सामाजिकश्रमकार्यस्योपलब्धि-र्वर्तते । तस्माद् मानवश्रम एव वस्तुगतात्मगतयोः सौन्दर्यप्रकारयोर्मध्ये ऐक्यं स्थापयति (चैतन्य किरण पृ. २२८) । पाश्चात्त्यसौन्दर्यविश्लेषणे मतमिदं व्यावहारिकत्वेन स्वीकारयोग्यं विद्यते ।

५.२ पौरस्त्ये सौन्दर्यम्

पौरस्त्यकाव्यशास्त्रेतिहासे सौन्दर्यतत्त्वविषये स्पष्टरूपेण पृथक् विवेचनं स्वल्पमेव प्राप्यते । अत्र केवलं काव्यमेव लक्ष्यीकृत्य सौन्दर्यस्य पर्यायभूता रमणीयशोभाकान्तकमनीयादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । पौरस्त्ये सौन्दर्यशब्द-प्रयोगस्येतिहासेऽन्विष्टे नाट्यशास्त्रादेव सङ्केतः प्राप्यते । तत्र नायिकानायकयोः सौन्दर्यचर्चा एव विद्यते न तु काव्यसिद्धान्तरूपेण । नाट्शास्त्रेऽपि काव्यसौन्दर्य-तत्त्वत्वेन त्वलङ्कारा एव प्रयुक्ता विद्यन्ते । काव्यशास्त्रेषु प्रयुक्तोऽलङ्कारशब्दः सौन्दर्यबोधको विद्यते । अत एव वामनः प्राहसौन्दर्यमलङ्कारः । अन्येऽप्याचार्याः काव्यस्य सौन्दर्याधायकं तत्त्वमलङ्कारशब्देनाहुः (सहाय, १९७० : ४६) । तदा काव्यशास्त्रकारैः स्वकीयलक्षणग्रन्स्य नामान्यपि काव्यालङ्कारः, काव्यालङ्कार-सारसङ्ग्रहः, काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः, अलङ्कारकौस्तुभ इत्यादीनि विहितानि । दण्डिनोऽपि काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते इति कथनम्, अग्नि-पुराणकारस्य अर्थालङ्काररहिता विधवेव सरस्वतीत्याभाणकं तथ्यमिदं द्रढयति । अतोऽलङ्कारशब्दः काव्यसौन्दर्यबोधक एव । एवमेव 'न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम्' इति भामहवाक्यं तु द्विविधं काव्यसौन्दर्यं सूचयति (भामह, १९८५ : ७) । कान्तं वनिताननं भूषणेन विभाति इत्यस्याशयो भवति यत्-लावण्यान्वितं वनिताननमिव काव्यमपि रसाद्यान्तरिकतत्त्वैः सुन्दरं भवति परं

तस्य सौन्दर्यस्य प्रवर्धनार्थं कटककुण्डलाद्यलङ्कारवदुपमाप्रभृत्यलङ्कारादि-बााह्यसौन्दर्यतत्त्वमप्यावश्यकं भवतीति भामहस्य धारणा काव्ये बाह्याभ्यन्तर-रूपं द्विविधं सौन्दर्यतत्त्वं भवतीति द्रढयति । वामनोऽपि रीतिरात्मा काव्यस्य, काव्यं ग्राह्यमलङ्कारादिति कथनमपि बाह्याभ्यन्तरं सौन्दर्यतत्त्वं सूचयति (वामन, २०१० : १६) । आचार्यो मम्मटोऽपि रसादिनिष्ठं स्वाभाविकमाभ्यन्तरिक-मलङ्कारनिष्ठं कृत्रिमञ्चेति काव्यस्य द्विविधं सौन्दर्यतत्त्वं सङ्केतयति । (मम्मटः १९९० : २५४) ध्वन्यालोककारोऽपि शरीरे प्रसिद्धावयवातिरिक्तं लावण्यमिव काव्येऽपि प्रतीयमानार्थरूपं पृथक् सौन्दर्यं भवतीति कथयन् द्विविधं सौन्दर्यतत्त्वमुल्लिखति (आनन्दवर्धन, २००६, १७) । एवमेव पण्डितराजो जगन्नाथोऽपि वाच्यप्रतीयमानाख्यमिति द्विविधमर्थं काव्यसौन्दर्यवर्धकं स्वीकरोति । एतैरुदाहरणैः पौरस्त्यकाव्यशास्त्रे बाह्याभ्यन्तररूपं सौन्दर्यद्वयं सिद्धान्तत्वेन स्थिरीभवति ।

५.२.१ पौरस्त्यसिद्धान्तनुसारमाभ्यन्तरसौन्दर्यम्

काव्यस्य श्रवणपठनानन्तरं काव्यरसिकानां मनसि शनैः शनैरानन्दात्मिकी अनुभूतिर्जायते, सैवानुभूतिः काव्यस्याभ्यन्तरसौन्दर्यत्वेन स्वीक्रियते । अङ्गनासु लावण्यमिव प्रतिभावतां कवीनां वाणीषु सामान्येतरमनिर्वचनीयं दिव्यं सौन्दर्यं चकास्ति । (आनन्दवर्धनः, २००६ : १७) अर्थात् लोके यथा नायिकासु सर्वाङ्गसमन्वयाविष्कृतं सौन्दर्यातिरिक्तं रसिकहृदयमुल्लासकमाभ्यन्तरसौन्दर्यं सहृदयैः प्रत्यक्षीक्रियते । यस्य कस्यापि वस्तुनः सौन्दर्यविस्तारार्थं स्वयं वस्तुनः सुन्दरताया आवश्यकता भवति । अथात् सुन्दरस्यैव वस्तुनः सौन्दर्यप्रकर्षो जायते । असुन्दरस्य कृते सौन्दर्यसामाग्र्यो निष्प्रयोजना भवन्ति । चन्द्रः सुन्दरोऽस्ति अत एव चन्द्रिका तस्य सौन्दर्यं विस्तारयति । वनिता सुन्दरी अस्ति चेत् कटक-कुण्डलादयस्तस्याः सौन्दर्यं प्रवर्धयन्ति । गृहनिर्माणं सुन्दरं चेद् वण-संस्कारैस्तत् सज्जयितुं शक्यते । एवमेव रसादिभावान्वितस्यैव काव्यस्य उपमाद्यलङ्कारैः, वैदर्भ्यादिरीतिभिश्च सौन्दर्यविस्तारः क्रियते । काव्यं रसाद्यान्तरिकतत्त्वैः सुसम्पन्नं रमणीयञ्चास्ति चेद् अलङ्कारादि-सौन्दर्यप्रसाधनतत्त्वानामुपयोगित्वं सिद्ध्यति । तस्मात् पौरस्त्यसमालोचकाः काव्यस्याभ्यन्तरसौन्दर्यभूता रसध्वनि-गुणाः काव्यस्यात्मस्थानित्वेन स्वीकुर्वन्ति ।

५.२.१.१ रससौन्दर्यम्

रससौन्दर्यं कविकर्मत्वेन प्रथिते काव्ये सर्वाधिकं महत्त्वमावहति । पौरस्त्यसमालोचकानां विचारे काव्ये आत्मरूपेण रससौन्दर्यमवस्थितं भवति । अनुभूतिजन्यत्वेन रससौन्दर्यमाभ्यन्तररूपेण काव्यशोभां प्रकाशयति । इह लोके जनाः स्वजीवनयापनक्रमे विविधसमस्याभिर्ग्रस्ता भवन्ति । कदाचिदत्यधि-कमानसिकपीडया पीड्यमानाः सन्तः स्वजीवनेऽनास्थां प्रकटयन्ति । तदा तादृशानां जनानामन्तर्व्यथां शमयितुं लौकिकाः षड्रसाः क्षणमात्रमेव समर्था भवन्ति । परं कस्यापि सरसकाव्यस्याध्ययनदर्शनादिभिश्च तादृशा विक्षिप्ता जनाः पूर्णतयैव आत्मपीडां विस्मृत्य रसप्रतीतिजन्यं विलक्षणानन्दमनुभवन्तो नवजीवनञ्च प्राप्नुवन्ति । अतो मानवजीवने रससौन्दर्यस्य महन्महत्त्वं दृश्यते । व्रह्मनिर्मितौ षड्रसा भवन्ति । ते च रसनया आस्वाद्यन्ते, परं तेभ्यः सर्वेभ्यः आनन्दानुभूतिरपि न जायते । कतिपये रसास्तु पीडाप्रदायकाश्च भवन्ति । एताननतिरिच्य कविसंसारे स्थिताः शृङ्गारादयः सर्वेऽपि रसाः पूर्णानन्दपरका एव (विश्वनाथ, १९९५ : १२६) । भयानककरुणादिरसान्वितानां चलचित्राणां दर्शनार्थं रङ्गशालां प्रति रसिकजनानामहमहमिकया गमनमेवास्य प्रमाणम् । रससौन्दर्यस्योत्कर्षयुतं पद्यं यथा-

मम न किञ्चन वस्तु निजं क्वचित् सततकिङ्करभावमये यतः ।
किमपि मन्निकटेऽस्ति तदाशिषा तदखिलं जगतीपतिवैभवम् ॥

(भट्टराई, २०६१ : २७२)

सत्यसाईचरितस्य पद्यमिदमत्र कवि स्वकीयमकिञ्चनत्वं वर्णयति । पद्ये-ऽस्मिन् कवेः परमेश्वरवैभवज्ञानात् सांसारिकवस्तूनि निर्मोहत्वमालम्बनम्, पुट्पर्तिपुण्यक्षेत्रभ्रमणम्, सत्यसाईसङ्गमनञ्चोद्दीपनम्, आक्षिप्तदिव्यज्ञानजन्य-रोमाञ्चादयोऽनुभावाः, निर्वेदहर्षमत्यादयो व्यभिचारिणश्च सन्ति । एतैर्व्यक्तः शमः स्थायीभावः शान्तरसत्वेन भावका आस्वादयन्ति ।

यथा वा-

शयिता सविधेऽप्यनीश्वरा सफलीकर्तुमहो मनोरथान् ।
दयिता दयिताननाम्बुजं दरमीलन्नयना निरीक्षते ॥

(रसगङ्गाधर)

अत्र नायिकानिष्ठा नायकविषयिणी रतिः । रह एकान्तम्, तथा च यदि स्थानमेकान्तं न स्यात् तदा सा पित्रपारवश्यात् तत्र नायकस्य समीपे कथमपि

न शयितेति नायकसमीपशयनान्यथाऽनुपपत्त्या तत्थानस्यैकान्तत्त्वं कल्प्यते । निरीक्षणे तादृशत्वमीषन्मुकुलीकृतनेत्रकत्वम् । नयनयोरीषन्मीलनेन लज्जा, निरीक्षणेन चौत्सुक्यं सूच्यते । संभोग-आलम्बनादिभिः सह स्थायिभावस्य रत्यादेः सम्बन्धः । रतिश्चात्र नायकालम्बना नायिकाश्रया, तस्याश्चेह परिपोषणेन निरीक्षणस्य च प्रवृत्तत्वेन सम्भोगशृङ्गाररसरूपतामभिव्यक्तिः ।

अत्र नायिकानिष्ठरत्यादेः स्थायिभावस्य नायकरूपालम्बनविभावेन, एकान्तस्थानरूपोद्दीपनविभावेन, मुकुलीकृतनयननिरीक्षणलक्षणानुभावेन, लज्जौत्सुक्यरूपाभ्यां व्यभिचारिभावाभ्यां च सम्बन्धात् प्राधान्येन सम्भोग-शृङ्गाररसास्वादः सुतरां सामाजिकेषु व्यज्यते । एष्वुदाहरणेष्वाभ्यन्तर-सौन्दर्याधायकत्वं परिज्ञानायानुभव एव प्रमाणं तत्र केवलं सचेतसां, सामाजिका-नाञ्चेति ।

५.२.१.२ ध्वनिसौन्दर्यम्

कविप्रतिभाप्रणीतासु काव्यरचनासु शब्दश्रवणानन्तरं जायमानादभि-धेयार्थादतिरिक्तोऽप्यर्थो भवति । स एवार्थः काव्यसंसारे ध्वनिनाम्ना व्यपदेश्यते । पौरस्त्यसमालोचनापरम्परायां ध्वनितत्त्वं काव्यस्यात्मात्वेन स्वीक्रियते । एतादृशो ध्वनिः विलक्षणप्रतिभासम्पन्नानां कवीनां वाणीषु वाच्यात् पृथगेव प्रतीयमानाभिधेयोऽर्थोऽस्ति, यदङ्गनासु प्रत्यक्षाननयनादिभ्योऽवयवेभ्योऽति-रिक्तमनुभूयमानं विलक्षणं लावण्यमिव शोभते । यत्र काव्ये शब्दः स्वार्थम्, अर्थश्चात्मानं गुणीकृत्य प्रधानभूतमाभ्यन्तरसौन्दर्यजनकमर्थं व्यञ्जनया प्रतीति-विषयं कुरुतः, स एव काव्यविशेषो ध्वनिरिति ध्वनेः स्वरूपम् । यत्र ध्वनेः सौन्दर्यं विलसति तदेव काव्यमुत्तममिति काव्यशास्त्रमर्मज्ञाः स्वीकुर्वन्ति । ध्वनेः सौन्दर्यप्रकाशकं पद्यं यथा-

वर्ण्याः सन्ति सहस्रशो हि विषया भूमण्डले शोभना
नैके भारतवर्षके च विविधा आभान्ति सम्मोहना ।
सिद्धाश्चापि लसन्ति सौम्यचरिता अन्ये विभिन्नाः परं
साईजीवनमेव जीवनमिति प्रारभ्यते तत्कथा ॥

(भट्टराई, १९६१ : २५)

सत्यसाईचरितमहाकाव्यस्य प्रारम्भे कवि वर्ण्यविषयस्य महत्त्वं प्रकाशयति । भूमण्डले वर्णनीया नैके विषयाः प्राप्यन्ते, वर्णनीयचरिता महात्मनोऽपि विद्यन्त

एव तथापि सत्यसाईजीवनमेव जीवनमिति विभाव्य तदीयं चरितं वर्ण्यते इति कवेराशयः । पद्यस्यास्य चतुर्थे पादे प्रथमं जीवनमिह लोके प्राणिभिः प्राप्यमाणं सुखदुःखसमन्वयात्मकं जीवनं सूचयति परं द्वितीयो जीवनशब्दः सांसारिकमायाबन्धनैर्मुक्तं दिव्यगुणयुतं वर्णनीयं जीवनमिति विशिष्टार्थं बोधयति । अतोऽत्रार्थान्तरसङ्क्रमितध्वनेः सौन्दर्यं भावकैरास्वाद्यते । यथा वा–

वक्तृवैशिष्ट्यात् व्यञ्जकत्वरूपध्वनिसौन्दर्यस्य प्रतीतिः, यथा–

श्वश्रुरत्र निमज्जत्यत्राहं दिवसकं प्रलोकयः ।
मा पथिक रात्र्यन्धक शय्यायामावयोर्निमङ्क्षसि ॥

(विश्वनाथः १९९५ : २८)

अत्रोपनायकसङ्गमार्थिन्याः कस्याश्चित् नायिकाया उक्तिरियम् । अनेन गृहे तृतीयजनाभावोऽत एव निःशङ्कं सुरतव्यापारावसर इति पथिकं प्रति कियत् सुन्दरमुक्तिरियम् । अत्र व्यभिचारिण्या उक्तिभिः स्वैरविहारार्थनीयमिति सुन्दरार्थस्य प्रतीतिर्भवति । व्यभिचारिणी सुन्दरयुक्तिरूपवक्तृसम्बन्धा-त्स्वैरविहारार्थिनी एष इति सामाजिकैर्व्यञ्जनया बुध्यते ।

५.२.१.३ गुणसौन्दर्यम्

काव्यस्यात्मभूतस्य रससौन्दर्यस्य स्थायिधर्मत्वेनावस्थिततत्वाद् माधुर्यादि-गुणा अपि काव्यस्याभ्यन्तरसौन्दर्यत्वेनैव गृह्यन्ते । कतिपये वर्णप्रकाश्यत्वात् बाह्यसौन्दर्यप्रकाशकत्वेन स्वीकुर्वन्ति, परं वर्णप्रकाश्यं तु 'आकार एवास्य शूरः' इति लोकव्यवहारवदेव (काव्यप्रकाशः, १९९० : २५४) । कस्या अपि रचनायाः श्रवणे चिन्तने च सहृदयस्य हृदि कुत्रचिद् मधुरधारया इवानन्दमयता, कुत्रचिद् उद्दीप्तत्वेन प्रज्जलितता, कुत्रचित् सुस्पष्टतया विकसितता च जायते, एता एव चित्तवृत्तयो गुणा कथ्यन्ते । अतः गुणा काव्यस्याभ्यन्तरसौन्दर्यतत्त्वत्वेन स्वीक्रियते । गुणसौन्दर्यप्रकाशकं पद्यं यथा-

मान्याः पराहितकरा अभवन् समाजे विद्वज्जनाः स्मृतिपराङ्मुखतामवाप्ताः ।
एवं शनैः क्षयपथं सुकृते प्रयाते सद्धर्मशास्त्रशरणं भव लोकनाथ ! ॥

(भट्टराई, २०६१ : ४१)

अधुना माननीयाः शासकजनाः परोपकारभावरहिताः स्वार्थपराः सन्ति । विद्वज्जना अपि शास्त्रीयज्ञानवितरणकार्यं परित्यज्य अर्थपराः सञ्जाताः । एवं

प्रकारेण क्षयपथप्रवृत्तस्य समाजस्य कृतेः सद्धर्मोपदेशकत्वेन लोकशरणं भव इति भगवतः स्तुतिपरकं पद्यं श्रवणसमकालमेव सुस्पष्टतया हृदयविकासं जनयति । अतोऽत्र प्रसादगुणसौन्दर्यं शोभते । यथा वा-

परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयत-
स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।
इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनै
कृशाङ्ग्यासन्तापं वदति विसिनीपत्रशयनम् ।

(मम्मट, १९९० : २६८)

रत्नावल्यां सागरिकामुद्दीश्य वत्सराजस्योक्तिरियम् । स्वल्पसमाससरलवर्णपदसङ्घटनाजन्यं प्रसादगुणयुतं पद्यमिदं शुष्केन्धनाग्निवत् वत्सराजस्य स्वप्रेमिकायाः शयनस्थलमवेक्ष्य परिपुष्टं विप्रलम्भशृङ्गारसौन्दर्यं पद्यश्रवणसमकालमेव जनयति । तथा च -

मन्थायस्तार्णवाम्भः प्लुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः
कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटाऽन्योनसङ्घट्टचण्डः ।
कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः
केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽसौ ॥

(मम्मट, १९९० : २६९)

वेणीसंहारनाटकस्य धीरोद्धतनायकभीमसेनस्योक्तिरियम् । अत्र ओजगुणः परिलसति । कौरवं प्रति भीमसेनस्य क्रोधस्थायिभावयुतं रौद्ररससौन्दर्यं पद्यश्रवणसमकालमेवानुभूयते ।

५.२.२ बाह्यसौन्दर्यम्

मूलतो वस्तुनो भौतिकसौन्दर्यमेव बाह्यसौन्दर्यमिति ज्ञायते, परं काव्यसन्दर्भे प्रत्यक्षरूपेण काव्यश्रवणपठनसमकाल एव काव्यसौन्दर्यप्रकर्षकाः शब्दार्थाश्रिता अलङ्काररीतिवक्रोक्तिप्रभृतयो बाह्यसौन्दर्यत्वेन परिगृह्यन्ते । पौरस्त्यकाव्यशास्त्रे ध्वनिसम्प्रदायस्योदयात् प्राक् अलङ्काररीतिप्रभृतयः काव्यस्यात्यवश्यकत्वेन प्रतिपाद्यते स्म । तदा काव्यशास्त्रिणो बाह्यसौन्दर्यप्रेम्णैव स्वरचितस्य लक्षणशास्त्रस्य नाम अलङ्कारपदयुक्तं कुर्वन्ति स्म । अलङ्काररीतिप्रभृतीनि बाह्यतत्त्वानि एव काव्यस्य सर्वस्वम्, अलङ्कारेण विना

काव्यत्वमेव न जायते इति प्रवदन्तः काव्यशास्त्रिणो बाह्यसौन्दर्यप्रकर्षमेव स्थापयन्ति स्म । अधुना त्वलङ्काररीतीत्यादीनि बाह्यसौन्दर्यतत्त्वानि काव्यात्मत्वेन स्थितस्य रसस्योपकारकत्वेन एव स्वीक्रियन्ते । काव्यस्य बाह्यसौन्दर्यतत्त्वेषु रीत्यलङ्कारौचित्यादीनि काव्यतत्त्वानि परिगृह्यन्ते । तेषामत्र दिङ्मात्रमुदाह्यते ।

५.२.२.१ अलङ्कारसौन्दर्यम्

ये धर्मा अङ्गद्वारेण अङ्गिनो रसस्याङ्गभूतौ शब्दार्थौ तदुत्कर्षजनकमुखेन तमङ्गिनं रसं सन्तं सम्भविनं कदाचित् तु न नियमेन उत्कर्षयन्ति ते धर्मा अनुप्रासोऽपमादयोऽलङ्कारा हारादिवत् यथा कण्ठाद्यङ्गोत्कर्षद्वारेण शरीरिणोऽप्युपकारका भवन्ति इत्यलङ्कारसौन्दर्यस्वरूपम्(मम्मटः, १९९० : २५४) ।

तत्र शब्दद्वारेण रसोपकारकत्वमलङ्कारसौन्दर्यस्य यथा–

अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।
अलमलमालिमृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला ॥

(मम्मटः, १९९० : २५५)

अत्र रेफानुप्रासः शब्दमलङ्कुर्वन् विप्रलम्भशृङ्गारमुपकरोति । रेफस्य शृङ्गारव्यञ्जकत्वात् वाचकमुखेन रससौन्दर्यमुपकरोति अनुप्रासः । अतोऽत्र शब्दालङ्कारसौन्दर्यं राजते ।

अर्थद्वारेण रसोपकारकत्वमलङ्कारस्य यथा–

मनोरागस्तीव्रं विषमिव विसर्पत्यविरतं
प्रमाथी निर्धूमं ज्वलति विधुतः पावक इव ।
हिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव गरीयानित इतो
न मां त्रातुं तातः प्रभवति न चाम्बा न भवती ॥

(मम्मट, १९९० : २५६)

अत्र विषमिवेत्यादिरूपमा, सा चार्थमलङ्कुर्वाणा रसमुत्कर्षयति । विषमिवेत्युपमावशेन विसर्पणादतिशयप्राप्त्या विप्रलम्भोत्कर्षात्तदेवोक्तं यत् वाच्यमुखेन अर्थद्वारेण उपमाया अर्थालङ्कारत्वात् । अतोऽत्रार्थालङ्कारसौन्दर्यम् । यथा वा–

एको जातः स्थितश्चैक एक एव प्रयाति च ।
हंसोऽन्यस्य प्रकाशेन कौतुकं जनयन् सदा ॥

(भट्टराई, २०६१ : २७४)

अत्र लोके मानवजीवनस्यावस्थितिर्वर्णयति कविः । अस्य पद्यस्यार्थो मानवस्योत्पत्तिः, अवस्थितिः, क्षतिश्च अद्वितीयत्वेन जायते । स अन्यस्य प्रकाशेन कौतुकं जनयतीति विद्यते । परं हंसस्याप्रस्तुतस्य वर्णनेनात्र अप्रस्तुतप्रशंसा अलङ्कारो विद्यते । अलङ्कारोऽयं 'ब्रह्मसत्यं जगत् मिथ्या' इति अध्यात्मतत्त्वप्रकाशनात् शान्तरसमुपकारोति ।

५.२.२.२ रीतिसौन्दर्यम्

शरीरेऽङ्गानामवस्थित्यनुरूपं काव्ये पदानां सङ्घटनमेव रीतिः कथ्यते । अर्थात् शरीरेऽङ्गानामनुकूलविनिवेशः सौन्दर्यं विस्तारयति परमननुकूलाङ्गसंरचना तु कुरूपाविष्कारिका भवति । तथैव काव्येऽपि पदानां रसानुकूल-समायोजनमतितरां सौन्दर्यमाविष्करोति ।

मधुरया मधुबोधितमाधवीमधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥

(साहित्यदर्पणः)

अत्र वसन्तवर्णनार्थं प्रसादाभिव्यञ्जकवर्णैः यादृशी सौन्दर्यशालिनी पदरचना प्रस्तुता यस्मात् पाठकजनमनांसि पठनश्रवणसमकालमेव नितरां श्रवणसुखं समुत्पद्यते । अतोऽत्र रीतिसौन्दर्यं लसति । यथा वा–

निकुञ्जे खगा मञ्जु कूजन्ति मुग्धा अरण्ये रणन्ति स्फुटं जन्तवोऽपि ।
सुमस्था द्विरेफाश्च गुञ्जन्ति मन्दं नवागन्तुकस्वागतायेति मन्ये ॥

(भट्टराई, २०६१ : २२२)

पद्येऽस्मिन् समासरहिता माधुर्यगुणव्यञ्जिका रचना सुशोभते । अत्र निकुञ्जे-कूजन्ति-रणन्ति-जन्तव-जुञ्जन्ति-मन्दमित्यादीनि वर्गान्तवर्णयुतानि पदानि सन्ति । साईनाथाश्रमवर्णनप्रसङ्गे समागस्यास्य पद्यस्य कोमलपद-श्रवणात् सहृदयहृदयं द्रवीभवति ।

अनेनैव प्रकारेण वक्रोक्ति-औचित्यादीनि काव्यतत्त्वान्यपि काव्यस्य बाह्यसौन्दर्यं प्रकाशयन् आत्मतत्त्वं रससौन्दर्यमुपकुर्वन्ति ।

५.३ पाश्चात्यपौरस्त्यसौन्दर्यसिद्धान्तयोः समन्वयः

विश्ववाङ्मये काव्यशास्त्रस्येतिहासनिर्माणे पौरस्त्यपाश्चात्त्यविदुषा-मवदानमन्यूनानतिरिक्तं दृश्यते । काव्यसौन्दर्यविषये तु पाश्चात्त्यविदुषामध्ययनं

महनीयमेव समुपलभ्यते । ते सौन्दर्यशास्त्रमिति नाम्ना शास्त्रीयकोटौ संस्थाप्य सौन्दर्यतत्त्वं विवेचयन्ति । तत्र काव्यसौन्दर्यमेव नापितु सम्पूर्णमानवजीवनस्य सौन्दर्यं समायाति । पौरस्त्यकाव्यशास्त्रे तु सौन्दर्यस्य तादृशी विस्तृता चर्चा नोपलभ्यते । तत्र केवलं काव्यमेव लक्ष्यीकृत्य सौन्दर्यस्यापरपर्यायभूतान् शब्दानुल्लिख्य समालोचकाः स्वकीयान् विचारान् प्रस्तुतवन्तः । सौन्दर्यविषयिण्या पाश्चात्त्यधारणया सह पौरस्त्यसौन्दर्यस्य कतिपयपक्षानवलम्ब्य सम्बन्धं स्थापयितुं शक्यते । पाश्चात्त्ये क्रोचेसान्तायनकान्टप्रभृतयो विद्वांसोऽ-नुभूतिविषयत्वेन सौन्दर्यं स्वीकुर्वन्ति । तेषां विचारः पौरस्त्ये आनन्दवर्धनमम्मटविश्वनाथादिप्रतिपादितेन रसध्वनिरूपेण आभ्यन्तरसौन्दर्येण सह तुल्यमस्ति । एवमेव पाश्चात्त्ये काव्याङ्गसङ्घटकत्वेन वस्तुतत्त्वरूपेण च सौन्दर्यतत्त्वं स्वीकुर्वतां कलरिजमार्क्सप्रभृतीनां विदुषां विचारः पौरस्त्ये भामहवामनादिस्वीकृतेन रीत्यलङ्कारादिरूपेण बाह्यसौन्दर्येण सह साम्यं भजते । अतः सौन्दर्यतत्त्वस्य विवेचनपरिधौ पार्थक्येऽपि काव्यसौन्दर्यविषये पाश्चात्त्य-पौरस्त्यविदुषां विचारः साम्यं दृश्यते ।

६. निष्कर्षः

यस्य कस्यापि वस्तुनः सौन्दर्यं प्रति समाकर्षितं भवतीति मानवमनसः स्वभाव एव । यथा बालानां मनः सुन्दरं क्रीडनकं प्रति गच्छति, यौवनेनाक्रान्तजनानामन्तस्करणं कलासौन्दर्यम्, विपरीतलिङ्गीजनसौन्दर्यम् वा समाकृष्टं भवति । तथा च वृद्धानां मनः भगवत्कथासौन्दर्यश्रवणार्थं प्रसरति । तथैव काव्यसंसारेऽपि रसिकजनमनः काव्यसौन्दर्यमेवाभिलषति । पाश्चात्त्यवाङ्मये सौन्दर्यशास्त्रमिति समालोचनाशास्त्रमेव समुल्लिख्य जगतः स्थावरजङ्गमादिवस्तुस्थितं सौन्दर्यं विश्लिष्यते, परं पौरस्त्यवाङ्मये विद्वद्भिः केवलं काव्यमेवाधिकृत्य सौन्दर्यस्य पर्यायशब्दानुल्लिख्य सौन्दर्यचर्चा विहिता । पौरस्त्यसमालोचकाः काव्यस्याभ्यन्तरं बाह्यं च द्विविधं सौन्दर्यं स्वीकुर्वन्ति । यस्मिन् काव्ये बाह्येनाभ्यन्तरेण च सौन्दर्येण सुसज्जितं विषयवस्तु नास्ति, तत्र भावकजनमनसि निरुत्साहं जनयति । अतः काव्ये द्विविधमेव सौन्दर्यमावश्यकम् । काव्यस्य पठनश्रवणसमकालमेव सौन्दर्यचमत्काराभिव्यक्तिर्भवति, तत् बाह्यसौन्दर्यम्, यथा– रीत्यलङ्कारप्रभृतयः, तथा च काव्यस्याध्ययन-

मननचिन्तनपश्चात् लोकातिक्रान्तगोचरं सच्चिदानन्दस्वरूपम्, सहृदयहृदयसंवेद्यं तत्त्वमेवाभ्यान्तरसौन्दर्यमिति कथ्यते, यथा– ध्वनिरसप्रभृतयः। अतः काव्ये ध्वनिरसादिरूपमाभ्यन्तरसौन्दर्यम्, रीत्यलङ्कारादिरूपं बाह्यसौन्दर्यञ्चावश्यकमेव ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

आनन्दवर्धनः **ध्वन्यालोकः**, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरिज, २००६ ।

आचार्य बाबुराम, **नेपालको सांस्कृतिक परम्परा,** काठमाडौँ : श्रीकृष्ण आचार्य, २०५४ ।

उपाध्याय केशवप्रसाद, **साहित्यप्रकाश,** काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, २०६७ ।

कान्तिचन्द्रः भट्टाचार्य : **काव्यदीपिका,** (टीका, वेणीमाधव) काठमाडौं : श्रीमती प्रभालक्ष्मी राणा, २०५७ ।

चतुर्वेदी सीताराम, **समीक्षाशास्त्र,** काशी : अखिल भारतीय विक्रम परिषद्, १९५४ ।

चैतन्य, **मार्क्सवादी सौन्दर्यचिन्तन,** काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, २०६९ ।

जगन्नाथः,**रसगङ्गाधरः,** वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, १९९७ ।

जैन निर्मला, **रस सिद्धान्त और सौन्दर्यशास्त्र,** (द्वि. आवृत्ति) दिल्ली : नेसनल पब्लिसिङ् हाउस, १९७७ ।

दीक्षित अप्पय, **कुवलयानन्द,** वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन सन् १९९७ ।

भरतमुनिः **नाट्यशास्त्रम्,** वाराणसीः मोतिलाल बनारसी दासः सन् १९६४ ।

भामहः **काव्यालङ्कारः,** वाराणसीः चौखम्बा संस्कृत संस्थान सं.२०३८

मम्मटः **काव्यप्रकाशः,** वाराणसी : सम्पूर्णानन्दविश्वविद्यालयः, १९९० ।

माथुर वीणा, **प्रसादका सौन्दर्यदर्शन,** जयपुर : बाफना प्रकाशन, १९७१ ।

माधवभट्टराईः, **सत्यसाईचरितम्,** काठमाडौँ : श्रीमती कान्ता भट्टराई, २०६१ ।

वामनः **काव्यालङ्कारसूत्राणि,** वाराणसीः चौखम्बा संस्कृत संस्थान सं. २०४७ ।

विश्वनाथः **साहित्यदर्पणः,** वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन सन् १९९५ ।

शङ्कराचार्यः, **ईशाद्योपनिषद्,** वाराणसी : मोतीलाल बनारसी दास, १९६४ ।

सहाय राजवंश, **अलङ्कारानुशीलन,** वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, १९७० ।

सिग्द्याल सोमनाथ, **साहित्यप्रदीप,** काठमाडौँ : पुस्तक संसार, २०२८ ।

*

ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा 'बसन्ती' उपन्यासको प्राप्ति

डा. घनश्याम दाहाल
सहप्राध्यापक
ने.सं.वि., पिण्डेश्वर विद्यापीठ

सार

ऐतिहासिक सन्दर्भ र मान्यतालाई आत्मसात गरेर लेखिएको पहिलो आधुनिक नेपाली उपन्यास डायमण्ड शमसेरको 'बसन्ती' हो । यसले दरबारिया राजनीतिको सचित्र वर्णन गरेको छ । तत्कालीन राणाशासन र दरबारिया षड्यन्त्रको जालोलाई उदाङ्गो पार्ने प्रयास गरेको छ । तत्कालीन समयमा राजाका धेरै रानीहरू हुने गरेका, तिनीहरूका बीचको पारिवारिक विचलन, राजनीतिक छलछाम र होडबाजीलाई उपन्यासले मुख्य सन्दर्भ बनाएर उल्लेख गरेको छ । इतिहासको विषयलाई पुनर्ताजकीकरण गरेर नेपाली इतिहासको मर्म पाठकसमक्ष प्रस्तुत गर्ने प्रतिबद्धता यसको उदाहरणीय र उल्लेखनीय लक्ष्य बनेको छ । तत्कालीन नेपालको राजनीतिक परिस्थितिले आगत राजनीतिको दिशाबोध पनि गरेको छ । वर्तमान नेपालको राजनीतिक परिदृश्यमा उदाएको स्वार्थी र जालसाजीपूर्ण विडम्बनाको कथा र व्यथालाई पनि अप्रत्यक्ष रूपमा तादात्म्य बनाएर बुझ्न सकिन्छ । तत्कालीन राज्य व्यवस्थामा रानीसँग मिलेर गगन सिंहको मनमौजी शासन व्यवस्थालाई उल्लेख गरिएको छ । राजा राजेन्द्रविक्रम शाहकी कान्छी महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीको स्वार्थी विचार र भोगविलासवादी सोचले उपन्यासको विषयलाई नयाँ स्वरूपमा मोडेको छ । मामा माथवरसिंहको हत्याको प्रतिज्ञापछि जङ्गबहादुरको उदय भएको नेपाली शासन व्यवस्थामा आएको पृष्ठभूमिलाई उपन्यासले प्रभावकारी ढंगले अभिव्यक्त गरेको छ ।

बसन्ती उपन्यास इतिहासको पाटो सँगसँगै दरबारिया जनजीवन र त्यसभित्रको विसङ्गतिपूर्ण अवस्था र त्यसभित्र पनि यौन मनोविश्लेषणलाई समेत उजागर गरेर लेखिएको छ । दरबारिया ऐस आराम र भोगवाद यसको मुख्य अभिष्ट बनेको छ । यसभित्र देखिएको निराशावादी, असङ्गत र अर्थहीन अवस्थाको खोजी र चिन्तनपक्ष पनि सबल बनेको कुरालाई आत्मसात गरिएको छ । दरबारिया भोग विलासको मुख्य साधन र माध्यम बनेको यौन मनोविश्लेषण पनि यसको मुख्य प्रतिपाद्य विषय बनेर आएको छ । तत्कालीन

राज्यव्यवस्था, त्यसले ल्याएको कोतपर्वको दुःखद परिणाम, उपन्यासका मुख्य नायक र नायिकाको पीडादायी दुःखान्त घटनाले राजनीतिक जीवनको दुर्गतिको भण्डाफोर गरेको छ । असल राजनीतिक चिन्तनले शासकको मनोबल उच्च बनेर जनतामुखी विकासको सोच सबल बन्ने आदर्श आग्रह उपन्यासको मुख्य अभिष्ट बनेको छ । उपन्यासमा अभिव्यक्त भएको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, दरबारिया परिवेश र स्वार्थीप्रवृत्तिले ल्याएको निराशापूर्ण जीवन भोगाइ नै उपन्यासको मुख्य साररहेको छ ।

शब्दकुन्जी : अभीष्ट, मनोबल, प्रकटीकरण, मियो, उत्तराधिकारी ।

१ विषय परिचय

नेपाली उपन्यासमा डायमण्ड शमसेर राणा (१९७५-२०६७) सुप्रसिद्ध र सुपरिचित व्यक्तित्व हुन् । आधुनिक उपन्यासको विकासको ऐतिहासिक धाराको आमन्त्रण उनको बसन्ती उपन्यास (२००६) बाट भएको हो । नेपालको तत्कालीन सन्दर्भमा देखिएको दरबारिया जनजीवनको झाँकी बसन्ती उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । तत्कालीन नेपालको दरबारिया जनजीवनलाई चित्रण गरेर यसभित्र देखिएको षड्यन्त्र, दाउपेच र बेथितिहरूलाई प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । उपन्यासको प्रमुख चरित्र गङ्गेबाट गगन सिंह भएको कुरा र मिठुबाट नायिका बसन्ती भएको विषयलाई सार्थक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । जङ्गबहादुरको नेपाली राजीनीतिमा भएको उदयको सन्दर्भ पनि उपन्यासको विषय बनेको छ । यसभित्रको विसङ्गत जीवनको विश्लेषण र यौन मनोविज्ञानको चित्रण पनि सूक्ष्म र सबल रूपमा उजागर भएको देखिन्छ । विगतको इतिहासले आगतको सङ्केत गर्नु पनि बसन्ती उपन्यासको मुख्य लक्ष्य रहेको बुझिन्छ ।

डायमण्ड शमसेर राणाको नेपाली उपन्यास जगत्मा महत्त्वपूर्ण योगदान र विशिष्ट पहिचान रहेको पाइन्छ । उनको पहिलो ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यास वसन्ती हो । यसले नेपाली औपन्यासिक साहित्यको विकासमा ऐतिहासिक धाराको आमन्त्रण र प्रतिनिधित्व गरेको छ । उनले सेतो बाघ (२०३०), प्रतिबद्ध (२०३४), सत्प्रयास (२०३८), अनिता (२०४३) र गृहप्रवेश (२०४९) महत्त्वपूर्ण उपन्यास लेखेर नेपाली उपन्यास साहित्यमा नयाँ आयाम थपेका छन् । जगदम्बाश्री पुरस्कारबाट सम्मानित राणाका बसन्ती लगायत उपन्यासहरू विश्वविद्यालय तहमा पठनपाठन हुने गरेको पाइन्छ । बसन्ती

उनको नेपाली उपन्यास साहित्यको पहिलो ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधरित विशिष्ट कृति बन्न पुगेको छ ।

उपन्यासकार डायमण्ड शमसेर राणा ऐतिहासिक उपन्यासकार हुन् । इतिहासको विषयवस्तुलाई टिपेर आफू पनि त्यही समयको हो भन्ने बनाउन सक्ने खुबी उनको ऐतिहासिक मर्म र मान्यता हो । उनका उपन्यास पढ्दा पाठकले इतिहासलाई आफैंले भोगेको जस्तो गरेर स्मरण गर्न सक्छन् । ऐतिहासिक घटनालाई उपन्यासको विषयवस्तुका माध्यमबाट पुनः ताजकीकरण गर्ने काम उनका उपन्यासले गरेको छ । उनका उपन्यासमा सामाजिक यथार्थको ऐतिहासिक उद्घोष पाइन्छ । दरबारिया जीवनमा आएका उतार चढावका यथार्थवादी घटनालाई मुख्य विषयवस्तु बनाएर उपन्यास लेख्नु उनको औपन्यासिक मान्यता र पहिचान हो । उनको बसन्ती उपन्यासमा समाजको यथार्थ जीवनलाई उजागर गरेको पाइन्छ ।बसन्ती उपन्यासमा गङ्गे मिठुका बीचमा भएको यौन मनोविज्ञान प्रभावकारी रूपमा अभिव्यक्त भएको छ । आफ्नो श्रीमान् डम्बरेको प्रतीक्षामा रहेकी मिठुले गङ्गेसँग गरेको सहवास यौन मनोविज्ञानको परिणाम हो । ऐतिहासिक तथ्यको उजागर गर्नु र दरबारिया जनजीवनको वास्तविकतालाई प्रकट गर्नु उपन्यासको मुख्य अभिष्ट रहेको छ ।

२ समस्या कथन

अनुसन्धान भाषाको सैद्धान्तिक सन्दर्भ र विषय हो । अनुसन्धानात्मक लेखका सन्दर्भमा लेखकले रोजेको गोरेटो र गन्तव्य समस्या हो । समस्यामा नै अनुसन्धानात्मक लेखले मूर्त स्वरूप ग्रहण गर्नु समस्यको मूल मियो हो । 'दरबारिया जीवनभित्रको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा बसन्ती उपन्यासको प्राप्ति ' शीर्षकको यस लेखमा आएको मुख्य समस्या कथनलाई बूँदागत रूपमा उल्लेख गर्नु उपयुक्त ठानिन्छ ।

क) बसन्ती उपन्यासको ऐतिहासिक सन्दर्भ कस्तो रहेको छ ?

ख) बसन्ती उपन्यासले दरबारिया जनजीवनको प्रस्तुति के कसरी गरिएको छ ?

ग) बसन्ती उपन्यासभित्रको विसङ्गतिपूर्ण जीवनलाई कसरी चित्रण गरिएको छ ।

घ) बसन्ती उपन्यासभित्रको यौन मनोविज्ञानको सन्दर्भ के छ ?

प्रस्तुत लेखमा माथि उल्लेख गरिएका मुख्य समस्यालाई केन्द्रित गरेर विषयवस्तुको प्रतिपादन गरिएको छ ।

३. उद्देश्य निर्धारण

उद्देश्य यथार्थको वास्तविक लक्ष्य हो । विना उद्देश्य कुनै काम हुँदैन र गरिँदैन पनि । साहित्यिक अनुसन्धानको उद्देश्य र लक्ष्य सबल र सूक्ष्म देखिन्छ । कुनै पनि साहित्यिक अनुसन्धानले उठान गरेको मुख्य समस्या वा विश्लेषण गर्ने सूक्ष्म सन्दर्भलाई ठिक र सही गन्तव्यमा पुऱ्याएर एउटा निचोडलाई प्राप्त गर्नु उद्देश्यको मुख्य लक्ष्य र अभिष्ट हुन्छ र हुनु पनि पर्छ । यस लेखमा समस्या कथनमा उठेका मुख्य विश्लेषणीय बुँदाहरूलाई मूल मियो बनाएर व्याख्या, विश्लेषण र समीक्षा गरिएको छ । समस्या कथनले विषय प्रतिपादनलाई सुनिश्चितता प्रदान गरेको छ । समस्याले लेखनको सुमार्ग चित्रण गरेको छ । सुमार्गको सही गन्तव्य नै अनुसन्धानको मुख्य सार बनेको छ । 'दरबारिया जीवनभित्रको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा बसन्ती उपन्यासको प्राप्ति' शीर्षकको यस लेखमा अभिव्यक्त भएको मुख्य उद्देश्यलाई बुँदामा निम्नानुसार राखिएको छ ।

क. बसन्ती उपन्यासको ऐतिहासिक सन्दर्भ देखाउनु,
ख. बसन्ती उपन्यासभित्रको दरबारिया जनजीवनको झाँकीलाई अभिव्यक्त गर्नु,
ग. बसन्ती उपन्यासभित्रको विसङ्गतिपूर्ण जीवनको चित्रण गर्नु,
घ. बसन्ती उपन्यासभित्रको यौन मनोविज्ञानको विश्लेषण गर्नु ।

शीर्षकमा उठान गरिएको मुख्य समस्या र ती समस्यामा केन्द्रित रहेर समाधानमुखी परिणामलाई प्राप्त गर्ने महान् योजना यसको उपलब्धि हो । समस्या र उद्देश्य एक अर्कामा अन्योन्याश्रित भएर लेखले सही गन्तव्यलाई आत्मसात गरेको छ ।

४ अनुसन्धान विधि

अनुसन्धान आफैंमा गहन र महत्त्वपूर्ण विषय हो । सैद्धान्तिक ज्ञान र सन्दर्भ अनुसन्धानको परिचय मानिन्छ । अनुसन्धान विधिको सहज प्रयोग र विन्यासले साहित्यक आराधना र समालोचना भव्य रसभ्य बन्नु स्वाभाविकै हो । यस लेखमा शीर्षकीकरण गरिएको 'दरबारिया जीवनभित्रको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा बसन्ती उपन्यासको प्राप्ति' मा विश्लेषणका सन्दर्भमा वर्णनात्मक शैलीलाई आत्मसात गरिएको छ । यसमा द्वितीयक स्रोतका सन्दर्भ समग्रीलाई

प्रभावकारी रूपमा उपयोग गरिएको छ । पुस्तकालयीय विधिभित्रका मान्यता र पहिचानलाई यसले प्रभावकारी ढङ्गले अनुसरण गरेको छ । अनुसन्धेय विषयलाई समस्या र उद्देश्यसँग सहसम्बन्धमा जोडेर निष्कर्ष र उपलब्धिलाई प्राप्त गरेको छ । बसन्ती उपन्यासको तथ्य नै दरबारिया जनजीवनको अवस्थाबारेको चित्रण, त्यसभित्र देखिएका विसङ्गत अवस्था र यौनमनोविश्लेषणको चिन्तनपक्षलाई पनि वर्णनात्मक विधिका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्ने काम यसको मुख्य गन्तव्य मानिन्छ । बसन्ती उपन्यासमा भएका तथ्यपूर्ण विचार र चिन्तनलाई मुख्य स्रोतसामग्रीका रूपमा उपयोग गरेर अनुसन्धान कार्यले सही गतिएवं गन्तव्य प्राप्त गर्नु यसको मुख्य अनुसन्धानात्मक ढाँचा र विधि रहेको मानिन्छ ।

५ बसन्ती उपन्यासको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

उपन्यासकार डायमण्ड शमसेर राणा उपन्यास जगत्का शिखर पुरुष हुन् । उनको बसन्ती आधुनिक नेपाली उपन्यासको ऐतिहासिक धाराको प्रवर्तन गर्ने पहिलो उपन्यास हो । यसभित्रको सम्पूर्ण घटना र कथा इतिहाससँग सम्बन्धित रहेको छ । राजा राजेन्द्र विक्रम शाहका जेठी रानी साम्राज्यलक्ष्मीदेवी र कान्छी राजेन्द्रलक्ष्मीदेवी र छेठी रानीको छोरो सुरेन्द्रशाह कान्छी रानीको छोरो रणेन्द्र शाह र तिनीहरूलाई राज्यको उत्तराधिकारी बनाउन गरिएका होडबाजीको कहानी इतिहासको प्रसिद्ध कथा हो । जेठी रानीको मृत्युपछि कान्छी रानीले राजाको सम्पूर्ण अधिकार आफ्नो हातमा लिएर आफ्नै छोरो रणेन्द्रलाई राज्यको उत्तराधिकारी बनाउने सोच उपन्यासको मुख्य ऐतिहासिक अभिष्ट हो । ऐतिहासिक अभिष्ट पूरा गर्ने सन्दर्भमा मुख्तियारीको परिवर्तन र हत्याको शृङ्खलाको घटना उपन्यासले अभिव्यक्त गरेको ऐतिहासिक सन्दर्भ हो । माथवर सिंहको हत्यापछि जर्नेल पदबाट जङ्गबहादुर उदाएको सन्दर्भ पनि उपन्यासमा देखिन्छ । बसन्तीको मृत्युको विक्षिप्तताले मृत्युवरण गरेको देखेर कान्छी रानीले गरेको कारुणिक अवस्था र त्यसको परिणामले आक्रोशित बनेकी रानीले गरेको कोतपर्व उपन्यासको प्रमुख ऐतिहासिक सन्दर्भ बन्न पुगेको देखिन्छ । ऐतिहासिक सन्दर्भभित्र उदाएका दराबारिया जनजीवन, विसङ्गतिपूर्ण जनजीवन, यौन मनोविश्लेषण यसका महत्त्वपूर्ण विषयगत सन्दर्भ र प्राप्ति हुन् ।

यो नै बसन्ती उपन्यासको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि हो । दरबारभित्रका सूक्ष्म चिन्तन पक्षलाई उपन्यासले सहज रूपमा अभिव्यक्त गर्न खोजेको छ ।

५.१ बसन्ती उपन्यासभित्रको दरबारिया जनजीवन

डायमण्ड शमसेरको ऐतिहासिक बसन्ती उपन्यासमा दरबारिया जनजीवनको सजीव चित्रणले उपन्यासलाई जीवन्त बनाएको छ । उपन्यासमा माथवरसिंह फत्तेजङ्ग आदि मुख्तियारलाई स्वार्थ अनुकूल हुने गरी परिवर्तन गरिएको पाइन्छ । आफ्नो आकाङ्क्षा परिपूर्तिका लागि हत्या र आतङ्कको शृङ्खला सबल बनेको देखिन्छ । आफ्नै स्वार्थका लागि दरबारबाट महिलालाई भगाइएको छ । कान्छी महारानीको आफ्नो छोरो रणेन्द्रलाई उत्तराधिकारी बनाउने कपटीपूर्ण र षड्यन्त्रपूर्ण जालझेलपूर्ण गतिविधिलाई यहाँ अगाडि बढाइएको छ । शक्तिशाली आफू र बसन्तीका बीचको पत्नीत्वलाई सार्वजनिकीकरण गर्न नसकेको गगनले रानीकै हत्या गरेर आफू शक्तिशाली बनी बसन्तीलाई महारानी बनाउने सोच पनि उपन्यासमा अभिव्यक्त भएको छ । जङ्गबहादुरले आफ्नै मामा माथवर सिंहको हत्या गरेर जर्नेल पद प्राप्त गरी दरबारमा उदय हुन सफल भएको कुरालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । बसन्तवागमा लगेर गान्धर्व विवाह गरी गगनले बसन्तीप्रति आत्मिक प्रेमपूर्ण जीवनलाई सफलीभूत बनाउने हरसम्भव प्रयास गरेको छ । उपन्यासमा भएका यी विभिन्न गतिविधिहरूले दरबारिया जनजीवनको वास्तविक मर्म र यथार्थलाई सबल रूपमा उजागर गरेका आधारमा बसन्ती उत्कृष्ट उपन्यास हो ।

५.२ बसन्ती उपन्यासभित्रको विसङ्गतिपूर्ण जनजीवन

डायमण्ड शमसेरको बसन्ती उपन्यासमा विसङ्गतिपूर्ण जनजीवनको झाँकी प्रस्तुत गरिएको छ । अस्तव्यस्त दरबारिया जनजीवनभित्र पात्रहरूको निराशापूर्ण जीवनको कुण्ठा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । उपन्यासको सहायक भूमिकामा केन्द्रित डम्बरेले आफ्नी विवाहिता श्रीमती मिठुलाई प्राप्त गर्न नसकेपछि आफ्ने सम्पूर्ण जीवनलाई नै अस्तव्यस्त निराशापूर्ण र दुःखद ठानेको छ । उपन्यासकी नायिका बसन्तीले आफ्नो विवाहिता लोग्ने डम्बरेलाई छोडेर सौन्दर्यको मातमा गङ्गेलाई रोजेकी छे । उसले सिलाङेको आक्रमणकी निशाना बनेर बसन्तवागबाट भागेर पशुपतिको शरणमा पुगी शिवको स्तोत्र पाठ गरेकी

छे । आफ्नो पारिवारिक दाम्पत्य जीवनलाई स्वतन्त्र रूपमा बिताउन पाएकी छैन । गगनले गार्न्ध विवाह गरे पनि गगनकी श्रीमतीका रूपमा दरबारमा सार्वजनिक गर्न नपाउनुको पीडा र व्यथाले उसको जीवनलाई निराशावादी बनाएको छ । पशुपतिमा गगनको प्रतीक्षा त्यहाँ उसको औंठीको चोरी बहुलाहीको आरोपले पनि बसन्तीको जीवन निराशा निराशामा नै टुङ्गिएको छ । उपन्यासको प्रमुख नायक गगनले पनि जीवनको विसङ्गत क्षणलाई सहज रूपमा आत्मसात गरेको बुझिन्छ । पशुपतिमा आफ्नो प्रतीक्षामा विक्षिप्त बनेर बसेकी बसन्तीको दर्शन पाइसकेपछि आफू निराशावादी र अपराधी भएको ठानेको छ । बसन्तीको हत्याको घटनाले विक्षिप्त बनेर निराश भई काठमाण्डौ दरबार फर्किएर विक्षिप्त अवस्थामा नै उसले मृत्युवरण गरेको छ । उपन्यासका पात्रमा देखिएको अर्थहीनता, असङ्गत परिस्थिति, निराशावादी चिन्तन रजीवनभोगाइका असफलताले बसन्ती उपन्यासको विसङ्तिपूर्ण चिन्तनलाई प्रभावकारी रूपमा अभिव्यक्त गरेको देखिन्छ ।

५.३ बसन्ती उपन्यासभित्रको यौन मनोविश्लेषण

डायमण्ड शमसेरको बसन्ती उपन्यासमा यौन मनोविश्लेषणका दृष्टिले सार्थक र सबल देखिन्छ । पात्रहरूका बीचको यौन मनोभावना र आकाङ्क्षाले उपन्यासलाई यौन मनोविश्लेषणवादी चिन्तनमा पुऱ्याएको छ । उपन्यासको सुरुमा गङ्गे र मिठुका बीच चौतारीमा भेट हुनु र त्यसको फलस्वरूप ज्ञानबहादुरको घरमा गएर एकमहिनासम्म बसेर बाहिरी रूपमा दाजु बहिनीको नाता जोडे पनि भित्री रूपमा मायाप्रीति गाँस्ने काम भएको देखिन्छ । मिठुले आफ्नो विवाहित लोग्ने डम्बरेलाई पूर्ण रूपमा त्यागेर हट्टाकट्टा नौजवान गङ्गेलाई रोजेको पाइन्छ । गङ्गेकै तारतम्यमा दबार छिरी दरबारबाट भागेर बसन्तवागमा पुगेर बसन्ती र गगनका बीच भएको आत्मिक प्रेम यौन मनोविश्लेषणको महत्त्वपूर्ण नमुना बनेको पाइन्छ । बसन्तीको सौन्दर्यले जङ्गबहादुरलाई समेत लट्ठ पारेको छ । उपन्यासमा कान्छी महारानी राजेन्द्रलक्ष्मी पनि गगनप्रति आशक्त भएको कुरालाई सङ्केत गरिएको छ । गगनले बसन्तीलाई दरबारमा आफनी पत्नीका रूपमा सार्वजनिक गर्न नसक्नुका पछाडि यौनमनाोविज्ञानले सशक्त र सबल भूमिका खेलेको देखिन्छ । यौन मानवीय संवेग हो । नैसर्गिक स्वरूप र परिस्थितिमा यौनका विकारहरू

अभिव्यक्त हुने गरेको परिस्थितिलाई उपन्यासका पात्र डम्बरे, मिठु र गङ्गेका माध्यमबाट बाह्‍य प्रकटीकरण भएको छ । ऐतिहासिक सन्दर्भ र पृष्ठभूमिभित्र यौन मनोविश्लेषणले पनि उपन्यासमा उचित स्थान निर्धारण गरेको छ । उपन्यासमा यौन मनोविश्लषणको उपस्थिति सबल नभए पनि उपन्यासको ऐतिहासिक सन्दर्भसँग जोडिएर प्रकट भएको बुझिन्छ ।

५.४ बसन्ती उपन्यासको ऐतिहासिक शीर्षकीकरण

बसन्ती उपन्यास ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित पहिलो आधुनिक उपन्यास हो । यसमा कथावस्तुको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध शीर्षकसँग देखिन्छ । मिठुबाट दरबार छिरेर बसन्ती बनेकी नायिकाको सन्दर्भ इतिहासको विषय बनेको छ । उपन्यासको मुख्य शीर्षकीकरण नै बसन्ती बनेर आएको छ । उपन्यासमा विषयवस्तुको उठान झरी परेको समयमा चौतारामा ओत लाग्दा देखिएकी सुन्दरी युवती मिठुको रूपमा र पछि सिलाङेले हत्या गरिएकी भनिएकी र दाह संस्कार र सम्पूर्ण मृत्युसंस्कार पनि गरिसकिएकी प्रेमिकाको मृत्युकै कारणले भारी मन भएर विक्षिप्त बनेको गगन सिंह र उसलाई सान्त्वना दिँदै गर्दा उपस्थित बसन्तीको भूमिका उपन्यासमा प्रभावकारी र सफल बनेर रहेको छ । सिलाङेको दमन र आक्रोशका कारण पशुपतिको शरणमा पुगेर रानीको दर्शनपछि दाखचोकको महलमा वैद्यद्वारा उपचार गरिएकी पात्र पनि बसन्ती नै हो । बसन्तीसँग डम्बरेको कथा कहानी र व्यथा पनि गाँसिएको छ । बसन्तीलाई नै जङ्गबहादुरकी श्रीमती बन्न आग्रह पनि गरिएको छ । डम्बरेको बिन्तीपत्रले राजसभामा बसन्ती पाउने होडबाजीलाई मुख्य विषयवस्तु बनाएर छलफललाई समेत अगाडि बढाइएको देखिन्छ । कान्छी रानी राजेन्द्रलक्ष्मीले पनि सौन्दर्यकी खानी बसन्तीको रूप लावण्यलाई हेर्ने चाहना राखेकी छिन् । उपन्यासको प्रारम्भदेखि गगनको मृत्युले विक्षिप्त बनेकी महारानीको आक्रोशको सिकार भएर बसन्तीले जीवन गुमाउनु परेको दुःखान्त घटनासम्म बसन्तीको ऐतिहासिक सन्दर्भ उल्लेख भएको छ । उपन्यासमा ऐतिहासिक सन्दर्भलाई मुख्य प्राथकितामा राख्ने चरित्र नै बसन्ती हो । पाठकको अन्तर्हृदयलाई छुने र इतिहासको पाठ र कथालाई सहज रूपमा बुझ्न सकिने आधार पनि बसन्ती हो । तत्कालीन समयको यथार्थ इतिहासप्रति जिज्ञासा राख्ने जिज्ञासुले बसन्ती उपन्यासको अध्ययन आवश्यक हुने भएकाले पनि यसको शीर्षकीकरणमा ऐतिहासिक सन्दर्भ सबल र सूक्ष्म रूपमा जोडिएर आएको छ ।

६ निष्कर्ष र प्राप्ति

बसन्ती डायमण्ड शमसेरको ऐतिहासिक धाराको प्रारम्भिक उपन्यास हो । यसको मान्यता र पहिचान विकासको इतिहाससँगगाँसिएको छ । यसमा नेपालको इतिहासको दरबारिया घटनालाई उजागर गरिएको छ। राजदरबारमा हुने गरेका षड्यन्त्रपूर्ण छलछामलाई उपन्यासले बाह्य प्रकटीकरण गरेको छ। तत्कालीन समयमा दरबारको भूमिका र कानुनी राज्यको अवधारणालाई देखाइएको छ । राजा राजेन्द्र विक्रम शाहकी कान्छी रानीको मुख्य अभिष्ट र त्यो अभिष्ट असफल भएपछि भएको कोतपर्व ऐतिहासिक घटनाका रूपमा आएको छ । उपन्यासकी नायिका मिठु र बसन्तीका नाममा भएका गतिविधिहरूलाई आकर्षक रूपमा प्रस्तुत गर्ने महत्त्वपूर्ण कार्य पनि यसको नवीनताको खोजी नै हो । बसन्तीप्रति डम्बरेको सम्बन्ध, बसन्तीप्रति गगनको आशक्ति र प्रेमलाई उपन्यासले स्पष्ट रूपमा देखाउन खोजेको छ । गगनकै माध्यमबाट जङ्गबहादुरको दरबारमा प्रवेश भएको र आफ्नो महत्त्वाकाङ्क्षालाई उसले उच्च बनाउँदै लगेको वास्तविकतालाई उजागर गर्न पनि उपन्यास सफल बनेको छ । विगतका इतिहासका घटनाका क्रमहरूलाई आगतमा अनुभव गराउन र पाठ सिकाउने आधारहरू यसले तयार गरिदिएको देखिन्छ । मिठु र गङ्गेका माध्यमबाट अभिव्यक्त गरेको जीवनबोध इतिहासको सन्दर्भ बनेर उपन्यासमा अभिव्यक्त भएको बुझिन्छ ।

बसन्ती नेपालको इतिहासको एउटा महत्त्वपूर्ण कालखण्ड हो । यसले चित्रण गरेको जीवन नेपाली राजनीतिको एउटा चरण हो । नेपालको इतिहासमा राणाशासनको शासन व्यवस्थाको एउटा उदाङ्गो स्वरूप हो । यसमा अभिव्यक्त भएको राजनैतिक चिन्तनले षड्यन्त्र र दाउपेचको भण्डाफोर गरेको छ । राणाशासनको पतनपछि आजसम्म आएको राजनीतिक विकृतिको परिणाम यस उपन्यासले अभिव्यक्त गरेको छ । विगतको षड्यन्त्रपूर्ण राजनीतिक दाउपेच वर्तमान सन्दर्भमा पनि राजनैतिक फोहोरी खेलका रूपमा उदय र विकास भएको परिस्थितिलाई उपन्यासले सबल रूपमा आत्मसात गरेको छ । विगतको राणाशासनको राजनीतिक दाउपेचको शृङ्खला आगतमा पनि उचाइका साथ सबल भएको यसको सूक्ष्म अभिष्ट रहेको छ । जनतामुखी नेताको अभावले देश विखण्डन र विधिविहीन बन्न पुगेको ऐतिहासिक तथ्यलाई उपन्यासले उजागर गरेको छ । विगतकै जस्तो षड्यन्त्रपूर्ण अवस्थामा नै

नेपालको राजनीति रहिरहने हो भने यसले जनताको हित र असल शासनको प्रत्याभूति दिन नसक्ने अप्रत्यक्ष सङ्केत पनि उपन्यासले दिन खोजेको छ । असल राजनीति नै जनताको जीवन हो, जनतालाई अधिकार दिलाउने साधन र माध्यम पनि हो । खराब संस्कारको कुटिल राजनीतिले जनताको मनोबल कमजोर बनाई राजनीतिप्रति नै वैरभाव उत्पन्न हुने पनि उपन्यासको प्रतिपाद्य विषय बनेको छ ।

बसन्ती उपन्यासमा षड्यन्त्रको जालोले राजनीतिक दाउपेचलाई छिन्नभिन्न बनाएको छ । राजा राजेन्द्रविक्रम शाहकी जेठी रमाहिली रानीको कपटपूर्ण छल र स्वार्थी भावनाले जनताको हित हुने कुरा असम्भव देखिन्छ । आफ्नै छोरालाई मात्र उत्तराधिकारी बनाउनुपर्ने शासन सत्ताको लोभ अहिलेको राजनीतिमा पनि अनुशरणीय गलत विषय बनेर आएको देखिन्छ । आफू अनुकूल व्यक्तिको स्वार्थी प्रवृत्ति हाबी भएर राजनीतिक सन्दर्भ नै कुशासनमा रूपान्तरण भएको सन्दर्भलाई पनि उपन्यासले सूक्ष्म र सबल रूपमा चित्रण गरेको बुझिन्छ । आफ्नै स्वार्थको वशमा परेर गगन सिंहले सेनापतिको पद र जङ्गबहादुरले जर्नेलको पद हात पारेका छन् । जङ्गबहादुरबाट आफ्नै मामा माथवर सिंहको स्वार्थवश हत्या हुनु अमानवीय भावना र चिन्तनको पराकाष्ठा बनेको छ । सिलाङेले बसन्तीप्रति गरेको व्यवहार आतङ्ककारी, आवेश र उत्तेजनापूर्ण देखिन्छ । दरबारमा सुसारेहरू हराउनु, भाग्नु दरबारिया सुरक्षा र असुरक्षाको जटिल परिस्थितिलाई उपन्यासले उजागर गर्दै वर्तमान राजनीतिसँग जनप्रतिनिधिको अपहरण,किनबेच र बन्दी बनाउने अवस्था आउनुलाई परम्परागत चिन्तन मान्न सकिन्छ ।

बसन्ती उपन्यास डायमण्ड शमसेरको दरबारिया स्वार्थी चिन्तनबाट प्रेरित भएको उपन्यास हो । उपन्यासले नेपालको वर्तमान राजनीति र यसले ल्याएको नकारात्मक परिणामको सन्देश पनि छोडेको छ । जनदायित्वबाट पूर्ण रूपमा पन्सिएर स्वार्थी प्रवृत्ति हुनुले राजनीतिक संयन्त्र, असान्दर्भिक बन्न पुगेको कटुयथार्थलाई प्रकारान्तरबाट उपन्यासले अभिव्यक्त गरेको छ । राजनीतिकर्मीलाई असल र जनमुखी बन्न आग्रह र हौसला दिन खोज्नु पनि यसको अभीष्ट देखिन्छ । राजनीतिमा असभ्य संस्कार हावी हुँदै जाने हो भने नेपालको राजनीतिक भविष्य विसङ्गत र अन्धकारपूर्ण बन्न सक्ने सूक्ष्म तथ्य यस उपन्यासले उद्घाटन गरेको छ । राणाशासनले ल्याएको परिणाम र

वर्तमान र भविष्यमा आउने राजनीतिको सही गन्तव्यलाई जीवन्त बनाउने प्रयत्न र उपन्यासले दिने सार मर्म र मुख्य उपलब्धि बनेर उपन्यासमा सबल रूपमा देखिन्छ ।

प्रमुख सन्दर्भ सामग्री

कोइराला, कुमारप्रसाद (२०५८), *नेपाली आख्यानको अध्ययन,* विराटनगर वाणी प्रकाशन ।

थापा, हिमांशु (२०४७), *साहित्य परिचय* (ते.सं.), काठमाण्डौ : साझा प्रकाशन ।

थेगिम, शोभाकान्ति (सन् १९९२), *नेपाली समालोचनाको परम्परा : मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण,* गान्तोक : सौरभ प्रकाशन ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, (२०५२), *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार* (ते.सं.), काठमाण्डौ : साझा प्रकाशन ।

प्रधान, प्रतापचन्द्र (२०४०), *नेपाली उपन्यास : परम्परा र पृष्ठभूमि,* दार्जेलिङ : दीपा प्रकाशन ।

बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र (२०६६), *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास* (ते.सं.), ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

राई, इन्द्रबहादुर (२०५०), *नेपाली उपन्यासका आधारहरू* (दो.सं.) काठमाण्डौ : साझा प्रकाशन ।

राणा, डायमण्ड शमसेर (२००६), बसन्ती, काठमाण्डौ : साझा प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, दयाराम र शर्मा, मेहनराज (२०३४),*नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, काठमाण्डौ* : ने.रा.प्र.प्र. ।

शर्मा, तारानाथ (२०३९), *नेपाली साहित्यको इतिहास,* ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

सुवेदी , राजेन्द्र (२०५३), *नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति,* वाराणसी : भूमिका प्रकाशन ।

*

शब्द यानि आवाज

डा. चन्द्रमणि नेपालः
प्राध्यापकः
ने.सं.वि., पिण्डेश्वर विद्यापीठ

विषय प्रवेश

शब्द भनेकोआवाज हो । यसलाई ध्वनि पनि भनिन्छ । न्यायवैशेषिक सूत्रकार गौतम र कणादलेशब्दलाई आकाश समवाय सम्बन्धले रहने एकमात्र कानबाट ग्रहण हुने विशेष गुणका रूपमा मानेका छन्,स्वीकार गरेका छन् । प्रशस्तपाद दार्शनिक अन्नं भट्टले शब्दको गुणलाई श्रोत्रा गृह्यतेश्रोत्रम् शब्दः गुण भनेर परिभाषित गरेका छन् । हाम्रा पाँचवटा ज्ञानेन्द्रियहरूघ्राण, रसना, त्वक्, चक्षु र श्रोत्र मध्ये घ्राणले गन्ध, रसनाले स्वाद, त्वक् (छाला)ले स्पर्श, चक्षुलेरूप र श्रोत्र (कान)ले शब्द वा अवाज थाहा पाउँछन् । पूर्वीय वाङ्मयमा शब्दको विस्तृत चर्चा व्याख्या गर्ने शास्त्र व्याकरण शास्त्र होतापनि यसका सैद्धान्तिक पक्ष केलाउने अरु अरु पनि दार्शनिक शास्त्रहरूविद्यमान रहेका छन् । ती हुन् - न्यायवैशेषिक र मीमांसा । यी दर्शनमा शब्दलाई के कस्तोरूपमा के कसरी विश्लेषण गरिएको छ भन्ने विषय प्रस्तुत गर्नुमा नै यो लेख केन्द्रित रहेको छ ।

गुणका रूपमा शब्द

ब्रह्माण्डका पदार्थहरूको विश्लेषण गर्ने क्रममा महर्षि कणादले शब्दलाई गुणका रूपमा स्वीकार गरेका छन् । गुण भने सधैं द्रव्य वा पदार्थमा आश्रित हुने वस्तु हो र यसको स्वतन्त्र अस्तित्व हुँदैन । गुण सधैं द्रव्याको बुइ चढेर रहने गर्दछ । जस्तै रङ, गन्ध आदि फूलमा आश्रित छन् भने रस विभिन्न किसिमका फलफूल आदिमा आश्रित हुन्छ । तिनलाई निचोरेर निकाल्दा पनि रस पानीमा आश्रित रहेको हुन्छ । यी गुणहरू वस्तुमा नै उत्पन्न हुन्छन् र तिनमा रहँदा रहँदै नाश पनि हुन्छन् । त्यस्तै ध्वनि वा शब्द पनि आकाश द्रव्यमा आश्रित अवस्थामा उत्पन्न हुन्छ र अश्रित अवस्थामा नै नाश पनि हुने गर्दछ । पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश आदि गुणवान् वस्तुहरूलाई न्यायवैशेषिकहरूले द्रव्य भन्ने गरेका छन् ।

द्रव्यका रूपमा शब्द

मीमांसा दर्शनले शब्दलाई द्रव्य मानेको छ । शब्दको तारतम्यभाव र या मन्दता, उच्चता आदिलाई यसका गुणका रूपमा स्वीकार गरेको छ । शब्द नसुनिएको अवस्थामा पनि अव्यक्त अवस्थामा रहेको हुन्छ । त्यो अव्यक्त शब्द नै पछि कण्ठ तालु आदि ध्वनि उच्चारण अवयवको अभिघात या संयोग विभाग आदिबाट अभिव्यक्त हुन्छ । नभएको वस्तु हुनु उत्पत्ति हुनु हो भने अव्यक्त अवस्थामा रहेको वस्तु व्यक्त अवस्थामा आउनु भनेको अभिव्यक्ति हो । आकाशमा अनगिन्ती ताराहरू हुन्छन् तापनि ती दिउँसो अव्यक्त अवस्थामा रहन्छन् र रात परेपछि व्यक्त हुन्छन् । शब्द पनि त्यस्तै हो ।

शब्दको नित्यता र अनित्यता

व्याकरण दर्शनका मतमा कण्ठ, तालु आदिको अभिघातबाट शब्दको उत्पत्ति वा अभिव्यक्ति हुन्छ । तर व्याकरण दर्शनको यस विचारलाई न्यायदर्शनले (नैयायिकहरूले) दृढतापूर्वक खण्डन गरेका छन् । किनकि अभिव्यञ्जकका रूपमा मानिसको अभावमा पनि संयोग विभाग नहुँदा पनि शब्द व्यक्त रूपमा अस्तित्वमा रहेको हुन्छ । खोलापारि दाउरेले मूढामा बन्चरो हान्दा ठुटामा हानेर बन्चरो उचाल्दा पनि शब्द अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । यहाँ बन्चरो र मूढाको संयोग नै शब्द अभिव्यक्तिका कारण हुन् । त्यस्तै पहरो थर्किएर पनि ट्वाक्कको आवाज सुनिन्छ, यसरी अभिव्यञ्जकको अभावमा पनि शब्दको स्पष्ट अस्तित्व हुने भएकाले त्या शब्दको अभिव्यक्ति नभएर उत्पत्ति नै हो भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ भनी स्वीकार गरेको छन् । अतः नैयायिकहरूका अनुसार शब्द उत्पत्तिशील र विनाशशील भएकाले अनित्य वा अस्थायी हुन्छ । न्यासूत्रकार गौतमले शब्द अनित्य एवं अस्थायी हुन्छ भन्ने विषयमा तीनवटा कारणहरू अघि सारेका छन् । ती निम्नानुसार छन् : **आदिमत्वादैन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च (न्यायसूत्र२-२-१३**) अर्थात् आदिमत्वात् १, ऐन्द्रियकत्वात् २, कृतकवदुचाराच्च ३ । अब यी कारणको विस्तार गरौं ।

आदिमत्वात् भनेको कारणत्वात् भनिएको हो । शब्द कारणबाट उत्पत्ति हुन्छ । शब्दको उत्पत्तिमा तीनवटा कारण रहेका हुन्छन् । ती तीन कारण हुन् संयोग, विभाग र शब्द । यसको विवेचना पछि प्रस्तुत गरिनछ ।

ऐन्द्रियत्वात् भनेको चाहिँ शब्द इन्द्रियबाट ग्राह्य हुन्छ । इन्द्रिय ग्राह्य भएका कारण यो अनित्य हुन्छ । कानले सुनिदै छ भने त्यो शब्द छ र छैन भने

शब्द छैन या नाश भयो भनेर बुझ्नु पर्दछ ।शब्द उच्चारण हुँदा उत्पत्ति भयो र त्यसपछि उच्चारण सकिएपछि नाश भयो । यसको विस्तार पछि गरौंला ।

कृतकवदुपाचाराच्च भनेको चाहिँ शब्द उत्पत्ति भयो र नाश पनि भयो भन्ने जुन व्यवहार छ यो स्वाभाविक पनि छ किनभने उत्पत्ति भएको वस्तु को नाश त अवश्य हुन्छ नै । यस्तो कहिले उत्पत्ति हुने र कहिले नाश हुने व्यवहारले गर्दा शब्द अनित्य हुन्छ भन्ने सिद्ध हुन्छ । उत्पत्ति पनि नहुने र नाश पनि नहुने भएमा मात्र नित्य हुनसक्छ । यसरी यहाँ शब्दलाई अनित्य मानिएको पाइन्छ ।

यसबाहेक शंकर मिश्रले शब्दको अनित्यताका विषयमा अरु पनि हेतु (कारणहरू) उल्लेख गरेका छन् । एक ठाउँमा उत्पन्न भएको शब्द दशौं दिशामा धेरै ठाउँमा सुनिनछ । यसको कारण एक शब्दबाट हजारौं शब्द सन्तानको उत्पत्ति हुन्छ र केही पछि सबैको नाश हुन्छ । उत्पत्ति हुने वस्तु अवश्शय नाश हुने भएकाले शब्द पनि अनित्य नै हुन्छ । नित्य वस्तु विकारी नाशवान् हुँदैन । तर, अनित्य वस्तु ....इ काठाउँमा य, उ का ठाउँमा व आदि हुनाले पनि विकारी हुन्छ । त्यसैले शब्द अनित्य हो भन्ने मिश्रको मत पाइन्छ ।

उत्पत्तिका आधारमा शब्दका प्रकार

अब शब्दका विषयमा दार्शनिक विचारहरूलाई क्रमशः उल्लेख गरिन्छ ।

१) संयोगज शब्द

शब्द संयोगबाट उत्पन्न भएको हुनाले यसलाई संयोगज भनिएको हो । दुईवटा वस्तुकोमिलनलाई संयोग भनिन्छ भने जुन वस्तुको संयोग वा मिलन हुँदा अवाज आउँछ त्यो अभिघात संयोग हो । जस्तै ताली पड्काउँदा दुई हातको संयोग अभिघात संयोग हो, जसबाट शब्दको उत्पत्ति हुन्छ । भेरी दमाहा र गजाको सम्बन्ध, हारमोनियमको हावा जिब्रीको सम्बन्ध, बाँसुरीमा हावा र बाँसुरीको सम्बन्धबाट आवाजको उत्पत्ति हुन्छ । यसरी संयोगबाट उत्पत्ति भएको शब्द नै संयोगज शब्द हो।

२) विभागज शब्द

विभागज शब्द वस्तुको विभागबाट उत्पत्ति हुन्छ । वस्तुहरू छुट्टिनु वा विभाजन हुनुलाई विभाग भनिन्छ । वस्तुहरू छुट्टिँदा उत्पन्न हुने शब्दलाई विभागज शब्द भनिन्छ । आवाज उत्पत्ति गर्ने यस्तो विभागलाई अभिघात र नोदन गरेर दुई भागमा विभिाजन गरिएको छ । जुन वस्तुको विच्छेद हुँदा

अवाज (शब्द) उत्पत्ति हुन्छ त्यस्तो विच्छेदलाई पनि आवाज उत्पत्तिका दृष्टिमा अभिघात विभाग भनिन्छ । जस्तो बाँस फुटाउँदा आउने आवाजमा बाँसको फक्लेटाको विभाग अभिघात विभाग हो, जसबाट शब्द उत्पत्ति हुन्छ । वृक्ष र पत्ताको विभाग पनि उस्तै विभाग हो । सुख्खा लागेर खेतमा धाँजा फाटेर त्यहाँ हावा सुसाउँदा आउने शब्दमा नादज विभाग हो । यसबाट स्पष्ट शब्द थाहा पाउन नसकिनेआवाज नआउने हावा र जमिनको विभागहुने कार्य नादज विभाग हो ।

३. शब्दज शब्द

शब्दबाट शब्दको उत्पत्ति हुन्छ । यसरी शब्दबाट उत्पन्न भएको शब्दलाई शब्दज शब्द भनिन्छ । माथि १ र २ मा उल्लेख गरिएको संयोग र विभागबाट शब्द उत्पन्न भएपछि त्यस शब्दले सन्तानकोरूप लिन्छवा सन्तान परम्परा प्रकट गर्न थाल्छ । खोला पारि पहिरो जाँदा वा बम विस्फोट हुँदा उत्पन्न भएको शब्दले खोलावारि वा दशै दिशामा आफनो सन्तानलाई विस्तार गर्दछ , फैलाउँछ । यसरी शब्दले शब्द उत्पन्न गरी फैलाउँदा उत्पन्न भएको शब्द हाम्रा कानले सुन्दछ । यस्तो शब्दलाई शब्दज शब्द भनिन्छ । यसरी शब्दाबाट उत्पन्न शब्दज शब्द हाम्रो कान सम्म आएपछिमात्र हामी सुन्न सक्छौं । आकाशमा विजुली चम्कँने र गड्याङ्गुडङ् गर्ने कार्य एकसाथ भएको हुन्छ । अर्थात् प्रकाश र अवाजको उत्पत्ति सँगै भएको हुन्छ । तर सुन्दा विजुली चम्किएको प्रकाश आएको केही समयपछि मात्र आवाज सुन्न सकिन्छ । यहाँ प्रकाशको भन्दा शब्दको गति मन्द केही कम भएको हुनाले आवाज पछि सुनिएको हो । त्यो शब्द हाम्रा कान आउन समय लागेकाले पछि सुनिएको हो । विश्लेषकहरूले स्वरूपका आधारमा शब्दलाई दुई प्रकारमा विभाजन गरेका छन्, ध्वन्यात्मक र वर्णात्मक

क) ध्वन्यात्मक शब्द

दमाहा, बाँसुरी, हारमोनियम, चराचुरुंगी आदिको बोली आदिबाट प्कट हुने ध्वनि शब्दात्मक हुन्छन् । यस्ता ध्यनिबाट उत्पन्न भएका शब्दलाई ध्वन्यात्मक शब्द भनिन्छ । यी वस्तुबाट केवल ध्वनिमात्र प्रकट ुन्छ । यस्ता ध्वनिमा अ, आ, इ, ई क, ख, ग,घ आदि वर्णहरू प्रकट हुँदैनन् । मेघ गर्जन पनि ध्वन्यात्मक शब्द हो ।

ख) वर्णात्मक शब्द

जुन शब्दमा स्पष्ट रूपमा अ, आ, इ र क,ख, ग,घ, अदि वर्ण स्पष्ट उच्चारण हुन्छन् त्यस्ता शब्द वर्णात्मक हुन् । यसमा वर्ण, पद, वाक्य आदिको स्पष्ट उच्चारण हुन्छ । वर्णात्मक शब्दको व्याख्या र विश्लेषण गर्ने आधिकारिक शास्त्र नै व्याकरण हो । व्याकरणशास्त्रलेशब्दलाई ब्रह्मकोरूपमा व्यख्या गरेको छ । यसलाई शब्दब्रह्म भनिन्छ । व्याकरणशास्त्रका मतमा शब्द नित्य र व्यापक छ । वास्तवमा अविनाशी अक्षबाट निर्मित शब्दतत्व नै अनादि निधन अविनाशी परब्रह्म हो र यो अर्थभावले वस्तुतत्वका रूपमा परिणत भएर जगत्को प्रक्रिया चलेको हुन्छ ।भर्तृहरिले यही विचार प्रकट गेरका छन् ।

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ (वाक्यपदीयम् १.१)

स्पष्ट रूपमा अर्थ बुझाउन सक्ने शब्दलाई पद भनिन्छ । ब्रह्माण्डमा रहेका हरेक वस्तुलाई बुझाउन पद (शब्द) प्रयोग गरिन्छन् । त्यसैले संसारमा रहेका सबै वस्तुलाई पदार्थ भनिन्छ । पदार्थ शब्द पद र अर्थ शब्द मिलेर समास भई बनेको हो । पदजन्यज्ञानविषयत्वं पदार्थत्वम् भनेर पदार्थलाई परिभाषित गरिएको पाइन्छ । अर्थात् पद सुनेर जुन वस्तुको बोध (ज्ञान) हुन्छत्यसलाई नै पदार्थ भनिन्छ । यसैले सारा जगत् पदमय छ भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ ।

वर्णात्मक शब्द कण्ठ, तालु आदि अभिघातबाट उत्पत्ति हुने भए पनि यो विशेषतः जैविक प्रेरणाद्वारा प्रकट हुने भएकाले यसको उत्पत्तिमा चार चरण हुने कुरा विशेषकहरूले बताउका छन् । तती चार चरण हुन् परा, पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरी ।तिनको परिचय क्रमशः यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

अ) परा

शब्द उच्चारण गर्न प्रारम्भिक प्रेरणाबाट जागृत अविनाशी शरीको मूल आधारमा रहेको विन्दुरूप शब्द नै परा शब्द हो ।

आ) पश्यन्ती

शरीरको मूलाधारमा रहेको अग्निबाट अभिप्रेरित भई नाभिप्रदेशतिर आएकोवायुको झोक्का रूप रहेको शब्द नै पश्यन्ती हो । शब्बदका यी दुई रूपलाई चरणलाई प्रत्यक्ष रूपमा अनुभव गर्न सकिँदैन ।

इ) मध्यमा

मूलाधार चक्रबाट अभिपे्रित वायुको झोक्का रूप ररहेको वायु हृदय प्रदेशमा (मनमा) आएपछि त्यहाँ जपस्वरूपको सूक्ष्म कानले सुन्न नसकिने शब्दको स्वरूप प्रकट हुन्छ। यस्तो शब्दको उच्चारण चरणलाई मध्यमा भनिन्छ।

ई) वैखरी

मूलाधारचक्रबाट निसृत हृदयप्रदेश हुँदै आएको वायुको झोक्का शिरमा पुगेर ठक्कर खाई फर्किएरमुखमा आइपुग्छ र त्यहाँ रहेका कण्ठ, तालु, ओष्ठ, दन्तआदिमा ठोक्किएर पृथक् पृथक् वर्णभएका शब्दकोरूप लिएर उच्चरित हुन्छ। यस्तो उच्चारण कानले सबैले स्पष्टसँग सुन्न सकिन्छ।

यसरी शब्द उच्चारणका चार चरणहरू पूरा हुन्छन्। यिनै चार चरण पार गरेर नै वर्णात्मक शब्द उच्चरित हुन्छन्। यसरी नै अरुबाट स्पष्ट सुनिने गरी उच्चारण गरिने शब्दमा वर्णहरूको स्पष्ट उच्चारण भएको छ भने त्यो वर्णात्मक शब्द हो र छैन भने त्या ध्वन्यात्मक शब्द हो।

त्यसैले शब्दोत्पत्तिका विषयमा भनिएको पनि छ :

परा वाङ्मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता।

हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया वैखरी कण्ठदेशगा॥ (परमलघुमञ्जुषा, भूमिका)

शब्दको गति या स्वभाव

यसरी संयोग वा विभागबाट उत्पत्ति भएको शब्द चाहे त्यो ध्यन्यात्मक हो वा वर्णात्मक, आफू प्रकट भइसकेपछि आकाशमा सन्तान (तरङ्ग) पैदा गर्न थाल्छ। त्यही सन्तानको विस्तारलाई नै ध्वनिो गति भनिन्छ। वास्तवमा नैयायिकहरूका मतमा ध्वनि या शब्दको गति नै हुँदैन। शब्दकाट सन्तानककोरूपमा तरङ्ग पैदा हुन्छ। त्यसबाट अर्को अर्को तरङ्ग हुँदै सर्वत्र ध्वनि तरङ्गहरूर फैलिएर वरपर पुग्ने क्रमलाई नै ध्वनि तरङ्ग वा ध्वनिको गति भनिएको देखिन्छ। एउटै शाब्दिक तरङ्गवरपर जाने होइन। यदि एउटै शाब्दिक तरङ्ग फैलने हो भने त शब्द प्कट भएको स्थान र दूरको स्थानमा समान किकसिमले शब्द सुनिनु पर्ने हो तर त्यसो हुँदैन॥ शब्द उत्पन्न भएका ठाउँमा सपष्ट र टाढा टाढा हुदै गएपछि अस्पष्ट र कम सुनिन्छ र सुनिदैन पनि। यसरी स्पष्ट सुनिने कम सुनिने र सुनिदै नसुनिने भएकाले के कुरा स्पष्ट हुन्छ भने यसरी फैलने शब्दका सन्तान (तरङ्ग) हुन्। त्यो सन्तान जति ताढा गयो त्यति कमजोर (मन्द)हुँदै शून्य हुन पुग्छ र रोकिन्छ पनि। सन्तान (

तरङ्ग) पैदा गर्न नसक्ने भएर नै शब्द विस्तारको क्रम रोकिएको हो । सांख्यलगायत अन्य केही बौद्ध दार्शनिकहरूले शब्दलाई वायुको पनि गुणमानेका छन् । शब्दले नै वायुका माध्यमबाट तरङ्ग फैलाउँछ ।

नैयायिकहरूले शब्दको सन्तान (तरं) फैलने क्रमलाई वीचितरङ्ग न्याय भनेका छन् । जसरी एउटा पोखरीको बीचमा ढुंगा फालियो भने ढुंगा पानीमा खसेको ठाउँबाट उत्पन्न भएका अनेकौँ तरङ्ग तलाउको वरिपरि सबैतिर किनारमा आइपुग्छन्, शब्दकोतरङ्ग फैलने प्रक्रिया पनि त्यस्तै हुन्छ ।

शब्दको आयु

एउटा शब्द कति समयसम्म रहन्छ भन्ने कुरा पनि नैयायिकहरूले विश्लेषण गरेका छन् । यस अर्थमा शब्दलाई उत्पत्ति भएको तेस्रो क्षणमा विनाश हुने भनिएको छ । त्यो यस प्रकारले सम्भव हुन्छ :

क्षण भनेको समयको एउटा सूक्ष्म (सानो) अणु हो । जसभन्दा छोटो समय नै हुँदैन । कुनै पनि काम छिटोभन्दा छिटो हुन्छ भने पनि त्यो का सम्पन्न हुन एक क्षण समय त लाग्छ नै । नैयायिकहरूका अनुसार कुनै पनि वस्तुको उत्पत्ति र विनाश केही कारणबाट नै हुन्छ, विना कारण हुँदैन । तसर्थ संयोग विभाग या कण्ठ, तालु आदिको अभिघातबाट उत्पन्न भएको प्रथम शब्द उत्पन्न हुँदा अभिघातबाट उत्पन्न हुन्छ । त्यसपछि त्यो प्रथम शब्दले सन्तान (तरङ्ग) पैदा गर्छ अनि नाश हुन्छ, मर्छ ।यसरी विचार गर्दा कुनै पनि शब्दका तीन प्रक्रिया रहेका देखिन्छन् शब्द उत्पत्ति हुनु, सन्तान (तरङ्ग) जन्माउनु र मर्नु (नाश हुनु ।

निष्कर्ष

कुनै पनि विनाशशील वस्तुद्वारा प्रवाहित वस्तुकोविनाश पनि कयही प्रक्रियाबाट हुन्छ । शब्द पनि यिनै तीन प्रक्रियाबाट नै उत्पन्न हुन्छ, फैलिन्छ र मर्छ । उत्पन्न हुन फैलिन र मर्न कम्तीमा पनि एक एक क्षण समय त लाग्छ नै । यही कारणले नै ब्रह्माण्डमा भएको हरेक वस्तुलाई क्षणिक न्यामतमा क्षणिक भनिएको हो । तृतीयक्षण विनाशित्वं क्षणिकत्वम् यही भएको भनिएको हो । तेस्रो क्षणमा नाश हुनु नै क्षणिकता हो । नैयायिकहरूका विचारमा शब्द र ज्ञान क्षणिक हुन्छ । क्षणिकक कुरा तृतीय क्षणमा विनाश हुन्छन् । उपेक्षा बुद्धि जो दुइदेखि पछिका सङ्ख्याबोधको कारण हुन्छ । त्यो चाहिँ चार क्षणमा नाश हुन्छ ।

यसरी शब्द पूर्वीय दर्शनमा विशेषतः व्याकरण र मीमांसा दर्शनलेआ आफ्ना सिद्धान्त अनुसार व्याख्या र विश्लेषण गरेका छन् । शब्द श्रवणका लागि मीठो नमिठो या सुमधुर कठोर आदि हुन सक्छन् । त्यो शब्द चाहे ध्वन्यात्मक होस् या वर्णात्मक होस् । मधुर शब्दले गीत संगीतले हामीलाई आनन्द दिन्छ भने कठोर शुष्क वाणीले शब्दले हामीलाई निराश र दुःखी बनाउँछ ।

टिप्पणीहरू

आदिमत्वादैन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च (न्यायसूत्र२-२-१३)
पृथिवीसलिलं तेजः पवमानस्तमस्तथा ।
व्योमकाल दिगात्मानो मनः शब्द इति क्रमात् ॥
एकादशविधं चैतत् कुमारिलमते मतम् । (प्रमेयप्रकरणम् ६-७)
श्रोत्रमात्रेन्द्रियग्राह्यः शब्दः शब्दत्व जातिमान् ॥
द्रव्यं सर्वगतो नित्यः कुमारिलमते मतः ।(२९ ऐ.)
वियद् गुणत्वं शब्दस्य केचिदुचुर्मनीषिणः ॥
प्रत्यक्षादिविरोधत्वात् यत्कृपालेरूपेक्षितम् । (३० ऐ.)
निराश्रयतयैव स्यान् प्रतीतिदर्शनारसम् ॥

*

को आउन्न नेपालमा

टीका अधिकारी सुजन
शास्त्री द्वितीय
ने.सं.वि., पिण्डेश्वर विद्यापीठ

हिँड्ने यी हरठाउँका पथिकका भक्ती हरैको यहाँ
हर्दम् हम्किन खोज्छ वायुको नभको सूर्यप्रतापी जहाँ ।
हाँसो हाँस्छ हिमाल नाँच्छ मनमा डम्फू छटा तालमा
यस्तो भूमि रमेर हेर्न जन को आउन्न नेपालमा ?

आफ्नै गाउँ गुनेर गर्व गरने गर्वी प्रतापी कति
आफ्नै बुद्धि विवेक वीर्य बलको विश्वास झन् झन् उति ।
पारुन् स्वच्छ सफा सुशीतल थलो आफ्नो यही कालमा
यस्तो भूमि रमेर हेर्न जन को आउन्न नेपालमा ? ॥

मेची मातृ समान मान गर वात्सल्य छर्दै तिमी
काली काख कमाउँदै अतिथिलाई ख्वाउनू प्याउनू ।
संगीतादिक ताल दिन्छ झरना नाँच्छन् चरी डालमा
यस्तो भूमि रमेर हेर्न जन को आउन्न नेपालमा ?

जानुन् बुद्ध सुबद्ध शास्त्र जनक ज्ञानी तथा जानकी
मानुन् शान्त सुसभ्य प्राच्यनगरी यो फूलबारी भनी
माटो छ्याप्प दलेर हिँड्दछ यहाँ डाँफेसदा भालमा
यस्तो भूमि रमेर हेर्न जन को आउन्न नेपालमा ?

सारा विश्व म हो भनी र म सदा यो विश्व सारा भनी
हेर्छन् बन्धु समान प्यार भरिला आँखा उघारी यिनी ।
यस्ता पत्थरमा प्रबुद्ध मनने बस्छन् सदाचारमा
यस्तो भूमि रमेर हेर्न जन को आउन्न नेपालमा ?

श्रीमद्भागवतमहापुराणको अष्टमस्कन्धमा पाइने केही वनस्पतिहरू

टीकाराम दहाल
उपप्राध्यापक
ने.सं.वि., पिण्डेश्वर विद्यापीठ

१. विषय प्रवेश

श्रीमद्भागवतमहापुराण महर्षि वेदव्यसबाट रचना गरिएका १८ पुराणहरूमध्ये एक महत्वपूर्ण पुराण हो । यिनै व्यासलाईएउटै सिङ्गो रहेको वेदलाई विषयानुकुल चार भागमा विभाजन गरेका हुनाले वेदव्यास भनिएको पाइन्छ ।वेदको विभाजनसँगै महाभारत र १८ पुराण एवं १८ वटै उपपुराण पनि व्यासका रचना रहेको छन् । ती १८ पुराणहरूमध्ये श्रीमद्भागवत महापुराण एक महत्वपूर्ण पुराण हो यसमा धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष यी चार पुरुषार्थ सिद्धिका लागि अनेको आख्यान उपाख्यान र इतिहासको वर्णन गरिएको छ । यसमा जम्मा १२ वटा स्कन्ध र ३३५ अध्याय रहेका छन् । उस पुराणमा थुप्रै प्राचीन, ऐतिहासिक आख्यान उपाख्यानको वर्णन पाइन्छ । यसमा तत्कालीन समाजका सामाजिक, ऐतिहासिक, नैतिक, धार्मिक, व्यावसायिक, भूगोल र वनस्पतिहरूको उल्लेख रहेको छ । यी सबै विषय अनुसन्धेय छन् तापनि यहाँ यसको अष्टमस्कन्धमा (आठौं) अष्टमस्कन्धमा पाइने केही वृक्ष वनस्पतिहरूका नामलाई खोजी गरी तिनको नेपाली नामसमेत पत्ता लगाई तिनलाई चिनाउने प्रयास गरिएको छ । वनस्पतिहरूका प्राप्त नामहरू खोज गर्ने दृष्टिले पुरै ग्रन्थ नै अनुसन्धेय रहेको छ तापनि यस लेखमा अष्टमस्कन्धमा पाइएका वृक्षर वनस्पतिका नामहरूमात्र पहिल्याउने जमर्को गरिएको छ । यसै क्रममा अनुसन्धान गर्दा थुप्रै वृक्ष र वनस्पतिका नामहरू नेपाली भूमिमा पाइने नै यहाँ उल्लिखित रहेका देखिन्छन् ।

२.महर्षि व्यास

वेदको विभाजन गर्ने महाभारत र पुराणहरूका रचयिता महर्षि व्यास संसारमै प्रसिद्ध छन् । उनका पिता पराशर मुनि र माता सत्यवती थिए । कुहिरो लागेको समयमा कुनै काम विशेषले नदी पारि जानलागेका मुनि पराशरलाई माझीकी छोरी सत्यवतीले नदी तारिदिइन् । त्यही क्रममा मुनि पराशर तिनै मत्स्यगन्धा सत्यवतीसँग मोहित भएपछि तिनैबाट व्यासको जन्मभएको हो । उनको शिक्षा दीक्षा कहाँ भयो ? यो स्पष्ट नभए पनि

नेपालमा उनले तपस्या गरेको उल्लेख सहित व्याससँग सम्बन्धित थुप्रै ठाउँहरू रहेका छन् । (व्यास गुफा, दमौली, व्यास हिमाल) व्यासको शिक्षा दीक्षा उनका पिता पराशरबाट नै भएको उल्लेख पाइन्छ ।

महर्षि व्यासको जीवनकालका विषयमा अनेकौं मतमतान्तर उपस्थित भएका देखिन्छन् । ती सबैमा कुनै न कुनै अन्तरङ्ग वा बाह्य प्रमाण प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । महाभारतमा उल्लेख भए अनुसार उनी कुरु र पाण्डवका बीचमा भएको महाभारत युद्धको समयमा उनी १५७ वर्षका थिए । यो युद्ध कलियुग शुरु भएको ६५३ वर्षमा भएको उल्लेख पाइन्छ । उक्त युद्ध समाप्तिको १८ वर्ष पछि उनले महाभारत तयार गरेको वर्णन पाइन्छ । आर्य ज्योतिषिहरूले वि.सं. शुरु हुनुभन्दा ३१५७ वर्ष अघि महाभारतको युद्ध भएको उल्लेख गरेको पाइनाले पनि यिनै मतको प्रामाणिकतालाई पछ्याउँदा विक्रम सम्वत् सुरुहुनुभन्दा करिब ५००० वर्ष पहिले व्यास यस धरतीमा रहेको समय स्पष्ट हुन आउँछ । यिनको पछिल्लो सीमा पनि ईशा पूर्व ५०० वर्ष रहेको छ । व्यास भगवान् विष्णुका २४ अंशावतार मध्ये एक मानिन्छन् । व्यासलाई हनुमान्, विभीषण, कृपाचार्य, परशुराम, अश्वत्थामा, बलीसँगै चिरञ्जीवी पनि भनिएको छ । यसबाट उनी दीर्घजीवी थिए भन्ने विषय प्रकट हुन आउँछ । उनका विशालकाय ग्रन्थले पनि उनको सुदीर्घ जीवनलाई पुष्टि गरेका छन् ।

२.१ व्यासका रचना

वेद शब्दको अर्थ ज्ञान हो । यो हिन्दूहरूको मूल धर्मग्रन्थ हो । वेद पहिले एउटै थियो । सिङ्गो वेदलाई त्यसको विषय र कार्य अनुसार ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद यी तीन भागमा विभाजन गरी त्यसरी नै आफ्ना शिष्यलाई उपदेश गर्नु तथा त्यसरी विभाजन गर्दा छुटेका केही ऋचालाई सङ्कलन गरी चौथो अथर्ववेद तयार गर्नु उनको महत्वपूर्ण कार्य हो । यही कामका कारणले उनलाई व्यासबाट वेदव्यासका रूपमा प्रसिद्धि दिलाएको पाइन्छ ।

महाभारत उनको धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष यी चार पुरुषार्थ प्राप्तिको विषय उल्लेख भएको ऐतिहासिक आख्यानात्मक कृति हो । श्लोकात्मक ढाँचामा लेखिएको एक लाख श्लोक संरचना भएको महाभारतलाई पाँचौ वेद पनि भनिएको पाइन्छ । वेदका छवटा अङ्गहरू छन् शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द र ज्योतिष । यिनै छ अङ्गहरूको उदाहरणसहितको प्रस्तुति नै महाभारतमा र पुराणहरूमा पनि पाइन्छ ।

पुराना ऐतिहासिक अख्यानलाई पुराण भनिन्छ । व्यासले धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष यी चार पुरुषार्थ प्राप्तिको विषय समेटेर १८ वटा पुराण र १८ वटै उपपुराणको पनि रचना गरेका छन् ।

३.पुराणको परिचय

पुराणहरू विभिन्न विषयसँग सम्बन्धित ऐतिहासिक आख्यानात्मक कृति हुन् । यिनले वेदको मर्मलाई सरल भाषा र शैलीमा व्यावहारिक उदाहरणसहित जनमानसमा पुऱ्याउने काम गरेका छन् । पुराना विभिन्न विषयका आख्यानलाई पुराण भनिन्छ । व्यासले धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष यी चार पुरुषार्थ प्राप्तिको विषय समेटेर १८ वटा पुराणहरू रचना गरेका छन् । व्यासले रचना गरेका ती १८ पुराणहरू निम्नानुसार रहेका छन् -

मद्वयं भद्वयं चैव बत्रयं वचतुष्टयम् ।
अनापलिङ्गकूस्कानि पुराणानि प्रचक्षते ।

१. मार्कण्डेयपुराण	२. मत्स्यपुराण	३. भागवतपुराण
४. भविष्यपुराण	५. ब्रह्मपुराण	६. ब्रह्मवैवर्तपुराण
७. ब्रह्माण्डपुराण	८. वराहपुराण	९. वामनपुराण
१०. वायुपुराण	११. विष्णुपुराण	१२. अग्निपुराण
१३. नारदपुराण	१४. पद्मपुराण	१५. लिङ्गपुराण
१६. गरुडपुराण	१७. कूर्मपुराण	१८. स्कन्धपुराण

यी १८ पुराणमध्ये श्रीमद्भागवत पुराणलाई महापुराण भनिएको पाइन्छ । यी विशालकाय भएका आख्यानात्मक धेरै कृतिहरू भएकाले कतिपय विद्वान्हरूले व्यासलाई पदवी मानेर व्यासपदासीन अनेकौं व्यक्तिले यिनको रचना गरेका हुनसक्ने अनुमान पनि गरेका छन् । उनको सामर्थ्य, लेखनकलाविद् गणेजीको साथ अनि चिरञ्जीवी पनि मानिएको कारणले एउटै व्यासबाट यी सबै कृतिको रचना भएको भन्ने मत नै युक्तिसङ्गत देखिन्छ ।

पुराणका विषयका बारेमा भनिएको छ -

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशोमन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरिञ्चैव पुराणम् पञ्चलक्षणम् ॥

सर्ग (संसारको सृष्टि प्रक्रिया), प्रतिसर्ग (सृष्टिको लय वा समाप्ति), विभिन्न सूर्यवंशी र चन्द्रवंशी राजाहरूको विभिन्न ऋषि मुनिहरूको वंश र चरित्रको वर्णन, मन्वन्तरहरूको वर्णन नै पुराणका मुख्य विषय रहेको देखिन्छ ।

यिनै आख्यान र उपाख्यानका माध्यमबाट धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष यी चार पुरुषार्थ प्राप्तिको उपाय पुराणहरूमा पाइन्छ । व्यासका यी पुराणहरूमा तत्कालीन समाजका चिन्तन, स्वरूप, संस्कृति, वृक्षवनस्पतिसहित विभिन्न ऐतिहासिक विषयहरूपाउन सकिन्छ । पुराणमा आएका यी विषय निकै अन्वेषणीय छन् ।

४. श्रीमद्भागवतमहापुराणको परिचय

भागवतपुराणलाई नै श्रीमद्भागवतमहापुराण पनि भनिन्छ । यसमा १२वटा स्कन्धरहेका छन् र ती स्कन्धहरूमा ३३५अध्याय रहेका छन् । रामायण महाभारत आदि पूर्ववर्ति ग्रन्थमा उल्लेख भएका थुप्रै आख्यान उपाख्यान पनि यहाँ संक्षेपमा वर्णन गरिएका छन् । धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष यी चार पुरुषार्थ प्राप्तिका विषय, मोक्षप्राप्तिको विषय एवं विभिन्न दार्शनिक ज्ञानको पुट भएको हुनाले यो पुराण निकै महत्वपूर्ण एवं गहन रहेको देखिन्छ । त्यही भएर नै विद्वत् समुदायमा **विद्यावतां भागवते परीक्षा** अर्थात् विद्वान्हरूको पनि भागवतमा परीक्षा हुन्छ भन्नेसूक्ति प्रसिद्ध भएको पाइन्छ । यहाँ आएका सामाजिक, ऐतिहासिक भौगोलिक, ज्योतिषीय, तथा वृक्षवनस्पति आदि विषयहरूको अनुसन्धानआवश्यक छ र केही भइरहेका पनि छन् । यहाँ पुरै श्रीमद्भागवतमहापुराणमा उल्लेख पाइने वृक्ष र वनस्पतिहरूको खोज गर्न आवश्यक भए पनि केवल अष्टमस्कन्धमा पाइने वृक्षवनस्पतिका नामहरूको खोज गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

५. श्रीमद्भागवतमहापुराणको अष्टमस्कन्धको विषयवस्तु

श्रीमद्भागवतमहापुराणको अष्टमस्कन्धमा (आठौं) चौबिस अध्याय रहेका छन् । यिनमा स्वायम्भुव आदि चार मन्वन्तरको उपाख्यान, गजेन्द्र र ग्राहको युद्ध तथा भगवान् विष्णुले ग्राहबाट छुटाएर गजेन्द्रको (हात्तीको) उद्धार र उनीहरूको पूर्वजन्मको वृत्तान्त, रैवत र चाक्षुष मन्तन्तरको वर्णन, देवासुर संग्राममा पराजित देवताद्वारा ब्रह्माजीको स्तुति, अमृत प्राप्तिका लागि समुद्र मन्थन गर्नका लागि पूर्व तयारी एवं समुद्र मन्थन, भगवान् विष्णुको कच्छपावतार, समुद्र मन्थनबाट विभिन्न रत्नादिसहित लक्ष्मी र अमृतको प्राप्ति, भगवान् विष्णुकबाट मोहिनी रूप धारण गरी अमृत वितरण, विष्णुबाट अमृत पाउन छद्म भेष धारण गरी देवताको पङ्क्तिमा घुसेका राहुको शिरच्छेदन, देवता र दानवको युद्ध र दानवको पराजय, भगवान् शङ्करलाई

मोहिनी रूपको दर्शन र मोह, पछि आउने सात मन्वन्तरका चरित्रको वर्णन, असल र शक्तिशाली सन्तानोत्पत्तिका लागि मुनि कश्यपद्वारा पयोव्रत नाम गरेको व्रतको उपदेश, बलीराजाको उपाख्यान तथा वामनावतारको कथा, मत्स्यावतारको वर्णन आदि विषयको प्रस्तुति अष्टमस्कन्धमा पाइन्छ । यहाँ उल्लेख गरिएका आख्यानलाई विस्तारगर्दा वन, वाटिका, उद्यान, सरोवर आदिको वर्णन गर्ने प्रसङ्गमा विशेष गरी गजेन्द्र र ग्राहको भेट सम्बन्धी चर्चाका प्रसङ्गमा दोस्रो अध्यायमा र अन्यत्र पनि धेरथोर वृक्षवनस्पतिका नामहरू उल्लेख भएका पाइन्छन् ।

६. श्रीमद्भागवतमहापुराणको अष्टमस्कन्धमा उल्लिखित वनस्पतिहरू

श्रीमद्भागवत महापुराणको अष्टमसकन्धमा माथि उल्लिखित विषय प्रतिपादनका क्रममा धेरथोर वृक्षर वनसतिका नामहरू उल्लेख भएका छन् । यी विभिन्न विषयको वर्णन गर्ने प्रसङ्गमा विशेष गरी गजेन्द्र र ग्राहको भेट सम्बन्धी चर्चाका क्रममा तलाउ र उद्यानको वर्णन गर्दा प्रसस्त र अन्यत्र थोरै भए पनि वृक्ष र वनस्पतिका नामहरू उल्लेख भएको देखिन्छ । ती नामहरू नेपाली भूमिमा पाइने भएकाले, व्यासको तपोभूमि पनि नेपाल भएकाले पनि यो प्रसङ्ग निकै रोचक बन्न पुगेको छ । यहाँ तिनै नामलाई चिनाउन, नामलाई पहिल्याउन प्रयास गरिएको छ । यहाँ तिनैकेही वृक्षवनस्पतिका नामलाई अकारादि क्रमले प्रस्तुत गरिएको छ ।

शब्दनेपालीमा अर्थ र पहिचान विशेष

अक्षःबर्रो, त्रिफला मध्येको एक घटक, वनौषधि वृक्ष

अभया	१) हर्रो, त्रिफला मध्येको एक घटक, वनौषधि २) उशीर, कागतीको गन्ध आउने तृण ।
अमला	अमला (बदर्यक्षाभयामलैः (बदरी च अक्षः च अभया च अमला च, द्वन्द्वसमास) फल-आमलकी
अरिष्टः	१) रिट्ठो २) नीम (दुवैलाई अरिष्ट भनिन्छ ।)
अर्जुनः	१) घाँसका लागि प्रयोग हुने खरी, २) साझ, ३) अशोक (यी तिनैको नाम) ।
अशोकः	अशोक वृक्ष ।
आम्रम्	आँप
आम्रातकः	अँमारो

उत्पलम्	रातमा फुल्ने कमल विशेष
उदुम्बरः	डुम्री, पञ्च पल्लव मध्येको एक, (आँप, वर, पीपल, डुम्री, पाखी यी पाँच पल्लव हुन् ।)
इक्षुः	उखु
इङ्गुदी	चिउरी
ऋक्षः	टटेलो, पहाडी भूभागमा पाइने । (टोटला)
कदम्बः	कदम (रुख),
कपित्थम्	कैथ (रुख)
कल्हारः	साँझमा फुल्ने सेतो कमल
किंशुकम्	किंशुकः पलाँस
कुटजः	ठूलो कुरो (तृण वर्ग)
कुन्दः	कुन्द, एक जातको सेतो सुगन्धित पुष्प बोट
कुमुदम्	रातमा फुल्ने सेतो कमल, (कुमुदः चन्द्रमा)
कुरबकः	रातो काठसरैया, रातो कपुरको रुख ।
कोविदारः	कोइरालो
क्रमुकः	१) रातो लोध (रुख) २) सुपारीको बोट ।
खर्जूरः	छोहरा, खजूर
चन्दनम्	श्रीखण्ड चन्दन वृक्ष ।
चम्पकः	चमेली फूल (बुटो)
चित्रकः, चित्रद्रुमः	चितुको रुख, औषधिमा प्रयोग हुने साना बुटा हुने वनस्पति ।
चूतः आँप	
जम्बीरः	१) मरुइ लहरो (तुलसीका जस्ता पात साना गोला सेता फूल फुल्ने बुटो ।) २) ज्यामीर
जम्बू :	जामुन वृक्ष, जामुना
जाती	पहेँलो फूल फुल्ने जाहीको बोट, चमेलीकै वर्गको एक फुल (बुटो)
तमालः	१) रातो फूल पुल्ने झुप्पादार फल लाग्ने ठूला पात हुने अलगो एक रुख,

	२)सतिसाल, ३) तेजपातको रुख, ४) काँचोपात (सूर्ति) तृण वार्गको) (यसरीतमाल शब्दले धेरै वनस्पतिलाई बुझाएको पाइन्छ ।)
तालः	ताडको रुख, ताल वृक्ष, ठूला लाम्चा पात हुने र हाँगा नहुने रुख । (कागजको आविष्कार हुनुभन्दा पहिले यसैका पातमा आवश्यक सामग्री लेखेर राखिन्थे । तिनलाई ताडपत्र भनिन्छ ।)
द्राक्षा	अङ्गुर, दाख (लहरो प्रजातिको बुटो)
नागः	केशरी (तृण वर्गको वनौषधि)
नालिकेरः	नरिवल (नारिकेलः)
नीपः	कदम
पङ्कजः	हिलामा हुने कमल
पद्मम्	कमल
पनसः	कटहर
पारिजातकः	१) बकाइनु, २) पारिजात (रुख)
पिचुमन्दः	नीमको रुख, निमपत्ति
पुंनागः	चिलाउने (रुख) पहाडी भूभागमा हुने ।
प्लक्षः	पाखरी पाँच पल्लव मध्येको एक वृक्ष ।
प्रियालः	चिरौजी, रहरका जस्ता दाना फल्ने र खाँदा बदामको जस्तो स्वाद हुने मसला वर्गको रुख ।
बदरी	बयर (बुटो)
बिल्वः	बेल (रुख) ।
भल्लातकः	भलायो फल- भल्लातकी
मधुकम्	जेठीमधु (यष्टिमधु) (तृण)
मन्दारः	१) आँक, (बुटो), २) बकाइनु (रुख) ३) धतुरो (बुटो) ४) पाजित (स्वर्गमा हुने फूल) ।
मल्लिका	बेली फूलको बोट
माधवी	१) सेता सुगन्धित फूल फुल्ने बासन्ती लता, २) तुलसी
रम्भा	केरा

रसनम् (रसा)	गुधेर गानु, यसलाई बाटुला पाते पनि भनिन्छ । तृण वर्गको वनौषधि ।
रसाल:	१) आँप २) उखु
वट:	वर,
वञ्जुल:	साँधन (गाडा, रथ आदिको धुर बनाउन काठ प्रयोग गरिने रुख) २) अशोक ३) वेत
वेतस्	वेत (बाँस वर्गको लेकमा हुने वनस्पति) वेत्र ।
शतपत्रम्	कमल (धेरै पात हुने प्रजातिको) ।
शिरीष:	सिरिस (रुख)
सरल:, सरला	निशोथ (वृक्ष)
साल:	सखुवा, साल वृक्ष ।
सुरदारु:	देवादारु, देवार (रुख) ।

७. निष्कर्ष

श्रीमद्भागवत महापुराणको अष्टमस्कन्धमा उल्लेख पाइएका नामहरू मननीय र रोचक छन् । ती नामहरू नेपाली भूमिमा पाइने भएकाले, व्यासको तपोभूमि पनि नेपाल भएकाले पनि यो प्रसङ्ग निकै रोचक बन्न पुगेको छ । यहाँ उल्लेख गरिएका वृक्ष र वनस्पतिहरू केही फूल रहेका छन्,जस्तै पङ्कज, चम्पक:, जाती, उत्पल,माधवी, मल्लिकाकुन्द आदि । यहाँ उद्यानको वर्णन गरिएको हुनाले फुलका बोटका नाम प्रशस्त आएका छन् । एउटै फूलका पनि थुप्रै प्रजातिको उल्लेख पाइन्छ । कमलका उत्पल, कल्हार, शतपत्र, कुमुद, आदि अनेक प्रजातिको उल्लेख भएको पाइन्छ ।

फल उपयोग हुने रुख र बुटाका नामहरू पनि प्रसस्त रहेका देखिन्छन् । जस्तै : जम्बू, रम्भा, आम्र, आम्रातक, बिल्व, बदरी, रसाल, चूत, द्राक्षा, इङ्गुदी, नालिकेर, पनस (कटहर), मन्दार (सुपारी) आदि र बोट नै प्रयोग गरिने प्रसिद्ध उखुको पनि इक्षु, रसाल नाम यहाँ रहेका छन् ।यहाँ आँपका चूत, रसाल, आम्र यी तिन प्रजातिको उल्लेख रहेको देखिन्छ ।

तृण र लता वर्गका कुटज, जम्बीर, मल्लिका, रम्भा, जाती अभया (उशीर) आदिको उल्लेख रहेको पाइन्छ । काठ प्रयोग गरिने वेत, कदम्ब, शिरीष, कुरबक, पुंनाग (चिलाउने) भल्लातक (भलायो), कपित्थ, जम्बू, सरल (निशोथ), अशोक, तमाल, सतिसाल, साल, ताल, वट, उदुम्बर, अर्जुन (खरी, साझ,)

प्लक्षआदिकोर नाम नखुलाए पनि उद्यानमा ऋतु अनुसारका अन्यफूल र वृक्षहरूको रहेको वर्णन गरिएको छ ।

औषधिमा उपयोग हुने प्रसिद्ध त्रिफला अन्तर्गतका हर्रो, बर्रो र अमलाका वृक्षको यहाँ उल्लेख रहेको छ । जम्बीरः (मरुइ लहरो), तमालः (सतिसाल), माधवी (तुलसी), चित्रकः, चित्रद्रुमः चितुको रुख, मुसलिण्डी,(औषधिमा प्रयोग हुने साना बुटा हुने वनस्पति), मधूक (यष्टिमधु) आदि वनौषधिहरूको नाम पाइन्छ ।

यसरी यहाँ चयन गरिएका वृक्ष र वनौषधिहरू नेपाली भूमिमा पाइने रहेका छन् । त्यसैले पनि यो वर्णन नेपालका लागि अझ सान्भर्भिक भएकाले प्राचीन समयमा नेपालकै कुनै भागको वर्णन रहेको हुन सक्ने अनुमान पनि गर्न सकिन्छ । यसरी यहाँ उल्लेख भएका वृक्ष र वनस्पतिहरू निकै महत्वपूर्ण रहेका पाइन्छन् ।

सन्दर्भसूची

अमर सिंह : **अमरकेश** (बालकृष्णश्रमी नेपाली टीकासहित), यशोदा पुस्तकालय, वारणसी, २०१७ ।

घटराज भट्टराई : **संस्कृतका अमर साहित्यकार** (ते.सं.), साझा प्रकाशन, काठमाण्डौ, २०५५ ।

बलदेव उपाध्याय : **संस्कृत शास्त्रौं का इतिहास**, शारदा मन्दिर, वारणसी, सन् १९६९ ।

भट्टोजी दीक्षित : **वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी** (व्याख्याता गोपालदत्त), चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २०३६ ।

वासुदेवशरण अग्रवाल : **पाणिनि कालीन भारत वर्ष**, चौखम्बा विद्या भवन, वाराणसी, सन् १९६९ ।

वासुदेव त्रिपाठी र अन्य (सम्पा.) : **बृहत् नेपाली शब्दकोश**,(च.सं.) नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, कमलादी , काठमाण्डौ, २०५८ ।

सुभाषचन्द्र न्यौपाने : **संस्कृत साहित्यको सृजन र परम्परा**, वाङ्मय समाज, धरान, २०७१ ।

*

आचार्यगौतमोक्तप्रमेयविवेचनम्

तुलसीपौडेलः
उपप्राध्यापकः
ने.सं.वि., पिण्डेश्वरविद्यापीठम्

विषयप्रवेश

न्यायसूत्रकारः गोतमः प्रमाणप्रतिपादनानन्तरं प्रमेयं प्रतिपादयति । प्रतिपादिताः वर्तन्ते । उक्तञ्च सूत्रकारेण यथा– **आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः-प्रवृत्ति दोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्** *(न्या.सु* १-१-९) इति । आत्मा च शरीरञ्च इन्द्रियाणि च अर्थाश्च बुद्धिश्च मनश्च प्रवृत्तिश्च दोषाश्च प्रेत्यभावश्च फलञ्च दुखञ्चापर्वश्च एते आत्मादि अपवर्गान्ताः द्वादशपदार्थाः प्रमेयमिति । आत्मा ज्ञानवान् भवति । तस्य भोगाय आयतनं स्थानं वा शरीरमित्युच्यते । भोगार्थं साधनानि करणानि वा इन्द्रियाणि । इन्द्रियद्वारा विषयं गृहीत्वा आत्मा विषयोपभोगं करोतीत्यर्थः । तत्र भोक्तव्या विषयाः इन्द्रियार्थाः रूपरसगन्धशब्दस्पर्शा एव । सूत्रे प्रमेयमिति शब्देन मोक्षरूपवर्गप्रयोजकत्वेन गृहीतं वर्तते । न्यायसम्मतमोक्षरूपपुरुषार्थप्रयोजकहेतुभूतानां समेषामत्र क्रमेण विचार्यते ।

प्रमेयविचारः

अधुना आत्मादीनां प्रमेयाणां क्रमशः विचारः क्रियते । आत्मपदार्थ न प्रत्यक्षसिद्धः । तस्माद् अस्य पदार्थस्य तेषु द्वादशविधप्रमेयपदार्थेषु प्रथमं प्रमेयभूतआत्मरूपपदार्थस्य लक्षणमुक्तञ्च सूत्रकारेण यथा– **इच्छाद्वेषप्रयत्नसुख-दुखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्** । *(न्या सू. १-१-१०)* इति । इच्छा च द्वेषश्च प्रयत्नश्च सुखञ्च दुखञ्च ज्ञानञ्च तान्येतानि षट् पदार्थाः आत्मनो लिङ्मिति । इच्छादि ज्ञानान्ताः पदार्थाः सदैव आत्मनि समवायसम्बन्धेन तिष्ठन्ति । मृतशरीरे सुखादीनामसत्वात् इच्छादिपदार्थाः आत्मन्येव तिष्ठन्तीत्युच्यते । अतः इच्छादयः पदार्थाः शरीरे नोपलभ्यन्ते । उक्तञ्च कारिकावलीकारेणापि **बुद्ध्यादिषट्कं, संख्यादिपञ्चकं भावना तथा । धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युः चतुर्दशः, इत्यादिः** *(करिकावली)* । तत्र इच्छादीनां पदार्थानामात्मनि उत्पत्तौ मनः करणं भवतीति ।

प्रमेयभूतशरीरपदार्थस्य लक्षणं कुर्वन् सूत्रकारः आह–**चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम्** *(न्या.सू. १-१-११)* इति । चेष्टा च इन्द्रियाणि च अर्थाश्च तेषाम् यदाश्रयो तच्छरीरम् । तत्र चेष्टा प्रवृत्तिः, घ्राणादीनीन्द्रियाणि, गन्धादयश्चार्थाः ।

शरीररत्वं नाम अन्त्यावयवित्वे सति चेष्टाश्रयत्वमिति । चेष्टा च हिताऽहितप्राप्तिपरिहारानुकूला क्रिया विद्यते । तदाश्रयत्वञ्च स्थाबरादि जङ्गमादिपर्यन्ताः पदार्थाः भवन्ति । पार्थिवं शरीरञ्च पुनः द्विविधं भवति, योनिजमयोनिजञ्चेति । एवं विधया अस्य शरीरस्य प्रतिपादनं न्याशवैशेषिक-शास्त्रे विस्तृततया क्रियते । तदनन्तरं तृतीयः प्रमेयपदार्थः इन्द्रियं वर्तते । तथा च न्यायसूत्रकारः गोतमः **घ्राणरसनचक्षुःत्वक् श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः** । (*न्या. सू. १-१-१२*) इति । अर्थात् घ्राणञ्च रसनञ्च चक्षुश्च त्वक् च श्रोत्रञ्च तानीमानि पञ्चेन्द्रियाणि, पृथिव्यादिपञ्चभूतेभ्यो जायन्ते । तत्र घ्राणेन्द्रियं पार्थिवम्, रसनेन्द्रियं जलीयम्, चक्षुरेन्द्रियं तैजसम्, त्वगिन्द्रियं वायवं, श्रोत्रेन्द्रियमाकाशमिति । एवञ्च क्रमेणात्र सूत्रकारः अर्थं विभज्य लक्ष्ययति गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः । अर्थात् पृथिव्यादीनां गुणाः । तेषां विशेषगुणाः गन्धादयः इत्यर्थः । तेषां घ्राणादीनां इन्द्रियाणामर्था इति । एवञ्च अस्योदाहरणं घ्राणेन्द्रियस्य गन्धः। रसनायाः रसः । एवविधया अन्येषामपि बोधव्यम् । अर्थं निरूपयाधुना बुद्धि निरूपयते । तथा च सूत्रकारः **बुद्धिरूपलब्धि-र्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्** (*न्या. सू., १-१-१५*) इति । न्यायमते बुद्धिरूपलब्धि-र्ज्ञानमित्येतत् त्रयमर्थान्तरं न भवति । एतत् त्रयं समानार्थकस्वीकृतत्वात् सांख्यशास्त्रस्य अध्यवसायो, बुद्धिः,धर्मो ज्ञानम् इत्यादिपरिणामवादः स्वतः निरस्क्रियते ।

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् । (*न्या. सू १-१-१६*) इति । सूत्रेण मनसः लक्षणं कृत्वा तस्य सद्भावे प्रमाणञ्चोक्तम् । आत्मना सह इन्द्रियार्थसंयोगसत्यपि रूपरसादीनां युगपत् ज्ञानं न भवति । तत्र युगपत् ज्ञानमनुत्पत्तौ तु मनः एव कारणं वर्तते । मनश्च अणु वर्तते । मनसः एकस्मिन् काले अनेकैः इन्द्रियैः सह संयोगो न भवति । तस्माद् एकस्मिन् क्षणे एकेनैव इन्द्रियेण सह संयुक्तत्वात् एकस्यैवार्थस्य ज्ञानं भवति नान्यस्य इति भावः ।

प्रवृत्तिश्च **प्रवत्तिर्वाग्वुद्धिशरीरारम्भः** । (*न्या. सू १-१-१७*) इति । वाक् च बुद्धिश्च शरीरञ्च तेषां आरम्भो व्यापारो वा प्रवृत्तिः भवति । अस्मिन् सूत्रे बुद्धिकथनेन मनसः ग्रहणं भवतीति न्यायभास्यकारस्याभिप्रायः । आरम्भश्च शरीरेण वाण्या मनसा च पुण्यपापश्च भवतीति न्यायभाष्ये प्रपञ्चितमिति ।

प्रवर्तनालक्षणा दोषाः (न्या.सू. १-१-१८) इति । प्रवर्तना नाम प्रवृत्तिहेतुत्वम् । प्रवृत्तिकारणमिति । ज्ञातारं पुरुषं रागादायोदोषाः प्रवर्तयन्ति शुभाशुभकर्मसु इति ।

पुनःरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः *(न्या. सू.१-१-९)* इति । प्रेत्य-मृत्वा भाव–उत्पत्तिः इति प्रेत्यभावः । देहेन्द्रियमनोवुद्धिवेदनाभिः आत्मनो वियोगः–मरणं, संयोगश्च जन्म, तयोः यः पुनः पुनरभ्यासः अनादिरपवर्गान्तः स प्रेत्यभाव इत्युच्यते ।

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् *(न्या. सू.१-१-२०)* इति । प्रवृत्तिद्वारा अर्थात् धर्माधर्माभ्यां रागद्वेषदोषैश्च जनितः–समुत्पन्नः, अर्थः– सुखदुःखरूपभोगपदार्थ एव फलम् भवति ।

बाधनालक्षणं दुःखम् *(न्या. सू.१-१-२१)* इति । बाधना नाम पीडा, सा यत्र भवति तदेव दुःखमिति । **प्रतिकूलवेदनीयं दुःखमि**ति इति तर्कसंग्रहकारः । सर्वेषां प्रतिकूलतया वेदनीयः अनुभव एव दुखमिति प्रतिपाद्यते ।

तदत्यन्तविमोक्षोऽपबर्गः *(न्या. सू.१-१-२२)* इति । दुःखेन जन्मना अन्त्यन्तविमुक्तिरपवर्गः (न्या.भा) अत्र दुःखस्य अत्यन्तनिवृत्तिः कथं भवति चेद् उपात्तस्य दुःखस्य हानम् अन्यस्य दुखस्य चानुपादानम् इति । तां अवस्थामेव अपवर्ग इति शब्देन व्यवहारः । न्यायमते दुःखात्यन्तनिवृत्तिरेव मोक्षशब्देनोपश्यिते । मोक्षदशाायां लेशमात्रेणापि सुखस्यानुभवो न भवति । यदि सुखस्यानुभवो भवति चेत् तस्य मोक्षानुभवो न भवति । सुखस्य प्रवृत्तिरागद्वारैव भवति । रागस्तु बन्धनावस्थायां प्रवर्तते । साधकस्य नकुत्रापि बन्धनावस्थासु मुक्तः इत्युपपादितुं शक्यते, अतः मोक्षदशायां सुखस्य अन्त्यन्तविश्लेशो भवति इति न्यायमते प्रतिपाद्यते । अन्येषु दर्शनेषु मोक्षदशायां सुखस्यानुभवो भवति इति यत् प्रतिपादितं वर्तते तदत्र न स्वीक्रियते ।

उपसंहारः

प्रमाणैः यद्वस्तु ज्ञेयं भवति तदेव प्रमेयमित्युच्यते। तच्च प्रमेयं खलु शरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गभेदेन द्वादशविधम् । 'आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्' इति । अत्र सर्वेषां प्रमेयाणां संक्षिप्तस्वरूपमुक्तम् । तदतिरिक्तं न्यायमते नव द्रव्याणि, चतुर्विंशति गुणाः, पञ्चकर्माणि, द्विविधं सामान्यं, विशेषाः, समवायः, अभावाश्च एते पदार्थाः ज्ञानविषयाकाः, परन्तु येषां पदार्थानां मिथ्याज्ञानेन आत्मा संसारावस्थां प्राप्नोति, अतः ते पदार्थाः न प्रमेयम् । सूत्रकारेण तेषामेव पदार्थानां

निरूपणं कृतम् येषां पदार्थानां यथार्थज्ञानेन अपवर्गप्राप्तिर्भवति । उक्तशरीरादिद्वादशविधपदार्थानां यथार्थज्ञानं मोक्षाय कारणं भवति । अतः अनेनैव एते द्वादश पदार्थाः एव प्रमेयमिति, इदमपि सिद्ध्यति ।

सन्दर्भग्रन्थाः

शास्त्री, आचार्य ढुण्डिराज - वि.सं.२०५७) **न्यायभाष्यम्,** वाराणसी : चोखम्बा सस्कृत सस्थानम् ।

आचार्य, श्रीकृष्णवल्लभाचार्य, (वि.सं.१९५७) **न्यायसिद्धान्तमुक्तावली**, मुम्बई : श्रीवेंकटेश्वर प्रेस ।

गौतम, **न्यायदर्शन, (छज्जुरामवृत्तिः**) दिल्ली : सद्धर्मप्रेस ।

आचार्य, श्रीकृष्णबल्लभ, **तर्कसंग्रहः** वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

शास्त्री, वासुदेव, (ई.सं.१९९२) **न्यायकोशः** मुम्बई : निर्णयसागर मुद्रणालय ।

*

परिभाषासूत्रविमर्शः

नवराजढुङ्गाना
आंशिकप्राध्यापकः
वी.पी.-संस्कृतविद्यापीठम्

सारसङ्क्षेपः

व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते असाधुशब्देभ्यः विविच्य साधुत्वेन बोध्यन्ते शब्दाः अनेनेति व्युत्पत्या वि-आङ्-उपसर्गपूर्वकात् करणार्थकडुकृञ्धातोः करणार्थकः ल्युट्प्रत्यययोगेन सिद्ध्यति व्याकरणशब्दः । साधुशब्दज्ञानमेव व्याकरणाध्ययनस्य मुख्यप्रयोजनमस्ति । पाणिनिना व्याकरणग्रन्थस्य पूर्णतायाः कृते अष्टाध्याय्यां सूत्रपाठः, धातुपाठः, गणपाठः (प्रातिपदिकपाठः), उणादिपाठः, लिङ्गानुशासनञ्चेति पञ्चावयवपूर्णस्य व्याकरणशास्त्रस्य रचनाविहिता । सम्पूर्णसंस्कृतवाङ्मयेष्वाचार्यपाणिनिकृताष्टाध्यायीमात्रं पञ्चावयवयुक्तो ग्रन्थोऽस्ति । तत्राष्टाध्याय्यां सञ्ज्ञा-परिभाषा-विधि-नियम-अतिदेश-अधिकारभेदात् षड्विधानि सूत्राणि समुपलभ्यन्ते । तेष्वत्र परिभाषाविधायकसूत्राणामेवपर्यालोचनं क्रियते ।

शब्दकुञ्जी - *सञ्ज्ञा, परिभाषा, विधिः, नियमः, अतिदेशः, अधिकारः, परिभाषासूत्रम्, अष्टाध्यायी, पाणिनि ।*

शोधसीमाङ्कनम्

पाणिनीयमतमेवमनुसृत्य तत्राष्टाध्यायचां प्रयुक्तानां परिभाषाविधायकसूत्राणां परिशीलनमस्य शोधकार्यस्य सीमा वर्तते ।

शोधविधिः

शोधकार्येऽत्र प्रचलितानां विधीनां समुपयोगः कृतो वर्तते । तेषु प्रामुख्येन पुस्तकालयविधिरेवात्र सामग्रीसङ्कलने प्रयुक्तः । शोधविश्लेषणक्रमे च स्थापितसिद्धान्तानां सम्बद्धविषयक्षेत्रादुदाहरणानि गृहीत्वा पारस्परिक समन्वयसम्पादनं प्रकाशनं वा यत्र विधीयते तत्र प्रयुज्यमानो विधिर्निगमनात्मक इति विदुषां समयः । अत्राऽपि पाणिनीयाष्टाध्यायचां प्रयुक्तानां परिभाषाविधायकसूत्राणां परिशीलनं क्रियते ।

आमुखः

सूत्रविदो जानन्ति यत् स्वल्पाक्षरयुक्तं सन्देहरहितं सारवद् विस्तृतविवरणकारकं दोषरहितम् अस्तोभं श्रद्धेयं वा पदं सूत्रं भवति । पाराशरोपपुराणे सूत्रस्य परिचयप्रदानक्रमे उक्तञ्च-

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम्

अस्तोभमानवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥[२१]

सञ्ज्ञा-परिभाषा-विधि-नियम-अतिदेश-अधिकार भेदात् सूत्राणि षड्विधानि समुपलभ्यन्ते ।

तथा हि-

सञ्ज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।

अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥[२२]

वृद्धि-गुण-संयोगादि सञ्ज्ञाविधायकानि सूत्राणि सञ्ज्ञासूत्राणि कथ्यन्ते । **अनियमे नियमकारिणी परिभाषा,**[२३] सा च अव्यवस्थायां व्यवस्थामापादयति । *इको गुणवृद्धी, तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे पूर्वस्य* इत्यादीनि परिभाषासूत्राणि कथ्यन्ते । आदेशादिविधायकानि *इको यणचि, एचोऽयवायावः* इत्यादीनि सूत्राणि विधिसूत्राणि कथ्यन्ते । प्राप्तस्यविधेः नियामकानि । *कृत्तद्धितसमासाश्च, नलोपः सुप्स्वरसञ्ज्ञातुग्विधिषु कृति* इत्यादीनि नियमसूत्राणि कथ्यन्ते । अन्यतुल्यत्वविधानानि । *स्थानिवदादेशोऽनलविधौ, अन्तादिवच्च, गोतो णित्* इत्यादीनि अतिदेशसूत्राणि मन्यन्ते । एकत्र उपात्तस्य अन्यत्र व्यापारः । *प्राग्रीश्वरान्निपाताः, पूर्वत्रासिद्धम्, कारके, प्रत्ययः, परश्च* इत्यादीनि सूत्राणि अधिकारसूत्राणि कथ्यन्ते ।

तत्र विधिसूत्राणि तावन्मुख्यानि तदुपकारकाणि चेतराणीति । तत्र सञ्ज्ञाशास्त्राणां विधिसूत्रघटक-पदशक्तिग्रहे उपयोगः । यथा वृद्धिरेचि इति विधिसूत्रघटकवृद्धिपदस्य आकार ऐकार औकारेषु शक्तिरिति वृद्धिरादैच् इति सञ्ज्ञासूत्रेणाऽवगम्यते । एवञ्च सञ्ज्ञासूत्रसाहाय्येन विधिसूत्रेण विधानं भवति । आचार्यपाणिनिकृताष्टाध्याय्यां ३९९६ सूत्राणि समुपलभ्यन्ते ।

उक्तञ्च–

त्रीणि सूत्रसहस्राणि तथा नव शतानि च ।

षण्णवतिञ्च सूत्राणां पाणिनिः कृतवान् स्वयम् ॥ [२४]

---

[२१] पाराशरोपपुराणम्, १८।१३॥, कपिलदेवत्रिपाठी (सम्पा.), वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वि.सं. २०४६, ९० पृ. ।

[२२] वररुचिः, **कविकल्पद्रुमः**, १।१।१॥

[२३] नागेशभट्टः, **परिभाषेन्दुशेखरः,** वाराणँसी, सम्पूर्णनन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, १९८७ ।

[24] श्रीशचन्द्र सरस्वती, **न्यास १,** प्रस्तावनायाम्, पृ. क ।

अत्रानुसन्धाने सङ्क्षेपतया अकारादिवर्णक्रमेण पाणिनीयाष्टाध्यायच्यां प्रयुक्तानां परिभाषाविधायकसूत्राणां परिशीलनं क्रियते ।

विषयपरिचयः

नियमस्याभावे नियमव्यवस्थापनमेव परिभाषासूत्रस्योद्देश्यं वर्तते । अनियमे नियमकारिणी परिभाषा इति शास्त्रकारेण कथितम् । परिभाषायाः व्युत्पत्तिलभ्यमर्थमपि तत्सदृशमेवास्ति । परितः सर्वतो भाष्यन्ते नियमाः याभिः ताः परिभाषा इति । परितः सर्वतो भाष्यन्ते नियमा याभिस्ताः परिभाषाः । अर्थात् येन सम्पूर्णनियमस्य स्थिरताक्रियते तानि परिभाषासूत्राणि । परिभाषासूत्रं विधिसूत्रस्याङ्गम् । अष्ट्याध्यायाः प्रथमाध्याये पठितसन्धिकार्येषु उपयोगिपरिभाषायाः सङ्कलनं भट्टोजिदीक्षितमहोदयेन परिभाषाप्रकरणे विवेचितम् वर्तते ।

१. इको गुणवृद्धी १।१।३॥

गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र इकः इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते । अर्थात् यत्र गुणवृद्धिः पदाभ्यां गुणवृद्धिः विधीयते तत्र इक् इत्यस्य स्थाने गुणवृद्धिः इत्यस्य स्थाने गुणवृद्धिः इत्यस्य विधानं बोद्धब्यम् । परिभाषायाः उपयोगिता मिदेर्गुणः ७।३।८२॥ मृजेवृद्धिः ७।२।११४॥ इत्यादि सूत्रैः विधीयमान गुणवृद्धि पदे स्थानस्य निर्देशाभावे इक् इत्यस्य उपस्थितेः कारणात् मिद् धातोः इक् इत्यस्य गुणः (इ=ए) तथा च मृज् धातोः इक् (ऋकार) इत्यस्य वृद्धिः (ऋ आर्) भवन्ति । अदेङ्गुणः इत्यतः अनुवृत्तं गुणपदं तथाच वृद्धिरादैच् सूत्रतः अनुवृत्तं वृद्धिपदं स्वशब्दस्वरूपे एव स्थितं भवति । प्रकृतसूत्रे उच्चारितौ गुणवृद्धिः शब्दौ अर्थबोधकत्व कारणात् क्रमशः अ, ए, ओ एवं आ, ऐ, औ इत्यादीनां परिचायकौ भवतः ।

२. आद्यन्तौ टकितौ १।१।४६॥

टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः । अर्थात् टकार इत्संज्ञक एवं ककारइत्संज्ञकागमः यं आगमं विधीयमानं स्यात् तौ क्रमशः टित् इत्यस्य आद्यवयव कित् इत्यस्य अन्तावयवौ भवतः । टश्च कश्च टकौ, टकै इतौ ययोः तौ टकितौ । द्वन्द्वगर्भित बहुव्रीहिः । आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ । इतरेतर द्वन्द्वः । उदाहरणार्थः टित्, षट्त्सन्तः, षट् सन्तः अत्र डः सि धुट् ८।३।२९॥ इत्यनेन धुट् (ध्) सकारस्य आदि अवयवः, चर्त्व (ध् त) षड् त् सन्तः । कित् भीषयते अत्र भी णिच् इ इति स्थितेः भियो हेतु भये इति ।

३. मिदचोऽन्त्यात्परः १।१।४७॥

अचः इति षष्ठ्यन्तम् । अचां मध्ये योऽनत्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तवयवो मित्स्यात् । सूत्रे चत्वारि पदानि मित्, अचः, अन्त्यात् परः सन्ति । सूत्रेऽस्मिन् अच इति निर्धारणे षष्ठी । अर्थात् सन्निविष्टानामन्त्यादयः परो मिद् भवति । स्थानेयोग प्रत्ययपरत्वस्य अयमपवादः । उदाहरणानि मुञ्चति, पयांसि, विरुणाद्धि इत्यादि । मित्प्रदेशाः रुधादिभ्यः श्यन् इत्येवमादयः ।

४. षष्ठी स्थानेयोगा १।१।४९॥

अनिर्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या । स्थानं च प्रसङ्गः । सूत्रेऽस्मिन् षष्ठीप्रथमैकवचनान्तम्, स्थाने सप्तम्येकवचनान्तम् । इदं परिभाषासूत्रं योगनियमार्थम् । इह शास्त्रे या षष्ठी अनियतयोगा श्रूयते सा स्थानेयोगैव भवति । यथा अस्तेर्भूः इति अस्तेः स्थाने भूर्भवति । तेन भविता, भवितम्, भवितव्यम् इति ।

५. स्थानेऽन्तरतमः १।१।५०॥

प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् । यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः । अत्र स्थाने, अन्तरतमः द्वे पदे स्तः । कुतः शब्दस्यान्तर्यम् ? स्थानार्थगुणप्रमाणतः । यथा दध्यत्र इत्यत्र इकारस्य स्थाने यकारः कथम् ? इति जिज्ञासायां सूत्रमिदं नियमनं करोति तयत् तालुस्थानीयस्य इकारस्य स्थाने सादृश्यात् तालुस्थानीयो यकारो भवति नान्यः । एवमेव दण्डाग्रम् यूपाग्रम् इत्यत्राऽपि द्वयोरकारयोः कण्ठ्य एवाकारो भवति । अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण । अर्थतः आन्तर्यम् पाद शब्दस्य पदादेशः । गुणतः आन्तर्यम् वाग्घरिः ॥

६. अलोऽन्त्यस्य १।१।५२॥

षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्याल आदेशः स्यात् । अर्थात् षष्ठी निर्दिष्टस्य स्थाने जायमानः आदेशः अन्त्यस्य अलः स्थाने भवति । उदाहरणाय संयोगान्तस्य लोपः इत्यनेन षष्ठ्यन्त संयोगान्त सुद्ध्य् इत्यस्य स्थाने लोपादेशः भवति, प्रकृतसूत्रेण अयं लोपादेशः तस्य अन्तिमवर्णयकारस्य भविष्यति ।

७. ङिच्च १।१।५३॥

अयमप्यन्तस्यैव स्यात् । सर्वस्य इत्यस्य अपवादः । ङकारः इत् यस्य स ङित् । ङकार इत् येषां ते आदेशाः अन्त्य अल् वर्णस्य स्थाने भवति । इदं सूत्रं अनेकाल् शित्सर्वस्य सूत्रस्यापपादकः । उदाहरणाय सखि सु अत्र अनङादेश प्राप्तो

भवति । प्रकृतसूत्रेण सखि इत्यस्य अन्तिम वर्ण इकारस्य स्थाने भवति । सख् अन् सु सखा इति ।

८. आदेः परस्य १।१।५४॥

परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । अलोऽन्त्यस्य इत्यस्यापवादः । परस्य क्व कार्यं शिष्यते ? अत्र पञ्चमीनिर्देशः । अर्थात् परस्य स्थाने विहितकार्यं तस्यादे अल् वर्णस्य स्थाने भवति । आदेः परस्य पष्ठ्येकवचनान्तम् । तद्यथा ईदासः, आसीनः । एवं च उत्थानम् अत्र उद् स्थानम् इति सस्य थः । पञ्चमीविभक्तिः निर्देशात् पर इत्यस्य स्थाने विधीयमानादेशः पर इत्यस्यादेः भवति ।

९. अनेकाल्शित्सर्वस्य १।१।५५॥

स्पष्टम् । अर्थात् षष्ठी इत्यस्य स्थाने विहितादेशः यदि अनेकवर्णयुक्ता श्रा शित् शकार इत्संज्ञका स्यात् तर्हि सः आदेशः सम्पूर्णषष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने भविष्यति । यथा राम भिस् अत्र भिस् स्थाने ऐस् सम्पूर्णषष्ठ्यन्तपदस्य स्थाने भविते सति राम ऐस् रामैः । ज्ञानानि ज्ञान जस् अत्रापि जस् इत्यस्य स्थाने शि इ आदेशः भवति । प्रकृतसूत्रेण शित् सम्पूर्ण जस् इत्यस्य स्थाने भविते सति ज्ञानानि सिध्यति ।

१०. तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य १।१।६६॥

सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् । अर्थात् सप्तम्यर्थ पदेन निर्दिष्ट विधीयमानं कार्यं अव्यवहितपूर्वस्य स्थाने भवति । उदाहरणार्थं सुधी उपास्यः इत्यत्र त्रयो इक् सकारोत्तरवर्ती उकारः, धकारोत्तरवर्ती ईकारः, उपास्यः इत्यस्य आदि उकारः समुपस्थिते सति कस्य इकः इत्यस्य स्थाने यण् स्यात् ? अस्या वार्तायाः निर्णयार्थ अस्य परिभाषासूत्रस्यावश्यकता वर्तते । परिभाषासूत्रं सूत्रार्थं व्यवस्थापयति तेन अव्यवहितपूर्वस्य सुधी इत्यस्य धकारोत्तरवर्तिनः ईकारस्य इकः यण् भवति । सकारोत्तरवर्तिन उकारस्य न यण् मध्ये धकारस्य व्यवधानात् ।

११. तस्मादित्युत्तरस्य १।१।६७॥

पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् । सूत्रेऽस्मिन् तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । इतीति अव्ययपदम् । उत्तरस्य पष्ठ्यैकवचनान्तम् । तदनुसारेण सूत्रस्यायमर्थः । यथा उद स्थानम् उद् थ् थानम् इत्यत्र उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य इति सूत्रेण प्राप्तः पूर्वसवर्णः कस्य स्थाने स्यादिति जिज्ञासायाम् अस्य परिभाषासूत्रबलेन उदः परस्य स्थेत्यस्याकारस्य

स्थाने प्राप्तः, तं प्रबाध्य आदेः परस्य इति परिभाषासूत्रबलात् विवारमहाप्राणप्रयत्नवत् सकारस्य स्थाने तादृश थकारो भवति । इति नियमनं करोति । सप्तम्यन्त पञ्चम्यन्तञ्च पदयोः निर्दिश्यमानयोः एव अन्वयो भवति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । इति ।

१२. अचश्च १।२।२८॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्विधीयते तत्र अचः इति षष्ठ्यन्त पदमुपतिष्ठते । सूत्रे केवलं द्विपदमस्ति अचः, च । ऊकालोऽज् ह्रस्वदीर्घप्लुतः १।२।१७॥ सूत्रतः अच् ह्रस्वदीर्घप्लुतः इत्यनुवर्तते । ह्रस्वदीर्घप्लुतः पदस्य प्रथमाविभक्तिः तृतीयाविभक्तेः विपरिणमितं भवति । तदनुसारं ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दानां द्वारा अच्कार्यस्य विधानं भविते सति सः कार्यः अच् इत्यस्य स्थानोपरि स्यात् इत्यर्थः भविष्यति । ह्रस्वस्य उदाहरणं ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य १।२।४७॥ सूत्रतः ह्रस्वस्य विधानं अच् इत्यस्य स्थाने विहितकारणात् अतिरिकुलम् अतिक्रान्तं रायं यत् कुलम् । अतिरै पदावयव ऐ इत्यस्य अच् कारणात् एच इग् ह्रस्वादेशे १।१।४८॥ इत्यस्याधारोपरि ए इ भविष्यति । दीर्घस्य उदाहरणं चीयते चि य ते अत्र अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः इत्यनेन सार्वधातुकपरे दीर्घः चि इत्यस्य इकारं भविष्यति । प्लुतस्य उदाहरणम् देवदत्त३ अत्र वाक्यस्य टि इति प्लुतस्य विधानफलस्वरूपमन्तिमम् अकारं अज् वर्णम् एव प्लुतो भविष्यति ।

१३. स्वरितेनाधिकारः १।३।११॥

स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् । अस्मिन् परिभाषासूत्रे स्वरितेन तृतीयैकवचनान्तम्, अधिकारः प्रथमैकवचनान्तम् । स्वरितो नाम स्वरविशेषो वर्णधर्मः । तेन चिह्नेन लिङ्गेनाधिकारो वेदितव्यः । स्वरितगुणयुक्तं शब्दरूपमधिकृत्यत्वादुत्तरत्रोपतिष्ठते । प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः तदेतदुक्तम्भवति यत्रैव ते आचार्याः स्वरितत्वं प्रतिजानते तत्रैवास्य सद्भावो भवति । स्वरिते सति पूर्वाधिकारूपार्थ अग्राह्यो (न अधिकारः) भवति ।

१४. विप्रतिषेधे परं कार्यम् १।४।२॥

तुल्यबलविरोधे सति परं कार्यं स्यात् । विप्रतिषेधः तुल्यबलविरोधः अन्यत्रान्यत्र लब्धावकाशयोरेकत्र समावेशः तुल्यबलविरोधः तथा च अत्रैव रोरि सूत्रं हरी रम्य इत्यादौ लब्धावकाशं हशि च इति च शिवो वन्द्यः इत्यत्र लब्धावकाशं, तयोर्द्वयोश्च मनोरथः इत्यत्र समावेशः । तुल्यबलविरोधे परं परशास्त्रविहितं कार्यं स्यादिति परिभाषासूत्रस्यार्थः । अयं भावः मनस् रथः इति

स्थितौ ससजुषोरुः इति सूत्रेण सकारस्य रुत्वे कृते सति हशि च इत्यनेन रोः उत्वं प्राप्नोति, रोरि इति सूत्रेण च पूर्वरेफस्य लोपः प्राप्नोति । तयोः मध्ये कतरेण भाव्यम् इति विवादे विप्रतिषेधे परं कार्यम् इति नियमेन सूत्रक्रमे परत्र पठित्वात् रोरि इति सूत्रेण रेफस्य लोपो प्राप्नोति । किन्तु असिद्धत्वेन हसि च इति सूत्रेण उत्वे कृते सति मन उ रथः इति स्थिते आद्गुणः इति सूत्रेण गुणे जाते मनोरथः इति ।

१५. वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ३।१।९४॥

अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्यय उपसर्गस्य बाधको वा स्यात् स्त्र्याधिकारोक्तं विना । स्त्रियाम् ४।१।३॥ इत्यधिकारे विहितप्रत्ययं विहाय धातोः इत्यधिकारे कथित असरूप भिन्नरूप प्रत्ययः विकल्पेन भवति । अत्र उपसर्गा सामान्य विधयः अपवादाश्च विशेषविधयः । प्रकृल्प्यचापवादविषयं तत् उत्सर्गः प्रवर्तते । इति नियमानुसारम् अपवादः उत्सर्गस्य सामान्यनियमस्य सर्वत्र नित्यं बाधको भवति । तथाऽत्र प्रकरणेऽपि अपवादेन उत्सर्गस्य नित्यं बाधे प्राप्ते सूत्रेणाऽनेन विकल्पेन बाधो व्यवस्थाप्यते वाऽसरूप इति । तेन अचो यत् ऋलोर्ण्यत् इत्याद्यपवादविषये उत्सर्गाः (सामान्याः) तव्यदादयोऽपि प्रवर्तन्ते भव्यम् भवितव्यम् कार्यम् कर्तव्यम् वाच्यम् वक्तव्यम् इत्यादि ।

१६. परनित्यातरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः (परिभाषा ३९)

परश्च, नित्यश्च अन्तरङ्गश्च, अपवादश्च परनित्यान्तरङ्गापवादाः, तेषां परादीनां मध्ये पूर्वपूर्वादुत्तरोत्तरं बलीयो भवति इति परिभाषाया अर्थः । अयमाशयः परापेक्षया नित्यान्तरङ्गापवादाः नित्यापेक्षयापि अन्तराङ्गापवादौ, अन्तरङ्गापेक्षयापि अपवाद इतयेवं क्रमेण पूर्वपरापेक्षया उत्तरोत्तरबलवत्त्वमिति फलितोऽर्थः ।परशास्त्रं तु विप्रतिषेधसूत्रात् बलवत् । परन्नित्यं यथा तुदति अत्र नित्यस्य बलवत्त्वे बीजम् । अन्तरङ्गत्वादपवादो यथा दैत्यारिः श्रीशः परमपि अकः सवर्णे दीर्घः इति दीर्घं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद् गुणे यणि च प्राप्ते अपवादत्वात्सवर्णदीर्घः तथा सुल्वौ सुल्वः इत्यादौ अन्तरङ्गत्वादियङि उवङि च प्राप्ते अपवादत्वात् यण् । यद्यपि अपवादोऽन्यत्र चरितार्थः स तर्हि परान्तरङ्गाभ्यां बाध्यत एव ।

अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः (परिभाषा ५७)

न कृतः अकृतः व्यूहः प्रकृतिप्रत्ययविवेचनं यैः ते अकृतव्यूहाः पाणिनिशिष्या इत्यक्षरार्थः । तर्हि सर्वस्य शास्त्रस्य वैयर्थ्यमित्यतोऽध्याहृत्य व्याचष्टे-

निमित्तमित्यादिना । सेदुष इत्याद्युदाहरणम् । तच्च शब्दाधिकारे सेदिवस्शब्दनिरूपणावसरे मूल एव स्पष्टीभविष्यति । इयं परिभाषा निमूर्ला निष्फला चेति परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टम् । निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ।

निष्कर्षः

पाणिनीयादिशास्त्रेषु सूत्ररूपेण पठिताः, अन्यसूत्रादितो ज्ञापिताः न्यायसिद्धप्रभृतयः, लोकविदितत्वात्ताः सूत्रवत् प्रमाणत्वेन स्वीकृताः परिभाषाः विधिसूत्रेषु यथास्थानं प्रयुज्यन्ते । पाणिनिना अष्टाध्याय्यां शब्दानुशासनं नियमयितुं प्रायेण पञ्चाशन्मितानि परिभाषासूत्राणि प्रणीतानि, तानि विविधेषु अध्यायेषु पादेषु च विकीर्णनि । वार्तिककारेण कात्यायनेन प्रायेण एकचत्वारिंशन्मितानि वार्तिकानि प्रणीतानि । यानि परिभाषाप्राकृतिकवचनानि स्वीकर्तुं युज्यन्ते । इति दिक् ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

आचार्यः शिवराज कौण्डिन्न्यायनः, **पाणिनीयशिक्षा,** वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, २००४ ।

ऋग्प्रातिशाख्यम् श्रीपादशर्मा, (सम्पा.), औन्ध्रनगर : स्वाध्यायमण्डलः, १९४० ।

कैयटः, **भाष्यप्रदीपः,** गुरूप्रसादशास्त्री (संस्क.), नन्दकिशोर शास्त्री (सम्पा.), दिल्ली : प्रतिभा प्रकाशन, सन् १९९९ ।

चतुर्वेदी, श्रीरामाधीनः, **संस्कृतभाषाविज्ञानम्,** वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन २००५ ।

दीक्षित, भट्टोजि, **वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी,** बालमनोरमा टीका, भाग १, सम्पादक गोपालदत्त पाण्डेय, वाराणसी : चौखम्वा सुरभारती प्रकाशन, चतुर्थ संस्करण १९९९ ।

द्विवेदी, जानकीप्रसादः, **कात्रन्त्रव्याकरणविमर्शः,** वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वि.सं. २०३२ ।

नागेशभट्टः, **परिभाषेन्दुशेखरः,** वाराणसी, सम्पूर्णनन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, १९८७ ।

पतञ्जलिः, **व्याकरणमहाभाष्यम्,** नवाह्निक, सम्पादक, मधुसुदन प्रसाद मिश्र, वाराणसी : चौखम्वा विद्या भवन, पुनर्मुद्रित संस्करण २००३ ।

---------- **व्याकरणमहाभाष्यम्,** कैयटप्रणीतेन *भाष्यप्रदीपेन,* नागेशविरचितेन *भाष्योद्द्योतेन,* भाष्यव्याख्यानभूतेन भट्टोजिदीक्षित-विरचितेन *शब्दकौस्तुभेन* च विराजितः, संस्कर्ता– गुरूप्रसादशास्त्री, (सम्पा.) नन्दकिशोरशास्त्री, दिल्ली : प्रतिभा-प्रकाशनम्, १९९९ ।

पाणिनिः, **अष्टाध्यायी**, सरलव्याख्याटीकालङ्कृत्य, गुरूप्रसाद शास्त्री, वाराणसी : भार्गव पुस्तकालय, सन् २००२ ।

--------- **अष्टाध्यायीसूत्रपाठः**, सं. पण्डितश्रीरामगोविन्दशुक्लः, वाराणसी : वाराणसेयसंस्कृतसस्थनम्,वि.सं. २०४०।

पाराशरोपपुराणम् कपिलदेवत्रिपाठी (सम्पा.), वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वि.सं. २०४६ ।

भट्टोजिदीक्षितः, **सिद्धान्तकौमुदी,** *बालमनोरमाटीका,* (च.सं.), गोपालदत्तपाण्डेयः (सम्पा.) वाराणसी : चौखम्वा-सुरभारती-प्रकाशनम्, १९९९ ।

-------- **सिद्धान्तकौमुदी,** *तत्त्वबोधिनिव्याख्यासंवलिता* (व्याख्या.) वासुदेवशर्मा, नयाँदिल्ली : लालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, २००९ ।

-------- **सिद्धान्तकौमुदी,** *लक्ष्मीटीका,* (व्याख्या.) सभापतिशर्मा (प्र.सं) द्वितीयांशः, बालकृष्णशर्मा (सम्पा.), वाराणसी : मोतीलाल बनारसी दास, १९६६ ।

भट्टः, नारायणः **प्रक्रियासर्वस्वम्,** अनन्तशयने श्रीसेतुलक्ष्मीमहारज्ञीशासनेन राजकीयमुद्रणालये लदध्यक्षेण मुद्रयित्वा प्रकाशितम्, सन् १९३१ ।

मिश्रः, नारायणः, **अष्टाध्यायीसूत्रपाठः,** आभानामकभाषावृत्युपस्कृतः, वृत्तिकारः, वाराणसी : चौखम्भा पब्लिशर्स, तृतीय संस्करण २००६ ।

*

पूर्वीय दर्शन र विजय मल्लको कोसँग जुधौं नाटक

नित्यानन्द खतिवडा
विद्यावारिधि
ने.सं.वि., पिण्डेश्वर विद्यापीठ

सारसङ्क्षेप

साहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्ये नाटक महत्त्वपूर्ण विधा हो । नटनटीका अभिनयका माध्यमबाट नाटकको प्रस्तुति हुन्छ । लोकनृत्य, लोकगीत आदिबाट नाटकको जन्म भए पनि धेरै समयपछिमात्र नाटकले पूर्ण जीवन पाएको देखिन्छ र नेपालमा भने शक्तिवल्लभ अर्यालको १८५५ को 'हास्यकदम्ब' देखि नाटक लेखनको क्रम थालनी भएर आजसम्म कायम रहेको देखिन्छ । विजय मल्ल नेपाली साहित्यका बहुमुखी प्रतिभा हुन् । मल्लले नेपाली नाटकको उन्नयनमा ठूलो योगदान गरेका छन् । पूर्वीय, पाश्चात्य साहित्य, दर्शनका अध्येता मल्लले सानैदेखि पूर्वीय दर्शन, संस्कृतिप्रति नजिकिने अवसर पाए । खासगरी पारिवारिक एवम् सामाजक जीवन भोगाइ, अध्ययन तथा सम्पर्कमा आएका व्यक्तिहरूका कारण आफूमा पूर्वीय दार्शनिक चेतना विकास गरेका मल्लका नाट्यकृतिहरूमध्ये कोसँग जुधौँ एउटा प्रसिद्ध लघु नाट्यकृति हो । वि.सं.२०२८ सालमा प्रकाशित यस नाटकको कथावस्तु, पात्र र उद्देश्यमा पूर्वीय दर्शनको प्रेरणा र प्रभाव पाउन सकिन्छ । मानवमनोविज्ञानसँगै मृत्युविषयक विषय समेटिएको नाटकमा जीवन छँदै सत्कर्म गर्नुपर्ने कथ्य रहेको छ । मराइको तरिका फरक भए पनि मृत्यु अन्तिम सत्य भएका कारण जीवन छँदै सत्कर्म गरी भोलिको जीवन सार्थक बनाउनुपर्ने लक्ष्य नाटकको देखिन्छ । मुख्य पात्र विक्रमको चिन्तन र जीवनव्यवहार पूर्वीय दर्शन प्रभावित रहेको छ । ब्रेनट्युमर पीडित विक्रम मृत्युलाई कुरेर बसेको छ । शरीरसँगै आत्मा पनि मर्छ भन्ने दार्शनिक मान्यता बोकेको विक्रममा मर्नु परे पनि मृत्यु केका लागि र किन हुन्छ भन्ने शून्यत्वको चेत जागृत रहेको छ । मृत्युविषयक मानवीय चिन्तन उद्देश्य रहेको नाटकमा आस्तिक र नास्तिक दुवै दर्शनको प्रेरणा र प्रभाव रहेको छ । बौद्ध शून्यवादी, गीता, न्याय, मीमांसा, चार्वाक्जस्ता पूर्वीय दर्शनको वैचारिक प्रेरणा र प्रभावका कारण यो उच्चस्तरको दार्शनिक नाटक बन्न पुगेको छ ।

बीज शब्द : षड्दर्शन, शून्यवाद, मानवता, परमतत्त्व, शाश्वत, वैदिक ।

१.विषयप्रवेश

'नट्' धातुमा 'अक' प्रत्यय लागेर 'नाटक' शब्दको निर्माण भएको छ । नाटक शब्दको सामान्य अर्थ नट वा अभिनेताको कार्य भन्ने हुन्छ । पूर्वीय साहित्यमा नाटकका अर्थमा 'रूपक' शब्द प्रचलित रहेको पाइन्छ । जसको अर्थ नटहरूमा वास्तविक पात्रको आरोप गर्नु भन्ने हुन्छ । नेपालीमा रूपकभन्दा नाटक शब्द बढी प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । अङ्ग्रेजीमा नाटकलाई म्चकब वा उबिथ भनिन्छ, जसको अर्थ 'केही गर्नु' भन्ने हुन्छ । नाटक अभिनयप्रधान साहित्य हो । पूर्वीय आचार्य भरत, विश्वनाथ, धनञ्जय आदि तथा पाश्चात्य चिन्तनहरू अरिस्टोटल, सिसेरोसँगै नेपाली केशवप्रसाद उपाध्याय, मोहनराज शर्मा प्रवृत्तिहरूले नाटकलाई सुगठित र निश्चित आयाम भएको, पात्रहरूद्वारा संवादात्मक शैलीमा जीवन र जगत्का विभिन्न विषयमा रही गरिएको कलापूर्ण अभिनय हो भनी चिनाएका छन् । वि.सं.१८५५ को शक्तिवल्लभ अर्यालको 'हास्यकदम्ब' बाट थालनी भएको नेपाली नाटकको विकासक्रम प्राथमिक काल १९४३, माध्यमिक काल १९५८ र आधुनिक काल १९८६ हुँदै आजसम्म कायम रहेको छ । १९८६ देखि आजसम्मको आधुनिक नेपाली नाटक पनि १९८६-२०१२ प्रथम मोड र २०१३- आजसम्म द्वितीय मोड गरी दुईवटा मोडमा विभाजित रहेको छ ।

दर्शन एउटा विचार हो । पूर्वीय र पाश्चात्य जगत्मा प्रचलित जीवन र जगत् विषयक गहन चिन्तन नै दर्शन हो । पूर्वमा प्रचलित दर्शनलाई पूर्वीय वा पौरस्त्य दर्शन भनिन्छ । खासगरी पूर्वमा प्रचलित वैदिक (साङ्ख्य, योग, वेदान्त, मीमांसा, न्याय, वैशेषिक) र अवैदिक (बौद्ध, चार्वाक् र जैन) आदि चिन्तनद्वारा जीवन र जगत्को सम्यक् हेराइ नै दर्शन हो । साहित्यका विभिन्न विधाहरू दर्शन अझ पौरस्त्य दर्शनका विभिन्न विचारहरूबाट प्रेरित र प्रभावित रहेका छन् । साहित्यको नाटक विधा पनि यसबाट अछुतो देखिँदैन । पूर्वीय षड्दर्शनले आत्मसात् गरेका (ईश्वर, जीवन, मृत्यु, आत्मा, मोक्ष, मन, कर्म आद) विभिन्न विचारहरूबाट नाटककार विजय मल्ल पनि प्रेरित र प्रभावित देखिन्छन् । पारिवारिक र सामाजिक जीवन भोगाइसँगै स्वाध्यायनबाट पौरस्त्य दर्शनको ज्ञान हासिल गरेका मल्लको 'कोसँग जुधौं' नाटकमा जीवन र जगत्सँग जोडिएका पौरस्त्य दर्शनका विभिन्न मान्यताको प्रभाव देखिन्छ । मल्लको पौरस्त्य दार्शनिक चिन्तन कुनै एउटा वाद वा सिद्धान्तभन्दा समन्वयमा आधारित देखिन्छ । अध्यात्मकेन्द्रित भौतिकवादी चिन्तन मल्लको वैचारिक स्वर बन्न पुगेको छ ।

२. पूर्वकार्यको विवरण

चैतन्यप्रकाश प्रधानले त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय शिक्षण विभाग कीर्तिपुरअन्तर्गत रहेर 'एकाङ्कीकार विजय मल्ल (२०४६)' शीर्षकमा स्नातकोत्तरस्तरीय शोधकार्य गरेका छन् । यस अध्ययनमा मल्लका २०४० सालअघि प्रकाशित एकाङ्कीहरूको सङ्क्षेपमा अध्ययन गरिएको छ । मल्लको एकाङ्कीयात्रालाई प्रथम चरण (२००१-२०१७), द्वितीय चरण (२०१८-२०३२) र तृतीय चरण (२०३३-२०४०) मा विभाजन गरी प्रत्येक चरणको एकाङ्कीगत प्रवृत्तिबारे अध्ययन गरिएको यस शोधको मुख्य उद्देश्य मल्लको एकाङ्कीको अध्ययनसँगै एकाङ्कीगत प्रवृत्तिको सामान्य निर्क्योल गर्ने देखिन्छ ।

केशवप्रसाद उपाध्यायको नाटक एक अध्ययन (२०६०) ग्रन्थ प्रकाशित छ, जसमा 'एकाङ्कीकार विजय मल्ल' लेख प्रकाशित छ । यस लेखको लक्ष्य पनि नाटककार विजय मल्लको एकाङ्कीगत व्यक्तित्व र प्रवृत्तिबारे सामान्य चर्चा गर्नु रहेको छ । २००१ राधा मान्दिनदेखि २०४८ सृष्टि रोकिँदैनसम्म फैलिएका मल्लका एकाङ्कीहरूमा सामाजिक यथार्थ, मनोविज्ञान, प्रयोगशील, ऐतिहासिक, दन्त्य कथामूलक विषय र प्रवृत्ति पाइने कुरा यहाँ समेटिएको छ ।

नित्यानन्द खतिवडाले 'विजय मल्लको प्रयोगशील नाट्यकृतिको विश्लेषण (२०६४)' शीर्षकमा त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत रहेर शोधकार्य गरेका छन् । यस अध्ययनको उद्देश्य प्रयोगशीलताबारे जानकारी गराउँदै मल्लको जीवनी र कृतित्वबारे सामान्य चिनारी गराएर उनको नाट्ययात्रा र प्रयोगशील (पत्थरको कथा, पुराणको हराएको पाना, नाम नभएको मानिस, दोभानजस्ता) नाट्यकृतिको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्नु रहेको छ । यहाँ उल्लिखित नाट्यकृतिहरूमा प्रतीकात्मकता, मिथकीयता, नामहीन पात्र, विसङ्गतिजस्ता प्रयोगशील प्रवृत्तिहरू देखाइएको छ ।

व्रतराज आचार्यको आधुनिक नेपाली नाटक (२०६६) ग्रन्थ प्रकाशित छ । यस ग्रन्थमा नाटककार विजय मल्लका प्रकाशित नाट्यकृति र नाट्यप्रवृत्तिबारे सङ्क्षेपमा चर्चा गरिएको छ । मल्लका कोसँग जुधौँ, पाहुना, भित्तेघडीजस्ता नाट्यकृतिहरू विचारमूल्यका दृष्टिले निकै महत्त्वपूर्ण रहेको देखाइएको छ ।

विजय मल्ल स्मृति समाजले विजय मल्ल स्मृति ग्रन्थ (२०६६) प्रकाशित गरेको छ । यस ग्रन्थमा अन्य लेखकहरूसँगै व्रतराज आचार्यको 'विजय मल्लको उत्तरयथार्थवादी नाट्ययात्रा', खगेन्द्रप्रसाद लुइँटेलको 'विजय मल्लको एकाङ्की

शिल्प' र कृष्ण शाह यात्रीको 'विजय मल्लको नाट्यकारिता रङ्गमञ्चीय दृष्टिमा' शीर्षकीय लेखहरू प्रकाशित रहेका छन् । यिनमा पनि विजय मल्लको नाट्यकारिता र मञ्चनीय पक्षबारे प्रकाश पार्ने उद्देश्य राखिएको छ ।

नित्यानन्द खतिवडाले २०७४ सालमा ने.सं.वि. अनुसन्धान केन्द्रअन्तर्गत 'विजय मल्लका नाट्यकृतिमा पौरस्त्य दर्शन' शीर्षकमा विद्यावारिधि गरेका छन् । यहाँ पौरस्त्य दर्शनको सैद्धान्तिक चर्चासँगै मल्लको जीवनी, व्यक्तित्व, कृतित्वसँगै पौरस्त्य दर्शनको प्रेरणा र प्रभाव रहेका लघु र पूर्ण नाट्यकृतिहरूको अध्ययन गरिएको छ । कुनै एउटा नाट्यकृतिभन्दा समग्रमा मल्लका पौरस्त्य दर्शन प्रभावित नाट्यकृतिको अध्ययन गरिएको यस प्रबन्धमा विजय मल्ल पौरस्त्य दर्शनको प्रेरणा र प्रभावका दृष्टिले नेपाली नाट्यसाहित्यका अब्बल दार्शनिक नाटककार हुन् भन्ने निष्कर्ष नकालिएको छ ।

यहाँ प्रस्तुत गरिएका पूर्व अध्ययनहरूमध्ये कुनैमा विजय मल्लको जीवनी, कुनैमा कृतित्व, नाट्ययात्रा र प्रवृत्ति तथा कुनैमा एकाङ्की र पूर्णाङ्की नाट्यकृतिहरूको विश्लेषण गरिएको छ । मल्लको पूर्वीय दार्शनिक चिन्तन र चासो यहाँ समग्रतामा आएको देखिन्छ । कुनै कृतिविशेषमा केन्द्रित भएर मल्लको दर्शनसचेत व्यक्तित्वलाई यहाँ समेटिन सकेको देखिँदैन । तसर्थ मल्लको नाट्यप्रवृत्तिको महत्त्वपूर्ण विषय बनेको पूर्वीय दर्शनको प्रेरणा र प्रभावलाई कोसँग जुधौँजस्तो एउटा नाटकका परिप्रेक्ष्यमा विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्ने कार्य यस लेखमा भएको छ ।

३. समस्या, उद्देश्य र अध्ययन पद्धति

विजय मल्लमा पूर्वीय दर्शनप्रतिको प्रेरणा र प्रभाव कसरी प्राप्त भयो ? तथा कोसँग जुधौं नाटक पूर्वीय दर्शनको प्रेरणा र प्रभावका दृष्टिले के कस्तो देखिन्छ ? भन्ने मूल समस्यालाई लिएर त्यसैको समाधानलाई यस लेखले मुख्य उद्देश्य बनाएको छ । यहाँ द्वितीयक सामग्री सङ्कलन विधिसँगै वर्णनात्मक अध्ययन पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ ।

३. पूर्वीय दर्शन र विजय मल्ल

विजय मल्लमा दर्शनसचेत व्यक्तित्व रहेको पाइन्छ । मल्लको यसप्रकारको दार्शनिक व्यक्तित्वको विकासमा सहयोग पुऱ्याउने कारकहरूमा उनको जीवनको अनुभव र अवधारणा, प्रभावित र उत्प्रेरित गर्ने कृतित्व एवम् व्यक्तित्वका साथै पारिवारिक तथा सामाजिक जीवनका कतिपय घटनाहरू पनि रहेका छन् ।

३.१ पारिवारिक तथा सामाजिक जीवनभोगाइमा पूर्वीय दर्शन

विजय मल्लको जीवन पारिवारिक र सामाजिक रूपमा सांस्कृतिक परम्परागत संस्कृति र सभ्यताले सम्पन्न परिवेशमा बितेको देखिन्छ । आफ्नी आमाको नित्य भगवान्को सेवाभावले मल्लमा बाल्यकालदेखि नै पौरस्त्य संस्कारको सकारात्मक छाप परेको पाइन्छ । ईश्वरभक्तिका भजनहरूसँगै काठमाडौंका नेवारहरूमा दैनिकजसो देखिने धार्मिक, सांस्कृतिक उत्सवको सान्निध्यले मल्लमा पौरस्त्य धर्म, दर्शन, संस्कृतितिर रुचि बढेको देखिन्छ । मल्लकी छोरी (बन्दना श्रेष्ठ) र उनलाई दागबत्ती दिने भतिजो छोरो (रमेश मल्ल) ले उल्लेख गरेअनुसार मल्लमा दान, धर्म, ज्योतिषतर्फ गहिरो अभिरुचि रहेको थियो । उनलाई अनुशासन, सभ्य, इमान्दार, नैतिकवान्, परोपकारी वा मानवसेवी बनाउन उनको संस्कारी परिवारको ठूलो हात रहेको देखिन्छ, जुन विषयलाई उनले आफ्ना साहित्यिक रचनाहरूमा कुनै न कुनै रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । मल्ल नाट्यसृजनामा संलग्न रहँदाको समाज परम्परित मूल्यमान्यतामा बढी विश्वास गर्दथ्यो । अर्कातिर राणाहरूको भेदभावजन्य गतिविधि पनि निरन्तर कायम देखिन्छ । राणाहरूले सर्वसाधारण जनतामाथि गरेको थिचोमिचो, शोषणसँगै देखापरेको अशान्त वातावरणका कारण मल्लमा जनताका पक्षमा उभिने र शान्ति, सद्भाव, सत्कर्म तथा परहितमा लाग्न प्रेरणा मिलेको देखिन्छ । सामाजिक विभेदको अन्त्य भई नीतिमा आधारित समाजको निर्माण होस् भन्ने चिन्तनको विकासमा उनले प्राप्त गरेको पारिवारिक र सामाजिक जीवनभोगाइले कार्य गरेको देखिन्छ

३.२ अध्ययन तथा अन्य व्यक्तिहरूको प्रेरणाद्वारा निर्मित पूर्वीय दर्शन

कुनै व्यक्तिविशेषभित्र प्रतिभा भए पनि त्यसले उद्बोधन पाई प्रस्फुटित भएर बाहिर निस्कने अवसर पाउनु आवश्यक हुन्छ । त्यसरी हुने प्रतिभाको प्रस्फुटनका निम्ति वैयक्तिक प्रभाव र अध्ययनगत प्रभावमध्ये कुनै एक वा दुई कारण (काव्यहेतु वा साहित्यहेतु) बन्न सक्छन् । परिवार र समाजका आत्मीय जन, आदर्श पुरुष तथा मार्गदर्शकहरूको सम्यक्, सुसङ्गत एवम् महान लेखकहरूका कृतिको गहन चिन्तनमननले कुनै व्यक्तिलाई पार्ने प्रभाव र तिनबाट प्राप्त हुने प्रेरणा उनको जीवनको पनि गन्तव्य बन्न पुग्छ । यस्तै प्रकारको प्रेरणा र प्रभाव विजय मल्लको व्यक्तित्व निर्माणको एक कारक तत्त्व बनेको पाइन्छ ।

विजय मल्लको प्रथम साहित्यिक उद्बोधनमा 'आफ्ना घरमा आएका बालकृष्ण सम, पुष्कर शमशेर, भवानी भिक्षु, शुक्रराज शास्त्रीहरूको सङ्गतसँगै 'मुनामदन' का सर्जक देवकोटाको मुखबाट नै उक्त कृति सुन्न पाएपछि ममा साहित्यतर्फ रुचि बढेका हो' भन्ने भनाइहरू विभिन्न अन्तर्वार्ताहरूमा पढ्न पाइन्छ । पिता तथा दाजुको अनुकरण गर्दागर्दै मल्लमा कविता लेख्ने लत बसेको जानकारी पाइन्छ । समको 'मुकुन्द-इन्दिरा' को प्रदर्शन तथा 'भक्त भानुभक्त' नाटकमा गरेको अभिनयले पनि नाट्यलेखनलाई अघि बढाउन प्रेरित गरेको स्वीकारोक्ति मल्लको रहेको छ । बाल्यकालका भारतीय शिक्षक नागिनाप्रसादको सङ्गतले हिन्दी भाषा र साहित्यबारे बुझ्न थप सहयोग पुऱ्याएको तथा दरबार हाईस्कुलमा पुगेपछि अङ्ग्रेजी भाषा, साहित्यसँग नाता जोडिएको विचार व्यक्त गरेका मल्लमा विवाह गरेपछि श्रीमतीको सहयोगबाट नेवारी भाषामा थप सुधार भएको र नेवारी भाषाका साहित्यिक रचनातर्फ आकृष्ट भएको जानकारी पाइन्छ । बुबाको 'शर्मिष्ठा' (१९८५) जस्तो चर्चित उपन्यासको राम्रो अध्ययन गर्न पाएका मल्लको लेखनमा आफूले पढेको, देखेको पौरस्त्य संस्कार, संस्कृति र चिन्तनको प्रभावले कार्य गरेको देखिन्छ ।

स्वाध्ययनलाई प्रमुखता दिने विजय मल्लको पौरस्त्य धर्म, दर्शनप्रतिको आफ्नै धारणा रहेको देखिन्छ । विभिन्न अन्तर्वार्ता, लेख, रचनाहरूमा मल्लले पौरस्त्य चिन्तनसँग सम्बन्धित धारणा, मान्यताहरू अभिव्यक्त गरेका छन् । उनीद्वारा व्यक्त केही विचारहरूलाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ-

"जन्म, मृत्यु र विश्वब्रह्माण्डसँग मनुष्यको ज्यादै निकटतम सम्बन्ध रहेको हुन्छ । ....म जीवनप्रति नकारात्मक दृष्टिकोण राख्दिन । सुख-दुःखलाई मानसिक समवेदना स्वीकार्दछु । .....तृष्णा, इच्छा आदि शारीरिक चाहनाहरू हुन् । शारीरिक धर्म, शारीरिक कर्म शरीरको सत्तामा निहित छ, जसलाई निराकरण गर्नु र निष्क्रिय तुल्याउनु आत्महत्या गर्नु हो, चेतनासमेतको हत्या हो । भक्ति वा निर्वाणलाई सिद्धान्तः स्वीकार नगरे पनि म आफ्नो चेतनायुक्त सत्तालाई सर्वप्रथम स्वीकार गर्छु र यसको सिलसिला मेरो शरीरसँगै टुङ्गिन्छ भन्ने मान्यतालाई पनि सत्य हो भनेर स्वीकार गर्न अफठ्यारो मान्दिनँ (कुँवर, २०५० : १५८) ।" मल्लद्वारा व्यक्त यी दार्शनिक चिन्तनबाट उनमा पौरस्त्य दार्शनिक चेतना थियो भन्ने देखिन्छ । उनी चेतनाको उपलब्धिलाई शङ्का गर्दछन् र जीवनबाट आफूलाई अलग रहेको ठान्दछन् । जीवनमा सार्थकताको

खोजी गर्ने मल्ल मानिस जब सबै सम्बन्धबाट टाढिएर चेतन रूपमा मनन र चिन्तन गर्न थाल्दछ, तब उसमा हुनुको भाव र मृत्युमात्र खडा हुन आउने ठान्दछन् । धर्म र पापबारे पनि उनको आफ्नै धारणा देखिन्छ । पापलाई सङ्कुचित विषय ठान्ने उनी धर्म पनि काटमारमा सीमित हुँदा सङ्कुचित हुनपुग्ने स्वीकार्दछन् । मनुष्यको संरक्षण गर्ने कार्यलाई धर्म तथा मनुष्यको सर्वनाशलाई पाप ठान्ने उनले ज्ञान, दृष्टिकोण, दर्शन र साहित्यलाई एकै मानेको देखिन्छ । उनका विचारमा दर्शन भनेको मूलभूत कुराहरू, जुन सङ्गतिपूर्ण आवरणमा रहेका छन्, त्यो नै दर्शन हो । मल्लका विचारमा मानव र उसको कर्म नै दर्शन हो र मानवीय सेवामा रमाउनु उसको धर्म हो ।

चैतन्यप्रकाश प्रधानले 'विजय मल्ल स्मृतिग्रन्थ' (२०६६) मा विजय मल्लको पौरस्त्य दार्शनिक मान्यताबारे उल्लेख गर्दै- "सान्दर्भिक कुराकानीमा यो पंक्तिकारले ईश्वर छ या छैन ? तपाईंको ईश्वरप्रति आस्था छ कि छैन ? भन्ने प्रश्न गर्दा उनले जवाफ दिएका थिए 'ईश्वर छ यदि भने म जस्तै हुनुपर्छ' । यसैले विजय मल्लको पनि ईश्वरप्रतिको मान्यता महाकवि देवकोटाको जस्तै मानवतावादभित्र ईश्वरीय खोज र उनी पनि मानवतावादी नै रहेको प्रस्ट हुन्छ" भनेका छन् । 'विजय मल्ल स्मारिका' (२०६६) ग्रन्थमा ठाकुरप्रसाद पोखरेलले विजय मल्लको दार्शनिक मान्यतालाई यसरी प्रस्तुत गरेका छन्-

"रहस्यमय जीवन बुझ्न खोजे पनि त्यो सम्भव छैन । मृत्यु अज्ञानताको स्वरूप धारण गरेर मानव चैतन्य नस्ट गर्न लागिपरेको हुँदा त्यसबाट जीवन मुक्त हुन सम्भव छैन । अज्ञात अवस्थाको मृत्यु अनिवार्य जान्दाजान्दा पनि आनन्दित र अस्तित्वयुक्त तुल्याउन सक्नुमै जीवन सार्थक हुन्छ । ....क्षणिक तृप्तिको लालसामा भोगवादी बन्नुभन्दा मृत्यु विजयी बनेर सिर्जनाद्वारा अमरत्व प्राप्तितर्फ केन्द्रित हुनुमै जीवनको अर्थ रहन्छ (पोखरेल, २०६६ : ७४) ।" मल्लका निबन्धबारे टिप्पणी गर्ने सन्दर्भमा पोखरेलले जीवनका हरेक क्षणमा विसङ्गतिको मेल आए पनि त्यसलाई सत्कर्मका माध्यमबाट पराजित गर्दै सन्तुष्टि प्राप्त गर्नु मानवको महानता र विजय हो भन्ने आध्यात्मिक चिन्तन मल्लमा रहेको पाइन्छ भनेका छन् ।

विजय मल्लका दार्शनिक चिन्तनहरूको अध्ययन गर्दा उनी कुनै एउटा दर्शन वा सम्प्रदायमा विश्वस्त रहेको पाईंदैन । पौरस्त्य वैदिक र अवैदिक दर्शनसँगै पाश्चात्य भौतिकवादी चिन्तनहरू पनि मल्लका दर्शन बन्न पुगेका

छन् । जीवनलाई कुनै एउटा विचारमा मात्र सीमित गर्न नसकिने विचार बोकेका मल्लको चिन्तन समन्वय वा मध्यमार्गमा आधारित देखिन्छ । सुख-दुःख, जीवन-मृत्यु, कर्म, ईश्वर, मनविषयक चिन्तनको प्रस्तुतिबाट मल्लमा रहेको अध्यात्मवाद र भौतिकवादको मध्यमार्गमा आधारित दृष्टिचेत नै उनको मुख्य दार्शनिक चिन्तन बनेको देखिन्छ ।

४. 'कोसँग जुधौं' नाटकमा पूर्वीय दर्शन

कोसँग जुधौं नाटकमा रहेको पूर्वीय दर्शनको चिन्तन र चासोबारे निम्न शीर्षकहरूमा चर्चा गरिएको छ ।

४.१ कथावस्तुमा पूर्वीय दर्शन

'कोसँग जुधौँ' मानवमनोविज्ञानको प्रयोग गरेर लेखिएको सुन्दर लघुनाटक हो । नाटकमा ब्रेन ट्युमरले ग्रस्त विक्रम अस्पतालमा भर्ना भएको छ ।श्रीमतीको निधनले व्यथित यो पात्र आफैँ पनि मृत्युको सङ्घारमा पुगेको छ । डाक्टरले विक्रमको परिवारलाई 'अब बाँच्ने आशा कम छ त्यसैले जेमा विश्वास छ, फेथ छ त्यसमा भर गर्नोस्' भनेर मृत्युको सङ्केत दिएका छन् । विक्रम बाँच्न चाहे पनि अब ढिला भैसकेका कारण एक दुई दिन बाँच्नुको अर्थ नरहेको बताउँछ । मान्छे मृत्युको मुखमा परेपछि अर्थहीन र शून्य बन्ने रहेछ भन्ने निष्कर्ष विक्रमको देखिन्छ । जीवन रहुँन्जेल आफैँमा भर परेर कर्म गरियो तर मर्न लाग्दा अर्केको भर पर्नुपर्ने कारण मान्छे चरम निराशामा पुग्ने रहेछ भन्ने विक्रमको विचार नाटकमा पाइन्छ । विक्रम परिवारका कुनै पनि सदस्यलाई आफू मर्न लागेको बताउन चाहँदैन । मृत श्रीमतीलाई एकोहोरो सम्झने यो पात्र आफ्नी सालीमा पनि सोही रूप देख्दछ । आफ्नो मृत्युको खबरले परिवारमा चोट पुग्ने भयले विक्रम चुपचाप मर्न चाहन्छ । छोराछोरी र आमालाई 'म निको भएँ अब घर गएर सुखी जीवन बाँचौंला' भन्ने आश्वासन दिने विक्रमको कुनै बाँच्ने आधार देखिँदैन । मृत्युबाट उत्पन्न वियोग पीडादायी हुने भएकाले यस खबरले कसैलाई असर नपरोस् भन्ने कामना यस पात्रले गरेको छ । जीवन बाँचून्जेल म पनि धेरै गर्न चाहन्थेँ तर मृत्युको मुखमा पुगेपछि मान्छे लाचार बन्दोरहेछ भन्ने आशय व्यक्त गर्दागर्दै विक्रमको निधन हुन्छ र नाटकको कथावस्तु पनि अन्त्य हुन पुग्दछ । मृत्युको अन्तिम प्रहरमा पुगेको विक्रमको जीवन र जगत्प्रतिको चिन्तनलाई नै यस नाटकले मुख्य कथ्यवस्तु बनाएको देखिन्छ ।

प्रस्तुत नाटकको कथ्यवस्तु पौरस्त्य दर्शन प्रभावका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । आजका मानवका लागि पर्खाल बनेर उभिएको सम्भावित मृत्यु र त्यसको प्रभावलाई नाटकले कथ्यवस्तु बनाएको छ । "मृत्युको कुरा को भन्न सक्तछ ? तर त्यो जुनसुकै बेलामा ......। केही दिन ...." (पृ.११०) भन्ने कथनमा मृत्यु शाश्वत सत्य विषय, जो जन्मन्छ, त्यसको मृत्यु निश्चित भएका कारण यसप्रतिको चिन्ता अनावश्यक छ भन्ने नाटकीय विचारमा पौरस्त्य गीता दर्शनको वैचारिक प्रभाव देखिन्छ । जन्म र मृत्यु मानवको हातमा हुँदैन र यो विषय अन्तैबाट चालित भएकाले एउटा नियति हो भन्ने विचार पौरस्त्य दर्शनमा पाइन्छ । यस नाटकमा विक्रमको विचार यस्तै प्रकृतिको रहेको छ । त्यस्तै "तपाईं अब आफूलाई तयार पार्नोस् । जेमा विश्वास छ, फेथ छ- त्यसमा भर गर्नोस्" (पृ.१०९) भन्ने डाक्टरको दार्शनिक कथन पौरस्त्य मीमांसा दर्शनबाट प्रभावित रहेको पाइन्छ । फेथ भनेको भाग्य हो र यसलाई प्रारब्ध कर्मको आधार मानिन्छ । हाम्रो वर्तमान जीवन प्रारब्ध कर्मको फल हो र यसमा आइपर्ने सुख-दुःख सबैको सामना हामीले नै गर्नुपर्छ भन्ने दार्शनिक चिन्तन यस कथनमा देखिन्छ । "रित्तो शून्यमा मेरो यस्तो सजीव चेतना लक्ष्यहीन भएर हामफाल्नेछ, निरर्थक भएर शून्यमा शेष हुनेछ" (पृ.११३), "शारदा, तिमी मरेर साँच्ची के भयौ । ....हो । शून्यको जवाफ छैन-मृत्युको कुनै जवाफ छैन" (पृ.११३), "सब शून्य छ । म शून्यमा पछारिन्छु" (पृ.१२०), "खै यो शून्यमा त्यो शत्रु, खै, खै म कोसँग जुधौँ ? शून्यमा लाखचोटि कराइसकेँ, चिच्याइसकेँ- शून्य महाशून्य" (पृ.१२१) भन्ने विक्रमका कथनहरू माध्यमिक शून्यवादी बौद्ध दर्शनको विचारबाट प्रभावित देखिन्छन् । माध्यमिक बौद्ध शून्यवादले यो जगत् शून्य छ र सारा वस्तुको अभाव हुनु नै मुक्ति हो भन्ने मान्दछ । अति अध्यात्मवाद र अति भौतिकवादलाई त्यागेर मध्यमार्ग अपनाउनुपर्ने मान्यता यस दर्शनको पाइन्छ । अनेकन समस्यामा डुबेको विक्रम जताततै शून्य देख्दछ र महसुस पनि गर्दछ । मृत्युको मुखमा परेपछि जीवन अर्थहीन बन्दो रहेछ र त्यतिबेला मान्छे अस्तित्ववरण गर्न खोजे पनि नखोजे पनि ऊ केवल शून्यत्वमात्र रहनेछ भन्ने यस पात्रको दर्शनसचेत विचार देखिन्छ । "कुनै पनि वस्तुको परनिर्भरतामा रहेको अवर्णनीय सम्बन्धलाई शून्यता भनिन्छ । वास्तवमा वस्तुको परनिर्भरताले त्यसमा शून्यता उत्पन्न गर्दछ (उपाध्याय, २०६६ : ७४) ।" विक्रमद्वारा अभिव्यक्त "जिउँदो होऊन्जेलसम्मन् मैले आफैँलाई यो जगत्मा भर गरेँ, अब मर्न लाग्दाखेरि मैले

अर्काको भर पर्नुपर्छ” (पृ.१११) कथनले यही शून्यवादी दार्शनिक चिन्तनलाई सङ्केत गरेको पाइन्छ ।

मृत्युको मुखमा परेको मान्छेको मनमस्तिष्कमा उत्पन्न जीवन र जगत्‌विषयक चिन्तनलाई नाटकीय कथ्यले देखाएको छ । मृत्यु प्राकृतिक विषय भए पनि मान्छे त्यसबाट बाँच्न चाहन्छ जसका कारण ऊ झनै समस्यामा पर्दछ । तसर्थ यसलाई प्रारब्ध कर्म ठानी बाँकी जीवनलाई सत्कर्ममा लगाएमा भावी जीवन सफल बन्नसक्छ भन्ने पौरस्त्य दर्शनको विचारबाट नाटकीय कथ्य प्रभावित देखिएको छ । शीर्षकले सङ्केत गरेझैँ मृत्युको मुखमा परेपछि मान्छेले केवल मृत्युमात्र देख्दछ र ऊसँग बाँकी कुरा केही रहँदैन, तसर्थ जीवन छँदै आफूले गर्नुपर्ने कर्म गरिहाल्नु पर्छ अन्यथा पछुतो मान्नुको विकल्प हुँदैन भन्ने दार्शनिक सन्देश यस नाटकीय कथ्यमा पाउन सकिन्छ ।

४.२ पात्रमा पूर्वीय दर्शन

‘कोसँग जुधौँ’ सीमित पात्रको प्रयोग गरेर लेखिएको लघुनाटक हो । नाटकमा विक्रम, लक्ष्मी, प्रतिमा, भुवन, शान्ता, सुरेन्द्रलगायतका पात्रहरूको प्रयोग देखिन्छ । यीमध्ये यहाँ दर्शनचेतनाका आधारमा प्रभावकारी पात्रहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

विक्रम

विक्रम ‘कोसँग जुधौँ’ नाटकको मुख्य भूमिकामा देखापरेको पुरुष पात्र हो । ब्रेन ट्युमरबाट पीडित विक्रम मृत्युलाई प्रतीक्षा गरेर बसेको छ । विविध प्रकृतिको चिन्तन बोकेको र तस्विर हेरेर मृत श्रीमतीको सम्झनामा डुबेको यस पात्रले जीवन, मृत्यु र जगत्‌लाई आफ्नै दृष्टिले विश्लेषण गरेको छ । मानवजीवनमा रोग, भोक, अन्धकार, मृत्युजस्ता समस्याले सताइरहन्छन् । जीवन छँदा मान्छे यस्ता समस्यालाई सम्याएर अघि बढिरहन्छ तर, समयक्रममा मृत्युसामु परेपछि मान्छे दयनीय बन्दछ; ऊ चिच्याउँछ, उम्कन चाहन्छ । समयसँगै सबै विषय बेकारका बनिसकेका हुनाले मान्छे चाहेर पनि समस्याबाट उम्कन सक्दैन र उसको जीवन स्वतः विसङ्गत बन्न पुग्दछ भन्ने दार्शनिक विचार विक्रमको पाइन्छ ।

विक्रमका जीवन र मृत्युविषयक नाटकीय चिन्तनहरू बौद्ध दर्शनबाट प्रभावित बनेका छन् । मान्छे मरेपछि उसको भौतिक शरीर अन्त्य हुने तथा समाप्तिपछि शरीरसँगै आत्मा पनि मरेर जाने कारण मृत्यु सबै विषयको अन्त्य हो भन्ने विचार यस पात्रको देखिन्छ । भोलिका लागि बाँच्छु भन्नु कल्पनामात्र हो

भन्ने यो पात्र वर्तमान नै यथार्थ हो र यसैमा रमाउन सक्नुपर्ने मान्यता राख्दछ। हामीलाई प्राप्त जीवन-जगत् नै सत्य हो र यसैलाई सिँगारेर आनन्दले बाँच्न सक्नु पर्दछ । यो धर्ती निराशा र कल्पनाका लागि होइन, आनन्द, खुशी र हाँसोका निम्ति भएका कारण आफूले मृत्युलाई पनि सकारात्मक रूपमा लिएको विचार विक्रमको देखिन्छ। मृत्यु मानवजीवनको आध्यात्मिकमात्र होइन भौतिक अन्त्य पनि हो, समाप्ति हो भन्ने यस यस पात्रको विचारमा चार्वाक् दर्शनको प्रभाव देखिन्छ। जस्तै-

- दृढ विश्वासमा कसैले धक्का नपुऱ्याओस् । यो पृथ्वी नै हाँसो र चैनको निमित्त हो (पृ.११२) ।
- तर मलाई विश्वास छैन तिम्रो र मेरो भेट हुन्छ, कतै भेट हुन्छ । म यस्तो मिथ्या कल्पनामा स्वादसम्म पनि पाउन्न र म पत्याउन नै सक्दिन, यस लोकपछि अर्को लोक पनि सम्भव छ (पृ.११३) ।

बाँचुन्जेल हाँसेर बाँच्नुपर्छ भन्ने विक्रम निराशालाई जीवनविरोधी विषय स्वीकार्दछ । मान्छे जन्मेपछि एकदिन मर्नुपर्छ, यो प्राकृतिक कुरा हो । मृत्यु सबैथोकको अन्त्य पनि हुनाले आफूलाई लागेका कुराहरू जीवन छँदै गर्नुपर्दछ भन्ने विचार यस पात्रको देखिन्छ। यो पृथ्वी केवल हाँसो र चैनका निमित्त हो भन्ने विक्रमको विचार चार्वाक् दर्शनबाट प्रभावित देखिन्छ । महाभारतको युद्धमा घाइते भएर मृत्युशैयामा रहेका भीष्मले दिएको उपदेशजस्तै मृत्युको मुखमा रहेर जीवन र जगत्बारे महत्त्वपूर्ण सन्देश दिने विक्रमका विचारहरू आफैँमा महान् देखिन्छन् । आफूले जे भोगियो त्यो अरुले भोग्नु नपरोस् भन्ने भाव बोकेको यो पात्र वास्तवमा नै दार्शनिक बनेर नाटकमा देखापरेको छ । नाटकको शीर्षकले सङ्केत गरेको विषय विक्रमकै चिन्तनमा भेट्न सकिन्छ । जीवनको अन्तिम प्रहरमा पुगेको मानव जताततै मृत्युमात्र देख्दछ र यहीँ पुगेर जीवनबारे गहन चिन्तनहरू प्रस्तुत गर्दछ। जीवन सङ्घर्ष हो भनेर बुझेको यो पात्र अन्तिम समयमा पनि अर्थपूर्ण जीवन चाहेको छ तर समय उसले सोचेजस्तै नरहेपछि मृत श्रीमती शारदालाई सम्झँदै मृत्यु शरीर, आत्माको अन्त्य रहेछ भन्ने निष्कर्षमा पुगेको छ। यस पात्रको मृत्यु शून्य हो, जीवनको अन्त्य हो र अन्धकार अवस्था हो भन्ने विचारमा शून्यवादी बौद्ध दर्शनको प्रभाव पाउन सकिन्छ। गौतम बुद्धले पनि रोगी, वृद्धजस्ता मान्छेको दुःखदायी अवस्था देखेर सबैले एकदिन मर्नुपर्दो रहेछ, जीवन त शून्यमा विलीन हुँदो रहेछ भन्ने ज्ञान पाई गृहत्याग गर्न पुगे। मान्छेले वस्तुको अनुभव त गर्छ तर

ती वस्तुको तात्त्विक स्वरूपलाई बुझ्न सक्दैन किनभने वस्तुको वास्तविक स्वरूप अनिर्वचनीय हुन्छ भन्ने शून्यवादी मान्यता पाइन्छ । विक्रम नाटकमा जीवनको अन्तिम घडीमा पुगेर मृत्युको अनुभव गर्दछ तर मृत्यु केका लागि र किन हुन्छ भन्ने वास्तविकता थाहा पाउँदैन । श्रीमतीले मरेर के पाइन् र आफूले मरेर के पाउँछु भन्ने प्रश्नको उत्तर नपाएपछि विक्रम सबै शून्य रहेछ भन्ने निष्कर्षमा पुग्दछ ।

माध्यमिक शून्यवादमा शून्यको अर्थ अनिर्वचनीयता, अवर्णनीयता रहेको पाइन्छ । परमतत्त्वको स्वरूप अनिर्वचनीय छ र हामीले वस्तुको अनुभव नगरे पनि वस्तुको तात्त्विक स्वरूप बुझ्न सक्दैनौं (उपाध्याय, २०६६ : ७३) भन्ने शून्यवादी मान्यता देखिन्छ । जिउँदो रहँदा आफूले जगत्मा भर गरेर बाँचेको र मर्न लाग्दा अर्केको भर पर्नुपर्ने बाध्यतामा रहेका कारण पनि मृत्युको अर्थ बुझ्न नसकेको भन्ने विक्रमको विचार बौद्ध दर्शनको यही शून्यवादी मान्यताबाट प्रभावित रहेको देखिन्छ । जस्तै-

विक्रम - जिउँदो होउँञ्जेलसम्म मैले आफैँलाई यो जगत्मा भर गरेँ, अब मर्न लाग्दाखेरी मैले
अर्काको भर गर्नुपर्छ । मैले अर्काको भर पर्नुपर्छ ! मलाई जेमा विश्वास थिएन त्यसैलाईविश्वास गर्नुपर्छ (पृ.१११) ।

- मृत्यु ! मृत्युसँग म तर्सन्न । तर रित्तो शून्यमा मेरो यस्तो सजीव चेतना लक्ष्यहीन भएर हाम फाल्नेछ, निरर्थक भएर शून्यमा शेष हुनेछ म यो कसरी, कसरी सहूँ ? शारदा, तिमी मरेर साँच्चै के भयौ, मलाई जवाफ देऊ, मलाई जवाफ देऊ । हो शून्यको जवाफ छैन -मृत्युको जवाफ छैन (पृ.११३) ।
- सब शून्य छ । म शून्यमा पछारिन्छु । खै, यो शून्यमा त्यो शत्रु, खै, खै म कोसँग जुधौँ ? शून्यमा लाखचोटि कराइसकेँ, चिच्याइसकेँ, शून्य महाशून्य (पृ.१२१) ।

शून्यवादी बौद्ध चिन्तनले भनेजस्तै मृत्युजन्य वस्तुप्रतिको मानवीय चिन्तन सापेक्ष रहन्छ । न पूर्ण सत्य र न पूर्ण असत्यबिच अल्झिएको विक्रममा रहेको चिन्तन दार्शनिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । मृत्युलाई स्वीकार्दास्वीकार्दै पनि आखिर केका लागि मर्ने भन्ने चिन्तनबाट उसमा विकसित शून्यत्वको अनुभूतिका कारण पनि यस नाटकको दार्शनिकता अहम् बनेको पाइन्छ । मृत्युजस्तो परमतत्त्वलाई मानवीय बुद्धिले ग्रहण गर्न नसकेकै कारण उसमा त्यो

वस्तु मिथ्याजस्तो वा सत्यजस्तो लागेको भन्ने देखिन्छ । यही मायाका कारण विक्रम पनि मृत्युको अर्थ बुझ्न नसकी केवल शून्यको निष्कर्षमा पुगेको पाइन्छ ।

डाक्टर

नाटकमा डाक्टरको भूमिका अर्थपूर्ण रहेको देखिन्छ । बिरामीहरूको उपचार गर्ने क्रममा आएको डाक्टरका विक्रमप्रतिका चिन्तनहरू दर्शनसचेत रहेका पाइन्छन् । "हाम्रो त त्यत्तिकै न हो, भएको उपाय प्रयोग गर्नु । तपाईं अब आफूलाई तयार पार्नोस् । जेमा विश्वास छ,- त्यसमा भर गर्नोस् । ......परिश्रम गर्ने केही नगर्नोस् । ....त्यो घटना घट्न सक्छ । .....मृत्युको कुरा को भन्न सक्तछ ? (पृ.११०) भन्ने डाक्टरका कथनहरू मृत्युविषयक गीता दर्शनको विचारबाट प्रभावित देखिन्छन् । मृत्यु अवश्यम्भावी छ र जो जन्मन्छ, त्यसको मृत्यु निश्चित छ भन्ने चिन्तन गीता दर्शनमा रहेको छ । मृत्यु मानव नयन्त्रणमा नरहेको विषय हो । समय आएपछि यसले ठूलासाना केही नभनी सबैलाई लिएर जान्छ तसर्थ हामी मृत्युका लागि सदैव तयार रहनुपर्दछ । मृत्युसँग कसैको केही नलाग्ने कारण यसप्रतिको चिन्ताभन्दा आफूलाई विश्वास लागेको कुरा गर्नु नै श्रेयस्कर हुन्छ भन्ने गीता दर्शनको चिन्तनबाट यो पात्र प्रभावित बनेको देखिन्छ ।

४.३ उद्देश्य वा विचारमा पूर्वीय दर्शन

'कोसँग जुधौँ' नाटकले मृत्युविषयक मानवीय चिन्तनलाई मुख्य उद्देश्य बनाएको छ । जन्म र मृत्युको खेलमा परिरहने तथा केही समयमात्र बाँच्छु भन्ने ज्ञान पाएको मान्छेको मनोभावनालाई बाहिर ल्याउने कार्य यस नाटकले गरेको छ । रोग, भोक, अशिक्षा, युद्धजस्ता विभिन्न कारणले मान्छे मर्न विवश छ । आजीवन धनसम्पत्तिको मोहमा डुबेको मान्छे सहजै मर्न चाहँदैन तर नाटकले मृत्यु शाश्वत सत्य भएकोले यसलाई सहज रूपमा लिन सक्नुपर्ने सन्देश दिएको छ । विक्रम पात्रका माध्यमबाट सार्थक मृत्युलाई स्वीकार गर्न पनि सकारात्मक चिन्तन आवश्यक रहेको विचारलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

दर्शन प्रभावका आधारमा नाटकीय विचार प्रभावकारी देखिन्छ । नाटकमा आस्तिक तथा नास्तिक दुवै पौरस्त्य दर्शनको प्रभाव रहेको पाइन्छ । पात्रहरूद्वारा व्यक्त मृत्यु शाश्वत सत्य विषय हो, जन्मपछि मृत्युसमेत निश्तित भएका कारण यसप्रतिको चिन्ता अनावश्यक छ भन्ने नाटकीय विचारमा पौरस्त्य गीता दर्शनको प्रभाव पाइन्छ भने मान्छेका लागि एकमात्र आस्था, भरोसाको केन्द्र तथा सुखःदुःखका पालनकर्ता र धर्ता पनि ईश्वर नै हुन् भन्ने

ईश्वरविषयक चिन्तनमा पौरस्त्य न्याय दर्शनको वैचारिक प्रभाव पाइन्छ । शरीर मर्दा आत्मा पनि मर्छ भन्ने चिन्तनसँगै दुःखविषयक नाटकीय विचारमा बौद्ध शून्यवादी चिन्तनको प्रभाव रहेको पाइन्छ । नाटकमा रहेको कर्मविषयक विचारमा चार्वाक दर्शनको वैचारिक प्रभाव रहेको देखिन्छ । मृत्युप्रति सकारात्मक बन्न नसकेको मानिस सदैव मृत्युबाट पीडित बनिरहन्छ । सधैँ स्वार्थ र आडम्बरमा डुबेको मानिस मृत्युसम्मुख पुगेपछि आत्तिन्छ अनि निराश बन्न पुग्दछ । मृत्यु निराशाको विषय नभएर एउटा नियमित प्रक्रिया हो भन्ने कुरालाई भुलेको मान्छे चिन्तामा फस्दछ । नाटकले मृत्यु आजमात्र देखिएको विषय नभई हिजो पनि थियो र भोलि पनि हुनेछ भन्दै जसले जीवन र मृत्युलाई बुझेको छ, त्यो सत्कर्ममा लागेर अर्थपूर्ण जीवन बाँच्न सक्छ भन्ने जीवनदर्शनलाई मुख्य विचार बनाएको छ । मृत्यु सत्य भएकाले यसलाई स्वीकारेर बाँकी जीवनलाई सत्कर्ममा लगाउन नाटकले प्रेरित गरेको छ । हामीले पूर्वजन्ममा गरेको कर्मको फल नै वर्तमानमा भोगिरहेछौँ भन्ने नाटकीय विचारमा आस्तिक मीमांसा पौरस्त्य दर्शनको प्रभाव पाउन सकिन्छ ।

नाटकले मान्छे मरेपछि कहाँ जान्छ भन्ने गम्भीर प्रश्नको समेत उजागर गरेको छ । परम्परित हिन्दू दर्शनले भनेजस्तै मान्छे मरेपछि स्वर्ग वा नर्क जान्छ भन्ने विषयलाई नाटकले प्रत्यक्ष रूपमा स्वीकारेको भने देखिँदैन । स्वर्ग वा नर्क मिथ्या र काल्पनिक विषय हुन् भन्दै मृत्युपछि मान्छे अस्तित्वहीन, चेतनशून्य हुन्छ भन्ने विचारलाई विक्रमकी श्रीमती शारदाका माध्यमबाट स्पष्ट पारिएको छ । शारदा मरेर के भइन् ? मृत्युपछि उनको कुनै अस्तित्व बाँकी रह्यो ? भन्ने प्रश्नहरू जनाउँदै शारदाको जस्तै आम मानिसको पनि मृत्यु सबै विषयको समाप्ति हो र मृत्युपछि अर्को लोक प्राप्त हुन्छ भन्ठान्नु भ्रममा बाँच्नु हो भन्ने दार्शनिक सन्देशसमेत नाटकमा पाइन्छ । मान्छेले जीवनको अन्तिम घडीसम्म पनि अस्तित्वशील बनेर बाँच्ने प्रयास गर्दै जीवनलाई परहितमा लगाउन सके आनन्द प्राप्त हुन्छ भन्ने विचार यहाँ पाइन्छ । मृत्युअघिको समय मूल्यवान् हुन्छ र उक्त समयलाई सदुपयोग गर्नसके मानवजीवन आफैँ सार्थक बन्न पुग्दछ भन्ने चार्वाक्को दार्शनिक चिन्तनसँगै केही गर्छु भन्ने अठोट लिने मान्छे आत्मविश्वासी हुने र जन्म-मृत्युलाई पनि सहज रूपमा ग्रहण गर्दै अघि बढ्न सक्छ भन्ने विचार यहाँ पाइन्छ । समस्याबिच पनि उपाय खोजी आफूलाई चेतनशील, कर्तव्यशील तुल्याउन सके मान्छेले पश्चात्तापमा बाँच्नु पर्दैन अनि हाँसीहाँसी मृत्युवरण गर्न सक्छ भन्ने नाटककारको विचार

यहाँ आएको छ । मृत्युको मुखमा परेपछि केही गर्न नसकेको मानिसले त्यो समयमा जुध्ने, सङ्घर्ष गर्ने कुनै विषय पनि पाउँदैन । तसर्थ यस्तो समय आउनुअघि नै आफूलाई सक्रिय गराएर सत्कर्म गरर प्राप्त मृत्युमात्र सार्थक र आनन्ददायक बन्दछ भन्ने दार्शनिक सन्देश नाटकले दिएको छ ।

नाटकीय विचारमा बौद्ध माध्यमिक शून्यवादी दर्शनको प्रभाव महत्त्वपूर्ण बनेर आएको छ । मृत्युबारेका मानवीय चिन्तनमा नाटककार स्पष्ट रहेका छन् । जन्म र मृत्यु प्राकृतिक विषय हुँदाहुँदै पनि मानिसमा देखापरेको भ्रमलाई चिर्दै नाटककार शून्यवादी चिन्तन प्रस्तुत गर्न पुग्दछन् । मृत्यु मानवजीवनको मात्र होइन समग्र विषयको अन्त्य हो । जीवन रहुँन्जेल सबै कुरा ठीकठाक हुन्छ तर मरेपछि सबै शून्य, रित्तो बन्न पुग्दछ । मृत्यु शून्यता हो; निरर्थकता हो भन्ने मान्यता विक्रमको पाइन्छ । नाटककार मृत्यु भौतिक शरीर र आत्मा दुवैको समाप्ति हो भन्दै मृत्युको मुखमा परेपछि मान्छेले जीवन अर्थहीन ठान्दछ अनि जताततै शून्य तथा अन्धकार देख्दछ भन्न पुग्दछन् । शून्यवादी दर्शनले पनि मान्छे मृत्युजन्य वस्तुको अनुभव गर्दछ तर त्यसको तात्त्विक रूप बुझ्न सक्दैन भन्दै मानवीय बुद्धिले यस्ता विषयको अर्थ नबुझ्ने हुनाले शून्यत्वको महसुस गरेको मान्यता राख्दछ । नाटकमा विक्रम यही अवस्थामा पुगेको छ । मृत्युको मुखमा पुगेको यो पात्र मृत्युबारेको रहस्य बुझ्न खोज्छ, अस्तित्ववरण गर्न चाहन्छ तर जताततै निराशा मात्र फेला पारेपछि मृत्यु केवल शून्य, अझ महाशून्य रहेछ भन्ने निष्कर्ष निकाल्दछ । शून्यवादी दर्शन हरेक वस्तुको अस्तित्वशीलता अर्को कुनै वस्तुमा अन्तर्निहित रहेको स्वीकार्दछ । नाटकमा विक्रम बाँचून्जेल आफूमा भर परेँ अब मृत्युको अवस्थामा अर्काको भर गर्नुपर्‍यो भन्दछ । जेमा विश्वास थिएन त्यसैमा भर गर्नुपर्दा यो पात्र निराश बनी मृत्यु केवल शून्य र निरर्थक रहेछ भन्ने निचोडमा पुगेको देखिन्छ । जसरी शून्यको कुनै अर्थ हुँदैन त्यसरी नै मृत्युको पनि कुनै अर्थ हुँदैन भन्ने दार्शनिक मान्यताको प्रस्तुतिबाट नाटककारले समाजमा देखिएको मृत्युबारेको आशङ्कालाई बाहिर ल्याउन चाहेको देखिन्छ । वास्तवमै मानवजीवनको महत्त्व र अस्तित्व वर्तमानमा छ र मरेपछि ऊ पूर्णरूपमा समाप्त हुनपुग्दछ, शून्य बन्दछ भन्ने सत्यतालाई नाटकले प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । योसँगै जीवन र जगत्मा रहेका जन्म र मृत्युजस्ता विषयलाई पौरस्त्य दर्शनसँग सन्दर्भित तुल्याई आम मानवसमक्ष सम्प्रेषण गर्नु नै प्रस्तुत नाटकको मुख्य उद्देश्य वा विचार हो भन्ने देखिन्छ ।

५ निष्कर्ष र उपलब्धि

'कोसँग जुधौँ' सार्थक जीवनको पक्षमा उभिएको महत्त्वपूर्ण लघुनाटक हो । नाटकमा मृत्यु प्राकृतिक विषय भएकाले यसप्रति कुनै शंसय नराखी जीवन छँदै अर्थपूर्ण कर्म गर्न सक्नुपर्छ भन्ने मुख्य कथ्य रहेको पाइन्छ । मराइको तरिका फरक भए पनि सबैले एकदिन मृत्युको सामना गर्नुपर्छ भन्दै बरु प्राप्त जीवनलाई सत्कर्ममा लगाउन सके मरपछि अमर बन्न सकिने कथ्यवस्तु यहाँ देखिन्छ । नाटककारले जीवनभरि तेरो, मेरो र धनसम्पत्तिको जोहोमा लागेको मानवलाई मृत्युको मुखमा पुऱ्याएर उभित्रको मनोभावनाको पर्यवेक्षण गर्ने प्रयास गरेका छन् । कथावस्तु, पात्रसँगै वैचारिक पक्षमा पनि प्रभावकारी देखिएको नाटकले दिन खोजेको सन्देश दार्शनिक देखिन्छ । नाटकमा विक्रम मुख्य चरित्र बनेर उपस्थित भएको छ भने उसका मनोभावनाबाट नै नाटकले जीवन पाएको देखिन्छ । ब्रेन ट्युमरबाट पीडित विक्रम मृत्युको मुखमा पुग्नेजस्तो कहालीलाग्दो परिवेश नाटकमा पाइन्छ । एउटा अस्पतालको बेडको सेरोफेरोमा सीमित नाटकीय परिवेशका माध्यमबाट म मर्छु भन्ने सूचना पाएको मानवीय चेतनामा उत्पन्न त्रास र आसको दोधारलाई यहाँ देखाइएको छ । मान्छे मृत्युको सामना गर्दा आत्तिन्छ, निराश बन्दछ तर नाटकमा विक्रम मृत्यु सत्य भएकाले नआत्तिन आग्रह गर्दछ । म मर्दा कोही नआत्तिऊन् बरु हाँसेर विदा गरून् भन्ने आदर्श चिन्तन विक्रममा पाइन्छ । मानवजीवनको सबैभन्दा डरको विषय बनेको मृत्युसम्बन्धी सकारात्मक चिन्तनको विकास गर्ने प्रयास नाटकमा पाइन्छ । मृत्यु भयको विषय नभई प्राकृतिक विषय भएको र यसलाई प्रारब्ध कर्मको फल मानेर सहज रूपमा लिन सक्नुपर्छ भन्ने सन्देश नाटकले दिएको छ । मर्ने भएँ भनी चिन्ता गर्नुभन्दा यो सबैलाई पर्ने कुरा हो भन्ठानी बाँकी जीवनलाई अस्तित्वशील तुल्याउनु पर्छ र सत्कर्म गरेर मर्न पाउनु आनन्द प्राप्त गर्नु पनि हो भन्ने आशय यहाँ पाइन्छ । मृत्युको मुखमा परेपछि केही गर्न खोज्नु र अस्तित्व कायम गर्ने प्रयास गर्नु असम्भव विषय भएका कारण जीवन छँदै यस्ता कुरा गर्न सक्नुपर्ने भाव नाटकमा पाइन्छ । मृत्यु भौतिक शरीरसँगै आत्माको पनि अन्त्य हो, एउटा शून्यता हो किनभने मरेपछि मान्छेले केही गर्न सक्दैन । स्वर्ग, नर्क मिथ्या कल्पनामात्र भएका र मृत्यु शून्यको अवस्था भएकाले प्राप्त जीवनमा नै स्वर्ग निर्माण गर्न व्यक्ति स्वयम् लाग्नुपर्छ अनि यसो भएमा मृत्यु पनि सार्थक बन्छ भन्ने विचार नाटकीय उद्देश्य बनेर आएको छ ।

समग्रमा प्रस्तुत नाटकमा पौरस्त्य दर्शन प्रभावको विविध रूप पाउन सकिन्छ । मृत्यु तथा कर्मविषयक नाटकीय विचार पौरस्त्य गीता, मीमांसा र चार्वाक् दर्शनबाट प्रभावित देखिन्छ भने मृत्यु शून्यको अवस्था हो, शरीरसँगै आत्माको पनि अन्त्य हुन्छ तथा आज प्राप्त जीवन नै यथार्थ हो, मरेपछिका स्वर्ग, नर्क सबै मिथ्या कल्पनामात्र हुन् भन्ने नाटकीय विचार पौरस्त्य अवैदिक बौद्ध माध्यमिक शून्यवादी दर्शनबाट प्रभावित देखिन्छ । नाटकमा मूलरूपमा बौद्ध माध्यमिक शून्यवादी दर्शनको प्रभाव रहेको पाइन्छ भने गीता, न्याय, मीमांसा र चार्वाक् दर्शनको वैचारिक प्रभावसमेत यहाँ पाउन सकिन्छ । तसर्थ दर्शनचेतनाका आधारमा 'कोसँग जुधौँ' एउटा उच्चस्तरको दार्शनिक नाटक बन्न पुगेको छ । यही नै यसको उपलब्धि हो ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

आचार्य, व्रतराज (२०६६). *आधुनिक नेपाली नाटक.* काठमाडौं : साझा प्रकाशन ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५६). *नाटकको अध्ययन.* काठमाडौं : साझा प्रकाशन ।

उपाध्याय, गोविन्दशरण (२०६६). *आर्यदर्शन परिचय.* काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

कुँवर, उत्तम (२०५०). *स्रष्टा र साहित्य.*चौ. संस्क.काठमाडौं : साझा प्रकाशन ।

खतिवडा, नित्यानन्द (२०६४). "विजय मल्लका प्रयोगशील नाट्यकृतिको विश्लेषण"(अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोध). त्रिभुवन विश्वविद्यालय. नेपाली केन्द्रीय विभाग. कीर्तिपुर ।

...............(२०७४). "विजय मल्लका नाट्यकृतिमा पौरस्त्य दर्शन" (अप्रकशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध). ने.सं.वि. अनुसन्धान केन्द्र. काठमाडौं ।

प्रधान, चैतन्यप्रकाश (२०४६). "एकाङ्कीकार विजय मल्ल" (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोध).त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली शिक्षण विभाग. कीर्तिपुर ।

......., ... (२०६६ सम्पा.). *विजय मल्ल स्मृतिग्रन्थ.* काठमाडौं : विजय मल्ल स्मृति समाज ।

पोखरेल, ठाकुरप्रसाद (२०६६). "मेरो सृजन प्रक्रिया र मेरो अनुभूतिभित्र विजय मल्ल". *विजयमल्ल स्मारिका.* काठमाडौं : विजय मल्ल स्मृति समाज ।

मल्ल, विजय (२०५८). *पत्थरको कथा.* ते.संस्क. काठमाडौं : साझा प्रकाशन ।

*

फलितज्योतिषशास्त्रे कुष्ठरोगस्य निरूपणम्

निरोज-आचार्यः
फलितज्योतिषाचार्यः
वारादसी-८, डाागीबारी

लेखसारः

ज्योतिः शास्त्रस्योत्पत्तिर्मूलतो ब्रह्मण एवाभूदिति प्राप्यते । ब्रह्मा सृष्टिसञ्चालनाय यज्ञकर्मादि सम्पादनाय च मुखेभ्योश्चत्वारो वेदाः प्रोवाच । पुनश्च यज्ञाः कालाश्रितास्तस्मात् कारणात् ब्रह्मा कालबोधकं ज्योतिषशास्त्रं विनिर्माय नारदाय प्रोवाच । शास्त्रस्यास्य महत्वमङ्गीकृत्य जगति प्रवर्तितं नारदम् । ब्रह्मा नारदाय तथैव सोमः शौनकायः एवमेव क्रमेणाष्टादश मुनयश्च स्वस्वशिष्येभ्यः प्रोक्तवन्तः । वेदो हि ज्योतिषशास्त्रस्य मूलोत्पत्तिस्थानं विद्यते । वेदस्य हि सन्ति षडङ्गानि शिक्षा–कल्पः–व्याकरणं–छन्दः–ज्योतिषं–निरुक्तञ्च । एतेषु यथाशरीरे सर्वाङ्गेषु नेत्रस्य प्राधान्यत्वं तथैव वेदस्य षडङ्गेष्वपि ज्योतिषं नेत्रवत् प्रधानं विद्यते ।

वेदे सूर्यादीनां ग्रहाणाम्, सप्तविंशति नक्षत्राणाम्, तिथीनाम्, वाराणाञ्च सम्यक् विवेचना प्राप्यते । 'हिरण्ययेन सविता रथेन देवो याति भुवनानि पश्यन्' । चतुर्वेदेभ्यो ज्योतिर्विषयकाणां मतानामेकीकृत्य लगधाचार्यः वेदाङ्गज्योतिषं नाम शास्त्रं रचयामास । अतः वेदाङ्गज्योतिषस्य पश्चात् ज्योतिषशास्त्रस्य गणितविषयकाणां, संहिताविषयकाणां, फलितविषयकाणाञ्च पृथक्–पृथक् ग्रन्थानां समुत्पत्तिर्जाता । ज्योतिषशास्त्रस्य सिद्धान्तः संहिता होरा इति त्रयः स्कन्धाः भवन्ति । ज्योतिषविषयकाः संहिताशास्त्रं तथा होराशास्त्रं फलादेशसम्बद्धें विद्येते ।

रोगशब्दः रुज् धातोः घञ् प्रत्ययेन निष्पद्यते । रोगस्य शाब्दिकार्थः दुःखमेव । अस्याधारे कुष्ठरोगोऽयं फलितविषयमस्ति । अस्याधारे कुष्ठरोगस्यार्थः शरीरे त्वचासम्बन्धिविकारं भवति । ज्योतिषशास्त्रे सौरपरिवारान्तर्गतानां सूर्यादि ग्रहाणामध्ययनं क्रियते । कुष्ठस्य प्रसङ्गे तु ग्रहयोगकारणेन कुष्ठरोगं भवति ।लग्नेशः, भौमः, बुधः, चन्द्रमा, राहु, शनि एते ग्रहाः एकत्र तिष्ठन्ति तदाहि कुष्ठरोगो भवति । कुष्ठरोगमपि रक्तकृष्णश्वेतनीलं वर्णात्मकं भवति । जातकानां कर्मफलवशेन शरीरे रोग उत्पद्यते । रोगस्तु घातकजीवाणु सङ्क्रमणेन शरीरं शातयति । तत्र ग्रहास्तु प्रेरकाः अव्यक्तकारणभूताः एव सन्ति । रोगे उत्पतिते

सति प्रथमं चिकित्सिकैः उपचारः कार्यः भवति । तदनन्तनरम् मनोशान्तये ग्रहादीनां यथाशक्ति शान्तिविधिश्च कुर्यात् । एतेन मानवजीवनं रोगरहितं सुखसन्तोषसमन्वितं भविष्यति । आयुर्वेदे निरोगस्य रोगस्य च कारणं मानव : एव । नैरुज्याय सर्वप्रथमतः सदाचारः परमावश्यकः भवति । वयं जन्मपत्रिकायाः अध्ययनं कृत्वा रोगस्य लक्षणानि ज्ञात्वा समय एव औषधीं कूर्मः तर्हि रोगजन्यकष्टात् किञ्चत् शान्त्यनुभूति कर्तुं शक्नुमः ।

शब्दकुञ्जि : कुष्ठरोगः, कुण्डली, जन्मपत्रिका, जीवाणुः (Hansens) हान्सेन्स

१ विषयप्रवेशः

ज्योतिर्विषयात्मकं शास्त्रं ज्योतिषशास्त्रम् । ज्योतिंषी ग्रहनक्षत्राणि, तान्यधिकृत्य कृतं शास्त्रं वा ज्योतिषशास्त्रं इति कथ्यते । मनुजाः जन्मादेव मृत्युमपि नीत्वा आगच्छन्ति । अतः जायन्ते मृयन्ते इति सत्यम् । प्राणिनां यदन्यजन्मनि कर्माजितं शुभाशुभं इह जन्मनि प्राप्यन्ते । “यदुपचितमन्यजन्मनि शुभाशुभं तस्य कर्मणः पंक्तिम्” (लघुजातकम्.अ.१) जीवनयापनक्रमे मनुजान् विविधरोगाः जायन्ते । “शरीरं व्याधिमन्दिरम्” इति शास्त्रेषु वर्णनं प्राप्यते । भोगे रोगभयं वा । अस्माकं शरीरं भोगायतनं वर्तते । अर्थात् अस्माकं शरीरं भोगस्य कृते वर्तते । अतः यत्र भोगः भवति तत्र रोगस्तु अवश्यमेव भवति । यत्र भोगः तत्र रोगः । यत्र भोगः न भवति तत्र रोगमपि न भवति । रोगशब्दः रुज्धातोः घञ् प्रत्ययात् निष्पन्नं भवति । रोगशब्दस्यार्थः दुःखमेव । कुष्ठशब्दस्य प्रसङ्गे तु कुष्ठानां रोगः कुष्ठरोग इति । कुष्ठधातोः ठन् प्रत्ययात् ष्टुत्व विवक्षायां कुष्ठशब्दः निर्मियते । केचना क्त प्रत्ययाऽपि वदन्ति । अस्य शाब्दिकार्थः शरीरे त्वचासम्बन्धि रोगं भवति । अस्याधारे शरीरे त्वग् विकारसम्बन्धि यद्दुःखम् भवति तदेव कुष्ठरोग इति वक्तुं शक्यते ।

२ शोधसमस्या

आलेखोऽयं निम्नशोधसमस्यासु केन्द्रीकृतो विद्यते -

क. चिकित्साविज्ञानानुसारेण कुष्ठरोगस्य परिचयः कः ?

ख. ज्योतिषशास्त्रानुसारेण कुष्ठरोगस्य परिचयः प्रकाराः कारणानि कानि ?

ग. कुष्ठरोगिणां जन्मकुण्डल्यां प्राप्ता ग्रहस्थितिः कीदृशी ?

घ. ज्योतिषशास्त्रानुसारेण कुष्ठरोगनिवारणोपायः कः ?

३ शोधकार्यस्योद्देश्यम्

कुष्ठारोगस्य विषये समाजे अनेकाः भ्रान्तयः तथ्याश्च विलसन्ति । तान् निवार्य चिकित्साशास्त्रसम्मतं ज्योतिषशास्त्रसम्मतं मतोपस्थापनमस्यालेखस्य उद्देश्यमस्ति । अस्याध्ययनस्य उद्देश्यानि चात्र निर्धारितानि सन्ति :

क) चिकित्सिाविज्ञानानुसारेण कुष्ठरोगस्य परिचयः प्रदानम्

ख) ज्योतिषशास्त्रानुसारं कुष्ठरोगस्य परिचयप्रकारकारणानां निरूपणम्,

ग) कुष्ठरोगिणां जन्मपत्रिकायाः सम्परीक्षणम्

घ) ज्योतिषशास्त्रानुसारेण कुष्ठरोगनिवारणोपायः प्रकाशनम् ।

४ अध्ययनस्य सीमाङ्कनम्

कुष्ठारोगस्य विषये समाजे अनेकाः भ्रान्तयः तथ्याश्च विलसन्ति । नेपाले बहवः जनाः कुष्ठरोगेण ग्रस्ताः मिलन्ति । जनसमुदाये ज्योतिषशास्त्र-सम्बद्धः कुष्ठरोगसम्बद्धविषयप्रकाशनमेवास्यालेखस्य सीमा विद्यते ।

५ अध्ययनविधिः

पुस्तकालयः अध्ययनस्य मूलभण्डारः विद्यते । तत्र अध्ययनाय अनेकानि पुस्तकानि पत्रपत्रकादीति मिलन्ति । तस्मादत्रापि लेखनसाफल्याय पुस्तकालयीयो विधिरवलम्ब्यते । कुष्ठरोगिणां कुण्डली अन्वेषणे विश्लेषणे च प्रयोगात्मकः विधिश्चाङ्गीक्रियते ।

६ आधुनिकचिकित्साविज्ञानानुसारेण कुष्ठरोगः

आधुनिकचिकित्साविज्ञानानुसारेण कुष्ठरोगेण दीर्घकालात् मनुजाः प्रभाविताः सन्ति । पाश्चात्ये कुष्ठरोगस्य समानार्थिशब्दः आङ्लभाषायां (leprosy) लेप्रोसि वा (Hansens Disease) H.D भवति । हान्सेन्सशब्दः चिकित्सकः गेरहार्डआरमोरहान्सेन्सस्य (Gerhard armauer hansens) नामाधारे स्थापितं दृश्यते । कुष्ठरोग (Leprosy Hansens) माइक्रोबेक्टेरियम् लेप्री (Mycobacterium Leprae) एवं (Mycobacterium Lepromatosis) माइक्रोबेक्टेरियम् लेप्रोमेटासिस जीवाणुद्वयस्य कारणेन लगति । कुष्ठरोगः मुख्यतः श्वसन एवं स्नायोः सम्बन्धि विकारमस्ति । कुष्ठरोगः रक्तविकारेण त्वचायां दृश्यते । अतः अस्य रोगस्य त्वचाविकारं बाह्यसंकेतं वर्तते । कुष्ठरोगस्य कारणेन त्वचायां उष्णशैत्यस्य च अनुभूतिं न भवति । अस्य प्रथमलक्षणं एतदेव । द्वितीयलक्षणं शरीरे मांसवृद्धिः वर्तते । कुष्ठरोगेण त्वचा गलित्वा पतति । अतः विकलाङ्गता अस्यारं लक्षणं वर्तते । DNA परीक्षणं कृत्वा अस्य समाधान साधितुं शक्यते । (A Book on Aathophysiology)

आधुनिकचिकित्साविज्ञाने जीवाणोराधारे कुष्ठरोगस्य प्रकारद्वयं दृश्यते । मल्टिबेसिलरी पौसिबेसिलरीश्च । शरीरस्य कान्तिलोपः, उष्णशैत्यानुभूत्याध्ययनम्, विन्दु निरीक्षणेन अस्योपचारं क्रियते । कुष्ठरोगः स्वासप्रस्वासमाध्यमेन, जिंभ्रणस्य माध्यमेन, स्वेदस्य माध्यमेन च सरति इति केचना वदन्ति । (World Health Organization, jan2014)

कुष्ठरोगसङ्क्रमणपश्चात् पञ्चवर्षात् विंशतिवर्षपर्यन्तं संक्रमणस्य लक्षणं दृश्यते । कुष्ठरोगे शिथिलस्नायुः, श्वासप्रश्वासे व्यवधानः, त्वग्विकारः, दृष्टिदोषः, उष्णशैत्यस्य च नैवानुभूति, रोगप्रतिरोधक्षमता न्यूनं भवति । कुष्ठरोगः प्राचीनकालादेव प्रचलितो दृश्यते । सन् २०१२ विश्वे कुष्ठरोगिणां संख्या नवाशिति सहस्राधिकं एकलक्षं दृश्यते । सन् २०१५ कुष्ठरोगदिवसस्य प्रतिवेदनानुसारेण कुष्ठरोगिणां संख्या सप्तसप्तति सहस्राधिकं एकलक्षं दृश्यते । समग्ररूपेण कुष्ठरोगार्थं आधुनिकचिकित्साशास्त्रे (Allopathic) लेप्रोसि हान्सेन्स शब्दस्य प्रयोगं दृश्यते, परन्तु तस्य प्राचिनशब्दः Skin Disease अर्थात् चर्मरोगमेव ।

आयुर्वेदे सुखदुःखस्य कारकः व्यक्तिरेव । तस्मादेव जनाः श्रेयस्करं मार्गं मानवाः अवलम्बयन्ति । यथा –

आत्मानमेव मन्येत कर्तारं सुखदुःखयोः ।

(आरोग्याङ्क२०७५अ.१.श्लो.१)

सात्त्विकभोजनग्रहणम्, भावशुद्धीकरणम्, समयसमये व्रतोपवासौ, जपहोमः, विश्रामः, व्यायामः, प्रातः समयेन जागरणम् एते प्रतिदिनं मानवाय परमावश्यकं भवति । त्वचा विकृतसम्बन्धिनो दद्रु, कण्डु, श्वित्र एवं धातुविकृति, उदुम्बरविकृतिश्च कुष्ठरोगं मन्यते । आयुर्वेदे कुष्ठरोगस्य प्रकारद्वयं दृश्यते । क्षुद्रकुष्ठः महाकुष्ठश्च । क्षुद्रकुष्ठः संक्रामकः भवति चेत् महाकुष्ठस्तु असंक्रामकः भवति । तद्यथा सुश्रुतवचनं -

कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च ।
औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरानरम् ॥ (सुश्रुतम् अ.७.श्लो.८)

सदाचारः पाल्यते चेत् श्वेतकुष्ठरोगः नसंक्रमति । कुष्ठरोगः विरोध्यन्नपानेन, दुराचारेण, छर्दिवेगेन, मलमूत्रादि स्थगनेन, अधिकाहारग्रहणेन, श्रमाभावेन, बुभूक्षया, अधिकशीतजलपानेन, वमनविरेचनादिकारणेन, नूतनान्नग्रहणेन, अधिकमत्स्यदधिभक्तान्नग्रहणेन, पिष्टान्नाधिकग्रहणेन, अधिक दुग्धशर्करापानेन, भोजनपाचने व्यवधानेन, दिने शयनेन, गुरुविप्रस्य निन्दया लगति इति प्राप्यते ।

७.फलितज्योतिषशास्त्रानुसारेण कुण्ठरोगः

फलितज्योतिषशास्त्रे ग्रहप्रदकुष्ठरोगस्य वर्णनं विद्यते । श्वेतकुष्ठरोगः, रक्तकुष्ठरोगः, कृष्णकुष्ठरोगः, नीलकुष्ठरोगश्चेति । कुष्ठरोगः ग्रहस्य स्थित्यनुसारेणाऽपि भवति । रोगोऽयं जातकस्य जीवनं प्रभावयति । याः अशुभदशाः जीवने दृश्यन्ते ताः रोगोत्पत्ति कारकाः । कुष्ठरोगः मानवानां जीवने, सामाजिकप्रतिष्ठायां, दाम्पत्यजीवने व्यवहारेषु च दुष्प्रभावं ददाति ।

ज्योतिषशास्त्रे सौरपरिवारान्तर्गतानां सूर्यादि ग्रहाणामध्ययनं क्रियते । कुष्ठस्य प्रसङ्गे तु ग्रहयोगकारणेन कुष्ठरोगं भवति । फलितज्योतिषशास्त्रे जातकस्य जन्मकुण्डल्याधारे सूर्यादि ग्रहाः गर्भादेव चेतनादयो स्वामिनो भवन्ति । उक्तञ्च जातकपारिजातेः– कललघनाङ्कुरास्थि............................।

अस्याधारे कस्मिन् अङ्गे क्षीणः पापः हीनबली ग्रहोऽस्ति,तस्य कारणेन कस्मिन् अङ्ग क्षीणं भवति,तस्य कारणेन कः रोगः भवति इत्यादि ज्ञातुं शक्यते । कुष्ठरोगः चर्मसम्बन्धि रोगमस्ति । त्वचाया स्वामी चन्द्रमा अस्ति । केचना शुक्र एवं बुधोऽपि मन्यन्ते । अतः सामान्यतया बुधचन्द्रशुक्राधारे कुष्ठरोगस्य विश्लेषणं भवति । एषः रोगः जीवने दुष्प्रभावं ददाति इति विद्वभिरुक्तम् । “शरीरमाद्यं खलुधर्म साधनम्” इत्युक्ति अनुसारेण धर्मः अर्थः कामः मौक्षमिति पुरुषार्थचतुष्टयसाधनहेतोः सर्वतोभावेन स्वस्थ्यशरीरः भवितुं परमावश्यकम् । मानवशरीरे बहवरोगाः उत्पत्यस्यन्ते । परन्तु तेषां निदानमपि समिचीनतया कर्तुं शक्यते । मुनिवरस्य पराशरस्य मतेः–

लग्नेशः, भौमः, बुधः, चन्द्रः, राहु, शनि एते ग्रहाः एकत्र तिष्ठन्ति तदाहि कुष्ठरोगं भवति । लग्नेशं विना लग्ने चन्द्रेण सह राहुग्रहः तिष्ठति तदा श्वेतकुष्ठं वदेत् इति प्राप्यते । प्रमाणं यथाः–

लग्नाधिपौ कुजबुधौ चन्द्रेण सहितौ यदि ।
राहुणा शनिना सार्धं कुष्ठं तत्र विनिर्दिशेत्
लग्नाधिपं विना लग्ने स्थितश्चेत्तमशा शशी । श्वेतकुष्ठम्

(फलितदर्पण.अ.५.श्लो.११)

लग्नेशग्रहं वर्जयित्वा अन्येषु ग्रहेषु विलग्नसहितेषु स्थितेषु जातकाय कुष्ठं वदेत् इति । अवनिजे लग्नगते श्वेतकुष्ठम् । प्रमाणं यथाः–

हित्वा लग्नपतिं विलग्नसहितेष्वन्येषु कुष्ठं वदेत्
सितं भूमिजे (सटिकजातकपारिजात.श्लो.८४)

ज्योतिशास्त्रसंग्रहः नामकग्रन्थे बालकस्य जन्मसमये लग्नस्वामी अष्टमभावे पापग्रहेण सह तिष्ठति, पापग्रहाः तत्र पश्यन्ति वा श्वेतकुष्ठरोगं भवति इति प्राप्यते । जातकस्य जन्मकुण्डल्याः लग्नस्थानात् शरीरं विचार्यते । अर्थात् शरीरसम्बन्धि सुखस्याध्ययनं लग्नात् भवति । अष्टमभावः क्षीणभावमस्ति । अतः अष्टमात् रोगव्याधादि विचार्यते । यदि शरीरे सुखकारकग्रहः क्षीणभावे तिष्ठति तर्हि शरीरसम्बन्धिसुखं न भवति इति सत्यम् । पापग्रहाऽपि तत्र अवलोकयन्ति तदा तु प्रज्वलित अग्न्यां घृतस्थापनं सदृशं भवति । प्रमाणं यथाः–

लग्नाधीशे धनस्थे प्रसुतौ क्रूरैः खेटैः संयुते वीक्षिते वा
पुंसां काये मन्दता दद्रुकण्डू पीडा वा स्यात्छेतकुष्टः शरीरे ॥

(ज्योतिषशास्त्रसंग्रह.अ.८)

लग्नस्य स्वामी बुधः भौमचन्द्रराहुभिः सह कस्मिन् अपि भावे तिष्ठति तदा श्वेतकुष्ठरोगं भवति इति वृहद्योगरत्नाकरे प्राप्यते । प्रमाणं यथाः–

लग्नाधीशेन्दुपुत्रौ क्षितितनयनिशानायकौ क्वापि संस्थौ
युक्तौ स्वर्भानुना वा भवति हि मनुजः केतुना श्वेतकुष्टी ।

(बृहद्योगरत्नाकर.पृ.९८)

८ ग्रहकृत् श्वेतकुष्ठरोगः प्रकाराः

८.१ चन्द्रकृत् श्वेतकुष्ठरोगः

केचिदाचार्याः कुष्ठरोगस्य अन्वेषणक्रमे सूक्ष्मान्वेषणं कुर्वन्ति । अत्राऽपि ग्रहजन्य श्वेतकुष्ठरोगस्य चर्चा सन्दर्भे फलदीपिकाचार्यस्य मतं स्वीकृयते । चन्द्रमा श्वेतवस्तूनां स्वामिनो भवति । कुष्ठस्य प्रसङ्गे तु श्वेतकुष्ठकारको भवति । यथाः–

मस्तकव्यसनमक्षिपीडनं कुष्ठदद्रु बहुकण्ठपीडनम्
प्राणसंशययुतिर्नृणां भवेज्ज्ञायुषं व्रजति शीतदीधितौ

८.२ राहुकृत् श्वेतकुष्ठरोगः

राहोरुत्पत्तिर्वर्णनं वृहत्संहितायां राहुचाराध्याये प्राप्यते । भगवता विष्णुना सुदर्शनचक्रेण अमृत पिवन् राक्षसस्य शरीरस्य भागद्वयं कृतम् । तस्य शरीरस्य पूर्वार्धं राहुरपरार्धं केतुरभवत् इति तत्र प्राप्यते ।

भाष्कराचार्यस्य वचने सूर्यादिग्रहाः स्वकक्षाक्रमे भ्रमन्ति । परन्तु परस्परे सानिध्यवशात् छायोत्पत्तिर्भवति तदेव राहु एवं केतुश्च इति ।

पुराणादिप्रसङ्गेऽपि राहुः पीडाकाराकों दृश्यते । अर्थात् राहु शब्देन तमोन्धकारं बोधयति । कुण्डल्यां अन्धकारशब्दस्यार्थः दुष्प्रभावं जनयति । रोगस्य प्रश्ने श्वेतकुष्ठकारकमेव । प्रमाणं यथाः–

नीलद्युतिः दीर्घतनुः कुवर्णः पापी सभापण्डितः ।
असत्यवादी कपटि च राहुः कुष्ठी परान् निन्दति बुद्धिहीनः ।

(चमत्कारचिन्तामणि.अ.२)

८.३ केतुकृत् श्वेतकुष्ठरोगः

केतुग्रहोपि छाया कारकमेव । अमृतपानेन अजरामरत्वं भूत्वा सृष्टिसञ्चालनार्थं अद्यपर्यन्तं केतोः योगदानं प्रददाति । राहुकेतुग्रहद्वयं दुःखस्य कारकम् । जीवने दुःखमपि आवश्यकम् । सदैव सुखं भवति,कोऽपि समस्या नआगच्छति, मानवाः सदैव इष्टफलं प्राप्नुवन्ति तदा पशुसदृश जीवनं भवति । सुखस्यानुभूति हेतोरपि दुःखमावश्यकम् । रोगस्य विषये केतु श्वेतकुष्ठकारको भवति । प्रमाणं यथाः–

स्वर्भानुना वा भवति हि मनुजः केतुना श्वेतकुष्ठी ।

(जातकलङ्कारः योगाऽध्यायः श्लो.६)

९.शनिकृत् कृष्णकुष्ठरोगः

पापकर्मणा रोगोत्पत्तिर्भवति । पापेन दरिद्रता दुःख,शोकश्च । धर्मेण आचारेण हीना मनुजाः रोगव्याधिं प्राप्नुवन्ति । एतत् सत्यवचनमस्ति । पापशब्देन लाक्षणिके कर्मं बोधयति । परजनपीडादायककर्म अपि पापमेव । अतः वेदेऽपि सत्यं वदः, धर्मं चरः, स्वाध्यायान् मा प्रमदः स्वाध्यायोधितप्य इति । रोगोत्पत्तिर्विषये अजीर्णे भोजनं विषम् (आयुर्वेद.अ.९.म.१९) अर्थात् अधिक भोजनमपि पापं भवति । सर्वं नखादति, स्थाल्यां त्यजति वा शरीराय यद् आवश्यकं तदाधिकं खादति चेत् रोगं आगच्छति । अतः पुण्यपराणामाश्रयलोक इति स्पष्टम् । स्पष्टार्थं यथाः–पापेन जायते व्याधिः पापेन जायते जरा

पापेन जायते दैन्यं दुःखं शोको भयङ्करः ।(ब्रह्मखण्डः अ.१६.श्लो.५१)

फलितज्योतिषशास्त्रे भौमः सूर्यशनिना युतश्चेत् तदा कृष्णकुष्ठरोगं भवति । प्रमाणं यथाः– आदित्यो भौमयुक्तस्तदनु शनियुतो रक्तकृष्णाख्यकुष्ठी । (जातकालङ्कारःअ.३.श्लो.६)

शनिग्रहः राहुणा सह लग्ने भवेत् परन्तु लग्नेश रहिते इति प्राप्यते । प्रमाणं यथाः– कृष्णकुष्ठं च शनिना सह । (फलितदर्पणःअ.४.श्लो.१५)

शनिग्रहस्य स्वरूपकथने तमोग्रह इति प्राप्यते । तमशब्दस्यार्थः अन्धकारमेव । राहुग्रहस्य स्वरूपकथनेप्रसङ्गे तु राहु छायाकारक इति प्राप्यते । छायाशब्दस्यार्थोपि तमोन्धकारं बोधयति । कुष्ठः रोगवाचकशब्दोऽस्ति । तथैव कृष्णशब्देन अन्धकारं ज्ञायते । अतएवः कृष्णरोगस्यार्थः त्वचासम्बन्धिविकारः तस्याकृति कृष्णवर्णात्मकं भवति । अपरदृष्टिकोणेन शनि राहुणा सह लग्नं भवेत् लग्नेशं न । लग्नदुर्वलः, अन्धकारकग्रहौ लग्नौ स्तः । तत्र शुभग्रहस्य दृष्टियुति च न । अस्यार्थः दुर्वललग्ने पापग्रहद्वयं तिष्ठति तदाहि कृष्णकुष्ठरोगं सम्भवति । लग्नात् जातकस्य शरीरं जनयति । यथाः–लग्ने नूनं चिन्तयेत् देहभावम् । अस्याधारेण जातकस्य शरीरस्याऽपि उपरिभागे कृष्णकुष्ठरोगं भवतीति स्पष्टम् ।

१० शनिग्रहकृत् नीलकुष्ठरोगः

कुष्ठस्य विशेषणरूपेण अत्र नीलशब्दस्य प्रयोगं दृश्यते । किदृशः कुष्ठरोगः ? नीलवर्णात्मक इति । लक्षणानुसारेण शनिना नीलकुष्ठं भवति इति प्राप्यते । शनिग्रहः वातात्मको भवति । शनेवर्णं कृष्णमस्तीति जातकग्रन्थे वर्णितमस्ति । नीलकृष्णयोर्मध्ये किञ्चित् समानता दृश्यते । अतः नीलवर्णस्यापि स्वामी शनिरेव भवति । लग्नपतिं वर्जयित्वा भानुसुतः लग्ने निवसति तदा नीलकुष्ठरोगं भवति । तथा चोक्तम् -

हित्वा लग्नपतिं विलग्नसहितेष्वन्येषु कुष्ठं वदेत् ।

नीलं भानुसुते....(जातकपारिजातम् अ.४.श्लो.८४)

जीवनं मृत्युञ्च अस्माकं वशे नास्ति । किदृशं जीवनं वयं इष्टामः ? जीवनयापनं किदृशं ? सुखमानन्ददायकं जीवनं कथ. भवति ? इति सर्वे मानवाः चिन्तयन्ति । जीवनशब्दः जीव् प्राणधारणे धातोः तथा मृत्युशब्द मृण् प्राणत्यागे धातोः निष्पन्नो भवति । ये जनाः सुखमानन्ददायकं जीवनं इच्छन्ति तेषां कृते तु स्वस्थ्यशरीरंमावश्यकम् । उक्तञ्च यत्- शरीरमात्रं खलु धर्मसाधनम् ।

११ रक्तकुष्ठरोगः

भौमशनिसूर्यग्रहाः एकत्रस्थाने भवेत् । एवंविधे सति जातकः रक्तकुष्ठरोगेण पीडितो भवति । प्रमाणं यथाः–

आदित्यो भौमयुक्तस्तदनु शनियुतो रक्तकृष्णाख्यकुष्ठी ।

(जातकालङ्कार.अ.३.श्लो.६)

जातकस्य जन्मकुण्डल्यां अष्टमभावे वृहस्पति एवं भौमः, षष्ठभावे शनि एवं बुधः तिष्ठति । तत्रैव पापग्रहस्य दृष्टि लग्ने भवति तदा रक्तकुष्ठरोगं भवति । ज्योतिषशास्त्रे अष्टमभावे ग्रहः न तिष्ठेत् इति प्राप्यते । परन्तु लक्षणानुसारेण

अत्र द्वौ ग्रहौ अष्टमौ स्तः । षष्ठस्थानेऽपि द्वौ ग्रहौ स्तः । लग्नात् शरीरं विचार्यते । परन्तु पापग्रहस्य दृष्टि अत्र अस्ति । अर्थात् शरीरे रोगं दृश्यते । अष्टमात् जातकस्य मृत्यु, कष्टः, रोगादि विचार्यते । अष्टमे द्वौ ग्रहौ स्तः । मृत्युमपि सुनिश्चितमस्ति । तत्रैव त्वचायाः स्वामी बुधः स्वमित्रेण शनिना सह षष्ठभावे स्थितोस्ति । विद्वद्जनाः वदन्ति पापेन सह स्थित बुधः पापमेव । अतः षष्ठभावे स्थित्वा बुधः कुष्ठरोगस्योत्पत्तिरेव करोति । प्रमाणं यथाः–

जीवभौमौ तु मृत्युस्थौ शनिसौम्यौ रिपुस्थितौ

पश्यन्ति लग्नक्रूराश्च रक्तकुष्ठी तु मानवः । (होरारत्म् :अ.९)

सूर्येण युक्त षष्ठेशः लग्ने निवसति तदाऽपि जातकं रक्तकुष्ठं भवति । यथाः–

सूर्यषष्ठेशावङ्गे रक्तकुष्ठी । (जातकतत्वम् अ.७)

होरारत्नस्य नवमाऽध्याये मीने, वृश्चिके, कर्कटे क्रमेण शनैश्चरः, शुक्रः, भौमचन्द्रमसौ तिष्ठन्ति तदा रक्तकुष्ठरोगं भवति इति प्राप्यते ।

प्रमाणं यथाः–मीनालीकर्कटसंस्थाः शनि–शुक्र–कुजेन्दवो रुधिरकुष्ठी ।

१२ भौमग्रहकृत् रक्तकुष्ठरोगः

भौमग्रहः रक्तावर्णात्मकोऽस्ति । पराक्रमस्य स्वामी अस्ति । रुधिरस्वामी भवति । राहुणा सह भौमः लग्ने तिष्ठति तथा लग्नेशः तत्र न भवति तदाहि रक्तकुष्ठरोगं सम्भवति । अर्थात् भौमः राहुणा पीडितो भूत्वा लग्ने तिष्ठेत् तदा शरीरविकारं स्पष्टं दृश्यते । रक्तविकारमपि दृश्यते । अतः रुधिरविकारेण त्वचाविकारः, त्वचाविकारेण कुष्ठरोगमिति । प्रमाणं यथा–कुजेन रक्तकुष्ठं स्यात्तत्तदेवं विचारयेत् । (फलितदर्पणः, अ.४.श्लो.१)

१३ कतिपयकुष्ठरोगिणां जन्मकृण्डलीषु कुष्ठरोगजन्ययोगाध्ययनम्

जातकग्रन्थेषु प्रतिपादितानां कुष्ठरोग सम्बद्ध योगानामाधारे प्रतिनिधिरूपेण निम्नलिखितानां जन्माङ्गचक्रभूतानां जातकानां कुण्डलीषु कुष्ठरोगलक्षण विचार्यते ।

क) हेमन्तः राउत महोदयस्य कुण्डली परीक्षणम्

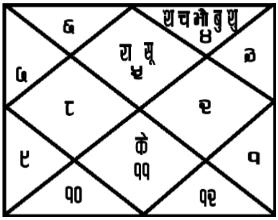

हेमन्तः महोदयः अनारमनि–२ वितबिजारनाम्नि स्थाने निवसति । महोदयः गृहनिर्माणं करोतिस्म । पञ्चवर्षपूर्व हेमन्तस्य पादे उष्णशैत्ययोरनुभूति न्यूना जाता । शनैः शनैस्तस्य पादपीडा वर्धिता । अधुना महोदयस्य

एकपादं नास्ति । महोदयस्य कुण्डल्याः विश्लेषणं अत्र क्रियते । लग्ने सूर्यगृहे राहुसूर्यौ स्तः । सप्तमभावे केतु भवति । अर्थात् लग्नाधिपति शरीराधिपति वा लग्ने पापपीडितोऽस्ति । राहुग्रहः छायाकारको भवति । शरीरे छायाग्रहस्य प्रभावत्वेन हेमन्तस्य शरीरं.स्वस्थो नास्ति इति । शुभग्रहो बृहस्पति शत्रुगृहेऽस्ति । अन्ये पञ्चग्रहाः द्वादशभावे तिष्ठन्ति । कर्कटराशौ भौमो नीचो भवति, अस्य कारणेन रुधिरविकारो जायते । तथाहि चन्द्रभौमयोर्मध्ये मित्रसम्बन्धो भवति । शनिशुक्रयोर्मध्येऽपि मित्रसम्बन्धो भवति । बुधः पापेन सह पापः, शुभेन सह शुभो. भवति । शनिचन्द्रयोर्मध्ये, शुक्रचन्द्रयोर्मध्ये, भौमशुक्रयोर्मध्ये, शनिभौमयोर्मध्ये शत्रुसम्बन्धो भवति । अर्थात् अत्र स्थिताः सर्वे ग्रहाः परस्परम् शत्रुभावमेव उत्पादयन्ति । त्वचस्स्वामी चन्द्रमा शनिभौमबुधैः पीडितो भवति । स्नायुस्वामी शनिग्रहः चन्द्रभौमद्वारा पीडितोऽस्ति । रुधिरस्वामीग्रहः भौमोऽपि शनिबुधशुक्रद्वारा पीडितोऽस्ति । "**एकस्थैश्चतुरादिभिर्बलयुतै**" इति लक्षणानुसारेण प्रव्रज्यायोगोऽपि भवति । राहुकेतुद्वारा पीडितसूर्यस्य कारणेन ग्रहणयोगो भवति । ग्रहणयोगः लग्ने अस्ति । अतः लग्ने ग्रहणस्य प्रभावेण शरीरमस्वस्थं भवति । द्वादशस्थाने स्थितग्रहानुसारेण कुष्ठरोगमपि सिद्धयति । जातकपारिजातस्य अ.२ श्लो.२७ **वियत्क्षोणीतेज ... इति** ।

ख) यामबहादुरः खत्री महोदयस्य कुण्डली परीक्षणम्

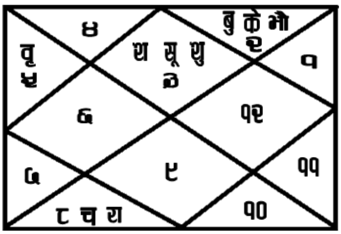

यामबहादुरः खत्री महोदयः मोरङ्ग-मण्डलान्तर्गत गछियानाम्नि स्थाने निवसति । महोदयस्य कृकाटिकायां स्थूलमांस-पिण्डमस्ति । तस्मिन् पिण्डे उष्णशैत्ययो-रनुभूति न भवति । डा.निरजथापा रक्त-सञ्चारे व्यवधानेन समस्योत्पत्तिरभवत् इति कथयति । महोदयस्य जन्मपत्रिकाया विश्लेषणं अत्र क्रियते । खत्रीमहोदयस्य जन्मकुण्डल्याः लग्ने बुधगृहे शनिशुक्रसूर्याः सन्ति । बुधसूर्ययोर्मध्ये मैत्री सम्बन्धो भवति । शुक्रबुधयोर्मध्ये अपि मित्रसम्बन्धो भवति । शनिसूर्ययोर्मध्ये शत्रुसम्बन्धो भवति । शुक्रसूर्ययोर्मध्ये शत्रुसम्बन्धो भवति । तथाहि शनिशुक्रयोर्मध्ये शत्रुसम्बन्धो भवति । सूर्यग्रहः अस्थिस्वामी अस्ति । शुक्रः वीर्यस्वामी भवति । शनिग्रहः स्नायुस्वामी भवति । अत्र ग्रहाणां परस्परे सम्यक् सम्बन्धो नास्ति । यदि लग्नशुभं न भवति, शुभग्रहाः लग्नं न पश्यन्ति तदा रोगनिश्चितमेव भवति । शुभग्रहः वृहस्पति मित्रगृहे स्थित्वापि लग्नं न पश्यति । त्वचास्वामी चन्द्रमा

रोगस्थाने राहुणा सह स्थितोऽस्ति । भौमकेतुबुधग्रहाणां दृष्टि षष्ठस्थाने अस्ति । अतस्त्वचारोगं भवति । तथाहि द्वादशभावे भौमकेतुबुधग्रहाः सन्ति । बुधः त्वचास्वामी, भौमः रुधिरस्वामी अस्ति । राहुकेतुपापग्रहौ स्तः । अतः महोदयस्य कुण्डल्यां भौमात् रुधिरः, चन्द्रात् त्वचा , सूर्यात् अस्थि , शनिग्रहात् स्नायु सम्बन्धी समस्या दृश्यते । मांसवृद्धि त्वचाविकारमस्ति । त्वचाविकारमेव कुष्ठरोगः । मानसागरीग्रन्थस्य त्रिग्रहाध्याये यथाः– **शनिशुक्रार्कसंयोगे ... इति** ।

ग) मुनाचौधरी महोदयायाः कुण्डली परीक्षणम्

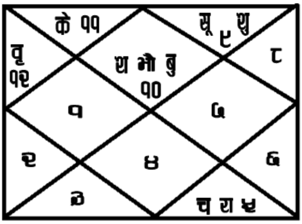

मुनामहोदया झापामण्डलान्तर्गतं शिवगंञ्जनाम्नि स्थाने जाता । महोदयायाः बाल्यावस्थायामेव पिटकेन सर्वाङ्गं विकृतो अभवत् । किञ्चित् समयपश्चात् High Blood Pressur इत्यस्य कारणेन पक्षाघात (प्यारालाइसिस्) अभवत् । महोदयायाः कुण्डलीपरीक्षणं अत्र क्रियते । अत्र लग्ने शनिभौमबुधाः शनि गृहे सन्ति । शनिभौमयोर्मध्ये शत्रुसम्बन्धो भवति । बुधभौमयोर्मध्येऽपि शत्रुसम्बन्ध एव । बुधग्रहः शत्रुणा सह शत्रु, मित्रेण सह मित्रं भवति । लग्ने शनिग्रहः स्वगृही अस्ति । अतोऽत्र बुधोऽपि शत्रु भवति । परस्परे वैरभावसम्बन्धो भवति । शनिर्लग्ने बलवान् अस्ति । शनिप्रभावेन लग्नस्थानं मारकस्थानमपि जातम् । मारकेशेषु अन्यान् ग्रहान् विहाय शनिग्रहः प्रवलमारको भवति इति लघुपाराशरीग्रन्थे प्राप्यते । यथाः–तत्राप्यद्यव्ययस्थानात् द्वितीयं बलवत्तरम् (लघुपाराशरी)

शनिग्रहः स्नायुरङ्गस्य स्वामी भवति । स्नायुरित्यस्य कारणेन शरीरे पक्षाघातं भवति । तथाहि चन्द्रमा मारकेशश्च भवति । मारकेशचन्द्रमा मृत्युस्थाने पापग्रहः राहुणा सह अस्ति । तत्र केतुग्रहस्य प्रत्यक्षदृष्टिर्भवति । अर्थात् त्वचास्वामी चन्द्रमा पापग्रहेण पीडितो दृश्यते । मुना महोदयाया कुण्डल्यां चन्द्रस्य दशा त्रयोदशवर्षे आगच्छति । पिटकरोगः भौमस्य दशायामागच्छति । अर्थात् चन्द्रग्रहस्य महादशायां भौमस्य अन्तर्दशासमये पिटकरोगो भवतीति सिद्धयति । सूर्यग्रहः आत्मकारको भवति । यथाः–**आत्मारवि शीतकरस्तु चेतः। सत्वंधराजशशिजोथ वाणी । (लघुजातकम्)**

अत्र आत्मनः स्वामी सूर्योऽपि शत्रुग्रहेण सह स्थितोऽस्ति । मित्रगृहे स्थित्वापि शत्रुग्रहेण सह स्थितोऽस्ति । अतः आत्मदुर्वलो भवति । सूर्यग्रहो मृत्युभावस्य स्वामी अस्ति । मृत्युस्थानाधिपति सूर्यः द्वादशभावे तिष्ठति । रोगेशः बुधग्रहः

लग्ने निवसति । तस्मात् कारणात् अत्र शरीरविकारो भवति । समग्ररूपेण पिटकरोगः त्वचि भवति । लक्षणानुसारेण त्वचारोगमेव कुष्ठरोगमस्ति इति ।

१४) रोगशान्तिहेतोः रत्नधारणम्

फलितज्योतिषशास्त्रे सूर्यादि ग्रहाः रोगकारका भवन्ति तदा रत्नधारणमावश्यकंम् । रत्नधारणेन दुःखशोकभयरोगनाशं भवति । तथाहि आत्मशक्तिर्वर्धते । प्रमाणं यथाः–**"माणिक्यमूक्ताफलविद्रुमाणि ...."** प्रातकाले जागरणं कृत्वा वैदिकविधिना रत्नेन सह सूर्यादिनवग्रहान् पूजयित्वा विधिवत् रूपेण रत्नं धारयेत् । सूर्यादि ग्रहाणां रत्नानि यथाः–

१	सूर्यः	माणिक्यः (Rubi)
२	चन्द्रमा	मुक्ता (Pearl)
३	भौमः	विद्रुमम् (मुगा) (Coral)
४	बुधः	पन्ना (Emerald)
५	वृहस्पति	पुष्पराजः (पुखराज) (Topaj)
६	शुक्रः	हिरा (वज्रः) (Diamond)
७	शनिः	निलमः (Sapphire)
८	राहुः	गोमेदः (Agate)
९	केतु	वैदुर्यमणि (Lapislazuli/Turkois)

१५ मन्त्रजपहोमेन कुष्ठरोगशान्तिः

"दैवाधीनं जगत्सर्वं मन्त्राधीनं च दैवतम्" अस्याधारे देवताः प्रसन्ना भवन्ति तदा अस्माकं गृहे सुखशान्तिआयुरारोग्याप्तिर्भवति । जपतपयज्ञकारणेन, वैदिकमन्त्रपाठेन देवताः प्रसन्ना भवन्ति । अतः सत्फलं ददति इति अस्माकं शास्त्राणामुद्घोषोऽस्ति । कारणदस्मात् गृहे पूजा , भगवत आराधना , भजनं, कीर्तनं पत्रपुष्पफलतोयेन क्रियते । अर्कः, पलाशः , खदिरः , अपमार्गः, पिप्पलः , औदुम्बरः, शमी, दूर्वा, कुशा एता सूर्यादिग्रहाणां समिधा सन्ति । हवने एता समिधां प्रयुज्य हवनं क्रियते । प्रमाणं यथाः–

अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः
औदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ।

(बालवोधिनी रुद्राभिषेकपद्धति)

हवनपश्चात् ग्रहकृतानिष्टफलस्य निवारणार्थं दानादि दीयते । एवं कृते सति सूर्यादिग्रहाः प्रसन्नाः भवन्ति । तेषामाशीर्वचनेन रुग्णस्य रोगनिवारणमपि भवतीति सिद्ध्यति ।

१६ निष्कर्षः

ज्योतिषस्य चिकित्साविज्ञानस्य च सम्बन्ध नखमांसवत् परस्परसम्बद्धः घनिष्ठतरः दृश्यते ।चिकित्सापद्धत्यां एलोपेथिकः (पाश्चात्य चिकित्सापद्धति), होमियोपेथिकः (प्राक्चिकित्सापद्धति आयुर्वेदिकः), युनानि चिकित्सापद्धति (प्राकृतिकचिकित्सापद्धति) मुख्यरूपेण दृश्यन्ते । एलोपेथिकविधौ कीटाणु (Germs) द्वारा रोगोत्पत्तिर्भवति । तस्योपचारार्थं इन्जेक्सन्, ट्याब्लेट, क्याप्सूलस्य प्रयोगो भवति । आयुर्वेदे वातः, पित्तः, कफस्य विकारेण रोगोत्पत्तिर्भवति । तस्योपचारार्थं औषधीयवृक्षवनस्पत्यादीनां रसायनस्य च प्रयोगो भवति । यूनानि चिकित्साविधौ क्वाथस्य भस्मस्य च प्रयोगो भवति । प्राकृतिकचिकित्साविधौ (Naturopethy) पञ्चभूतशरीरस्य मृत्तिका, उपवासद्वारा रोगशान्तिः क्रियते । परन्तु ज्योतिषशास्त्रे पृथक् विधिरस्ति । ज्योतिषे रोगं कर्मफलं स्वीकृतं दृश्यते । **"पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते" इत्युक्तम् ।** अर्थात् पूर्वजन्मकृतं पापं इह जन्मनि रोगरूपेण दृश्यते । ज्योतिषानुसारेण मानवस्य दुःखव्याधिरोगकष्टादिफलं कर्मजं भवति । ज्योतिषे जपतपयमनियमदानपुण्य- प्रायश्चितादिद्वारा रोगशमनं भवतीति विधिनिर्दिष्टं प्राप्यते । ज्योतिषविज्ञानानुसारेण रोगस्यापि सीमापर्यन्तमुपचारं भवति ।

अन्त्ये ज्योतिषशास्त्रे षष्ठभावं रोगभावं मन्यते । षष्ठेशः रोग- कारकमस्ति । पापग्रहः तत्र तिष्ठति तदा शुभफलं भवति । अर्थात् उपचयभावे (३,६,१०,११) पापग्रहाः तिष्ठन्ति तदा शुभफलं ददति । परन्तु शुभग्रहयोगे अशुभमेव फलं दिशन्ति । अष्टमभावात् मृत्यु विचार्यते । रोगेण मृत्युरागच्छति । द्वादशभावे पापग्रहाः तिष्ठन्ति, तत्र पापग्रहाणां दृष्टि भवति तदाऽपि रोगमागच्छति । तथैव लग्नात् शरीरं विर्चायते । रोगः शरीरे भवति । तस्मात् कारणात् लग्नात् अपि रोगं विचार्यते । अतः समग्ररूपेण विचार्यते तदा षष्ठद्वादशाष्टमलग्नात् रोगं विचार्यते । एषु भावेषु पापग्रहाः तिष्ठन्ति , पापग्रहेणावलोकयन्ति, नीचं भूत्वा तिष्ठन्ति , शत्रुग्रहाणां गृहे निवसन्ति तदा निश्चयेन जातकः रोगपीडितो भवति । कुष्ठरोगस्य प्रसङ्गे तु आयुर्वेदे कुष्णाति वपुः इति कुष्ठम् इत्युत्तम् विद्यते । यः शरीरं कुष्णाति तदेव कुष्ठरोगमस्ति । आधुनिकचिकित्साविज्ञाने leprosy hansens कथ्यते । अस्यार्थः skin disease भवति । अर्थात् त्वचारोगं भवति । ज्योतिषे राहुचन्द्रमाबुधग्रहाः त्वक्स्वामिनो भवन्ति । सूर्यः अस्थि स्वामी, शनि स्नायु स्वामी, शुक्रः वीर्यस्वामिनो भवति । सूर्यादि ग्रहाः पृथ्व्यप्तेजोवाय्वाकाशकालानां स्वामिनो भवन्ति । मानवानां शरीरेषु पञ्चतत्त्वानि भवन्ति । अतः सूर्यादि ग्रहाः नीचास्तशत्रुगृहे,पापेन पीडिते सति कुष्ठरोगं सम्भवति । येन प्रकारेण अक्षराणि, चित्राणि, आवरण पृष्ठानि, अङ्कानि मेलयित्वा पुस्तकनिर्माणं भवति । तेनैव

प्रकारेण त्वचा, रुधिरः, स्नायु, अस्थि, वीर्याणि संयोजयित्वा शरीरस्य निर्माणं भवति ।मानवः शरीरस्य त्वचावीर्यस्नायुअस्थिरुधिराणां स्वामिनो सूर्यादि ग्रहाः भवन्ति । अस्थिविकारेण स्नायुविकारः, स्नायुविकारेण रुधिरविकारः, रुधिरविकारेण त्वचाविकारो भवति । त्वचाविकारेण सर्वाङ्गोविकारं भवति । अतः मृत्युप्राप्तिर्भवति । पूर्वोक्त लक्षणानु- सारेण त्वचा सम्बन्धिविकारमेव कुष्ठरोगमस्ति । यदि सूर्यादि ग्रहाः बलहीना नीचास्तशत्रुगृहगता भवन्ति तदा हि कुष्ठरोगं भवतीति ज्योतिषशास्त्रेषु समुल्लिखितमस्ति । ज्योतिषशास्त्रे कुष्ठरोगस्य शान्तये कर्तव्यं कर्म निर्दिशन्ति ।

सन्दर्भग्रन्थसूची:

झा डा.सुरकान्तः, व्याख्याकार एवं सम्पादकश्च (प्र.सं. २०१९) लघुपाराशरी, वाराणसी चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनः ।

झा सत्यप्रकाशः बृहद्योगरत्नाकरः (प्र.सं.२०४३), गोरखपुर गीताप्रेसः ।

पराजुली बुद्धिसागरः, संग्रहकर्ता, रुद्राभिषेक तथा पूजाविधिसहित रुद्रपद्धतिः (प्र.सं.२०६०) भोटाहीटी, काठमाण्डौ रत्न पुस्तक भण्डारः ।

पाण्डेय पं.काशीनाथ एवं चतुर्वेदी डा.गोरखनाथः, व्याख्याकारः, चरकसंहिता (प्र.सं १९६२) वाराणसी चौखम्बा विद्याभवनः ।

पाण्डेय, कृष्णकुमारः, व्याख्याकार एवं सम्पादकश्च (प्र.सं.२०१५) लघुजातकम्, वाराणसी शिव संस्कृत संस्थान प्रकाशनः ।

पं.रुद्रदेव चतुर्वेदी, टिकाकारः,योगदर्शनः (प्र.सं.२०१२) वाराणसी चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनः ।

भारद्वाज राजेश्वरदत्तःज्योतिर्महानिबन्धः, व्याख्याकारः (सं.२०२१) वाराणसी चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनः ।

मिश्र डा.सत्येन्द्रः व्याख्याकारः, (प्र.सं.२०२०) बृहज्जातकम्, वाराणसी चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनः ।

मिश्र श्रीरामभवन एवं मिश्र श्रीलालविहारी, लेखकः, (प्र.सं.२०५०) नित्यकर्म–पूजाप्रकाशः, गोरखपुर गीताप्रेसः ।

शर्मा देवदत्तः, टिकाकारः, जातकतत्त्वम् (प्र.सं.२०२९) वाराणसी महावीरप्रेसः ।

शर्मा बाबू माधवप्रसादः, संग्रहकर्ता, नवग्रहजप षडङ्गरुद्री (नवीन सं.२०७०,पुनर्मुद्रणः२०७४) वाराणसी महावीरप्रेसः ।

शास्त्री सत्यनारायणः हिन्दी टिकाकारः, जातकपारिजातः (नवीन संस्करण २०७४) वाराणसी चौखम्बा विद्याभवनः ।

त्रिवेदी यदुनन्दनः हिन्दी टिकाकारः,मानसागरीग्रन्थः(प्र.सं.२०१८) वाराणसी शिव संस्कृत संस्थानः ।

*

नेपाल घुम्ने गरे

नेत्र रिजाल
पिण्डेश्वर विद्यापीठ

चम्पा सिम्रिक ती गुराँस बनमा गर्छन् सुधा सिञ्चित
प्यासी हुन् भ्रमरा यहीँ मधुरता पाएर छन् हर्षित ।
डाँफे नाच्छ उमङ्ग छर्छ वनमा मैना मिठो बोल्छ रे
देखिन्छन् सब सम्पदा जगतका नेपाल घुम्ने गरे ॥१॥

टल्कन्छन् हिमशैल उच्चलहरी स्वर्णिम आलोकमा
भेटिन्छन् झरना गुफा लहर ती सौन्दर्यका भेषमा।
लेखिन्छन् जगमा विकास पथले आकाश चुम्ने गरे
देखिन्छन् सब सम्पदा जगतका नेपाल घुम्ने गरे ॥२॥

मेचीका जलले छटा प्रकृतिले गर्छन् झुकी स्वागत
सेतीले समता सिकाउछ यहाँ हे! श्रेष्ठ अभ्यागत।
घुम्नेछन् जनले विभूति पथमा सानन्दका साथले
देखिन्छन् सब सम्पदा जगतका नेपाल घुम्ने गरे ॥३॥

ख्वाऊँ व्यञ्जन सिस्नु गुन्द्रुक ढिँडो त्यो सेलका साथमा
यार्सा टिम्मुर लेकका जडिबुटी के छैन यो देशमा ।
भेटून् भिन्न उमङ्ग पर्यटकले नेपालका भेषले
देखिन्छन् सब सम्पदा जगतका नेपाल घुम्ने गरे ॥४॥

सीता, गौतम, शाह रक्षित धरा भेटिन्छ नौलोपन
श्रष्टाका रचना कला विविधता स्वाधीन सङ्लोपन।
हाम्रो गौरव एकता बल सधै चिन्ने छ है विश्वले
देखिन्छन् सब सम्पदा जगतका नेपाल घुम्ने गरे ॥५॥

*

व्याकरणशास्त्रे पाणिनिः

पुरुषोत्तम खतिवडा
सहप्राध्यापकः
ने.सं.वि., पिण्डेश्वरविद्यापीठम्

आमुखम्

निखिलेऽस्मिन् परिवर्तनशीले संसारे पञ्चतत्वाञ्चिते वैरिञ्चप्रपञ्चेऽनादिकालते बन्धनमुपेत्य प्ररब्धपरिणतिं भुञ्जानानां आध्यात्मिकादिभौतिकादिदैविकानां तापत्रयाणां चिन्ताचक्रव्यूहोत्पाटनपटीयो ज्ञानमेवामामनन्ति, तस्य मोक्षोपायतया निश्रेयससाधननैकमतयो यतयश्च महर्षयश्च । तच्च ज्ञानाम्नायवाङ्मयतात्पर्यपर्यालोचनोल्लसद् सद्विविवेकाद्रेकादेवसमधिगन्तुं शक्यत इति नास्ति पारेक्षं प्रेक्षावताम् । तात्पर्यपर्यालोचनं तु तत्तच्छब्दानुबन्धिततदर्थबोधकशक्तिग्रहायतनम् । शक्तिग्रहस्तु यथा - शक्तिग्रहं व्याकराणोपमानं कोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च इति उक्त्यनुासरेण प्राधान्येन व्याकरणदेव बोभवीति । तदेव सङ्गच्छते सर्वतः प्रागाश्रयणीयं निगमागमार्थसार्थं परिचिचिषुभिः । किञ्च षडङ्गो वेदो ध्येयो ज्ञेयश्चेति विधिश्रवणात् षड्भिरङ्गैःसंवलितैव वेदस्य तत्त्वज्ञानं श्रेयस्साधनमभिमतम् । तेष्वङ्गेषु च छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्यातिषामयनं चक्षुः मुखं व्याकणं स्मृतम् इति वचनाद् व्याकरणम् मुखमिव प्रमुखतामावहतिप्रागध्येतवतां चेति गीर्वाणवाणी प्रणयिनाम् ।

नवविधव्याकरणम्

व्याकरणञ्च मुख्यतो नवधानुश्रूयते - ऐन्द्रं चान्द्र काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् । सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम् इति तत्वनिधावुक्तेः । हनुमन्तमुद्दिश्य सोऽयं नवव्याकरणार्थवेत्ता इति वाल्मीकिवचनाच्च तत् स्पष्टं भवति । ननु हनुमतः काले पाणिन्यादीनां कथमुत्पत्तिः सम्भवा ? तन्न सङ्गच्छते इति चेन्न । धाता यथापूर्वमकल्पयत् इति श्रुतिवचनेन तत्सिद्धेः । तत्र पूर्वपूर्वकल्पोद्भूतानां पाणिन्यादीनामनुमानसम्भवात् । तत्रैन्द्र व्यारकणे - तामिन्द्रा मध्यतोपक्रम्य व्याकरोत् तस्मात् इमं व्याकृता वागुच्यते इति श्रुतिवचनमपि प्रमाणम् । चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिषु इति पेठुः इति वचनात् तदा चान्द्रव्याकरणस्यापि सत्तानुमीयते । शताच्च ठन्यतावशतेः सूत्रेण निर्देशात् काशकृत्स्नस्यापि सत्तानुमीयते । कौमारं तु आग्नेयपुराणे वर्ण्यते । केचित्तु पाणिनेः प्रातिशााख्यसूत्रमेवकौमारमामनन्ति । सारस्वतं नाम ऋक्तन्त्रपराभिधानम् शाकटायनस्यापि प्रमाणमुपलभ्यते । आपिशलं शाकलमिति नामानि तु पाणिनिना स्वतन्त्रे स्मृतानि वर्तन्ते ।

व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वम्

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दः ज्यौतिषमेतानि षड् वेदाङ्गानि सन्ति । वेदस्य मुखमिव प्रधानत्वात् व्याकरणं मुख्यमङ्गं वर्तते । वैदिकलौकोभयविधशब्दानुशासनात् पाणिनीयव्याकरणस्य वेदाङ्गत्वं स्फुटमेव । अन्यानि कतिपयानि वैदिकानुशासनभागरहितानि केवललौकिकशब्दप्रत्याकानि तु वेदाङ्त्वम् नार्हन्ति । जैनेन्द्राशुबोधकातन्त्र (कौमार) नामधेयानि व्याकरणानि समुपलब्धानि सन्ति तथापि तेषां नैव वेदाङ्गत्वम् । तत्र वैदिकार्थ-प्रत्यायकज्ञानस्याविद्यमानत्वात् । लौकिकवैदिकोभयविधशब्दानां साधुत्वप्रति-पादनात् पाणिनेः व्यारणमेव वेदाङ्गत्वमाधत्ते ।

इदमक्षरं छन्दोवर्णशः समनुक्रान्तं ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच बृहस्पति-रिन्द्राय, इन्द्रो भारद्वाजाय, भरद्वाजो ऋषिभ्यः ऋषयः ब्राह्मणेभ्यः । तं खल्विदम् अक्षरसमाम्नायमाचक्षते, न भुक्त्वा न नक्तं ब्रूयाद् ब्रह्मराशि इति ऋक्तन्त्र-व्याकरणोक्तवचनेन अइउण् इत्यादिचतुर्दशसूत्राणामाम्नायत्वं सिद्धं भवति । तन्मूलमेवेदं वेदशरीरमभ्युपगम्यते ।

पाणिनेः परिचयः

व्याकरणस्य प्रणेतुः पाणिन्यादेः परिचयस्य जिज्ञासा स्वाभाविकी एव । तत्रादिराचार्यो महानुभावः पाणिनिः शलङ्कुनामधेयात्पितुः दाक्ष्यां जनिं लेभे । यद्यप्येतस्याभिधानम् आहिकः[२५] इत्यासीत्तथापि गोत्राश्रयिकपाणिनिनाम्नैव प्रसिद्धिमापेदे । पञ्जाबप्रदेशे शतालातुरो नाम ग्रामः अस्य जन्मभूमिरासीत् । सैव ग्रामः इदानीम् अपभ्रंशेन लाहौर नाम्ना प्रसिद्धो र्तते । ततः इदानीं यावत् कियान् कालोऽतीतः इति विषयमधिकृत्य मतानि बेभिद्यन्ते । पाश्चात्यो विद्वान् कनिङघम महोदयः खिष्टाब्दप्रवृत्तेः सार्धत्रिशतवर्षपूर्वमेव पाणिनेः समयं सम्भावयति । अन्ये केचनाः खिष्टाब्दतो सहस्रवर्षपूर्वमामनन्ति । अपरे केचनाः सार्ध द्विसहस्रवर्षपूर्वं पाणिनेःसमयमाकलयन्ति । ये पाणिनिं कात्यायनं च नन्दराज्यकालिकौ मत्वा खिष्टाब्दतो त्रिशतवर्षपूर्वतो सहस्रवर्ष पर्यन्तमामनन्ति ते मुग्धबुद्धिः पाणिनिः वर्षोपाध्यायं विद्यार्थमुपासितः । तत्र सतीर्थ्येन कात्यायनेन वादे पराजितः । ततो निर्वेदमापन्नः सः हिमालयं गोपर्वतं गत्वा तपस्तप्त्वा भगवन्तं महेश्वरं प्रतोष्य ढक्कानादैरुद्भूतानि चतुर्दशसूत्राणि सम्प्राप्य ततः व्याकरणे सिद्धिमप्तवानिति आख्यायिकामुदाहरन्ति च । विचारस्य विकास-निकषोपरि कषणेन तपस्साधनान्तरं महेश्वरवरप्रसादप्राप्तितो भिन्नं वृत्तान्तं

२५ "पाणिनिस्तु आहिको दाक्षीपुत्रः शालङ्किपाणिनौ" इति त्रिकाण्डशेषात् ।

विश्वासपदं नैवाधिरोहति । यतः राज्ञो जनमेजयादुत्तरकालिको न कश्चन सूत्र्यते नैतावदेव पाराशर्यव्याससूनोःशुकस्यापि नाम नोपन्यस्तमासीत् सूत्रकृता ।पश्चात् कियत् कालानन्तरं शुकस्य वैयासकि रूपामपत्यसंज्ञामनुसृत्य कात्यायनेन वररुचिना तत्सिद्धये **व्यासवरुडेति वाच्यमिति** वार्तिकमारब्धम् । एतादृक् विविधप्रमाणपर्यालोचनेन निश्चेतुं शक्यते यज्जनमेजयकाले तदुत्तरकाले वा पाणिनि रजायत इति । पाणिनिकाले वैयासकिः, वारुडकि नामानि लोके नैव प्रचलितानि आसन् अतो तेषां सिद्धिः पाणिनिना नैव निर्दिष्टानि स्पष्टं प्रतीयते । यदि पाणिनिकात्यानयोः समकालीनता वा स्यात् तर्ह्यपि पार्निना अनुक्तं तत् कात्यायनेन पूरितं स्वीकर्तव्यं स्यात् । अनयोः यदि कालान्तरता विद्यत इति चेद् पाणिनिसमये अप्रयुक्ताः एते कात्यायनसमये प्रचलिताः आसन् अतो कात्यायनस्तान्निर्दिष्टवान् । एतेन तयोः पूर्वापरत्वमेव विचारसहम् विद्यते ।

वाक्यकारो वररुचिः

जनमेजयसन्निहितकाले कलेश्चतुर्थ्यां शताब्द्यां ख्रिस्ताब्दतः सप्तविंशतिशतवर्षपूर्वं पाणिने कालः सम्भाव्यते । कात्यायनस्य तु पाणिनेः परस्तात् पञ्चषा सङ्ख्येयासु समासु कलेःसहस्रासन्नायां समायां सत्ता सम्भावयितुं शक्यते । एषोऽपि पाणिनिवद् गोत्रनाम्नैव विश्रुतः । श्रुतधरो वररुचीति द्वे अभिधाने अस्याश्रयेते । अयं प्रयागतो पश्चिमदिशि कालिन्दजकूलविलसितां कौशाम्बीं नाम नगरीं स्वजन्मनालङ्चकार । सोमदत्तोऽस्य पिता तथा वसुदत्ता चास्य प्रसुरासीदिति प्रसिद्धिः वर्तते । एतस्य वार्तिकैः समलङ्कृतानि पाणिनीयसूत्राणि प्रसिद्धान्यभूवन् । एतस्यवार्तिक प्रणयनात् पूर्वं पाणिनीय-सूत्राणामध्ययनाध्यापनयोः प्रवृत्तिः कीदृशीरासीदिति चर्चेदानीं अनुमान-गम्यमेवाजायत । यद्यपि सूत्रवार्तिककदम्बेपरि व्याडमहा-काभागस्य सङ्ग्रहनामको लक्षश्लोकात्मको ग्रन्थः प्रणीतः आसीत् । तथा च अधुना नोपलब्धेऽपि कात्यायनतो पूर्वमेव कुणिः, श्वोभूतिः, माथुरीत्यादिनामधेयाः अष्टाध्याय्याः वृत्तयः प्रसिद्धाः आसन्निति समुल्लेखः प्राप्यते । अष्टाध्यायी-स्थसूत्राणामुपरि भगवान् पतञ्जलिः विशदाशयविवेचनात्मकं महाभाष्यं रचयामास । श्रूयते च भगवतो शिवस्य प्ररणया शेषः व्याकरणविद्यासंरक्षणाय पतञ्जलि नामनवतारो गृहीतेति । पतञ्जलिः कलेः सप्तविंशतितमशताब्द्यां ख्रिस्ताब्दतो शतचतुष्टय-वर्षपूर्वं प्रादुरभूदिति ऐतिह्विदामाशयं विद्यते । अस्य माता गोणिका तथा देशश्च गोनर्दः (वर्तमान गोण्डा) आसीदिति अन्तसाक्षैः स्पष्टं भवति । ऐतिह्विदः काश्मीरदेशस्य प्राचीनं नाम गोनर्दः वर्तते, तस्मादेनं काश्मीरवासिनंमामनन्ति । अपरे केचनाः उत्तरप्रदेश्स्थः गोण्डानरमेवास्य जन्मस्थानमिति निगदन्ति ।

पाणिनीयपरम्परा

भाष्यकारमनु काले काले भर्तृहरिकैयटनागेशप्रभृतयोऽन्ये विद्वांसः महाभाष्योपरि विवृत्तिश्चालिखन् । अष्टाध्याय्यामासृत्य प्रकरणप्रक्रियासौष्ठवाय श्रीलक्ष्मीधरसुनुः महामना भट्टोजी दीक्षितः वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीनाम ग्रन्थरत्नं तथा तस्य व्याख्यानरूपां प्राढमनोरामा, तथा शब्दकौस्तुभनामकः सिद्धान्तग्रन्थश्च प्रणिनिनायि । ततोऽपि लघुनोपायेन सरलमतीः छात्राणा-मुपकाराय वरदराजः मध्यसिद्धान्तकौमुदी तथा लघुसिद्धान्तकौमुदी रचयामास । भट्टोजी दीक्षितः विप्रवंशावतंसः सारस्वतब्राह्मणः महाराष्ट्रदेशीयोऽपि वाराणसीवास्तव्यः, कृष्णयजुर्वेदीयः तैत्तिरियशाखाध्यायी आसीदित्यनुमीयते ।

वरदराजाचार्यः लघुसिद्धान्तकौमुद्यां सिद्धान्तकौमुदीतो सहेतुकं प्रकणविपर्यासससहितं पाणिनेः सूत्राणि प्रक्रियाक्रमेण सङ्क्षेपेण प्रस्तौति । तत्र सिद्धान्तकौमुद्यां अव्ययप्रकरणपश्चात् स्त्रीप्रत्यायादितद्धितान्तमभिधाय तिङन्त-मारभ्यते तदनु कृदन्तमुपस्थापितं विद्यते चेत् लघुकौमुद्यामव्ययादनन्तरं तिङन्तप्रकरणं तदनु कृदन्तं तदनु तद्धितं ग्रन्थान्ते स्त्रीप्रत्ययप्रकरणं स्थापितं वर्तते । चैतत् विन्यासं विषयवस्तुनः क्रमपर्यालोचनदृशा युक्तियुक्तं प्रतीयते । तिङन्तस्य कृदन्तस्य च परस्तात् कारकप्रकरणस्य पाठप्रयोजनमप्युपस्थापितं सयुक्तिकं प्रतीयते । एतत्क्रमेण विन्यासे सति क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति कारकपरिभाषया एव छात्राणां जिज्ञासारापूरिता भवति च । स्त्रीप्रत्ययस्य ग्रन्थान्ते स्थापनेन स्वत एव द्विगोः, मनः, टिढ्ढाणञेत्यादीनां सूत्राणामुपपत्तिः सुलभा भवति । तस्मादेतेन सकलेन व्याख्यानेन पाणिनीयवैयाकरणग्रन्थपरम्परा सुपुष्टा सुविस्तृता जायमाना विद्यते । अधुना तु संस्कृतभाषायाः व्याकरणस्य नामात्रेणैव पाणिनीयव्याकरणमव-बुध्यते । तदेतेनापि पाणिनेः योगदानं तथा प्रसिद्धिश्च स्पष्टं भवति । आधुनिकाः भाषावैज्ञानिकाश्च पाणिनिं भूयः भूयः समादरमनुसरन्ति ।

सन्दर्भग्रन्थाः

आचार्य, वरदराजः, **लघुसिद्धान्तकौमुदी,** गीताप्रोस, गोरखपुर, २०५३ ।

डा. शास्त्री अशोकचन्द्रः, **व्याकरणशास्त्रस्येतिहासः**, प्रकाशकः ? २०५५ ।

दीक्षितः, भट्टोजी **वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी**, (तत्वबोधिनी टीकासहिता), खेमराज श्रीकृष्णदासः, मुम्मई,

मीमांसक, युधिष्ठिरः व्याकरण शास्त्रका इतिहास ।

*

संस्कृतस्य धातोः समीक्षणात्मकमध्ययनम्

पुष्पन्यौपानेः
नव्यव्याकरणाचार्यः
मेचीनगरनगरपालिका-१३, झापा

सारवस्तु

निरुक्ते धातुशब्दस्य व्युत्पत्तिरिदृशी विद्यते,यः धातोरर्थं धारयति सः धातुरिति भवति । डुधाञ् धारणपोषणयोरिति धातुत एष शब्दो निष्पद्यते ।सर्वेषां शब्दानां मूलं धातुरस्ति । धारयति शब्दान् पोषयति यः सः धातुरिति निष्कर्षो निष्पद्यते ।सर्वं च नाम धातुजमाह नामानि आख्यातानि च इति वचनादेव स्पष्टं भवति यच्छब्दमूलं धातुरेव इति । ततः कर्मग्रहणदृशा धातवः सकर्मकाकर्मकाः भवन्ति । फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं सकर्मकत्वं भवति । फलसमानाधिकरण-व्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वं भवति । व्युत्पत्त्याधारेण औपदेशिका आतिदेशिकाश्च इति भेदात् धातुर्द्विधा भवति । औपदेशिकानां धातूनां "भूवादयो धातवः" (पा०सू १।३।१) इति सूत्रेण धातुसंज्ञा भवति । सनाद्यन्ताः समूदाया आतिदेशिकाः "सनाद्यन्ता धातवः" (पा०सू ३।१।३२) इत्यनेन धातुसंज्ञकाः भवन्ति । अस्मिन् अनुसन्धानात्मकलेखे धातोः परिचयं तत्प्रकाराः धातोः दशगणानां परिचयश्च प्रस्तूयते । धातोरर्थस्य विषयेविविधमतोपस्थापनपूर्वकं विषयो विविच्यते । नैयायिकाः वैयाकरणाश्च फलव्यापारौ धात्वर्थौ इति स्वीकुरुतः परन्तु तत्रतयोः शाब्धबोधे मतभिन्नता दृश्यते । फलव्यापारौ एवधात्वर्थौ स्तः ।तत्र फलावच्छिन्ने व्यापारे व्यापारावच्छिन्ने फले च धातोरर्थो भवति ।

शब्दकुञ्जिका - समानाधिकरणम्, व्यधिकरणम् , फलम्ः, व्यापारः, तिङ्प्रत्ययः ।

१.विषयप्रवेश :

धातोः तिङ्प्रत्ययस्य संयोजनेन क्रियापदस्य सिद्धिर्भवति । धातुं विना तिङ्प्रत्ययञ्च विना क्रियापदानि न सिद्ध्यन्ति । वाक्ये क्रियापदस्यानिवार्यता दृश्यते ।फलव्यापारौ धात्वर्थौ भवतः । तत्र नागेशेन परिष्कृत्य फलावच्छिन्ने व्यापारे, व्यापारावच्छिन्ने फले च धात्वर्थ इति विचारः प्रतिपादितः विद्यते । धात्वर्थविषय-विवेचनात् पूर्वं धातोः परिचयमत्र प्रस्तूयते । ततः धातोर्भेदाः, गणानुसारेण भ्वाद्यदादिजुहोत्यादिदिवादिस्वादितुदादिरुधादितनादित्तःयादिचुरादीनां दशगणानां परिचयोऽत्र प्रस्तूयते । कर्मग्रहणानुसारेण सकर्मकाकर्मकधात्वोः व्युत्पादनदृशा मूलव्युत्पन्नाः धातवश्च अत्र प्रस्तूयन्ते । ततः धात्वर्थविषये प्राचीननवीनयोः कौण्डभट्टनागेशयोः मतं संस्थाप्य विश्लेषणं कृत्वा स्पष्टः क्रियते ।

२..समस्याकथनम्

अनुसन्धानकार्यं तदैव प्रारभ्यते यदा समस्याः समापन्नाः स्युरथवा नवीनज्ञानलाभस्याकाङ्क्षा जागरुका स्यात् । समस्यायाः ज्ञानानन्तरमेव समाधानाय यत्नः करणीयो भवति । अतः अनुसन्धानकार्ये समस्याज्ञानं प्रथममावश्यकं भवति । अत एतदध्ययनमधोलिखितासु शोधसमस्यासु केन्द्रितं विद्यते -

क. धातोः परिचयः कः, तेषां प्रकाराः के ?

ख. धात्वर्थः कः ? धात्वर्थविषयकें मतमतान्तरे च के?

३.उद्देश्यम्

प्रस्तुतस्य अनुसन्धानात्मकलेखस्य निम्नलिखितान्युद्देश्यानि सन्ति - `

क. धातोः परिचयः तस्यप्रकारनिदर्शनम् ।

ख. धात्वर्थविषयकमतप्रकटनंतथा कौण्डभट्टनागेशयोः धात्वर्थविषयकं मतं निदर्शनञ्च ।

४.अध्ययनस्यौचित्यम्

धात्वर्थविषये विदुषां मध्ये मतभेदोऽस्ति । तत्र मीमांसकानां मते फलमेव धात्वर्थः, व्यापारः प्रत्ययार्थोऽस्ति । एवमेव प्रकारेण नैयायिकानां मते आख्यातार्थो धात्वर्थः विद्यते । एवञ्चवैयाकरणाचार्यस्यापि मतैक्यं नास्ति । तत्र प्राचीननवीनयोः मतमपि पार्थक्यमस्ति । नैयायिकमीमांसकवैयाकणाकरणाचार्याणां मतान्तरं संस्थाप्य धात्वर्थस्य विषये स्पष्टं कृत्वा समिचीनं धात्वर्थस्य प्रदर्शनमेवाध्ययनस्यौचित्यमस्ति ।

५.सीमाङ्कनम्

धातुः सर्वेषां शब्दानां मूलमस्ति । धात्वर्थविषये वैयाकरणनये मतवैविध्यं वर्तते । प्रस्तुतानुसन्धानलेखे धातोः परिचयं तत् प्रकाराश्च प्रस्तूयन्ते । दशगणेषु मध्ये प्रत्येकं गणस्य परिचयमपि प्रस्तूयते । मीमांसकनैयायिकयोः मतमपि विविच्य प्राचीननवीनयोः कौण्डभट्टनागेशयोः धात्वर्थस्य विषये च प्रदर्शनपूर्वकं विश्लेषणमस्यानुसन्धानकार्यस्य सीमा विद्यते ।

६.अध्ययनविधिः

अनुसन्धानकार्यं सम्पादयितुं बहवो विधय उपयुज्यन्ते । बहुषु विधिषु विषयप्रकृत्यनुसारमुपयुक्तं विधिं सम्यग्विचार्य मुख्यत्वेनैको विधिरवलम्बनीयो भवति । तदत्रानुसन्धानकार्ये पुस्तकालयीयाध्यानविधिः नितरामधिकमुपयुक्तो विद्यते । पुस्तकालयत एवास्यानुसन्धानस्य सामग्रीसमाकलनं कृतमस्ति । तत्रापि श्रोतस आधारेण प्राथमिकानां तथा द्वितीयकानां स्रोतसां च सामग्रीणामुयोगो विहितो वर्तते । प्रस्तुतानुसन्धानात्मकलेखे मुख्यत्वेन पुस्तकालयीयविधिमाश्रित्य

प्राथमिकश्रोतसि सम्बन्धितग्रन्थानामुपयोगो विहितः । तथा च द्वितीयकश्रोतसि विविधाः पत्रपत्रिकाः, तत्सम्बन्धिभिः परामर्शादिभिः समाकलिता सामग्री आगमनात्मकविधिना तथा निगमनात्मकविधिना विश्लेषिताऽस्ति ।

७. धातुपरिचयः

दशगणेषुमध्ये तृतीयः जुहोत्यादिगणपठितः डुधाञ् धारणपोषणयोरिति धातो औणादिकतुन्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे सकारस्य रुत्वे विसर्गे कृते धातुरिति निष्पन्नं भवति । सर्वेषां शब्दानां मूलं धातुरेव सर्वेषां क्रियाणामपि च मूलरूपं धातुरेव जायते । धारयति शब्दान् पोषयति इति धातोः व्युत्पत्तिरस्ति ।धातुशब्दस्यार्थः धारकः,पोषक इति ।संस्कृतमहासागरे यत्रापि शब्दाः सन्ति , तेषां सर्वेषां मूलं धातुरेव विद्यते । यस्मिन्नेव प्रकारेण इह जगति संस्कृत भाषायां प्रयुक्तानि यान्येव क्रियापदानि सन्ति, तेषां सर्वेषामपि धातुरेव मूलमस्ति ।अतः शब्देषु धातुरेव मुख्यं प्रधानञ्च तत्वमिति वक्तुं शक्यते ।निरुक्ते धातुशब्दस्य व्युत्पत्तिः धातोर्दधातेरिति अर्थात् यः अर्थं धारयति सः धातुरिति । सर्वं च नाम धातुजमाह नामानि आख्यातानि च इति वचनादेव स्पष्टं भवति यच्छब्दमूलं धातुरेव इति । औपदेशिका आतिदेशिकाश्च इति भेदेन धातुर्द्विधा भवति । “भूवादयो धातवः” (पा.सू. १।३।१) इति सूत्रेण औपदेशिकानां धातूनां धातुसंज्ञा भवति । “सनाद्यन्ता धातवः” (पा.सू. ३।१।३२) इत्यनेन सनाद्यन्ताः समूदायाः धातुसंज्ञकाः भवन्ति ।

८.धातोर्भेदाः

धातोः विविधरूपेणाध्ययनं कर्तुं शक्यते । धातुं विविधप्रकारेण विभक्तुं शक्यते । अस्मिन् अनुसन्धानविषये धातोः गणानां तेषां प्रकाराणाञ्च संक्षिप्तरूपेण व्याख्यानमुल्लिख्यन्ते । धातोः प्रकार इति शीर्षकोपशीर्षकेषु धातोः मूलव्युत्पन्नयोः भेदानां तथा, सकर्मकाकर्मकभेदानां चाप्याध्ययनं भवति ।

८.१ गणानुरूपम्

धातोः पाठस्य क्रमे गणविभागमप्याचार्येन पाणिनिना क्रियते । केषाञ्चिद् विद्वांसः पाणिनिना प्रथमः भू , एध् , हु, अद्, तुद्, तनु इत्यादि क्रमेण धातुपाठः निर्मितः पश्चादन्याचार्येण अर्थान् संयोजयामास इति वदन्ति । धातुपाठानुसारेण धातवः दशगणेषु विभक्ताः विद्यन्ते । अयमत्र गणसंग्रहः -

“भ्वाद्यदादि जुहोत्यादि दिवादि स्वादिरेव च
तुदादिश्च रुधादिश्च तन्क्र्यास्वादिचुरादयः ॥” (
नौटियालः,ई.सं.१९८८:पृ.२१७)

एतेषां दशगणानां क्रमानुसारेण तस्य परिचय उपस्थाप्यतेः

(क) भ्वादिगणः

दशगणेषुमध्ये प्रथमगणो नामः भ्वादिगण इत्यस्ति । भ्वादिगणे प्रथमः भू सत्तायाम् इति धातोः पाठमस्ति । तस्मादेव कारणात् आद्यः भू धातो उपस्थाप्येनास्य गण नामः भ्वादिगण इति कथ्यते । पाणिनिना पठितेषु धातुषु मध्ये अधिकाः धातवः भ्वादिगणानां प्राप्यन्ते । सामान्यतः संस्कृतभाषायां प्रयोगानि क्रियापदानि भ्वादिगणैव मिलितानि सन्ति । भ्वादिगणपठितानि धातवः यः परिश्रमपूर्वकः साधयन्ति स पश्चादागतादाद्यन्य गणपठितः धातवः सरल एव साधयन् शक्यन्ते । भ्वादि गणे कर्तर्थे सावर्धातुके परे "कर्तरि शप्" (पा.सू. ३।१।६८) इति सूत्रेण शब्प्रत्ययो भवति । भ्वादिगणपठितेषु धातुषु मध्येऽस्य सूत्रस्य महत्वमधिकं वर्तते । भू, तप, व्रज, णद, गद, श्रु, अर्च, एध, कम्प, क्रीड, गम्, गुप्, चल, त्यज्, दद, दृश, धृञ्, पचादय धातवः सन्ति । सर्वस्मात् धातोः शप् प्राप्नोति तम्प्रबाध्यान्य गणपठितानि धातुभिः श्यन्, श्नु, शः, श्नम्, श्नादयो प्रत्यया उपस्थाप्यन्ते ।

(ख) अदादिगणः

दशगणेषु मध्ये द्वितीयगणो नामः अदादिगण इत्यस्ति।अस्मिन् गणे प्रथमः अद भक्षणे इति धातोः पाठ अस्ति । आद्य अद धातो उपस्थाप्येनास्य गणस्य नाम अदादिगणः कथ्यते । पाणिनिना पठितेषु दशगणयोर्मध्ये द्वितीयः गण अदादिगणास्ति । अस्मिन् गणपठिताः धातवः तिङ्प्रत्ययानाञ्च मध्ये "कर्तरि शप्" (पा.सू. ३।१।६८) इत्यनेन शप् (अ) विकरणप्रत्ययो भवति तदनन्तरं "अदिप्रभृतिभ्यः शपः" (पा.सू. २।४।७२) इत्यनेन शब्प्रत्ययस्य लुक् भवति । अदादिगणपठितः धातोः शब्प्रत्ययो भवति ततःलुगेव मुख्यरूपेण दृश्यते । अत्र अद्,लिह,दुह, इङ्, हन, या, अस, इण्, विद्, रुद्, या, ब्रूञ्, ऊर्णुञादयः धातवः सन्ति ।

(ग) जुहोत्यादिगणः

दशगणेषु मध्ये तृतीयगणो नामः जुहोत्यादिगण इति । अस्मिन् गणे प्रथमः हु दानादनयोः धातोः पाठ अस्ति । आद्यः हु धातो उपस्थाप्येनास्य गणः नामः जुहोत्यादिगणः कथ्यते । अत्र प्रथमतः हु धातोः पठनेन हुत्यादिगण इति किम् न कथितम् ? इत्याशङ्का मा भूत् । अत्र "जुहोत्यादिभ्यः श्लुः" (पा.सू. २।४।७५) इति सूत्रेण धातोर्द्वित्वे जुहोति रूपं सिध्यति । अस्मिन् प्रकरणे धातोर्द्वित्वकार्ये मुख्यरूपेण विहितं दृश्यते । अत्र ञिभी, ह्री, पृ, माङ्, ओहाङ् डुभृञ्, डुदाञ्,भृञ्,

डुदाञ्, णिजिर् डुधाञादयः धातवः सन्ति । जुहोति सदृशात्मकाः रूपवन्तः धातव अस्मिन् गणे समायान्ति ।

(घ) दिवादिगणः

आद्यः दिवु धातो उपस्थाप्येनास्य गणः नामः दिवादिगणः कथ्यते । पाणिनिना पठितेषु दशगणमध्येषु चतुर्थगणः दिवादिगण अस्ति । अस्मिन् गणे प्रथमः दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु इति धातोः पाठ अस्ति । अस्मिन् गणे “दिवादिभ्यः श्यन्” (पा.सू. ३।१।६९) इत्यनेन धातोः तिङ्प्रत्ययस्य च मध्ये श्यन् भवति । अत्र दिव्,त्रसी, शो, व्यध, पुष, षुङ्, पीङ्, माङ्, दीङ्, जनी, बुधादय धातवः सन्ति ।

(ङ) स्वादिगणः

पाणिनिना पठितेषु दशगणमध्येषु पञ्चमगणः स्वादिगणोऽस्ति । अस्मिन् गणे प्रथमः षुञ् अभिषवे इति धातोः पाठ अस्ति । आद्यः षुञ् धातो उपस्थाप्येनास्य गणः नामः स्वादिगण इति कथ्यते ।अस्मिन् प्रकरणे “स्वादिभ्यः श्नुः” (पा.सू. ३।१।७३) इति सूत्रेण श्नु-विकरणप्रत्ययो भवति । अत्र षुञ्, षिञ् चिञ्, स्तृञ्,कृञ्, धूञ् पृ, स्मृ, चम्वादय धातवः सन्ति ।

(च) तुदादिगणः

पाणिनिना पठितेषु दशगणमध्येषु षष्ठगणः तुदादिगणोऽस्ति । अस्मिन् गणे प्रथमतः तुद व्यथने इति धातोः पाठोऽस्ति । आद्यः तुद धातो उपस्थाप्येनास्य गणः नामः तुदादिगण इति कथ्यते । अत्र “तुदादिभ्यः शः” (पा.सू. ३।१।७७) इत्यनेन शप्रत्ययो भवति । तुदादिगणे तुद्, णुद,कृश, जुषी, भस्ज, मोच्लृ, षिच कुङादय धातवः सन्ति ।

(छ) रुधादिगणः

अस्मिन् प्रकरणे प्रथमतः रुधिर् आवरणे इति धातोः पाठोऽस्ति । आद्यः रुध् धातो उपस्थाप्येनास्य गणस्य नामः रुधादिगण इति कथ्यते । अत्र इर्-भागस्य “इर इत्संज्ञा वाच्या” इति वार्तिकेन इत्संज्ञा भवति । पाणिनिना पठितेषु दशगणधातुप्रकरणमध्येषु सप्तमगणः रुधादिगणः वर्तते । अस्मिन् प्रकरणे पठितानां धातूनां रूपाणि रुध् धातुवत् भवन्ति । अत्र “रुधादिभ्यः श्नम्” (पा.सू. ३।१।७८) इत्यनेन श्नम्-प्रत्ययो भवति । रुधादिगणे रुध्, युज्, भुजादय धातवः सन्ति ।

(ज) तनादिगणः

अस्मिन् प्रकरणे प्रथमतः तनु विस्तारे इति धातोः पाठ अस्ति । आद्यः तन् धातो उपस्थाप्येनास्य गणस्य नामः तनादिगण इति कथ्यते । पाणिनिना पठितेषु दशगणधातुप्रकरणमध्येषु अष्टमगणः तनादिगण अस्ति । अस्मिन् प्रकरणे “तनादिकृञ्भ्य उः” (पा.सू. ३।१।७९) इत्यनेन उ-प्रत्ययो निष्पद्यते । अस्मिन् प्रकरणे पठितानां धातुनां तन् धातुवत् रूपाणि भवन्ति । अत्र तन्, डुकृञ्, क्षणादय धातवः सन्ति ।

(झ) क्त्यादिगणः

अस्मिन् प्रकरणे प्रथमतः डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये इति धातोः पाठोऽस्ति । आद्यः क्रीञ्-धातो उपस्थाप्येनास्य गणस्य नामः क्त्यादिगणः कथ्यते । पाणिनिना पठितेषु दशगणधातुप्रकरणमध्येषु नवमगणः “क्त्यादिभ्यः श्ना” (पा.सू.३।१।८१) इति सूत्रेण श्ना-प्रत्ययो भवति । अत्र पठितानां धातुनां रूपाणि क्रीधातुवत् निष्पद्यते ।

(ञ) चुरादिगणः

अस्मिन् प्रकरणे प्रथमतः चुर स्तेये इति धातोः पाठोऽस्ति । आद्यः चुर्धातो उपस्थाप्येनास्य गणस्य नामः चुरादिगणः कथ्यते । पाणिनिना पठितेषु दशगणधातुप्रकरणमध्येषु दशमगणः चुरादिगणोऽस्ति । अस्मिन् प्रकरणे “सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्” (पा.सू.३।१।२५) इति सूत्रेण धातोः लकारस्य च मध्ये णिच् (इ) विकरणप्रत्ययो भवति । अस्मिन् प्रकरणे पठितानां धातूनां रूपाणि चुरधातुवत् निष्पद्यन्ते ।

९.धातोः प्रकाराः

९.१ कर्मग्रहणदृशा धातोः प्रकारनिदर्शनम्

यस्मात् धातोः कर्मग्रहणं भवति स कर्मग्रहणः धातु इति कथ्यते । यस्मात् धातोः कर्मग्रहणं न भवति स कर्माग्रहणः धातु इति कथ्यते । तादृशः धातुरकर्मकः मन्यते । सकर्मकाकर्मकरूपेण धातवः द्विधा विभज्यन्ते ।

(क) सकर्मकाः धातवः

कर्मसहिता धातवः सकर्मकाः धातवः भवन्ति । सकर्मकत्वञ्च फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वम् अर्थात् व्याकरणशास्त्रस्य नियमेन यस्यार्थस्य कर्मसंज्ञा भवति तस्यार्थेन सह धात्वर्थस्यान्वयो भवति स धातुः सकर्मकः निगद्यते । यथा गम्पठ्पृच्छादयः । उदाहरणं यथा बालकः पाठं पठति । अत्र

फलव्यापारभिन्नत्वेन पठ्धातुः सकर्मकः वर्तते । छात्रः पाठं पठति । अत्र पाठशब्दस्य कर्मसंज्ञा भवति तस्यार्थेन सह पठ्धात्वर्थस्यान्वयो जायते । तस्मात् कारणात् पठ्धातुः सकर्मक विद्यते ।

(ख) अकर्मकाः धातवः

येषां धातूनां कर्मः न सम्भवति तेऽकर्मकाः धातव सन्ति । फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वम् अर्थात् यत्र धात्वर्थौ फलव्यापारौ एकैवस्थाने तिष्ठतः तत्र भावस्यार्थस्य प्रधानता भवति । भावार्थप्रधानः कर्मपदरहितः स अकर्मकधातुरिति गम्यते । यथा- हस्रुद्नृत्पादयः । उदाहरणं यथा- पुष्पः हसति । अत्र फलव्यापाराभिन्नत्वेन हस्धातु अकर्मक इति ।

बालकः नृत्यति । नृत्यतीत्यत्र फलव्यापारसमानाधिकरणवाचकत्वेन नृत्धातु अकर्मक इति कथ्यते ।

अकर्मकाः धातवः परिगणनप्रसङ्गे श्लोकोऽयं प्रसिद्ध वर्तते-

"लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम्
शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः ॥"

(नौटियालः, १९८८ : पृ.२१७)

क्वचित् अर्थान्तराच्च धातवः सकर्मकाकर्मकरूपेण विपरिणम्यते । यथा- भृत्यः भारं वहति इत्यत्र वह्धातु सकर्मकः परन्तु नदी वहति इत्यत्र स अकर्मकः भवति ।

अत्र एक श्लोकः सिद्धान्तकौमुद्यां विद्यते । तद्यथा-

"धातोरर्थान्तरे वृत्तेः धात्वर्थेनोपसंग्रहात्
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रियाः ॥"

(दीक्षितः,२०६१: पृ.८० भाग-४)

९.२ व्युत्पादनदृशा धातोः प्रकारनिदर्शनम्

व्युत्पादनदृशा धातोः प्रकारस्याध्ययनमत्र जायते । मूलव्युत्पन्नश्च भेदेन द्विधा विभक्तुं शक्यते । विभक्तुं न शक्यते स मूलः । मूलधातुं "भूवादयो धातवः" (पा.सू. १।३।१) इति सूत्रेण धातुसंज्ञा भवति । भू, अद्, हु, तन्, दिव्, तुद्, रुध्, चुरादयः क्रियावाचिनः धातवः सन्ति ।

यः धातु प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये विभक्तुं शक्यते सः धातुः व्युत्पन्नधातु इति वर्तते । व्युत्पन्नधातुं "सनाद्यन्ताःधातवः" (पा.सू. ३।१।३२) इति सूत्रेण धातुसंज्ञा

भवति । सनादौ येषां ते सनाद्यन्ताः । सनादिप्रत्ययन्ताः धातवः व्युत्पन्ना धातवः सन्ति । सनादयः प्रत्ययाः व्युत्पन्नधातुसाधकाः द्वादशाः सन्ति ।सनादिधातवः तेषामुदाहरणञ्च प्रदर्शितः । यथा -

सन्क्यच्काम्यच्क्यङ्क्यषोऽथाचारक्विब्णिज्यङौ तथा ।
यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादयः ॥ इति ।

(दीक्षितः,२०६१: पृ.७१)

सन्, क्यच्, काम्यच्, क्यङ्, क्यष्, क्विप्, णिङ्, ईयङ्, णिच्, यक्, आय, यङ्, एते द्वादशः सनादय प्रत्ययाः सन्ति । एतेषां तालिकायां स्पष्टरूपेण अत्रोदाहरणं प्रदर्शितः ।

संख्या	प्रत्ययः	प्रत्ययविधायकं सूत्रम्	प्रत्ययान्त रूप
१.	सन्	गुप्तिज्किद्भ्यः सन् (स्वार्थे)	जुगुप्सते
२.	क्यच्	सुप आत्मनः क्यच्	पुत्रीयति
३.	काम्यच्	काम्यच्च	पुत्रकाम्यति
४.	क्यङ्	कर्तुः क्यङ् सलोपश्च	श्येनायते
५.	क्यष्	लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्	लोहितायते
६.	आचारार्थ क्विप्	सर्वप्रातिपदिकेभ्यःक्विब्वा वक्तव्यः	कृष्णति
७.	णिच्	हेतुमति च	पाठियति
८.	यङ्	धातोरेकाचो हलादेः ..	बोभूयते
९.	यक्	कण्वादिभ्यो यक् (स्वार्थे)	कण्डूयति
१०.	आय	गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः (स्वार्थे)	गोपायति
११.	ईयङ्	ऋतेरीयङ्	ऋतीयते
१२.	णिङ्	कमेर्णिङ् (स्वार्थे)	कामयते

१०.धात्वर्थविषये मतान्तरम्

१) मीमांसकाभिमतधात्वर्थः

धात्वर्थस्य विषये मीमांसकादिभिः केवलं फलमेव धात्वर्थः मन्यते । व्यापारार्थस्तु आख्यातार्थ इति कथ्यते । शाब्दबोधे आख्यातार्थः व्यापारः प्रधानं भवति । मीमांसकमते शाब्दबोधे पच् इति धातुरस्ति चेत् विक्लिति एव धात्वर्थो भवति । गम् इति यत्र धातुः तत्र उत्तरदेशसंयोग एव धात्वर्थो भवति । तत्र आक्षेपात् लक्षणया वा कर्तुरिति प्रतीति भवतीति मीमांसकाः कथयन्ति । यथा -

चैत्रः पचति इत्यत्र एकत्वसंख्यावच्छिन्ना चैत्राश्रयिका विक्लित्यनुकूला वर्तमानकालिकी भावना इति शाब्दबोधो भवति । (नागेशः, परमलघूमञ्जूषा, १९९७ : पृ.१८)

२) नव्यनैयायिकाभिमतधात्वर्थः

फलव्यापारौ धात्वर्थौ इति नव्यनैयायिकाः स्वीकुर्वन्ति ।यथा वैयाकरणानां तथा नैयायिकानामपि धात्वर्थविषये समानं मतमस्ति ।परन्तु शाब्दबोधे नैयायिकप्रथमान्तार्थः मुख्यः विशेष्यको भवति । यथा - चैत्रः पचति इत्यत्र विक्लित्यनुकूल-व्यापारानुकूल-वर्तमानकालिक-कृतिमान् एकत्वसंख्याव-च्छिन्नः चैत्र इति शाब्दबोधो भवति । (नागेशः, परमलघूमञ्जूषा, १९९७ : पृ.१८)

३) प्राचीनवैयाकरणाभिमतधात्वर्थः

प्राचीनवैयाकरणाः फलव्यापारयोः धात्वर्थत्वं साधयन्ति। तत्र फलव्यापारौ खण्डशः शक्तिं स्वीकुर्वन्ति । शाब्दबोधे तु सर्वदा एव व्यापारमुख्यविशेष्यको बोधो भवति ।(नागेशः, परमलघूमञ्जूषा, १९९७ : पृ.१९)

४) नवीनवैयाकरणाभिमतधात्वर्थः

नवीनवैयाकरणाः फलं व्यापारञ्च धातोरर्थ इति स्वीकुर्वन्ति । तत्र विशिष्टे शक्तिकल्पनया कर्तृप्रत्ययस्थले फलविशिष्टव्यापारविशेष्यकः शाब्दबोधो जायते । कर्मप्रत्ययस्थले विशिष्टे शक्तिकल्पनया व्यापारविशिष्टफलविशेष्यकः शाब्दबोधो जायते । पच् इत्यस्य विक्लित्यनुकूलः व्यापारः धात्वर्थ इति । यथा - चैत्रेण तण्डुलाः पच्यन्ते इत्यत्र बहुत्वसंख्यावच्छिन्न-तण्डुलाश्रयः विक्लित्यनुकूलः वर्तमानकालिकः एकत्वसंख्यावच्छिन्न-चैत्राश्रयः व्यापार इति शाब्दबोधो भवति । (नागेशः, परमलघूमञ्जूषा, १९९७ : पृ.१९)

१०.१ कौण्डभट्टनागेशयोः धात्वर्थविषयकं मतपार्थक्यम्

फलव्यापारौ धात्वर्थौ स्तः । फलनिरूपितार्थप्रत्यायकशक्तिः धातो वर्तते । तथा च व्यापारनिरूपितार्थप्रत्यायकशक्तिः धातोः विद्यते । पचति इत्यादौ पच् धातोः विक्लित्यादिरूपं फलम्, फुत्कारत्वाधःसन्तापनत्व-स्थालीतण्डुलादिसंयोजनादिरूपो व्यापारश्चार्थो भवति । तण्डुलादिषु परिवर्तितं रूपं पच् धातोः फलमर्थो भवति । व्यापारस्तु भावनाभिधा साध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रिया वर्तते (कौण्डभट्ट, २००४ : पृ. ११-१५) ।

यमुद्दिश्य धात्वर्थक्रियायां प्रवृत्तिः भवति तत् फलं कथ्यते । यजति क्रिया यया स्वर्गादिकामनया जनः यागादिषु प्रवर्तते तस्य प्राप्तिरेव यज् धातोः

फलमस्ति । धातुवाच्यव्यापारस्तु क्रमजन्मनां व्यापाराणां समूहो वर्तते । तच्च पच् धातोः फुत्कारत्वाधःसन्तापनत्वादिरूपं वर्तते ।

फलाश्रयं कर्म तथा व्यापाराश्रयः कर्ता भवति । धातोः फलार्थप्रधाने व्यापारार्थः तथा व्यापारार्थप्रधाने फलमर्थः,तच्च विशेषणं भवति (कौण्डभट्टः, २००४ : पृ. १९-२१) ।

अत्र वैयाकरणो नागेशस्तु फलव्यापारयोः धातोः पृथक् पृथग् शक्तिस्वीकारे तयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयापत्तिमाशङ्क्य फलार्थप्रधाने फलावच्छिन्नो व्यापारो धात्वर्थः तथा व्यापारार्थप्रधाने व्यापारावच्छिन्नं फलं धात्वर्थ इति स्वीकरणीयमित्याह । एतदेव स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले (पा. सू. १ । ३। ७२) इति सूत्रस्थस्य फलशब्दस्याशयः विद्यते इत्याह ।

निष्कर्षः

इदानीमनेकेषु विभागेषु विभक्तः पदवर्गः प्रथमतो नाम आख्यात रूपेण द्विधा एव विभक्त आसीत् । अत्र नामपदेन नाम सर्वनामाव्ययपदानि ज्ञायन्ते । आख्यातपदेन च क्रियापदं बोध्यते । पाणिनेः "सुप्तिङन्तम् पदम्" इति सूत्रेण तदेवावबुध्यते । सुप् प्रत्ययान्तानि नाम सर्वनामाव्ययपदानि तथा च तिङन्तपदेन तिङ्प्रत्ययान्तानि क्रियापदानि पदसंज्ञकानि भवन्ति । धारणपोषणार्थेन धातुशब्देन भू पठ् इत्यादयःक्रियावाचिनः बोध्यन्ते । धातवः धातुपाठे पठिताः पाठक्रमेणैव भ्वादि, अदादि, जुहोत्यादि, दिवादि, स्वादिदशगणेषु विभक्ताः सन्ति । एते गणपठिताः मूलधातवः सन्ति । धातोः प्रातिपदिकात् वा विशेषार्थप्रकटनाय सनादिभिः प्रत्ययैः निष्पन्नो धातु व्युत्पन्नधातुर्निगद्यते । धातोः कर्तरि कर्मणि भावे च लकारा विधीयन्ते । कर्तरि लकारे कर्तृवाच्यस्य क्रियापदानि कर्मणि लकारे कर्मवाच्यस्य क्रियापदानि भावे लकारे भाववाच्यस्य क्रियापदानि व्युत्पन्नानि भवन्ति । कर्तरि कर्मणि भावे च विहितानां लकाराणां स्थाने ऽष्टादश तिङ्प्रत्ययाः भवन्ति । धातोः तिङ्प्रत्ययस्य च मेलनेन निष्पन्नत्वात् एतादृशानि पदानि तिङन्तपदानि चोच्यन्ते । आख्यातं क्रियापदं चैतेषामपरं प्रसिद्धं नाम वर्तते ।

धात्वर्थविषये नैयायिकवैयाकरणौ फलव्यापारौ धात्वर्थौ स्वीकुरुतः । परन्तु शाब्धबोधे तत्र तयोः मतैक्यं नास्ति । आधुनिकवैयाकरणाचार्यस्य नागेशस्य मते फलावच्छिन्ने व्यापारे व्यापारावच्छिन्ने च फले एव धातोः शक्तिः विद्यते इति मतमुपस्थापयति । तस्मात् तदेव धातोरर्थः आधुनिकः स्वीक्रियते ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

झा:,डा.उदयशंकर: (२०१५),संस्कृतशास्त्रमञ्जूषा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी ।

झा, मदनमोहन: (२०७३),धातुरूपमाला,यन्त्रकोशप्रकाशनम्, मुम्बई ।

दीक्षितो, भट्टोजी: (२०६१) वैयाकरण-सिद्धान्तकौमुदी(च.सं.), (व्या.गोपालदत्त पाण्डेय) बालमनोरमासहिता हिन्दी व्याख्या, चौखम्बासुरभारती-प्रकाशनम्, वाराणसी ।(चतुर्थो भाग:)

द्विवेदी, कपिलदेव: (ई.सं.२००८) अर्थविज्ञान और व्याकरणदर्शन, विश्वविद्यालयप्रकाशनम्, वाराणसी ।

नौटियाल, चक्रधरहंस: (ई.सं. १९८८) बृहत् अनुवाद चन्द्रिका (अष्टमसंस्करणम्) मोतीलाल बनारसीलास:, वाराणसी ।

न्यौपाने पुष्प: (२०७७) जगदम्बिकावैभवमहाकाव्ये प्रयुक्तानां तिङन्तपदानां व्युत्पत्त्यनुशीलनम् (अप्रकाशितम् शोधपत्रम्) नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालय: पिण्डेश्वरविद्यापीठम्, धरान: ।

पतञ्जलि:, (२०७०),महाभाष्यम्, (व्या. जयशंकरलालत्रिपाठी) चौखम्बासंस्कृतभवनम्, वाराणसी ।

पाणिनि:, (ई.सं. २००६),अष्टाध्यायी, चौखम्बा ओरियन्टालिया, दिल्ली ।

पाण्डेय:, रामाज्ञा (२०३५), व्याकरणदर्शनप्रतिमा, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्व-विद्यालय:, वाराणसी ।

भट्ट:, कौण्ड: (२००४),वैयाकरणभूषणसार: (व्या.बालकृष्ण पञ्चोली), आदर्श ग्रन्थमाला प्रकाशनम्, वाराणसी ।

भट्ट:,नागेश: (१९९७) परमलघुमञ्जूषा (व्या.डा. जयशंकरलालत्रिपाठी) कृष्णदास अकादमी, वाराणसी ।

भर्तृहरि:, (२०१६) वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, डा.शिवशंकर अवस्थी, चौखम्बाविद्याभवनम् वराणसी ।

मिश्रो, रामानन्द: (ई.सं.१९८३), भूषणसारलघुमञ्जुषयो: सिद्धान्तानां समीक्षा, सम्पूर्णानन्द संस्कृतविश्वविद्यालय:, वाराणसी ।

*

साहित्यमा ध्वनि

श्री पुष्पराज न्यौपाने
उपप्राध्यापक
ने.सं.वि., पिण्डेश्वर विद्यापीठ

सार

शब्द र अर्थको सहभाव साहित्य हो । काव्यमा सौन्दर्य आधानका निमित्त शब्द र अर्थ दुबैको एउटै मनोहरिणी स्थिति रहनु नै साहित्य हो । काव्यमा जति सुन्दर अर्थको वर्णन गरिन्छ त्यति ने सुन्दर शब्दको पनि प्रयोग हुन आवश्यक छ । शब्द अर्थगौरव अनुरूप र अर्थ शब्दसौन्दर्यको अनुरूप हुनुपर्दछ । साहित्य शब्दको अर्थ हितले सहित भएको वा हितको (भलाइको) भावनाले युक्त भएको हो । यसरी विचार गर्दा लोककल्याणकारी सबै रचना साहित्य हुन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । साहित्यमा रस, गुण, रीति, अलङ्कार, ध्वनि आदि पक्ष र तत्त्व रहेका हुन्छन् ।साहित्यलाई अर्को शब्दमा काव्य भनिन्छ । ध्वन्यालोककार आनन्दवर्धनले काव्यको आत्मा ध्वनिलाई (काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैः) मानेको पाइन्छ । उनी पछिका सबै ध्वनिवादीहरूले यही मतलाई मानेका छन् । काव्यको आत्मिक तत्त्वकारूपम ध्वनि शब्दको सर्वप्रथम प्रयोग आनन्दवर्धनको ध्वन्यालोक ग्रन्थमा गरिएको पाइन्छ । यसबाहेका साहित्यमा रससम्प्रदाय, अलंकार सम्प्रदाय, रीति सम्प्रदाय, वक्रोक्ति सम्प्रदय हुँदै ध्वनि सम्प्रदायको उदय नवौं शताब्दीमा भएको हो र यसका संस्थापक आचार्य आनन्दवर्धन हुन् । साहित्यको परम्परामा काव्यको आत्मिक तत्त्वकारूपमा विभिन्न मतभेद पाइन्छन् । रसलाई काव्यको आत्मा मान्ने परम्परालाई रस सम्प्रदाय, अलंकारलाई मान्ने अलंकार सम्प्रदाय, ध्वनिलाई मान्ने ध्वनि सम्प्रदाय, रीतिलाई मान्ने रीति सम्प्रदाय, औचित्यलाई मान्ने औचित्य सम्प्रदाय भनेर चिनिन्छन् । यसरी साहित्यका चिन्तकहरूले काव्यको आत्मा वा मुख्य तत्त्वकारूपमा अलग अलग तत्त्वलाई मानेको देखिन्छ ।

ध्यानिलाई काव्यको (साहित्यको) आत्मा मान्ने पहिलो आचार्य नवौं शताब्दीका आनन्दवर्धन हुन् । उनका विचारमा ध्वनि काव्यको आम्कि तत्त्व हो र साहित्यमा यसको स्थान निकै उच्च रहेको छ ।

१. विषय प्रवेश

आनन्दवर्धनको ध्वन्यालोक नामक कृतिमा ध्वनिलाई काव्यको आत्माका रूपमा वणृन गरिएको छ । उनले आफ्ना कृतिमा पाँचवटा विशेष अर्थमा ध्वनि शब्दको प्रयोग गरेका छन् ।

क. वाचक शब्द

ख. वाच्यार्थ

ग. व्यङ्ग्यार्थ

घ. व्यञ्जनाव्यापार

ङ. समुदायरूप काव्य

२. ध्वनि शब्दको व्युत्पत्तिगत अर्थ

ध्वन्यते इति ध्वनिः, ध्वननं ध्वनिः, ध्वन्यते अस्मिन्निति ध्वनिः यी तीन व्युत्पत्तिबाट ध्वनि शब्द व्युत्पन्न हुन्छ । यहाँका पहिलो दोस्रो व्युत्पत्ति अनुसार जसद्वारा केही कुरा ध्वनि त हुन्छ त्यो नै ध्वनि हो भन्ने अर्थ बुझिन्छ । यस अनुसार वाच्य अर्थ र वाचक शब्द ध्वनिबाट प्रकाशित हुन्छन् । तेस्रो व्युत्पत्ति अनुसार जसमा सबै पदार्थ अभिव्यञ्जित हुनछन् त्यो नै ध्वनि हो । यसअनुसार व्यञ्जनाव्यापार नै ध्वनि हो भन्ने सिद्ध हुन्छ । ध्वनि शब्दका यिनै तीन व्युत्पत्तिबाट माथि उल्लेख गरिएका विशेष अर्थहरूको प्रकटीकरण गरिएको पाइन्छ ।

ध्वन्यते इति ध्वनिः यस्तो व्युत्पत्तिलाई आधार मानेर नै वाचक शब्द र वाच्य अर्थ (क र ख) ध्वनिबाट प्रकाशित हुने अर्थ सिद्ध भएको देखिन्छ भने ध्वननं ध्वनि यस व्युत्पत्तिबाट व्यङ्ग्यार्थ (ग) ध्वनि अर्थ हुन आउँछ । ध्वन्यते अस्मिन् इति ध्वनिः यस व्युत्पत्तिअनुसार व्यञ्जना व्यापार (घ) ध्वनि सिद्ध हुन्छ भने यी माथि उल्लेख गरिएका चारवटै प्रकारको समुदाय रूप अभिव्यक्ति पाँचौं (ङ) समुदाय रूप काव्यमा हुन्छन् । ध्वन्यालोकका रचयिता आनन्दवर्धनले ध्वनिको लक्षण यसरी उल्लेख गरेका छन् :

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतसूरिभिः ।

व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥ .... ?

आफ्नो अर्थलाई गुणीभूत गरेर प्रतीयमान अर्थलाई अभिव्यक्त गर्ने काव्यविशेषलाई विद्वान्हरूले ध्वनिका रूपमा स्वीकार गरेका छन् । व्यङ्ग्यार्थका

रूपमा उनले ध्वनिलाई काव्यको आत्माका रूपमा उपस्थापित गर्दै यसका भाव, अभाव, भाक्त अवस्थामा पनि काव्य हुनसक्ने कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ :

काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाम्नातपूर्वं
तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये ।
केचिद् वाचां स्थितमविषये तत्त्वमुचुस्तदीयं
तस्माद् ब्रूम सहृदयमनः प्रीतये तत्स्वरूपम् ॥

अर्थात् विद्वान्हरूले काव्यको आत्मा ध्वनि हो भनेर मानेका छन् । केही चिन्तकले ध्वनिलाई भाक्त (उत्तमकाव्यको अङ्ग), केहीले वाणीको अगोचर रूपका रूपमा चिनाए पनि ध्वनि सहृदयका मनमा अनन्द प्रदान गर्ने तत्त्व हो भन्ने उनको राय पाइन्छ । अभाववादीहरूले चाहिँ काव्यमा ध्वनिलाई अभाव तत्त्वकै रूपमा लिएको पाइन्छ ।

११ शताब्दीमा आचार्य मम्मटले ध्वनिको परिचय यसरी गराएका छन् **इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः** । वाच्यार्थ भन्दा व्यङ्ग्यार्थ बढी भएपछि उत्तम काव्य हुन्छ र त्यसैलाई ध्वनिकाव्य भनिन्छ ।

यस्तै चौधौं शताब्दीका आचार्य विश्वनाथले आफ्नो लाक्षणिक ग्रन्थ साहित्यदर्पणमा ध्वनिका विषयमा आफ्नो मत यसरी प्रकट गरेका छन् :

वाच्यातिशायिनी व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम् ।........?

विश्वनाथका अनुसार जुन काव्यमा वाच्यार्थका तुलनामा व्यङ्ग्यार्थ बढी चमत्कारपूर्ण हुन्छ त्यसैलाई ध्वनि भनिन्छ ।

ध्वनिकाव्य वास्तवमा नै एउटा विशष्ट काव्य हो जसले आफ्नो शब्द वा अर्थको अभिप्रायलाई लुकाएर काव्यार्थलाई अभिव्यक्त गर्दछ । यस्तो विशिष्ट स्वरूपको काव्य नै ध्वनिकाव्य हुने भएकाले काव्यभित्र ध्वनिको स्थान उच्च रहेको छ । ध्वनिकाव्यको विशेषता भनेकै वाच्यार्थभन्दा व्यङ्ग्यार्थ अधिक रहनु, वाच्यार्थभन्दा व्यङ्ग्यार्थ अधिक सुन्दर हुनु तथा काव्यिक चमत्कृतिले भरिनु हुन् । यही भएर नै ध्वनिवादी आचार्यहरूले यसलाई काव्यको प्रमुख तत्त्व (आत्मा) मानेको पाइन्छ । काव्यको आत्माका रूपमा ध्वनिलाई प्रस्तुत गर्ने प्राकृत र संस्कृत भाषामा रहेको यो पद्य निकै प्रसिद्ध छ ।

प्राकृत

अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पलो एहि ।
मा पहिअ रत्तिमन्धअ सेज्जाए मह णिमज्जह हिसि ॥

संस्कृत

श्वश्रूरत्र शेते अथवा निमज्जति अत्राहं दिवसकं प्रलोकय ।

मा पथिक रात्र्यन्धः शय्यायामावयोः शयिष्ठाः ॥

यी पद्यमा वाच्यार्थ निःशेष गरेर व्यङ्ग्यार्थ ग्रहण गर्दा उत्तम काव्य अर्थात् ध्वनिकाव्यको रसानुभूति हुन्छ । जुन काव्यमा वाच्यार्थभन्दा व्यङ्ग्यार्थ चमत्कारपूर्ण हुन्छ त्यसैलाई ध्वनिकाव्य मानिन्छ।

अर्को उदाहरण अवलोकन गरौं :

भ्रम धार्मिक विश्रब्ध स शुनकोऽद्य मारितस्तेन ।

गोदावरीनदीकुललतागहनवासिना दृप्तसिंहेन ॥

हे धार्मिक बाबाजी !तपाईंलाई दुःख दिने कुकुरलाई गोदावरी नदीको लताकुञ्जमा लुकेर बस्ने सिंहले आज मारिदियो अब तपाई निर्भीक भएर यहाँ घुम्न सक्नुहुन्छ । यस पद्यमा वाच्यार्थ यही भए पनि त्यसभन्दा लक्ष्यार्थ र त्यसभन्दा बढी व्यङ्ग्यार्थ सशक्त रूपमा प्रकट भएको पाइन्छ । बाबाजीलाई कुकुरले त दुःख मात्रै दिन्थ्यो तर सिंहले ज्यान नै लिन सक्ने भएकाले गोदावरी नदीका तटमा घुम्न जाँदा सिंहको सिकार हुन सकिने डर रूप अर्थ व्यञ्जना वृत्तिबाट प्रकटित भएको छ । अझ घुम्न आएमा सिंहले खाइदेला भन्ने डर देखाउनु रूप व्यङ्ग्यार्थ नै यहाँ प्रधान (ध्वन्यर्थ) बनेर आएको दखिन्छ । अतः ध्वनिवादी आचार्य ध्वनि नै काव्यको मुख्य तत्त्व हो भन्ने बोध हुने कुरा मान्दछन् ।

काव्यको स्रोतका रूपमा ध्वनि

ध्वनिलाई काव्यको आत्माका रूपमा चिनाउने आनन्दवर्धनले काव्यको स्रोतका रूपमा पनि ध्वनिलाई नै प्रस्तुत गरेको छन् । उनले आदिकवि वाल्मीकि प्रति सङ्केत गर्दै उनको शोक नै श्लोकका रूपमा अभिव्यक्त भएको प्रसङ्ग उल्लेख गरेका छन् ।

काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा

क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥

काव्यको आत्मा त्यही हो, जस्तो कि प्राचीन कालमा क्रौञ्च पक्षीको जोडीको वियागबाट उत्पन्न शोक आदिकवि वाल्मीकिको काव्यस्रोत बनेको थियो । यसरी अन्तर्मनको उद्वेग नै काव्यको स्रोत रहको कुरालाई यहाँ स्पष्ट पारिएको छ ।

रामायण रचनाको आधार भूमिका रूपमा वर्णित क्रौञ्चजाडीको वियोगको घटना निकै प्रसिद्ध रहेको छ । वालमीकि आश्रम नजिकै समिधा बटुल्न, टहलिन वनमा घुम्दै गर्दा सरोबरको नजिकै जोडी सँग विहार गरिरहेका क्रौञ्च पक्षीको भालेलाई व्याधाले सिकार गरेको थियो । जोडीको निधनले व्याकुल पक्षी जोडीको करुण विलाप सुनेर महर्षि वाल्मीकिको हृदय सन्तापित भयो । वाल्मीकिमा उत्पन्न त्यही करुण भाव श्लोकका रूपमा काव्यमा पद्यमा प्रकट भयो ..

मा निषद प्रतिष्ठां त्वामगमः शाश्वती समाः
यत्क्रौञ्च मिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

शोक करुण रसको स्थायीभाव हो । प्रस्तुत पद्यबाट कारुणिक शोक व्यक्त भएको छ । करुण रसको स्थायीभाव शोक हो । रामायणको काव्यको आत्मा (मूल तत्त्व) नै शोक बन्न पुग्यो । कुनै पनि रस परिपाकको स्थितिविना काव्यको उत्पत्ति नै हुँदैन । करुण रस शोक परिणत भएपछि मात्र वाल्मिीकिबाट काव्यको प्रस्फुटन भयो .. मा निषाद....... । प्रस्तुत पद्यमा वाच्यार्थभन्दा लक्ष्यार्थ र त्यसभन्दा व्यङ्ग्यार्थ (ध्वन्यार्थ) अझ सशक्त बनेर आएको पाइन्छ । प्रस्तुत पद्यको ध्वन्यार्थमा हे निषाद ! (हे रावण !) तिमीले राम र सीताको जोडीमध्ये सीतालाई हरण गरेर व्याधाको कार्य गर्यौ, उनीहरूलाई मृत्यु तुल्य कष्ट र पीडा दियौ, त्यस कारण तिमीले लङ्कामा प्रतिष्ठा पाउन सक्दैनौ भन्ने ध्वन्यार्थ प्रस्तुत गरेर काव्यको आत्मा ध्वनि हो भन्ने कुरालाई सिद्ध गरिएको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

ध्वनि काव्यको मुख्य तत्त्व हो । जुन काव्यमा शब्दले आफ्ना अर्थलाई गुणीभूत बनाएर प्रतीयमान अर्थलाई अभिव्यक्त गर्दछन् ती उत्तम ध्वनिकाव्य हुन् । ध्वनि शब्दको व्युत्पत्तिबाट वाचक शब्द, वाच्य अर्थ र व्यञ्जनाव्यापार सबैमा व्यवहारतः ध्वनि शब्दको प्रयोग भएको भए पनि मुख्यत व्यङ्ग्यार्थ नै ध्वनिले बुझाउने अर्थ हो । ध्वनिको प्रयोगजन्य प्रभावले काव्यमा अनन्त चमत्कार उत्पन्न हुन गएर जसरी वसन्तमा पुराना र जीर्ण वृक्षहरूमा पनि पल्लाव पलाएर सौन्दर्यमय बनेको देख्न अनुभूत गर्न पाइन्छ त्यसरी नै ध्वनि तथा रसका सम्बन्धबाट प्रचीन कविहरूका काव्यमा वर्णित पुराना अर्थहरूमा

पनि नवीन चमत्कार उत्पन्न गर्न सकिन्छ, उत्पन्न हुन्छ भन्ने मान्यता ध्वनिवादी आचार्यहरूमा पाइन्छ । ध्वनि नै काव्यको आधारभूत तत्त्व हो ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

अश्वघोष (१९८००, सौन्दरानन्दमहाकाव्यम्,(हिन्दी अनु. सूर्यनारायण) दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।

आनन्दवर्धन (२००९), ध्वन्यालोक, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

आनन्दवर्धन (२००९), ध्वन्यालोक, (व्या. अभिनव गुप्त, लोचन टीका) वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

कान्तिचन्द्र, (२०५७), काव्यदीपिका, (सम्पा. वेणीमाधव ढकाल, काठाण्डौ : प्रभालक्ष्मी राणा,

जगन्नाथ (१९५७), रसगङ्गाधर, (व्या. मदनमोहन झा) वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

मम्मट (१९५५), काव्यप्रकाश, (व्या.सत्यव्रत सिंह)वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

विश्वनाथ (१९७७), साहित्यदर्पण (व्या. शालीग्राम शास्त्री, नवम संस्करण)वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास ।

*

रामानुज दर्शन एक विवेचना

भरत भट्टराई
प्राध्यापक
पिण्डेश्वर विद्यापीठ

१. विषय परिचय

सनातने वर्त्मनि साधुनिष्ठतामयं हि पन्थाः गृहमेधिनां मनः ।
अनेन गच्छन्नियतं महात्मनामिदं च लोकं परमं न विन्दति ॥

सनातनले निर्दिष्ट गरेको बाटोमा हिँड्नु नै श्रेयस्कर हुन्छ । यो गृहस्थ धर्मावलम्बीहरूका लागि थप महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यसरी उक्त बाटो नबिराई हिँडेमा सज्जन व्यक्तिहरूको यो लोक र परलोक दुबै सुखमय हुन्छ ।

भारतवर्षमा प्रचलित धर्म/दर्शन अन्य देशमा प्रचलित धर्म दर्शनभन्दा प्राचीन र सर्वश्रेष्ठ दर्शन मानिन्छ । यसको उत्पत्ति वेद र विभिन्न उपनिषद् ग्रन्थबाट भएको मानिन्छ । अहिले नेपाल र भारतमा प्रचलित धेरै दर्शनहरूमध्ये केहीआस्तिक छन् भने केही नास्तिक रहेका छन् । आस्तिक दर्शन भन्नाले वेद मान्ने र वेदले अनुमोदन गरेका कर्मलाई महत्त्वपूर्ण मानेर त्यही अनुसार आ-आफ्नो धर्म, आचरण र व्यवहार गर्न सिक्ने सिकाउने धर्म हो भने यसका विपरीत वेद, उपनिषद्का वाक्य, कर्म नमान्ने बरु उसको निन्दा र तिरस्कार गर्ने दर्शन नास्तिक मानिन्छन् ।

नास्तिक दर्शन जतिले ईश्वर, वेदलाई मान्दैनन् । ती प्रमुख रूपमा चार्वाक, बौद्ध र जैन दर्शन मानिन्छन् । कसैकसैको मतमा बौद्ध दर्शनअन्तर्गत सौत्रान्तिक, वैभाषिक, माध्यमिक र योगाचार दर्शन पनि नास्तिक दर्शनअन्तर्गत मानिन्छन् । यसी अहिले प्रचलित नास्तिक दर्शनको सङ्ख्या जम्मा छ रहेको देखिन्छ । त्यस्तै आस्ति दर्शन भन्नाले जसले वेद, उपनिषद् मान्दछ र तदनुरूप चल्दछ, ईश्वरको सत्तालाई हृदयङ्गम गर्दछ, तिनलाई बुझिन्छ । यस्ता आस्तिक दर्शन पनि छ वटा देखिन्छन् । ती हुन् : सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा र वेदान्त ।

२. रामानुज दर्शनमा ईश्वर निरूपण

वासुदेव परं ब्रह्म कल्याणगुणसंयुतः ।
भुवनानामुपादानं कर्ता जीवनियामकः ॥

यस मतमा कल्याणकारी गुणले परिपूर्ण वासुदेव श्रीकृष्ण नै परमातमा मानिनुहुन्छ । वहाँ नै १४ भुवनका उपादान कारण, निर्माण कर्ता र व्यवस्थापक समेत हुनुहुन्छ । उनै ईश्वर सबैभन्दा दयालु, भक्तवत्सल र सर्वगुणले सम्पन्न मानिनुहुन्छ । वहाँका लीला स्वरूपपाँच मूर्तिहरू छन् । ती हुन् : अर्चा, विभव, व्यूह, सूक्ष्म र अन्तर्यामी ।

क) अर्चा मूर्ति

ईश्वर, शालीग्राम, वासुदेव आदिका मूर्तिलाई अर्चा विग्रह भनिन्छ । प्राण प्रतिष्ठा गरी स्थापित गरिने यस्ता प्रतिमाहरू मठ, मन्दिर आदि विभिन्न स्थानमा हुनसक्छन् । जस्तै कुनै घर, मन्दिर, चौबाटो आदिमा यस्ता प्रतिमाहरू स्थापित र पूजित रहेका पाइन्छन् । यस्ता प्रतिमालाई नै ईश्वरका अर्चावतार मानिन्छ ।

ख) विभव मूर्ति

राम, कृष्ण, नृसिंह आदि ईश्वरका अवतार मानिएका स्वरूपलाई विभव भनिन्छ । राम, कृष्ण आदि अवतारका प्रतिमा बनाएर पूजागर्ने चलन पुरानै हो । यस्ता विभव स्वरूप पनि दुई प्रकारका हुन्छन्मुख्य र गौण ।

मुख्य विभवमा परमात्माको भक्तमाथि अनन्य र अलौकिक कृपा हुने भएकाले भक्तको कल्याणका निमित्ति वहाँ स्वयं प्रकट हुनुहुन्छ भन्ने विचार पाइन्छ । गौण विभावमा चाहिँ परमात्मा आवेशका रूपमा अवतार लिएर प्रकट हुनुहुन्छ । अवेशको तात्पर्य कुनै महात्माको शरीरमा कुनै कार्यसिद्धिका निमित्त ईश्वर स्वयं प्रविष्ट भई कार्य सम्पादन गर्नुहुन्छ भन्ने हो । जस्तै : परशुराम अवतारलाई गौण विभाव मानिन्छ । उनलाई गौण र आवेश अवतारका रूपमा लिइन्छ ।

ग) व्यूह

व्यूह चार प्रकारका हुन्छन् । वासुदेव, संकर्षण, प्रद्युम्न र अनिरुद्ध । यसमा वासुदेव ज्ञान, षडैश्वर्य आदि विभिन्न गुणले परिपूर्ण हुन्छन् । संकर्षणज्ञान र बलले युक्त हुन्छन् । प्रद्युम्न वीर्य र पराक्रमले सुसम्पन्न हुन्छन् भने अनिरुद्धमा शक्ति र तेजको मात्रा अत्यधिक हुन्छ, भनिएको पाइन्छ । उक्त सबै कुरा ईश्वर वासुदेव, कृष्ण, राम आदिको सेरोफेरोमा रहने गर्दछन् ।

घ) सूक्ष्म

यहाँ ज्ञान ऐश्वर्य आदिले परिपूर्ण वासुदवलाई नै परब्रह्म, परमात्माको सूक्ष्मावतारका रूपमा लिने गरिन्छ ।

ङ) अन्तर्यामी

यसमा वासुदेवलाई नै सबै जीवका नियन्त्रण कर्ता मानिएको छ । वहाँलाई घटघटवासी मानिन्छ र सबै भक्तको पाप नाश गरी कल्याण गर्नुहुन्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ ।

यसरी उक्त परमेश्वरका पञ्चावतार या स्वरूपले क्रमशः व्यक्तिको पाप नाश गर्दछन् । अर्थात् यी क्रमशः स्थापित अर्चा, विभव, व्यूह र सूक्ष्म र अन्तमा अन्तर्यामी स्वरूप विग्रहमा भक्तिभावपूर्वक पुग्दछन् एकाकार हुन्छन् । यी सबै विग्रहमा भक्तिपूर्वक पूजा आरधना, योग, तप उपासना गरे मानिसले दुःखरूपी जीवन मरणको चक्रबाट मुक्त हुँदै भगवत् सायुज्य प्राप्त गर्दछ भन्ने कुरा उक्त दर्शनमा रहेको देखिन्छ । परमेश्वर भगवान् वासुदेवका कृपाले मनुष्यमा रहेका आध्यात्मिक, आधिभौतिक र आधिदैविक यी त्रिविध ताप र पाप नष्ट हुन्छन् र व्यक्ति निर्मल र स्वच्छ हुँदै भगवत् सायुज्य प्राप्त गर्दछ भन्ने भावना पनि यस दर्शनमा प्रबल रहेको पाइन्छ ।

३.वैष्णव उपासनाका पाँच प्रकार

यस दर्शनअनुसार भगवान्को उपासना वा सेवा अथवा भक्ति पाँच प्रकारले गरिन्छ । अभिगमन, उपादान, इज्या, स्वाध्याय, योग यी पाँचप्रकारका उपासनाहरूको यहाँ परिचय मात्र प्रस्तुत गरिएको छ ।

क) अभिगमन

वासदेवादि मूर्ति भएका स्थानको, मठ, मन्दिर, गौशाला आदिको सरसफाइ आदि काम गरी गरिने कृत्य वा सेवालाई अभिगमन भनिन्छ ।

ख) उपादान

वासुदेवादिको प्राण प्रतिष्ठा गरिएका पूर्वोक्त मूर्तिहरूको पूजाका लागि चाहिने सामग्री सङ्कलन गरीआराधना गर्ने काम उपादान मानिन्छ ।

ग) इज्या

वासुदेव आदिका मूर्तिमा पूजन गर्ने कामलाई इज्या भनिन्छ ।

घ) स्वाध्याय

विष्णुका स्तोत्रपाठ, त्यसको चिन्तन मनन, ध्यान, जप गर्नु, विषणुका विभिन्न अवतारहरूको चरित्र सुन्नु, अध्ययन गर्नु, मनन गर्नु, सुनाउनु स्वाध्याय हो ।

ङ) योग

विष्णुको ध्यान गर्दै शरणागत हुनुलाई योग भनिन्छ ।

रामानुज दर्शनवादी श्रीवैष्णवहरू ईश्वर वासुदेवको सेवा सम्बन्धी व्यस्थामा अङ्कन, नामाकरण र भजन कीर्तनलाई वशेष महत्त्वका रूपमा लिने गरिएको पाइन्छ । यस सिद्धान्तलाई हेर्दा द्वैतवादी सिद्धान्तका प्रवर्तक माधवाचार्यका मतको केही मात्रामा अनुकरण गरेको पाइन्छ । अङ्कन शब्दले शङ्खचक्राङ्कन र नामकरण शब्दले दीक्षित व्यक्तिले भगवानको नामसँग गाँसेर भगवत् नाम अनुसारको आफ्नो नाम राख्ने परम्परालाई बुझाएको पाइन्छ । भजनले ईश्वर वासुदेवको भजन, पूजन, स्तोत्रपाठ, नाम सङ्कीर्तन, चरित्र वर्णन, श्रवण, श्रीकृष्ण, राम, विषणु सम्बन्धी कथा श्रवण,उपनिषद् पुराणहरूको पाठ अध्ययन, पारायण आदि गर्नु भन्ने बुझिन्छ ।

४. शङ्खचक्राङ्कनका विषयमा केही शास्त्रीय विचारहरू

शरीरमा भगवान् विष्णुका आयुधहरू शङ्ख र चक्रको चिनो लगाउने कार्यलाई अङ्कन भनिन्छ । यद्यपि अङ्कनका सम्बन्धमा आचार्य रामानुजभन्दा एक सय वर्ष पहिलेका पूर्णप्रज्ञ उपनामले विभूषित वायुपुत्र माधवाचार्यले आफ्नो धारणा ऋग्वेदीय वचन उद्धृत गर्दै राखेको देखिन्छ :

'सा च सेवाङ्कनं नामकरणं भजनभेदात् त्रिधा ।
तत्राङ्कनं नारायणयुधादीनां तद्रूप स्मरणार्थं सिध्यर्थञ्च।

अर्थात् भगवान् नारायणको सम्झना र भक्ति गर्न, सदैव नारायणका रूप र गाुणहरूको स्मरण गर्न उनका आयुधहरूको अङ्कन (शङ्ख चक्र) गरिन्छ । त्यसरी नै शाकल्यसंहिताको परिशिष्टमा पनि भनिएको छ :-

चक्रं विभर्ति पुरुषोऽभितप्तं बलं देवानाममृतस्य विष्णोः
स याति दुरितावधूय विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ॥
देवासो येन विधूतेन बाहुना सुदर्शनेन प्रयातास्तमायन् ।
येनाङ्किताः मनवो लोकसृष्टिं वितन्वन्ति ब्राह्मणास्तद् वदन्ति ॥

ऋग्वेदीय शाकल्यसंहिताको यस भनाइअनुसार जो मानव देवताहरूको बलस्वरूप रहेकाभगवान् विष्णुको अभितप्त चक्रलाई धराण गर्दछन्, तिनका सम्पूर्ण दुरित (पाप, अनिष्ट) नाश हुन्छन् । मृत्युपछि उनीहरूफेरि जन्मनु र मर्नु नपर्ने भगवद्धाम वैकुण्ठलोकमा पुग्दछन् । हातको पाखुरामा जुन सुदर्शन चक्र धारण गरी देवताहरू हिँड्दै स्वर्गलोक गए, जुन चक्रलाई अङ्कित गरी मानव श्रेष्ठले यस संसारको सृष्टि गरे त्यसैलाई ब्राह्मणहरू धारण गर्दछन् । त्यस्तै ब्रह्माण्ड पुराण, नारद पुराण र अग्निपुराणमा पनि शङ्ख चक्राङ्कनका

विषयमा प्रकाश पारिएको पाइन्छ । यस विषयमा त्यहाँ उल्लेख गरिएका भनिएका केही श्लोकहरू यहाँ उद्धृत गरिएका छन् । यी श्लोकहरूमा अङ्कनको महत्त्वका सम्बन्धमा उल्लेख गर्ने गरिएको पाइन्छ । तर, त्यसको पुष्टि हुन चाहिँ बाँकी नै रहेको देखिन्छ । ती केही प्रसिद्ध पद्यहरू (मतहरू) यसप्रकार रहेका छन् -

ब्रह्मपुराण : **कृत्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्वकां तनुम् ।**
चक्रादिचिह्नितां भूप ! धारयेद् वैष्णवो नरः ॥

नारदपुराण : **द्वादशारं तु षट्कोणं पलत्रयसुसंयुतम् ।**
हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयेद् तद् विचक्षणः ॥

अग्निपुराण : **दक्षिणे तु करे विप्रो विभृयाच्च सुदर्शनम् ।**
सव्येन शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः ॥

५. अद्वैतवादी, द्वैतवादी र विशिष्टाद्वैतवादी दर्शनको परम्परा

ईश्वर र आत्मा वा जीव भिन्नाभिन्नै नभएर एकै हुन् र मोक्ष हुँदा पनि यी दुई भिन्नै नरहेर ईश्वरसँग एकाकार हुन्छन् भन्ने आधारभूत विषय रहेको (वेदान्त) दर्शनलाई अद्वैतवादी दर्शन भनिन्छ ।यस दर्शनका प्रमुख व्याख्याता शङ्कराचार्य हुन् । आत्मा वा जीव ईश्वरकै अंश भए पनि यी दुवै भिन्नाभिन्नै हुन् र मोक्ष हुँदा पनि यी भिन्नै रूपमा ईश्वरसँग एकसाथ रहन्छन् भन्ने आधारभूत विषय रहेको (वेदान्त) दर्शनलाई द्वैतवादी दर्शन भनिन्छ । यी दुवै दर्शनहरू उपनिषद्मा आधारित वेदान्त दर्शन हुन् । द्वैतवादी दर्शनको प्रतिपादन र व्याख्या सर्वप्रथम माधवाचार्यले गरेका हुन् । उनैलाई कसैले माध्वाचार्य पनि भन्छन् । रामानुजाचार्यले वेदान्तको व्याख्या गर्दै माधवाचार्यको मतमा केही विषय थप गरेर विशिष्टाद्वैत दर्शन प्रवर्तन गरेका थिए । आचार्य रामानुजले प्रतिपादन गरेका विशिष्टाद्वैतवादी दर्शनका अनुसार ईश्वर जीवात्मा दुवै मोक्ष प्राप्त गर्दा ईश्वरमा एकाकार नभएर ईश्वरको समीपमा भिन्ना भिन्नै रूपमा रहन्छन् । द्वैतवादी र विशिष्टाद्वैतवादी यी दुई दर्शनका बीचमा धेरै समानता र थोरै मात्र भिन्नता रहेको पाइन्छ । द्वैतवाद र विशिष्टाद्वैतवादको अन्य वेदान्त, सांख्य, योग आदि दर्शनसँग पनि धेरै कुरामा समानता र थोरै कुरामा मात्र असमानता रहेको देखिन्छ । द्वैतवादी र विशिष्टाद्वैतवादी दुवै दर्शनका अनुयायी सबै वैष्णव सम्प्रदायहरूमा शङ्खचक्राङ्कनको परम्परा पाइन्छ । रामानुज मतानुयायी श्रीवैष्णव सम्प्रदायमा तप्त शङ्खचक्राङ्नको परम्परा रहेको पाइन्छ

भने अन्य निम्बार्क, गौड आदि वैष्णवहरूमा चाहिँ शीतशङ्खचक्राङ्कनको परम्परा रहेको देखिन्छ । रामानन्दी वैष्णवहरूले भगवान् रामका आयुध धनुष र वाण पनि अङ्कन गर्ने गरेको पाइन्छ । सबै वैष्णवहरूले तिलकका रूपमा उर्ध्वपुण्ड्र अर्थात् ठाडो तिलक (टीका) लगाउँछन् र भगवान् विष्णुलाई वा विष्णुका अवतार मानिएका लक्ष्मीनारायण, सीताराम, राधाकृष्ण,नृसिंह आदिलाई मुख्य इष्ट देवता मानेर पूजा, आराधना र भक्ति गर्दछन् ।

विष्णु, शिव, सूर्य, दुर्गा र गणेश यी पाँच देवतालाई पूजा आराधना गर्ने वा अन्य सम्प्रादाय पनि रहेका छन् । शिवलाई प्रधान देवता मानेर शिवको भक्ति गर्ने भएकाले यिनलाई शैव पनि भनिन्छ । यसै गरी शक्ति माता दुर्गाको भक्ति गर्नेलाई शाक्त र गणेशलाई मुख्य देवता मानेर भक्ति गर्ने गाणपत्य सूर्यलाई प्रधान देवता मानेर भक्ति गर्ने सौर्य मानिन्छन् । यी सबैलाई सत्य सनातन धर्मानुयायी भनिन्छ । सनातन मतानुयायीहरूले विष्णु, शिव, सूर्य, दुर्गा र गणेश यी पाँच देवतालाई समान मानेर पाञ्चायन देवताका रूपमा पूजा आराधना र भक्ति गर्दछन् । सनातन मतानुयायीहरूमा तिलक धारण गर्ने विषयमा पनि एकरूपता पाइँदैन । कोही त्रिपुण्ड्र (तेर्सो तिलक) धारण गर्दछन् भने कोही गोलाकार रातो वा पँहेलो सौर्यविन्दु (एउटा गोलाकार टीका) धारण गर्दछन् । कसैले उर्ध्वपुण्ड्र नै धारण गर्ने गरेको पनि पाइन्छ । भक्ति र परमेश्वर उपासना सबैले गर्ने गरेका छन् । ईश्वरको भक्ति र उपासनाका दृष्टिले सबै दर्शन समान रहेका छन् । सवै दर्शन र सनातन परम्पराको आ-आफ्नै विशिष्ट महत्त्व रहेको पाइन्छ ।

६. श्रीमद्भागवत गीतामा अभिव्यक्त धर्म

श्रीमद्भागवत गीतामा भनिएको छ : 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः' अर्थात् आफ्नै कुल परम्पराअनुसारको धर्म पालन गर्नु सबैको कर्तव्य हो । यसरी स्वधर्म र स्वकर्तव्य पालन गर्दा गर्दै जीवन बितोस् । जस्तोसुकै मुस्किल परिस्थिति आइपरे पनि आफ्नो कुल परम्पराअनुसारको धर्म पालना गर्दै, कर्तव्य निर्वाह गर्दै मर्नु श्रेयस्कर हुन्छ । आफूले कुल परम्पराबाट नमानेको, न अपानाएको, पिता पुर्खाले पालना नगरेको धर्म नै पर धर्म वा अरूको धर्म हो । यस्तो धर्म आफूले मानेको नभएर अरूहरूले मानिल्याएको धर्म हो । यसरी पर धर्म निर्वाह गर्दा जहिल्यै संशय हुने भएकाले त्यो अत्यन्त भयावह हुन्छ भन्ने मार्मिक विचार यस श्लोकमा रहेको पाइन्छ । यसरी

श्रमद्भागवतगीताले पनि मानिसलाई स्वधर्म र स्वकर्तव्यको पालनाका निमित्त विशेष जोड दिएको छ । यसरी गीताले समाजलाई आफ्नो समाजमा कुल परम्परामा प्रचलित धर्म पालना गर्दै जीवनयापन गर्नु श्रेयस्कर अर्थात् कल्याणकारक हुने विचारलाई श्रीमद्भागवत गीतामा निर्देश गरिएको पाइन्छ । यसरी गीताले पनि सबै मानिसहरूलाई आफ्नै कुल परम्पराबाट प्राप्त धर्म र संस्कृतिको पालना गरी जीवनयापन गर्न, स्वधर्म र संस्कृतिको संरक्षण गर्न, आफ्नो कुल परम्पराको धर्म छोडेर संस्कृतिरहित नबन्न र अरूको धर्म अनुसरण नगरी आ-आफ्नो धर्म मानेर बस्न जोड दिएको देखिन्छ ।

७. ईश्वरका रूपमा शिव र विष्णुको परस्पर सम्बन्ध

जसले जस्तो परम्पराबाट मानेर पूजेर ल्याए पनि आस्तिक दर्शनको केन्द्रमा रहने वेद आदि शास्त्रहरूमा वर्णन गरिएका ईश्वर एउटै भएको विश्वास गरिन्छ । ती एउटै ईश्वर नै कार्यवश अनेक रूपमा प्रकट भएका हुन् भन्ने थुप्रै प्रसङ्गहरू पुराणहरूमा पनि उल्लेख रहेको पाइन्छ । यस आधारमा सबै देवीदेवताको भक्तिपूर्वक आराधना गर्नु, आफूले परम्परादेखि मानिल्याएका इष्टदेवको पूजा आराधना गर्नु सेवा र परोपकार गर्नु ईश्वरको भक्ति गर्नु हो भन्ने पनि स्पष्ट हुन आउँछ ।

वेदका आधारमा अडिएका विभिन्न दर्शनसम्बन्धी अनेकौं ज्ञान जो हाम्रो समाजमा रहेका धार्मिक, सांस्कृतिक सम्प्रदायमा परम्परागत रूपमा विद्यमान छन् । तिनै मध्येको एक रामानुज दर्शनका केही पक्षलाई रामानुज दर्शनका मुख्य दार्शनिक चिन्तन र आधारहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । ईश्वरका रूपमा शिव र विष्णु समान हुन्, एकै हुन् । यी दुई देवतामा विभेद गर्नु पर्ने कुनै कारण देखिँदैन । सन्त, विद्वान् ऋषिमुनिहरूले गरेको पनि देखिँदैन । शिव र विष्णुका बीचमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहिआएको तथ्य विभिन्न पुराणहरूमा वर्णन गरिएको पाइन्छ । भगवान् विष्णु राम, कृष्ण आदि अवतारहरूमा शिवको ध्यान र पूजा गर्नुहुन्छ र भगवान् शिव पनि विष्णुको (कृष्ण,राम) विष्णुको ध्यान र पूजा गर्नुहुन्छ । शिव र विष्णुको घनिष्ठतालाई पुराणका यी वचनले थप स्पष्ट पारेका छन् :

अ) शिवस्य हृदयं विष्णुः विष्णोश्च हृदयं शिवः ।

अर्थात् भगवान् शिवका हृदयमा विष्णु हुनुहुन्छ र र भगवान् विष्णुका हृदयमा शिव बस्नुहुन्छ ।

आ) विष्णुः साक्षत् शिवः प्रोक्तो शिवो विष्णु प्रकीर्तितः ।

अर्थात् शिव नै साक्षात् विष्णु हुन् भने विष्णु नै साक्षात् शिव हुन् ।

इ) यथा शिवस्तथा विष्णुर्यथाविष्णुस्तथा शिवः ।

अर्थात् शिव जस्तो हुनुहुन्छ विष्णु पनि त्यस्तै हुनुहुन्छ भने विष्णु जस्तो हुनुहुन्छ शिव पनि त्यस्तै हुनुहुन्छ ।

ई) हरेर्विरोधि च हरस्य भक्तो हरस्य वैरी च हरेश्च भक्तः ।
साक्षदसौ राक्षस एव नूनं नास्त्यत्र सन्देह लवोऽपि नूनम् ॥

अर्थात् हरिका विरोधी र हर (शिव)का भक्त तथा हरका विरोधी र हरिका भक्त यिनीहरू राक्षस तुल्य हुन्, यसमा कुनै सन्देह छैन ।

श्रीवैष्णव मतका केही अनुयायीहरूमा केवल विष्णु वा वासुदेवको मात्र पूजा गर्नु अरूको नगर्नु भन्ने आशय रहेको पाइन्छ । सनातन परम्परामा चाहिँ पाञ्चायन देवतालाई समान रूपमा मानेर पूजा गर्ने परम्परा रहिआएको देखिन्छ । भनिएको पनि छ :

एका मूतिर्न संपूज्या गृहिणा स्वेष्टमिच्छता ।
अनेकः मूर्तिसम्पन्नः सर्वान् कामान्नवाप्नुयात् ॥

केही स्वनाम धन्य वैष्णवहरूमा अज्ञानतावश हो वा अन्य कुनै कारणवश शिवलाई नमान्ने, शिवको पूजा नगर्ने, शिवमन्दिरमा नजाने, शिवभक्तलाई स्पर्श गर्दा पनि प्रायश्चित्त गर्नुपर्छ कि भैँ गर्ने वा डराउने, यिनीहरू तामसी देवताका पूजक हुन् भनेर उपहास गर्ने जस्ता स्वधर्मको प्रतिकुल आचरण यदा कदा गर्ने गरेको पाइन्छ । केहीले चाहिँ 'वैष्णवानां यथा शम्भुः' अर्थात् भगवान् विष्णुका भक्तहरूमा भगवान् शिव नै सबै भन्दा ठूला वैष्णव (विष्णुका भक्त) हुनुहुन्छ, 'शिवं महाभागवतं नमामि' अर्थात् भगवान्का परम भक्त शिवलाई नमस्कार गर्दछु पनि भन्नुहुन्छ तर व्यवहारमा चाहिँ पालना गर्ने नगरेको देखिन्छ । यो भनाइ र गराइमा देखिएको अन्तरको मात्र यहाँ चित्रण गर्न खोजिएको हो, धर्मको आलोचना गर्न खोजिएको होइन ।

९. निष्कर्ष

रामानुजाचार्यले प्रतिपादन गरेको दर्शनन नै रामानुज दर्शन हो, जसलाई विशिष्टाद्वैत दर्शन पनि भनिन्छ । वेदका आधारमा अडिएका विभिन्न दर्शनसम्बन्धी अनेकौं ज्ञान जो हाम्रो समाजमा रहेका धार्मिक, सांस्कृतिक सम्प्रदायमा परम्परागत रूपमा विद्यमान छन् । तिनै मध्येको एक रामानुज

दर्शनका केही पक्षलाई, मुख्य दार्शनिक चिन्तन र आधारहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । ईश्वरका रूपमा शिव र विष्णु समान हुन्, एकै हुन् । यी दुई देवतामा विभेद गर्नुपर्ने कुनै कारण देखिँदैन । सन्त, विद्वान् ऋषिमुनिहरूले गरेको पनि देखिँदैन । यी पुराणहरूका वचनले हरिको वा हर (शिव) को भक्ति गर्नु, पूजा आरधना गर्नु एकै हो र कुनै भिन्नता छैन भन्ने स्पष्ट हुन आउँछ । पुराणहरूले दुवैमा समानता स्थापित गरेको देखिन्छ । अझ पुराणमा नै विष्णुको भक्ति गरेर शिवको निन्दा वा विरोध गर्न नहुने तथा शिवको भक्ति गरेर विष्णुको विरोध वा निन्दा गर्न नहुने त्यसो गरे ईश्वरको विरोध हुने र पतित भइने विचार स्पष्टसँग उल्लेख भएको देखिन्छ । अतः कहीँ कतै विष्णु वा वैष्णवप्रति र कहीँ कतै शिव वा शैवप्रति नकारात्मक विचार वा भावना भए मूल धर्मशास्त्रका वचनलाई प्रमाण मान्दै हृदयङ्गम गर्दै तिनलाई मनबाट हटाउनु उपयुक्त देखिन्छ । सबैले 'अनिन्दा परकार्येषु स्वधर्मपरिपालनम्' अर्थात् अरूका कार्यको निन्दा नगरीकन स्वधर्म पालन गर्नु हामी सबैको कर्तव्य हो भन्ने वचनलाई स्मरण गर्दै सत्कर्ममा लाग्नु वाञ्छनीय हुन्छ ।

नेपालमा मात्र नभएर र संसारभरि नै ठाउँअनुसार हरेक ठाउँमा आ-आफ्नै किसिमका धर्म र संस्कृति छन् । ती सबै मानव कल्याणका लागि हुन् । त्यसैले सबै धर्म र संस्कृतिप्रति सम्मान गर्नु र आफ्नो धर्म संस्कृतिको पालना गर्नु सबैको परम कर्तव्य हो । धर्म र संस्कृतिले मानिसलाई विभाजन होइन मानव समुदायलाई एकताबद्ध बनाउँछ । त्यसकारण 'सहनाववतु:, सहनौ भुनक्तु, सहवीर्यं करवावहै, तेजस्वीनावधीतमस्तु, माविद्विषवहै ।' यी वेदमन्त्रहरूको विचारलाई आत्मसात् गरेर अगाडि बढेमा समाजको कल्याण हुनेछ । अनेकौं मुनिहरूले रचना गरेका धर्मशास्त्र, दर्शन र पुराणहरूले मानिसलाई आफ्नो धर्म र संस्कृतिलाई बुझेर अरूका धर्मको निन्दा नगरीकन सत्कर्ममा लाग्न प्रेरणा प्रदान गरेको देखिन्छ । यिनै हाम्रा धार्मिक सांस्कृतिक सामाजिक विविधताभित्रका दर्शनमध्येको एक महत्त्वपूर्ण दर्शन रामानुज दर्शन पनि हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । रामानुजाचार्यले प्रणयन गरेको रामानुज दर्शन, जसलाई विशिष्टाद्वैत दर्शन पनि भनिन्छ, यो सम्पूर्ण भारत वर्षको महत्वपूर्ण दर्शनका रूपमा रहेको पाइन्छ । अस्तु ।

ॐशान्तिः ॐशान्तिः ॐ शान्तिः

*

English Literature or Literature in English: A Debate

Man Kumar Rai
Asst. Lecturer
Pindeshor Campus

Abstract

The objective of this paper is to examine the shifting study area of English Studies. This paper examines how English Studies was centripetal in past and how it has become literature in English. Literature in English covers vast areas which deals with world Englishes and all the literatures of the world. World Englishes carry the message of We-ness whereas English or English literature used to have concept of I-ness excluding other literatures or Englishes spoken by non-native. The research paper is based on secondary data to collect qualitative information. The secondary data were obtained through online library, research articles, books and website in order to find out changing function of English studies. Interpretive phenomenology analysis provided a lens to critically analyse the qualitative datum. This research examines future of English studies and changing scope of it in coming days. The future identity of English is Englishes or Literature in English which cover various areas as content to study in the study of literature in English.

Key words: Englishes, centripetal, centrifugal, marginalized, inclusive

Introduction

English Literatures push towards the use of standard English language particularly used by the native speakers and they are supposed to have been published only in the UK and the USA whereas Literature in English deals with multiple texts translated into English. Literature in English encourages the use of Englishes in order to deliver information of the world rejecting dichotomy between the texts written by native English speakers and non-native speakers. Before 1980s, the Departments of English was exclusive in terms of its area of study. The students of English Department could study only classic literature, rhetoric, theology and new criticism. After 1990s, new theoretical approaches such as: gender studies, post-colonial theory, disability studies, cultural studies and study of digital humanities became area of study in the Department of English as in literature in English (Edgar and Sedgwick 16). Literature in English includes particularly voices of voiceless groups and written texts by Asian and African writers in non-Anglophone countries as the content to be studied. English Department has redrawn the boundaries in order to make this subject inclusive including ignored issues from the main

center. Literature in English is democratic in terms of its area of study which includes various types of cultural texts-ranging from the films to cartoons, performance to historical documents in the syllabus of Literature in English (Easthope 5). Literature in English emphasizes We-ness rupturing the hierarchy between the texts written by native English speakers and non-native speakers. It focuses on pluralism and diversity which is integral part of Literature in English.

Research questions

- How was English studies in the past?
- In what ways do English literature get changed into literature in English?
- What is the future direction of English studies?

Literature review

The definition or area of English studies is being changed with the course of time. In past, English studies used to deal with the limited texts written by native canon writers whereas English studies covers all the texts written in English by any authors of the world. In the past, the rulers did not use to teach all the skills of English to their citizens, employees, and students (Swales 283). All the people did not have easy access to English in past. That language used to be considered as language of rulers or warriors. That's why, it was centripetal in the past. Moreover, Swales reports that before 1966, the relevant international paper was just two or three a year; now it is two or three a week (290). The territory of English studies are supposed to deal with literature, language, culture, along with the politics of taste and discrimination while teaching literature (137 Green) as well as civilizing mission. However, some critics argue that English is one of the reliable tool for colonizing people. English language is no more just medium of communication now, it has become reliable medium of doing research and it will continue even in future (288 Copland and Garton).

Research design

The objective of this study was to investigate changing nature of English studies. English literature excludes many literary texts written by particularly women, Asian, Blacks and Minority groups whereas literature in English includes all the literatures in Englishes. It as a qualitative research based on secondary data to collect qualitative information (Cohen et al., 2007). The secondary data were obtained through online library, research articles books and website in order to find out changing function of English studies. Interpretive phenomenology analysis provided a lens to critically analyse the qualitative data (Crist & Tanner, 2003). Various archived documents were read against the primary data.

Shifting English literature into literature in English

The use of Englishes (verities of Englishes collectively) in literary writing has been spreading worldwide expanding the area of study. The majority of the scholars believe that "English is the great laboratory of today's sociolinguistic (Kachru 495). Kachru points out that different English languages, cultures, ideological voices and histories could be studied within the conceptual framework of Literature in English. Literature in English focuses on world Englishes which are rich in terms of diversity and resources. This subject tries to bring issues of doubly marginalized women in male dominated eastern society and minority groups. Literature in English focuses on the various issues whereas English literature focuses on using standard English and issues of white particularly elite male. World Englishes can be reliable medium of delivering ignored issues to the readers of the world. Carter argues that the tendency of using Englishes is growing shifting English literature into literature in English. He states that:

"the history of English in UK schools is only one perspective and example but it offers a mirror to disputes, resistances and regulations, most involving different definitions of the subject or 'discipline' and what it should be or do, suggesting an active shaping to different social ends that is almost impossible to conceive of in the case of subjects such as mathematics and chemistry. Of course, the word discipline itself can slip in the meanings constructed for it to that of an almost military code and easily become equated with standards of behavior in schools which many politicians feel can be controlled by a more regimented curriculum for English with decontextualized grammar drills and proper, standard English preferred to the more flexible pedagogies associated with the study of a variety of texts and styles of English" (14).

Carter evaluates how syllabus of English studies is becoming democratic and inclusive now. The course's nature of literature in English is progressive and inclusive. English studies has centrifugal tendency which consisted different disciplines for study crossing the limited boarder which was strictly followed in the past. The content of English literature is being questioned now. The course of literature in English has tried to include which were excluded in the past. The stories of ignored groups are being written and included in the syllabus of English literature which transformed the nature of English literature into literature in English. The history of English Literature was one perspective but the future direction of this subject is towards centrifugal. English literature studied only linear history but ignored the history of loser whereas literature in English studied the horizontal history

and history of marginalized groups. It raised the issues of canon English authors and standard English. However, some questions related to identity of discipline or nuance can be raised in future. Centripetal forces push towards one system and it maintains standard of English studies or English Literature. English has been categorized into three types such as: English used by native speakers, colonized people's English and English used in third world countries. There was hierarchy between Englishes in the past. English literature used to give priority to the standard English used by the native speakers whereas Literature in English focuses on using Englishes in the literary writings. In India, writing in English has emerged as a sub-discipline of Indian English literature. Despite being categorized under the rubric of different level of Englishes, the third world literature and literature of colonized countries have access to international readers (Kingsley and Kachru 61). The readers have easy access to information because of Englishes. English language has become reliable means of delivering experiences of human being from any corner of the world through arts. The discourse of using Englishes in literary writing is becoming popular among artists. The English studies has become interdisciplinary because it deals with the issue of culture, history, language, science, rhetoric in a single subject. It includes translated texts from different parts of the country. However, there will be high chance of misinterpretation lack of standard language used by the people from the third world country (Karchu 9).

Till the mid 1980 the syllabi of the English Department, Tribhuvan University had centripetal tendency including only literary texts such as: short and long fictions, plays, essays written by native English speakers. Some level of change was made in the course of English studies in the Department of English, Tribhuvan University including latest theories from Post-structuralism and Post-colonialism to reader response criticism and non-western studies. Many translated texts by Nepali writers also have been included in the syllabus of English subject in B.A and B.B.S. English literature has been transformed into Literature in English in the Departments of English in the Tribhuvan University. Nepal Studies is one of the subjects which is being taught in the third semester of Master degree in Tribhuvan University. The rationale of this subject is to emphasize the concept of "Literature in English" rather than "English Literature". This subject includes various texts written from different non-western writers which give various information as well as Nepali students get information of their root and location. The Nepali literary and cultural texts in relation to political, social and historical context of Nepal helps students to understand their ground

reality. The translated myths of Nepali Indigenous and stories may inform about students' location and the people from different parts of the countries recognize these properties. However, some of the leaders from Indigenous community claim that the use of English in academic activities will affect in protecting their dying languages. Similarly, Ajepe and Ademowo reported that English language dominated over 529 Indigenous languages in Nigeria because colonizers made English as official language (10). It is difficult to wash away generated linguistic hegemony. The indigenous people have inferior feelings in using their languages in the communication whereas they feel superior when they are able to speak in English. As a result, the use of different indigenous languages is slowly decreasing. "I want to suggest that this dominant role of English is not just an unhealthy hangover from colonialism but also a means of continuing the suppression of Indian thought" (Tully 157). Tully further argues that present position of English in India is divisive and hence dangerous. Despite the fact, the use of English in teaching and learning activities and conversations is not decreasing. The craze of using English language seems to be gradually growing with the development of information technology.

The course of English literature was exclusive in the past which did not include various issues of the society as subject to study (Brass 45). It did not value non-standard English spoken by non-native speakers. English literature only included canon literary texts written by white re-known writers such as: Chaucer, Milton, Wordsworth, Shakespeare, Marlowe and other white aristocratic writers (Hannary 7). English literature excluded the texts written by African and Asian writers. Even the issues of women, minority groups and blacks were not included in the syllabi English literature. But the concept of Englishes and Literature in English broke down these narrow walls and brought all the ignored issues at the center for discussion. The concept of single standard English has been questioned by the trend of using world Englishes. The nature of Englishes is democratic which includes various areas and issues for study under the course of English studies. Similarly, Literature in English is also democratic in the sense that various texts from different parts of the world will be read as content of the literature in English. Barrow and Pithers report that "Head Start Early Learning Outcomes Framework (intended to guide Head Start program design) describes English learners in terms of how they may differ on various indicators and asserts that continued development of a child's home language in the family and early childhood program is an asset and will support the child's progress in all areas of learning. The Head Start framework also stresses that English

learners must be allowed to demonstrate knowledge, skills, and abilities in any language (English, their home language, or bot bilingual program is effective for developing students' learning capacity and bilingual have higher level of executive functioning" (160-177).

Their findings prove that children's learning capacity will develop when they learn more languages. They argue that learning English may develop learning capacity of children. English literature gives space only for the arts by the native English speakers whereas literature in English brings all the translated texts under the syllabi. Coillie believes that translation is a means of cultural exchange crossing the national and international boundaries and it is as means of increasing intercultural understanding (141). This cultural exchange expands our horizon of thinking as well as social horizon. The integration of ICT in teaching and learning activities have broken the hierarchy between the disciplines. Literature in English deals with the post-colonial issues like: white's hegemony over native people, exploitation over natural resources by colonizers, voice of minority groups and unheard voice of subaltern. World Englishes has grown rapidly and produced a great number of publications on many aspects of society, cultures and arts. English literature began to be formally studied in Indian universities in the 1860s, some six decades before the rise of English studies in England (Trivedi 23). The curriculum of the Indian universities gave priority to English texts written by famous English authors like Shakespeare, Wordsworth, Dickens etc. Literature in English has been produced equally in various other parts of the world and which is sometimes also extended to include English translations from literatures originally written in some native language such as Hindi, Bengali and Nepali. Rushdie's "Midnight's Children" belongs in the history of Indian literature as well as the history of English literature. The novel brings the issue of non-West in the discourse which is true example of literature in English.

Conclusion

Literature in English is richer in terms of its area of study and source of information which also creates environment of We-ness. It emphasizes to interdisciplinary aspects of English studies. The future of English literature is perishing due to its limited area of study whereas the future of literature in English is bright because of its centrifugal tendency. English literature excludes the minority voice while literature in English gives equal spaces to all and it believes unity in diversity. Literature in English does not consider English as means of showing superiority or as tool for colonizing people. It considers English as medium of delivering information of world literatures in

translated form. That is why, literature in English develops trend of using world Englishes.

Work Cited

Ajepe, Ife, and A. J. Ademowo. "English language dominance and the fate of indigenous languages in Nigeria." *International Journal of History and Cultural Studies* 2.4 (2016): 2454-7654.

Barrow, Lisa, and Lisa Markman-Pithers. "Supporting Young English Learners in the United States." *The Future of Children*, vol. 26, no. 2, 2016, pp. 159–183. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/43940586. Accessed 15 Dec. 2020.

Bolton, Kingsley, and Braj B. Kachru, eds. *World Englishes: Critical concepts in linguistics*. Vol. 2. Taylor & Francis, 2006.

Carter, Ronald. "English pasts, English futures." *Futures for English Studies*. Palgrave Macmillan, London, 2016. 11-18.

Copland, Fiona, and Sue Garton. "Key themes and future directions in teaching English to young learners: introduction to the Special Issue." *ELT journal* 68.3 (2014): 223-230.

Easthope, Antony. *Literary into cultural studies*. Routledge, 2003.

Edgar, Andrew, and Peter Sedgwick, eds. *Cultural theory: The key concepts*. Routledge, 2007.

Green, Wisborough. "Past Present & Future." *English teachers at work: Narratives, counter narratives and arguments* (2004): 135-148.

Hannay, James. *A Course of English Literature*. 1866.

Jan Van Coillie. "Diversity can change the world: Children's Literature." Children's Literature

in Translation: Texts and Contexts, edited by Jan Van Coillie and Jack McMartin, 2020.

https://www.jstor.org/stable/j.ctv17rvx8q.11

Jory Brass. "Rereading English's Past and Present through "English Journal", 1912 and 2012.

The English Journal , Vol. 101, No. 3, 2012, pp. 45-49.

Kachru, Yamuna, and Cecil L. Nelson. *World Englishes in Asian Contexts*. Vol. 1. Hong Kong University Press, 2006.

Kachru, Yamuna, and Larry E. Smith. *Cultures, contexts, and world Englishes*. Routledge, 2008.

Pope, Rob. *The English studies book: An introduction to language, literature and culture*. Routledge, 2005.

Swales, John. "The English language and its teachers: Thoughts past, present, and future." *ELT journal* 47.4 (1993): 283-291.

Trivedi, Harish. *Colonial transactions: English literature and India*. Manchester University Press, 1995.

Tully, Mark. "English: an advantage to India?" *ELT Journal* 51.2 (1997): 157-164.

*

व्यजनावृत्तिको स्वरूप

डा.महानन्द तिमिल्सिना
उपप्राध्यापक
पिण्डेश्वर विद्यापीठ

१. विषय परिचय

अर्थबोधका विविध माध्यमहरू हुन्छन् । शब्दले बुझाउने अर्थलाई वाच्य, लक्ष्य र व्यङ्ग्यका आधारमा विभाजन गरिएको छ ।मूलतः संस्कृत आचार्यहरूले अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना गरी अर्थबोधका तीन वृत्तिलाई स्वीकार गरेका छन् । कसैले तात्पर्या वृत्तिलाई पनि स्वीकार गरेको पाइन्छ । अभिधा र लक्षणा जस्ता शक्तिले व्यक्त गर्न नसक्ने अर्थलाई बोध गराउने शक्तिलाई व्यञ्जना भनिन्छ । वक्ता वा लेखक र श्रोता वा पाठकले आफ्नो मौलिक क्षमता वा कल्पनाद्वारा विभिन्न किसिमले अर्थबोध गर्न सक्ने यस शक्तिलाई साहित्यको महत्त्वपूर्ण सौन्दर्य मानिन्छ । व्यञ्जनाले विषय, प्रसङ्ग, परिवेश आदिअनुसार छुट्टाछुट्टै अर्थ र आशय बुझाउन सक्छ । व्यञ्जना शक्तिबाट प्राप्त हुने अर्थलाई व्यङ्ग्यार्थ, प्रतीयमान अर्थ र ध्वन्यार्थ पनि भनिन्छ । व्यञ्जना शक्तिलाई काव्यको सर्वोत्कृष्ट शक्ति मानिएको छ ।

२. व्यञ्जना वृत्तिको आवश्यकता

आचार्य विश्वनाथले रसादिबोधका लागि व्यञ्जना वृत्ति नै आवश्यक पर्ने विचार दिएका छन् । उनले बताएका छन् -

वृत्तीनां विश्रान्तेरभिधातात्पर्यलक्षणाख्यानाम् ।
अङ्गीकार्या तुर्या वृत्तिर्बोधे रसादीनाम् ॥ (साहित्यदर्पण ५/१)

अभिधा वृत्तिले सङ्केतित मुख्य अर्थलाई बुझाउँछ । एक अर्थ बुझाई सकेपछि त्यही व्यापारले अर्को अर्थ बुझाउन सक्दैन । 'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः'भन्ने सिद्धान्तअनुसार अभिधाले मुख्य अर्थभन्दा पछाडिका अर्थहरू बुझाउन सक्दैन । अतः अभिधा वस्तु, अलङ्कार र रसादि व्यङ्ग्य बुझाउन असमर्थ हुन्छ । यी वस्तु, अलङ्कार र रस सङ्केतका विषय होइनन् । विभाव आदिलाई अभिधाको माध्यमबाट प्रतिपादन गरियो भने त रसानुभूति हुनुभन्दा स्वशब्दवाच्यता दोष हुन जान्छ । त्यसैले अभिधाले रसको प्रतीति गराउन सक्दैन ।

अभिहितान्वयवादी कुमारिल भट्ट आदि मीमांसकहरूले तात्पर्या नामक वृत्तिलाई स्वीकारेका छन् तर यस वृत्तिले पनि पदार्थको परस्पर अन्वयबोध गराई क्षीण हुन्छ । त्यसैले यसले रसादि व्यङ्ग्यार्थ बुझाउन नसक्ने विषय आचार्य विश्वनाथलेबताएका छन् ।अभिधाबाट नै रसादिबोध हुन्छ भन्ने भट्टलोल्लटको मतलाई समेत प्रस्तुत गरी विश्वनाथले खण्डन गरेका छन् । भट्टलोल्लट भन्छन् -'अभिधाव्यापार बाणसमान दीर्घ तथा दीर्घतर हुन्छ (सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापारः) अथवा जसरी धनुर्धारीले छोडेको बाणले वेगका कारण शत्रुको वक्षस्थल छेदन गरी प्राणहरण गर्छ त्यस्तै अभिधाले पनि सङ्केतित अर्थलाई बुझाएर रसादि व्यङ्ग्यलाई बुझाउँछ । यस कथनको खण्डनमा विश्वनाथले कुनै व्यापारले एक अर्थ बुझाएर विराम लिएपछि पुनः अर्को अर्थ बुझाउन नसक्ने विचार राखेका छन् । त्यस्तै भ्रम धार्मिक ! भन्ने श्लोकमा व्यङ्ग्य अर्थको बोध पनि तात्पर्य वृत्तिबाटै हुन्छभन्दछन् । विश्वनाथले यस विचारको पनि कुशलतापूर्वक माथिकै आधारमा खण्डन गरेका छन् । अभिधाबाटै सबै अर्थ बुझिने भए 'ब्राह्मण तिम्रो छोरो जन्मियो भन्दा खुसी र तिम्री कन्या गर्भिणी भइन्' (ब्राह्मण ! पुत्रस्ते जातः, कन्या ते गर्भिणी) भन्दा शोकलाई किन वाच्य नमान्ने त ? त्यसैले अभिधाले सबै अर्थ बुझाउँदैन ।

अन्विताभिधानवादी प्रभाकर पौरुषेय र अपौरुषेय अथवा लौकिक र वैदिक वाक्य सबै कार्यपरक हुन्छ भन्दछन् । काव्य शब्दबाट श्रोता आदिमा अतिशय हर्षको आस्वाद नै कार्य रूपमा निश्चित हुन्छ किनकि शब्द, जुन तात्पर्य बोध गराउनका लागि प्रयुक्त छ त्यही नै त्यस शब्दको अर्थ हुन्छ भन्ने नियम छ । यसरी मीमांसकहरू अभिधाबाटै रसादि व्यङ्ग्यबोध हुन्छ भन्दछन् तर विश्वनाथ यस भनाइको खण्डन गर्दछन् - 'तत्परत्व' भन्नाले तदर्थत्व हो भने व्यङ्ग्य भएमा पनि पदार्थत्व नाश नहुनाले यसमा विवाद छैन । तत्परत्वको अर्थ तात्पर्य नामक वृत्तिले बोधित हुनु हो भने यसबाट दुई अर्थ आउँछन् -

अभिहितान्वयवादीले भनेको तात्पर्य वृत्ति हो भने खण्डन भइसकेको छ र अर्कै तात्पर्य वृत्ति हो भने नाम मात्रको विवाद हो, त्यो व्यञ्जना नै हो भन्दै विश्वनाथले व्यञ्जना वृत्तिको अनिवार्यता पुष्टि गरेका छन् ।

३. लक्षणा र व्यञ्जनामा भेद

लक्षणाले व्यङ्ग्य अर्थ बुझाउन सक्दैन । लक्षणा हुन मुख्यार्थबाध आदिको आवश्यकता पर्दछ तर व्यञ्जनाका लागि मुख्यार्थबाध आदिको आश्यकता पर्दैन । त्यसैले लक्षणाले रसादि व्यङ्गय बुझाउन सक्दैन । विश्वनाथ बताउँछन् :

प्रागसत्त्वाद्रसादेर्नो बोधिके लक्षणाभिधे ।
किञ्च मुख्यार्थबाधस्य विरहादपि लक्षणा ॥ (साहित्यदर्पण ५/३)

जस्तै- 'गङ्गामा घर छ' मा लक्षणा वृत्ति तट आदि अर्थ बुझाएर विरत हुन्छ । अतः शीतत्व पावनत्वरूप व्यङ्गयार्थ बोधका लागि व्यञ्जनाको आवश्यकता पर्छ ।

४. अभिधा र व्यञ्जनामा भेद

अभिधाले बुझाउने अर्थलाई अभिधेय अर्थ र वाच्यार्थ भनिन्छ भने व्यञ्जनाले बुझाउने अर्थलाई व्यङ्गयार्थ भनिन्छ । अभिधेय अर्थ र व्यङ्गय अर्थमा रहेको भिन्नतालाई निम्न आधारमा देखाउन सकिन्छ-

बोद्धृस्वरूपसङ्ख्यानिमित्तकार्यप्रतीतिकालानाम् ।
आश्रयविषयादीनां भेदादि्भन्नोऽभिधेयतो व्यङ्ग्यः ॥

(साहित्यदर्पण ५/२)

बोद्धा, स्वरूप, सङ्ख्या, निमित्त, कार्य, प्रतीति, काल, आश्रय र विषयका आधारमा अभिधाभन्दा व्यञ्जना फरक हुन्छ ।

क) बोद्धा

वाच्य अर्थ केवल पद र पदार्थको मात्र ज्ञान भएका वैयाकरणहरूलाई पनि ज्ञात हुन्छ तर व्यङ्गय अर्थ केवल सहृदयीहरूलाई मात्र ज्ञात हुन्छ । त्यसैले बोद्धाका आधारमा यी दुई अर्थमा भेद देखिन्छ ।

ख) स्वरूप

'भ्रम धार्मिक..!' भन्ने उदाहरणमा मा वाच्यार्थ विधिस्वरूप छ तर व्यङ्गयार्थ निषेध रूप छ । त्यस्तै 'निःशेषच्युतचन्दनम्..' मा वाच्यार्थ निषेधरूप छ तर व्यङ्गयार्थ विधिरूप छ । अतः वाच्यार्थ र व्यङ्गयार्थको स्वरूपमा पनि भेद छ।

ग) सङ्ख्या

'गतोऽस्तमर्कः' (सूर्य अस्ताए) मा वाच्य अर्थ सबैलाई एउटै प्रतीत हुन्छ तर व्यङ्ग्य अर्थ फरक-फरक श्रोताअनुसार छुट्टै रूपले प्रतीत हुन्छ । यसै वाक्यबाट

नायकसँग जाने बेला भयो, गाई, वस्तु, गोठ फर्काउने बेला भयो, अहिले ताप छन् जस्ता अनेक अर्थहरू फरक श्रोताका कारण हुन्छ । त्यसैले सङ्ख्याभेदले गर्दा व्यङ्ग्यार्थ वाच्यार्थभन्दा फरक हुन्छ ।

घ) निमित्त

वाच्यार्थ केवल शब्दको उच्चारणले नै प्रतीत हुन्छ तर व्यङ्ग्य अर्थ बुझ्न निर्मल प्रतिभाको आवश्यकता पर्दछ । त्यसैले निमित्त भेदले वाच्यभन्दा व्यङ्ग्य भिन्न हुन्छ ।

ङ) कार्य

वाच्य अर्थमा केवल वस्तुको ज्ञानरूप कार्य हुन्छ तर व्यङ्ग्यार्थबाट चमत्कार प्रतीति रूप कार्य हुन्छ ।

च) प्रतीति

वाच्यार्थमा शब्दार्थको मात्र प्रतीति हुन्छ भने व्यङ्ग्यार्थमा चमत्कारको पनि प्रतीति हुन्छ ।

छ) काल

वाच्यार्थको प्रतीति पहिले हुन्छ भने व्यङ्ग्यार्थको प्रतीति पछाडि हुन्छ । त्यसैले वाच्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थमा कालभेदले फरक पार्छ ।

ज) आश्रय

वाच्यार्थ केवल शब्दमा आश्रित हुन्छ भने व्यङ्ग्यार्थ शब्दमा, शब्दको अंशमा, अर्थमा, कुनै अक्षरमा वा रचनामा पनि रहन सक्छ । त्यसैले आश्रयमा फरक पर्न सक्छ ।

झ) विषय

विषयका आधारमा पनि वाच्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थमा पार्थक्य छ । जस्तै 'कस्य वा न भवति रोषो..' उदाहरणमा वाच्यार्थको विषय नायिका नै छ किनकि सखीले नायिकालाई भनेकी छ तर व्यङ्ग्यार्थको विषय उसको पति छ । सखीले नायकलाई नदेखेजस्तो गरेर बोल्दै छ- "प्रियाको व्रणयुक्त अधर देखेर कसलाई रिस उदैन, भ्रमर भएको कमल सुँघ्ने भएकी र नगर्न भनेको काम गर्ने भएकी हे साथी ! पतिले जे गर्छन् सहू । यसमा भमराले यिनको ओठमा टोकेको हो परपुरुषले होइन भन्ने व्यङ्ग्य अर्थको बोधमा नायक विषय छ ।

५. रसभावादि बोधमाव्यञ्जना आवश्यक

रस, भाव आदि व्यञ्जनाबाट मात्र बोध हुन्छ । अभिधा र लक्षणाले रसादिको बोध गराउन सक्दैनन् । यसै सन्दर्भमा विश्वनाथ बताउँछन् "शब्दव्यापारभन्दा पहिला रसादिको सत्ता नै हुँदैन । त्यसैले लक्षणा र अभिधाले रसको बोध गराउन सक्दैनन् । अभिधा र लक्षणाले पहिलेदेखि विद्यमान वस्तुको बोध गराउँछन् । जस्तै- 'गङ्गायां घोषः' मा गङ्गा र घोष पहिलेदेखि नै सिद्ध वा विद्यमान छन् । त्यस्तै रसादिमा मुख्यार्थबाध नहुनाले लक्षणाले रसादिव्यङ्ग्य बोध गराउन सक्तैन ।

६. रसादिबोधमा अनुमान असमर्थ

विश्वनाथ रसादिव्यङ्ग्यलाई अनुमानको विषयभन्दा पृथक् स्वीकार गर्छन् । व्यक्तिविवेककार महिमभट्ट अनुमानले नै रसादिबोध हुनसक्छ भन्छन्, अतः विश्वनाथले महिमभट्टको मतको खण्डन गर्छन् - हेतुहरूको आभासमात्र हुनाले अनुमानले रसादिव्यङ्ग्यार्थबोध गर्न सक्तैन, त्यस्तै असत् हेतु हुनाले नै स्मृति (संस्कारमात्रजन्यज्ञान) पनि रसादि व्यङ्ग्यबोधमा असक्षम हुन्छ । महिमभट्ट विभावादिबाट हुने रसको प्रतीतिलाई अनुमानमै अन्तर्भाव गर्छन् । विभाव, अनुभाव, सञ्चारीभाव, रति आदिको प्रतीतिका साधन हुन् र यी क्रमशः कारण, कार्य र सहकारी भएर रस (साध्य) अनुमानबाट नै बोध हुन्छ भन्ने महिमभट्टको विचारमा विश्वनाथ असहमति प्रकट गर्दछन् । अनुमानबाट अर्थबोध गर्नका लागि सही हेतुहरूको आवश्यकता पर्दछ तर व्यङ्ग्यार्थले हेतुसँग सम्बन्ध राख्दैन । उदाहरणमार्फत अनुमानबाट व्यङ्ग्यार्थबोध नहुने कुरा विश्वनाथ प्रकट गर्दछन् । कुनै कुलटा स्त्री सङ्केतस्थान भएको उद्यानमा फूल टिप्नका लागि जाने धार्मिक पुरुषलाई भन्छे -"हे महात्मा ! विश्वस्त भएर घुम, आज गोदावरीको निकटवर्ती लताकुञ्जमा रहने भएको दर्पयुक्त सिंहले कुकुर मायो ? यस उदाहरणमा भ्रमण निषेधरूप व्यङ्ग्यार्थ सिंह उपलब्धिरूप हेतुबाट अनुमान गरी बोध हुनाले व्यञ्जनाको आवश्यकता पर्दैन भन्ने महिमभट्टको विचारलाई अनुमानमा हेत्वाभाव देखाई विश्वनाथ खण्डन गर्दछन् ।उक्त उदाहरणमा अनैकान्तिक हेत्वाभास छ । गोदावरीको तिरमा सिंह भएकाले नघुम्नु भन्ने महिमभट्टको अनुमित अर्थ हो। अनुमानमा व्याप्ति, पक्षधर्मता र हेतु निर्दुष्ट

हुनुपर्छ । डरपोक व्यक्ति पनि गुरु वा प्रभुको आदेशले त्यस्तो डरलाग्दो ठाउँमा जान सक्छ । अतः यहाँ अनेकान्तक हेत्वाभास हुनसक्छ । त्यस्तै यहाँ असिद्ध हेत्वाभास पनि छ । गोदावरीको तीर रूप पक्षमा सिंह उपलब्धि रूप हेतु अनिश्चित छ किनकि कुलटा नायिकाको वचन अप्रामाणिक हुन्छ । यसरी अनुमानबाट रसबोध हुने प्रकरणमा उचित हेतु नभई हेत्वाभास हुनाले अनुमानबाट रसबोध हुँदैन । त्यसैले रसादि व्यङ्ग्यार्थबोधका लागि व्यञ्जनाकै आवश्यकता पर्छ । व्यङ्ग्यार्थ अर्थापत्तिबाट बोध हुन्छ भन्ने कथन पनि हेत्वाभास हुनाले खण्डित हुन्छ । मीमांसकहरूले स्वीकार गरेको अर्थापत्ति प्रमाण न्यायका अनुसार व्यतिरेकव्याप्तिमा अन्तर्भाव हुन्छ । त्यसैगरी कसैले वासना संस्कारबाट उत्पन्न हुनाले रसादिज्ञानलाई स्मृति मान्दछन् तर यस अवस्थामापनि अनैकान्तिक हेत्वाभास हुनाले साहित्यदर्पणकार स्मृतिलाई व्यञ्जनाका रूपमा स्वीकार गर्दैनन् ।

व्यञ्जनालाई शाब्दी र आर्थी गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको छ । शाब्दी व्यञ्जनालाई पनि अभिधामूलक र लक्षणामूलक गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरिएको छ, त्यस्तै आर्थी व्यजनालाई वक्ता, बोद्धव्य, काकु, वाक्य, वाच्य, आदिका वैशिष्य्यको आधारमा वर्गीकरण गरिएको छः

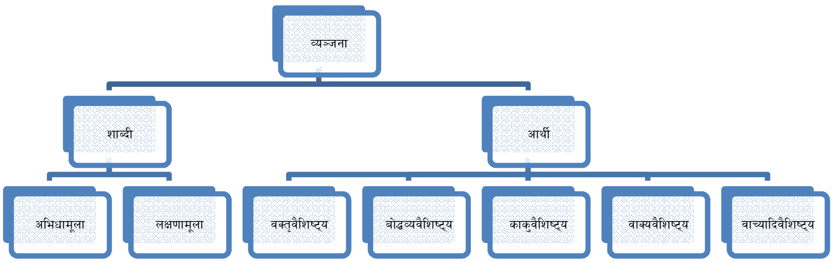

७. उपसंहार

पौरस्त्य काव्यशास्त्रमा व्यञ्जनाका विषयमा आचार्यहरूले व्यापक चर्चा गरेका छन् । अभिधा र लक्षणाले आ-आफ्ना अर्थ बोध गराइसकेपछि पनि गूढ अर्थ प्रष्ट नहुँदा व्यञ्जनाबाट व्यङ्ग्यार्थबोध गरिन्छ । व्यजनाले साहित्यमा अर्थगत चमत्कारलाई सृजना गर्छ । रसवादी आचार्य विश्वनाथले व्यञ्जनावृत्तिलाई स्थापना गर्नका लागि विरोधीमतहरूको उठान गरी त्यसलाई

युक्तिपूर्वक खण्डन गरेका छन् । पूर्वाचार्यहरूको विचार मन्थन गरी साहित्यशास्त्रमा व्यञ्जनावृत्तिको प्रधानतालाई ग्रन्थकारले अङ्गीकार गरेका छन् । अभिधा र लक्षणाको क्षेत्रनिर्धारण गरी व्यङ्ग्यार्थसँगको सम्बन्ध र पार्थक्य उदाहरणसहित विश्वनाथले छर्लङ्ग पारेका छन् । तात्पर्या वृत्ति मान्ने आचार्यहरूको विचारलाई ग्रन्थकारले पुष्टि गरेका छन् । संस्कृत काव्यशास्त्रमा व्यञ्जना विरोधी मतलाई युक्तिपूर्वक खण्डन गरी व्यञ्जनावृत्तिको स्थापनामा कविराज विश्वनाथको योगदानलाई अविस्मरणीय मान्नुपर्छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

अन्नभट्टः (ई.१८७६) *तर्कसङ्ग्रहः,* बम्बई : नित्यानन्द प्रेस ।

आचार्य बलदेव उपाध्याय (ई.१९९२) *संस्कृत साहित्यका इतिहास* (दशम सं.), वाराणसी : शारदा निकेतन ।

आचार्य रामचन्द्र मिश्रः (ई.२०१०) *संस्कृतसाहित्येतिहासः* वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवन ।

आनन्दवर्धन, (ई.२००६), ध्वन्यालोकः, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरिज अफिस ।

मम्मटः, (ई.१९९४), *काव्यप्रकाशः* (द्वितीय सं.), (व्याख्या - वासुदेव शास्त्री अभ्यंकर), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

राजवंश सहाय (ई.२००२), *संस्कृत साहित्य-कोश* (चतुर्थ सं.), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

रुय्यकः, (ई. २००१) *अलङ्कारसर्वस्वम्,* वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

विश्वनाथः, (ई.१९९५), *साहित्यदर्पणः* (पञ्चम सं.), वाराणसी : कृष्णदास अकादमी ।

*

अमूर्त आवाज

महेश दाहाल
पिण्डेश्वर विद्यापीठ

देउराली जाने गोरेटो बाटोमा तुमुल ध्वनिहरू गुञ्जिरहेका थिए :

गणपति बाबा मोरिया ! गणपति बाबा मोरिया ! जय माता दि ! जय माता दि ! ...

असारको समय थियो । आकाश पुरै बाादलले ढाकेको थियो । पानी पर्ने पूर्वसङ्केतका रूपमा मेघहरूको गड्गडाहट सुनिँदै थियो । बाटो अत्यन्तै भीड थियो । असारे रमझम र सिमसिमे पानी । सबैतिर रोपाइँको धमाधम चलिरहेको भए पनि ठुली एकादशीको वेला लाग्ने देउराली मेला भर्न दशै दिशाबाट भक्तहरूको आगमन भइरहेको थियो । सबै भक्तहरू आ-आफ्नो मौलिकताअनुसारका बाजागाजा शङ्ख, घण्ट, झ्याली, झ्याम्टा बजाउँदै, भजन गाउँदै र कोही त नाच्दै हिँडिरहेका थिए ।

त्यतिकैमा स्वाँऽऽऽ गरेर आवाज आयो । पानी छिट्याउन थाल्यो । बाटाको भीड तितरबितर हुन लाग्यो । भक्तहरू भिज्नबाट जोगिन हतारहतार नजिकैका छाप्राहरू हेर्न थाले । भीडले मन्दिरपरिसर भरिँदै गयो । मालाप्रसादीहरूका दोकानहरू खाली रहेनन् । त्यतिकैमा अलिक परबाट कुद्दै कुद्दै एउटा गधेपच्चिसीका उमेरको ठिटो मेरा नजिकै आयो र भिजेका कपडा टक्टक्याउँदै उभियो । मैले केही क्षण उसलाई नियालेर बिताएँ । युवकको मलीन अनुहारमा विषाद, खेद, दु:ख, शोक, असन्तुष्टि, प्रतिशोध आदि आत्मरतिका बाधक भावनाका तरङ्गहरू स्पष्ट देख्न सकिन्थे । उसको अन्तरात्मा छट्पटाइरहेको थियो ।

वर्षा रोकिने छाँटकाँट पनि कतै थिएन । आखिर युवकप्रतिको दयाभावले घच्घच्याएर नै छाड्यो । निकैवेरको अनवरत वर्षा सँगसँगै सुनसान वातावरणलाई चिर्दै मैले युवकलाई आवाज दिएँ, “जाडो भयो, हगि ... ?” केटो अलमल्लमा पर्यो । यताउता आँखा घुमाउन थाल्यो । टक्क अडियो र फेरि यथास्थितिमा आयो । मैले फेरि थपेँ, “किन नबोलेको ?”

केटो : (झसङ्ग भएर) को हो ?

म : तिम्रो भगवान् ।

केटो : भगवान् ?

म : अँ, भगवान् ।

केटो :को भगवान् ?

म : तिमी गणेश भगवान भन्न सक्छौ ।

केटो : खै कहाँ हुनुहुन्छ ? म देख्दिन त?

म : तिमि मलाई देख्न सक्दैनौं, सुन्न मात्रै सक्छौ ।

केटो खित्का छोडेर हाँस्यो । उसमा अविश्वासको भाव देखेर मैले भनेँ, “तिम्रो के मनोकाङ्क्षा छ ? भन, म पूरा गरिदिन्छु ।” मैले यति के भनेको थिएँ, भावुकता र उत्सुकता मिसिएको स्वरले आफूभित्रको असन्तुष्टिले भरिएको भकारी मेरा अगाडि घोप्ट्याउन लाग्यो, “भगवान् ! मलाई पढ्नु छ, इज्जत, धन-सम्पत्ति, मानसम्मान, पदप्रतिष्ठा सबै चाहिएको छ । आनन्द चाहिएको छ । यो अभावबाट मुक्ति पाउनु छ ।” उसका सबै अचेतन मनबाट ओकलिएका कुण्ठित भावनाहरू सुनिसकेपछि यो जीवको आत्मकल्याण गरिदिनुपर्यो भन्ने उद्देश्यले र आफ्नो परम कर्तव्य पनि भक्तहरूलाई पथप्रदर्शन गर्नु हो भन्ने ठानेर उसलाई भन्न लागेँ, “ल सुन, म एउटा उपाय सुनाउँछु । यो कथा जस्तो पनि छ ।” म उसलाई आफ्नै जीवनका घटनाक्रमको बेलिविस्तार लगाउन थालेँ -

मलाई थाहा थिएन कि मेरो आधारभूमिदेखि करिब बिस मिटरमाथि रहेको एउटा डाँडो त देउराली भञ्ज्याङ रहेछ । भञ्ज्याङमा ताँतका ताँत मानिसहरू दिनहुँ धाउने गर्थे । कहिलेकाहीँ त बाटामा खुट्टा हाल्ने ठाउँ पनि हुँदैनथ्यो । सदियौँदेखि त्यस डाँडामा देवीको बास रहेको छ भन्ने किंवदन्ती थियो । यदि त्यहाँ गएर देवीको दर्शन गरियो मात्र भने देवीले दर्शनार्थीको मनोकामना पूरा गर्छिन् भन्ने जनविश्वास थियो । म आज यो अचम्म देखेर रुमल्लिरहेको थिएँ । त्यो भीडको लर्को मनोकाङ्क्षााको भारी बोकेर देवीका अगाडि बिसाउने गर्थ्यो र आफू हलुका भएको महसुस गर्थ्यो । सधैंको मेलाबजारका त्यो घातप्रतिघातबाट कहिले जोगिँदै र कहिले भोग्दै मेरा दिनहरू बितिरहेकाा थिए । त्यो भन्ज्याङका मन्दिरभित्र राखिएका आफ्ना सजातीय भाइबन्धुहरूलाई देख्दा आफू पनि आफ्नो धरातलबाट माथि उठ्न मन लाग्थ्यो । मानिसहरूले बाटो हिँड्दा सधैँ एउटा उखान भन्ने गर्थे, “तँ चिता, म पुऱ्याउँछु भनेर देउताले भन्छन् ।” त्यो देउता भनेको को हो, के हो, मलाई केही थाहा थिएन । तर ती मसँग अपरिचित देवतालाई मनमनै अस्फुट ध्वनिका बलले म पुकार्न थालेँ । नभन्दै पानीका थोपाहरूको निरन्तर प्रताडनाले कठोर ढुङ्गा बालुवामा परिणत

भएजस्तै यो दुईचार परमाणुपुञ्जद्वारा निर्मित पदार्थको प्रार्थना त्यो शक्तिको भण्डार मानिने अदृश्य शक्तिले पत्याएको भान भयो । मेरो पुकार साँच्चै देवताले सुनेको आभास भयो ।

एकदिनको कुरा हो । कुनै मनोवाञ्छाको गतिलो भारी बोकेर देवीको दर्शनभेटका लागि हिँडेकी अबलाले मेरा माथमा सिन्दुरको पोको खसाइन् । देवीलाई चढाउन लगेको सिन्दुरको पोको मेरा माथमा बजारिँदा म रातो रङमा रङ्गिएँ । रातो मलाई तिनै अबलाले आफ्नो पोको सँगसँगै उठाइन् र बाटोको छेउमा लगेर दरोसँग अड्याएर राखिदिइन् । हजारौँका पाउका प्रताडनाले चेप्टिइरहेको र रगडिइरहेको म आज स्वतन्त्रताको आभास गरिरहेको थिएँ । प्रफुल्लित मुद्रामा रहेकै अवस्थामा कुनै एक भद्र आएर आफ्ना हातमा भएको एक मुठो अगरबत्तीबाट दुईचारवटा निकालेर मेरा छेउमा गाडिदिए ।

अर्का कुनै भद्र आएर दुई रूपैयाँको सिक्का छेउमा मिल्काइदिए । अब त मेरो दर्जा बड्दै गएको थाहा हुँदै थियो । त्यो प्रतिदिनको दर्शनार्थी भीडले मलाई पुरिदेला जस्तै गरी मेरा अगाडिपछाडि भेटीका थुप्रा थुप्रा थुपारिइदिए । समय चुहिरहेको थियो । एकदिन ठुलो भीडको बीचबाट कुनै सदस्यले मलाई अथवा म रहेको स्थानलाई 'ए ! हाँ त गणेशस्थान पो रहेछ' भनेर मलाई गणेश र त्यस ठाँउलाई गणेशस्थानको नामाकरण गरिदिए । आफूलाई ठुलो ठेकेदार भन्न रुचाउने कुनै भलाद्मीले 'गणेशमान' राजमार्गको ठेक्का पारिदिएको भन्दै एउटा छाप्रो हालिदिए । ती दिनमा मलाई परिस्थितिले गम्भीर स्वभावको हुन बाध्य बनायो । म कल्पनाको गहिराईमा डुब्न थालिसकेको थिएँ । माथि देउराली डाँडाकी देवीलाई पनि कसैले देवीत्वको बात लगाइदियो कि त्यहाँ साँच्चिकै शक्तिको अस्तित्व छ, यस विषयले पनि मला२ धेरै दिन घोरिन बाध्य बनायो । अन्त्यमा आफ्नै अनुभुति र आत्मिक अनुसन्धानका बलले यो निष्कर्षमा पुगेँ कि देवीलाई पनि कसैले देवीत्वको सिन्दुर माथामा खसाएर देउरालीमा राखिदिएको थियो । तिनै मानिसका हुलमा कसैले बोलेको कुरा सुनेर जुन दिन म आफूलाई उचाईमा पुर्याउने उद्देश्यले अस्फुटित भावद्वारा जसको प्रार्थना गर्थें, आज म तिनै देउताको सिंहासनमा आफूलाई पाइरहेको थिएँ । ती सिन्दुरको पोकाकी धनी अबला त साक्षात् देवी रहिछन् । उनैले ममाथि सिन्दुर खसाएर देवत्वको लेप लगाइदिएको बोध भयो र देवताको कर्तव्यपथलाई नै अपनाउने निर्णय गरेँ ।

यी सारा कुरा सुनेर युवकले संशय र जिज्ञासा मिसिएको स्वरमा प्रश्न गर्यो, "भगवान् ! उसो भए मलाई अब बाटो देखाइदिनुहोस् । म के गरौं ?"

व्यस्त संसारमा सबै मानिस आनन्द भन्ने अस्तित्वविहीन अनुभूतिका खोजीमा तल्लीन भएको कुरा मेरा आँखा अगाडि छर्लङ्ग थियो । अब मैले प्रश्नको उत्तरतर्फ केन्द्रित हुँदै भनें :

बाबु ! सुन । पाकेको अन्नदेखि लिएर फलफूल, बलीका लागि निर्दोष जीवजनवारहरूलाई अगाडि लगाएर असङ्ख्य आनन्दका अन्वेषकहरू यस भञ्ज्याङको चक्कर काट्छन् । छोराछोरी नभएकाहरू छोराछोरीमा आनन्दको खोजी गर्छन् । भएकाहरू तिनीहरूकै उन्नतिप्रगतिमा आनन्द देख्छन् । अर्थात् जसका अगाडि जेको उपस्थिति छैन, त्यो त्यसमै आनन्दको खोजी गर्छन् । कसैलाई असल श्रीमान्को आशा छ, कसैलाई राम्री श्रीमतीको आशा । कसैलाई सरकारी जागिर चाहिएको छ त कसैलाई परीक्षामा पास आवश्यक छ । कसैमा अमेरिका, क्यानडा आदि बाह्य संसारको सुखद कल्पना छ । अनन्त भक्तका अनन्त पुकार, ओहो ऽऽऽ !

तर बाबु तिमी चाहिँ आत्मन्येवात्मना तुष्टः भएर आत्मरतिमा रमाउन सिक है । त्यसमा मात्र वास्तविक आनन्दको अनुभूति गर्न सकिन्छ । हेर, मैले यो सबै आत्मवृत्तान्त किन सुनाएँ थाहा छ ? जब एउटा ढुङ्गाले त आफ्नो कर्तव्य/धर्म निभाउँदा निभाउँदै कालान्तरमा परमपद वा परमेश्वरको पद पाउन सक्छ भने तिमी त मानिस हौ । तिमी त चेतनशील प्राणी हौ । तिमीले किन सक्दैनौ ? जाऊ आजदेखि तिमी पनि स्वत्वमा सन्तुष्ट भएर मानवोचित चरित्र निर्माण गर । अवश्य नै तिमीलाई आनन्दको प्राप्ति हुनेछ ।"

म रोकिएँ ।

युवक एकछिन अकमक्क भयो । पुनः यताउता पल्याकपुलुक हेर्दै तन्द्राबाट जागृत भएको झैँ उठ्यो । मुहारबाट अलिअलि मुस्कान छाड्दै मेरा अगाडि हात जोडेर ठिङ्ग उभियो र माथा निहुराउँदै देवीदर्शनका लागि उकालो लाग्यो । उसका मुखबाट निस्केको आवाज प्रष्ट सुन्न सकिन्थ्यो -

गणपति बाबा मोरीया ! गणपति बाबा मोरीया !! गणपति बाबा मोरीया !!!

जय मातादी ! जय मातादी !! जय मातादी !!!

प्रतिमानाटके प्रयुक्ता अर्थालङ्काराः

डा. रत्नावलीशर्मा
उपप्राध्यापकः
वाल्मीकिविद्यापीठम्

विषयप्रवेशः

संस्कृतसाहित्ये महाकविः भासः महताऽऽदरेण संस्मर्यते । संस्कृतनाटकानां दीर्घतमे इतिहासे समुपलब्धासु नाट्यकृतिषु भासस्य कृतयः प्राचीनतमा विद्यन्ते । महाकवौ कालिदासे महाकवेर्भासस्य प्रभावः स्पष्टतया परिलक्ष्यते । भासेन प्रणीतेषु स्वप्नवासवदत्तपञ्चरात्रप्रतिज्ञायोगन्धनारायणादिषु त्रयोदशसु नाटकेषु प्रतिमानाटकस्य स्थानमपि महत्त्वपूर्णं विद्यते । सप्ताङ्केषु ग्रथिते प्रतिमानाटके नाट्यकाव्यकलयोरनुपमः संयोगो दृग्गोचरीभवति । न केवलं नाट्यकाव्यकलयोः प्रत्युत भावकलयोरपि प्रतिमानाटके चित्तावर्जकतया संयोजनं समाविष्टमस्ति । भावेन कलया च काव्यसौन्दर्यप्रतिपादकेषु रसरीतिगुणालङ्कारध्वनि वक्रोक्त्यौचित्याख्येषु ादकतत्त्वेषु कलादृशा अलङ्काराणां महत्त्वपूर्णं स्थानं विद्यते ।

प्रतिमानाटके केऽलङ्कारा कीदृक्तया समाविष्टाः सन्तीति समस्यामधिकृत्य प्रतिमानाटकगतानामर्थालङ्काराणामध्ययनस्योद्देश्येन लेखोऽयं प्रस्तुतोऽस्ति ।

भासस्य संक्षिप्तपरिचयः समयश्च

प्रायः प्राचीनानां संस्कृतकवीनाम् इतिहास गहने तमसि निक्षिप्तं वर्तते । स्वकीयाः कृतीरेव कीर्तित्वेन परिचयत्वेन च उपस्थापयन्तः संस्कृतकवयः प्राय आत्मपरिचयं न ददति । महाकविभासोऽप्यस्यापवादो नास्ति । महाकवेर्भासस्य वैयक्तिके जीवनविषये क्वाप्युल्लेखो नलभ्यते । केवलं तस्य कृतित्वेन चर्चितेषु त्रयोदशरूपकेषु तस्य नाममात्रमुपलभ्यते । महाकविः कालिदासोपि भासं स्मरति । महाकविना कालिदासेन स्वकीये मालविकाग्निमित्राख्ये रूपके भासस्य नाम समुल्लिखितं दृश्यते - प्रथितयशसां भाससौमिल्लककविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य कथं वर्तमानस्य कवेः कालिदासस्य कृतौ बहुमानः । मालविकाग्निमित्रं प्रस्तावना) । इतश्च अनेनोल्लेखेन महाकविर्भासः कालिदासात् पूर्वं जात आसीदिति निश्चेतुं शक्यते । कालिदासश्च अभिज्ञानशाकुन्तलस्य अधोलिखितेन प्रस्तावनारम्भवाक्येन- 'आर्ये ! इयं हि रसभावविशेषदीक्षागुरोर्विक्रमादित्यस्य अभिरूपभूयिष्ठा परिषद् । अद्य खलु कालिदासग्रतिथवस्तुनाभिज्ञानशाकुन्तलनामधेयेन नवेन नाटकेनोपस्थातव्यमस्माभिस्तत् प्रतिपात्रमाधीयतां यत्नः। (अभिज्ञानशाकुन्तलं

प्रस्तावना) अनेन कालिदासः विक्रमसम्वत्सरसंस्थापकस्य राज्ञः विक्रमादित्यस्य समकालिकः सिद्धयति । येन महाकवेर्भासस्य विक्रमात् पूर्ववर्तित्वं सुनिश्चितं भवति । आचार्यस्य बलदेवस्यानुसारेण हि बहिरङ्गैरन्तरङ्गैश्च प्रमाणैः भासस्य समयः विक्रमात् पञ्चशतवर्षाणि पूर्वं यावत् निश्चेतुं शक्यते । (संसाइ पृ.४९१)

अस्य हि निम्नलिखितानि त्रयोदशरूपकाणि कृतित्वेन चर्चितानि सन्ति १) प्रतिमानाटकम् २ अभिषेकनाटकम् ३ पञ्चरात्रम् ४ मध्यमव्यायोगः ५ दूतघटोत्कचम् ६ कर्णभारम् ७ दूतवाक्यम् ८ उरुभंगम् ९ बालचरितम् १० दरिद्रचारुदत्तम् ११ अविमारकम् १२ प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् १३ स्वप्नवासवदत्तञ्चेति ।

एतेषु त्रयोदशसंख्यातेषु रूपकेषु कानिचन रूपकाणि रामकथाश्रितानि कानिचन महाभारतकाथाश्रितानि कानिचन इतिहासाश्रितानि कानिचन च नितान्तं काल्पनिकानि विद्यन्ते । समीक्ष्यं प्रतिमानाटकं रामकथाश्रितमपि कविकल्पनया अत्यन्तं मनोरमं नाटकीयं रूपं धत्ते । रसालङ्कारगुणरीत्यादिषु काव्यतत्त्वेषु रसतत्त्वमान्तरिकं काव्यसौन्दर्यं निष्पादयति । अलङ्कारतत्त्वञ्च बाह्येन सौन्दर्येण काव्ये शोभामाधत्ते । तदत्र प्रतिमानाटके प्रयुक्तानालङ्काराणां संक्षिप्तं विश्लेषणं विधीयते ।

अलङ्काराणां स्वरूपं स्थानञ्च

अलङ्कियते अनेनेति व्युत्पत्त्याऽलङ्कारशब्दो भूषणार्थकाद् अलमित्युपपदात् करणार्थकात् कृञ् धातोः 'घञ्' (अष्टाध्यायी ३।२।१९।) इति सूत्रेण घञ्प्रत्यये सत्यलङ्कारशब्दो निष्पद्यते । आचार्येण वामनेन अलङ्करोतीति अलङ्कियतेऽनेनेति इति व्युत्पत्तिं प्रदर्श्य उपमाद्यलङ्काररूपेऽर्थे अलङ्कारशब्दः परिभाषितः -

अलङ्कृतिरलङ्कारः । कारणव्युत्पत्याऽलङ्कारब्दोऽयमुपमादिषु प्रवर्तते (अलङ्कारसूत्रवृत्तिः १।१।२) । अलङ्काराणां स्थानविषये काव्यशास्त्रिणां द्विधा प्रवृत्तिर्दृश्यते । एके भामहदण्डयुद्भटजयदेवादयो अलङ्कारवादिन आचार्या अलङ्कारान् काव्यात्मस्थानीयान् मन्वेते । इतरे च ध्वनिवादिन आनन्दवर्धनाभिनवगुप्त-मम्मटविश्वनाथजगन्नाथादय आचार्या अलङ्कारान् कटकुण्डलादिवदाभूषणस्थानीयान् काव्यशोभाधायकान् मन्यन्ते । आचार्येण मम्मटेन हि-

उपकुर्वन्ति तं सन्तमङ्गद्वारेण जातुचित् ।
हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥ (काव्यप्रकाशः ८।६७)

इत्यनेन काव्यात्मभूतस्य रसस्यानियमेनोपकारकतया कटकुण्डलादिस्थानीयतयाऽलङ्काराणां स्थानं सामान्यं स्वरूपञ्च निर्धारतम् । पण्डितराजो जगन्नाथोऽपि 'पुनरूपस्कारत्वं सर्वेष्वलङ्कारलक्षणेषु देयम्' (मनमोहनझा व्या. रसगङ्गाधरः, द्वि.आ.पृ.४६७) इत्यनेन काव्यार्थोपस्कारकत्वेनालङ्काराणां सामान्यं स्वरूपं काव्येतेषां शोभाधायकत्वमात्रत्वेन च स्थानं निर्धारयति ।

वाग्विकल्पानामानन्त्यादलङ्काराणामियत्ताया अनुगमो नास्तीति तेषां प्रातिस्विकं स्वरूपमुपस्थापयितुमत्र नशक्यते, केवलं प्रतिमानाटकगतानामलङ्काराणां विवेचने यथावश्यकं समुद्धृयते ।

प्रतिमानाटके प्रयुक्ता अलङ्काराः

महाकविना भासेन विस्तृतां रामायणीं कथां नाटकीयदृशा संक्षिप्य प्रस्तुते प्रतिमानाटके सप्तअङ्काः सन्ति । तेषु च सप्तस्वङ्केषु प्रथमाङ्के एकत्रिंशत्, द्वितीयाङ्के एकविंशतिः, तृतीयाङ्के चतुर्विंशतिः, चतुर्थाङ्के अष्टाविंशतिः पञ्चमाङ्के द्वाविंशतिः, षष्ठांके षोडश अन्तिमे च सप्तमे अंके पञ्चदशपद्यानि सन्तीति संहत्य तत्रत्येषु सप्तपञ्चाशदुत्तरशतसंख्यातेषु पद्येषु पञ्चविंशतिसंख्याता अर्थालङ्काराः प्रयुक्ताः सन्ति । ते च -

उपमा रूपकम्, उत्प्रेक्षा, सहोक्तिः, परिकरः, व्याजोक्तिः, अर्थान्तरन्यासः, पर्यायोक्तम्, हेतु, स्वभावोक्तिः, ससन्देहः, काव्यलिङ्गम्, समुच्चयः, अनुज्ञा, विरोधाभासः, व्यतिरेकः, भाविकम्, निदर्शना, अप्रस्तुतप्रशंसा , अनुमानम्, अपह्नुतिः, यथासङ्ख्यम्, दृष्टान्तः, सहोक्तिः । एतेषु पञ्चविंशतिसंख्यातेष्वलङ्कारेषु लेखगौरवभिया केचनैवालङ्काराः सलक्षणसमन्वयं विश्लेष्यन्ते ।

प्रतिमानाटके हि अलङ्कारान्तरापेक्षया उपमायाः परिकरस्य चाधिक्यं दृश्यते । प्रकृतिं द्वारपाल्या सह तुलयन् कविः शरद्वर्णनरूपमर्थमुपस्कुर्वाणो दृश्यते ।

चरति पुलिनेषु हंसी काशांशुकवासिनी सुसंहृष्टा ।
मुदिता नरेन्द्रभवने त्वरिता प्रतिहाररक्षीव ॥

(प्रतिमानाटकम्, १।२)

अत्र हि नदीपुलिनेषु विचरन्ती हंसी उपमेयं प्रतिहाररक्षी उपमानम् इव वाचकशब्दः शुभ्रत्वं च साधारणो धर्मो वर्तते इति पूर्णोपमालङ्कारोऽस्ति । उपमानोपमेययोः साधर्म्यवर्णने उममालंकारो भवति । 'साधर्म्यमुपमाभेदे'(काव्यप्रकाश १०।१२४) इति तल्लक्षणात् । अत्रैव च पूवार्द्धे उपमानपक्षे काशानि इव अंशुकानि इत्यत्रापि उपमालङ्कारो वर्तते ।

उत्तरार्द्धे प्रस्तुतेनोपमानेन हि प्रस्तावनातो मूले कथावस्तुनि प्रवेशाय रङ्गमञ्चे प्रतिहार्या आगमनस्य सूचनापि विधीयते ।

किञ्च खरदूषणाभ्यां प्रतार्य रामे दूरं नीते रावणेन अपहरिष्यमाणाया सीताया समुचितस्य स्वरस्य पदस्य चोच्चारणं विना दत्तया आहूत्या सह तुलना अतीव चित्तमावर्जयति -

नियतमनियतात्मा रूपमेतद् गृहीत्वा
खरवधकृतवैरं राघवं वञ्चयित्वा ।
स्वरपदपरिहीणां हव्यधारामिवाहं
जनकनृपसुतां तां हर्तुकामः प्रयामि ॥ (प्रतिमानाटकम् ५।७) ।

अत्र जनकसुता सीता उपमेयं स्वरवर्णोच्चारणसंस्कारहीना आहूतिरूपमानमिव वाचकशब्दः समपेक्षितसंरक्षणाभाव समानधर्मो वर्तते, अतएवोपमालङ्कारोस्ति । एषा चोपमा समानधर्मस्यानुल्लेखात् लुप्तोपमा वर्तते ।

प्रतिमानाटके परिकरालंकारस्यापि उपमाया इव अलङ्कारान्तरापेक्षया प्राचुर्येण प्रयोगो विद्यते । दिङ्मात्रमत्रसमुद्धियते –

दैत्येन्द्रमानमथनस्य नृपस्य पुत्रो
यज्ञोपयुक्तविभवस्य नृपस्य पौत्रः ।
भ्राता पितुः प्रियकरस्य जगत्प्रियस्य
रामस्य रामसदृशेन पथा प्रयाति ॥ (प्रतिमानाटकम् ४।२)

अस्यां सुमन्त्रोक्तौ राज्ञो दशरथस्य दैत्येन्द्रमथनेति विशेषणं, राज्ञोऽजस्य यज्ञमुक्तविभवेति विशेषणं, रामस्य जगत्प्रियत्वरूपं पित्राज्ञापरिपालकरूपं च विशेषणं, वर्ण्यस्य भरतस्य च तेषां क्रमशः पुत्रः पौत्रः भ्राता चेति त्रीणि विशेषणानि भरतस्य प्रभावातिशयवर्णनरूपाभिप्रायेण प्रस्तुतानि सन्तीति परिकरालंकारो वर्तते । साभिप्रायाणां विशेषणानां योजने परिकरालंकारो भवति – विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः । (काप्र.१०।११८।)इतिलक्षणात् ।

अत्र भरतस्य गमनं रामस्य गमनेन तुल्यते इत्युपमालङ्कारोप्यस्ति ।

दशरथे दिवङ्गते राज्याभिषेकार्थम् आहूतोपि भरतस्तत्सर्वं परित्यज्य सुमन्त्रसारथिभ्यां सह रामस्य पार्श्वे गच्छन् आख्याति –

स्वर्गं गते नरपतौ सुकृतानुयात्रे पौराश्रुपातसलिलैरनुगम्यमानः ।
द्रष्टुं प्रयाम्यकृपणेषु तपोवनेषु रामाभिधानमपरं जगतः शशाङ्कम् ॥
(प्रतिमानाटकम् ४।१)

अत्र हि विषयिणि शशाङ्के विषयस्य रामस्य यद् वा उपमाने शशांके उपमेयस्य रामस्य अभेदः प्रस्तुतोस्तीति केचनात्र रूपकालङ्कारमामनन्ति । विषयविषयिणो र्यद्वोपमानोपमेययोः अभेदवर्णने रूपकालङ्कारो भवति । तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः (का.प्र. १०।९३।) इति तल्लक्षणात् । परमत्र रामस्य अपरशशाङ्कत्वेन सम्भावनात् तदपेक्षया उत्प्रेक्षालङ्कार एव स्पष्टतया काव्यशोभां पुष्णाति ।

यत्र हि उपमाने उपमेयस्य सम्भावना विधीयते तत्रोत्प्रेक्षालङ्कारो भवति । मम्मटेन हि तस्य लक्षणम् अधोनिर्दिष्टया रीत्या प्रस्तुतम् –

सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् । (का.प्र.१०।९८)इति

एवमेव

शून्यः प्राप्तो यदि रथो भग्नो मम मनोरथः ।
नूनं दशरथं नेतुं कालेन प्रेषितो रथः ॥ (प्रतिमानाटकम् २।११)

अत्र रामं परिहाय शून्यतया समागते रथे आत्मानम् आनेतुं कालेन प्रेषितस्य रथस्य सम्भावना दशरथेन विधीयते । रूपकस्य प्रयोगस्त्वधो निर्दिष्टे पद्ये अत्यन्तं समीचिनतया विहितो दृश्यते ।

तपः सङ्ग्रामकवचं नियमद्विरदाङ्कुशः ।
खलीनमिन्द्रियाश्वानां गृह्यतां धर्मसारथिः ॥ (प्रतिमानाटकम् १।२८)

अत्र हि तपसि संग्रामस्य नियमे गजस्य इन्द्रियेषु अश्वानां धर्मे रथस्य आरोपः बल्कलेषु कवचस्य अङ्कुशस्य खलीनस्य सारथेश्च आरोपो वर्तत इति रूपकालङ्कारोऽस्ति । किञ्चात्र तपस्यादिषु संग्रामादीनामारोपः बल्कलेषु कवचादीनामारोपस्य निमित्तमस्तीति परम्परितं रूपकमिदं वर्तते ।

रामं वनं प्रेषयितुं वरं याचित्वा पतिं दशरथं मृत्युमुखे प्रेषितवतीं मातरं कैकेयीम् अभिलक्ष्य प्रस्तुते भरतवचने समायोजितोऽप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः महतीं काव्यशोभां पुष्णन् लक्ष्यते –

त्यक्त्वा स्नेहं शीलसङ्क्रान्तदोषैः पुत्रास्तावन्नन्वपुत्राः क्रियन्ते ।
लोकेऽपूर्वं स्थापयाम्येष धर्मं भर्तृद्रोहादस्तु माताप्यमाता ॥

(प्रतिमानाटकम् ३।१८)

अत्र यत्र हि जननी स्वाभाविकैः दोषैः पुत्रेषु स्नेहं विहाय पुत्रान् अपुत्रान् मनुते तत्र मयापि नवीनः धर्मः संस्थाप्यते यत् पतिद्रोहिणी मातापि माता नभवतीति सामान्येन अप्रस्तुतेन कैकेय्या स्नेहं परित्यज्य रामादयो वनं प्रेषिताः

अतस्तया पुत्रेषु अपुत्रवद् व्यवहारो विहितस्तेनैव च दशरथस्य मृत्युरजायत अतएव पतिद्रोहिणीं तांकैकेयीमअहं मातृत्वेन सम्भावयितुं न शक्नोमीति विशेष्यस्य प्रस्तुतस्यार्थस्य आक्षेपादत्राप्रस्तुतालङ्कारो विद्यते । अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया । (का.प्र. १०।९८) इत्यप्रस्तुतप्रशंसाया लक्षणदर्शनात् ।

किं बहुना प्रतिमानाटके रसभावादिन् काव्यार्थविशेषं वा उपष्कुर्वन्तः सर्वेऽप्यलङ्काराः हृदयावर्जका विद्यन्ते । अत्र तु केवलं दिग्दर्शनमात्रं विहितम् ।

उपसंहारः

समुपलब्धे नाटकसाहित्ये महाकवेर्भासस्य साहित्यं प्राचीनतमं विद्यते । तस्य नाट्यकलाया प्रभावः महाकवौ कालिदासे स्पष्टतया समापतितो दृश्यते । कालिदासेन स्वकीये रूपके मालविकाग्निमित्रे भासस्य नामोल्लेखः स्पष्टतया विहित इति कालिदासात् पूर्ववर्तिनोऽस्य समयः विक्रमस्य प्रथमशताब्द्या पूर्वादारभ्य चतुर्थशताब्दीपूर्वं यावद् मन्यते । तस्य त्रयोदशसु नाटकेषु रामकथामाश्रित्य प्रणीतं प्रतिमानाटकमप्युत्कृष्टं मन्यते । तस्य सप्ताङ्कस्य प्रतिमानाटकस्य सप्तपञ्चाशदधिकैकशतसंख्यातेषु पद्येषु पञ्चविंशतिसंख्याता अर्थालङ्काराः रसभावोपस्कारकतया सामान्यतयार्थग्रन्था-स्फोरकतया च सहृदयहृदयाह्लादका वर्तन्ते ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

उपाध्यायः, बलदेवः, **संस्कृत साहित्य का इतिहास**, वाराणसीः शारदा निकेतन, २००१ ई.।

जगन्नाथः, **रसगङ्गाधरः**, वाराणसीः चौखम्बा विद्याभवन, २००३ ई.।

पाणिनी **अष्टाध्यायी,** वाराणसीः चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, १९५० ई.।

भासः, **प्रतिमानाटकम्,**श्रीधरानन्दशास्त्री, (सं), दिल्ली, मुम्बई कलकत्ता वंगलोर पुणे पटनाः मोतीलाल वनारसीदास १९७३ ई.।

मम्मट **काव्यप्रकाशः,** वाराणसीः ज्ञानमण्डल लिमिटेड, २००४ ई.।

विश्वनाथः, **साहित्यदर्पणः,** दिल्ली, मुम्बई कलकत्ता वंगलोर पुणे पटनाः मोतीलाल वनारसीदास २००० ई. ।

*

कादम्बरीकथाकाव्यस्य परिचयात्मकं समीक्षणम्

डा. रमेशघिमिरे
सहप्राध्यापकः
ने.सं.वि., पिण्डेश्वरविद्यापीठम्

लेखसारः

खिस्तगणनानुसारं सप्तमशताब्द्या पूर्वार्धे रचितं कादम्बरीनामकं काव्यं संस्कृतगद्यपरम्पराया आदर्शरूपं मन्यते । कथाविधान्तर्गतस्य काव्यस्यास्य रचयिता मूलतो बाणभट्टो वर्तते । पूर्वार्धमुत्तरार्धञ्चेति खण्डद्वयेन संरचितं काव्यमिदमालङ्कारिकं रसभावसमुज्ज्वलं ध्वन्यात्मकं गुणरीति वक्रोक्त्यौचित्यादितत्त्व-सुविन्यासमनोहरं च विद्यते । काव्यमिदं प्रकृतेर्वैविध्यमयं रूपं प्रस्तौति, संस्कृतेः सुन्दरं मूल्यं वहति तथैव भारत्या भव्यां भूतिं च निर्वहति । काव्यस्यास्योपजीव्यं गुणाढ्यरचिता बृहत्कथा विद्यते । पात्रबाहुल्यं पात्राणां दिव्यादिव्यत्वञ्चास्य काव्यस्य वैशिष्ट्यमस्ति । अस्यैव काव्यस्य बहुविषयस्पर्शिपरिचयोपस्थापनमूलं समीक्षणं लेखस्यास्य मुख्यो विषयः ।

शब्दकुञ्जिका : उपजीव्यम्, वक्रोक्तिः, ध्वनिः, औचित्यम्, रसः, अलङ्कारः ।

विषयपरिचयः

संस्कृतकाव्यपरम्परायां गद्यकाव्येतिहासः कादम्बर्या गौरवं बिभर्तीति नास्ति सन्देहलेशः । कादम्बर्यां हि बृहत्कथासम्बद्धं किन्तु कल्पनाप्रधानं कथावस्तु वर्तते । एतत् काव्यसौन्दर्यदृशा चोत्कृष्टं काव्यमस्ति । 'बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्' इति भणितिरवश्यमेव कादम्बर्यामवस्थितं वस्तुवैविध्यं द्योतयति, काव्यसौन्दर्यस्य नावीन्यं प्रस्तौति संरचनानैपुण्यञ्च प्रकाशयति । काव्यिकदृशा मूल्यवतोऽस्य काव्यस्य परिचयमूलकं समीक्षणमेवास्यालेखस्य मुख्योऽस्ति विषयः ।

समस्योद्देश्यञ्च

कादम्बर्या विविधदृष्ट्या परिचयोपस्थापनमेवास्यालेखस्य मूलसमस्याविषयो विद्यते । अस्यां मूलसमस्यायामनुस्यूतं निम्नाङ्कितप्रश्नत्रयं मूलसमस्याप्रकाशने साहाय्यं विदधति -

क. कादम्बर्याः संरचनापक्षः कीदृशो वर्तते ?

ख. कादम्बर्या वस्तुविधानं कथं विहितमस्ति ?

ग. कादम्बर्यां काव्यसौन्दर्यस्यावस्था कीदृशी विद्यते ?

उपर्युक्त प्रश्नत्रयेणोपस्थापितायाः समस्यायाः समाधानमूलिका कादम्बरी-समीक्षैवास्यालेखस्य विद्यते प्रमुखमुद्देश्यम् ।

अध्ययनस्यावश्यकतौचित्यञ्च

कादम्बरी चर्चिता प्रसिद्धा मूल्यवती च कविसृष्टिरस्तीति तथ्येनैवास्या- लेखस्यावश्यकतौचित्यञ्च सिद्ध्यति । अस्य काव्यस्य विषयेऽध्ययनं जातमप्यस्ति किन्तु ‘क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति, तदेव रूपं रमणीयतायाः’ इति माघकवेर्भणित्यनुसारं कादम्बर्यामपि सौन्दर्यं क्षणे क्षणे नवतां यातीत्यनुभूयते । अतोऽध्ययनं स्वाभाविकं भवति । एतत् काव्यं प्रत्यस्मत्सहृदयसमाजे जिज्ञासा प्रशस्ततया विद्यते । विश्विवद्यालयेषु विविधेषु पाठ्यक्रमे चास्य निर्धारणमस्तीत्यध्यापकानामध्येतृणामन्येषां जिज्ञासूनाञ्च जिज्ञासापरिपूर्त्यै ह्यालेखोऽयमवश्यमेव साहाय्यं विधास्यतीत्यस्याध्ययनस्यावश्यकतौचित्यञ्च स्पष्टीभवति ।

सैद्धान्तिक आधारः, शोधविधिः सामग्री च

परिचयप्रस्तुतिमूलस्य समीक्षात्मकस्यालेखस्य रचनायां पौरस्त्यकाव्य- शास्त्रीयः सिद्धान्तोऽवलम्बितो विद्यते । अत्र प्राथमिकसामग्रीरूपेण विवेचनाविषयीभूतो ग्रन्थो कादम्बर्या मूलपाठ एव गृहीतोऽस्ति । एवञ्च द्वितीयकसामग्रीरूपेण तत्सम्बद्धाः समालोचनाः समीक्षाष्टिप्पण्यश्च स्वाभाविकतया गृहीता विद्यन्ते । लेखेऽस्मिनागमनात्मकनिगमनात्मक- विध्योर्द्वयोरेव यथोचितं प्रयोगो विहितोऽस्ति । अत्र साम्प्रतं प्रयोगपरम्परायां स्वीकृतायाः लेखगर्भस्थटिप्पण्याः सरणिरनुसृतास्ति । स्रोतस उल्लेखः सङ्क्षेपीकरणसरण्यास्ति कृतः । उदाहरणार्थं (काद., महाश्वेतावर्णनम्, पृ. २३४)’ इत्यनेन कोष्ठकगर्भस्थेन शब्दपुञ्जेन ‘२३४ पृष्ठसङख्यायां वर्तमानं कादम्बर्या महाश्वेतावर्णनम्’ इति ज्ञातव्यं भवति ।

विषयविमर्शः

रचयिता

कादम्बर्याः प्रमुखो रचयिता विद्यते बाणभट्टः । बाणभट्टः स्वदत्तपरिचयेनैव परिचितः स्वकाव्यकर्मणैव प्रसिद्धो वर्तते (गैरोला, १९७५ : पृ. ९३२) । अस्य सहायको रचयिता बाणपुत्रः पुलिन्दभट्टो वर्तते । पुलिन्दभट्टस्य सहायकरचयितृत्वे सत्यपि कादम्बर्या रचयितृत्वेन बाणस्यैव नाम समायाति पुरः । बाणस्य ह्यादर्शकाव्य(चातुर्यं प्रसिद्धं वर्तते । तदीयरचनारूपेण हर्षचरितं कादम्बरी चण्डीशतकं मुकुटताडितकनाटकं पार्वतीपरिणयनाटकञ्चेति पञ्च काव्यानि चर्च्यन्ते किन्तु चण्डीशतकं मुकुटताडितकनाटकं पार्वतीपरिणयनाटकञ्चेति काव्यत्रयस्य कतिपयैः समालोचकैर्बाणरचितत्वं खण्डितं दृश्यते । हर्षचरितं कादम्बरी चेति काव्यद्वयस्य बाणकर्तृत्वविषये नास्ति कापि विप्रतिपत्तिः । बाणरचनानां सङ्ख्यायाः पञ्चत्वं द्वित्वं वा स्यात्, हर्षचरितं कादम्बरी चेति

काव्यद्वयमेव बाणस्य मूल्याङ्कनाय पर्याप्तं दृश्यते । एतन्माध्यमेन संस्कृतगद्यकाव्यजगति बाणस्य यत् साम्राज्यं स्थापितमस्ति, तत् साम्राज्यं सहजतया हस्तगतं विधातुं समर्थोऽपरो गद्यकविः साम्प्रतं यावद् दृष्टिपथि समागतो नास्ति । बाणस्य तीव्रकल्पनाशीलत्वं शास्त्रव्युत्पत्तिलौकव्यवहारवेतृत्वं गभीरप्रतिभावत्त्वमनुपमसूक्ष्मेक्षणशक्तिर्विराड्वाक्क्रीडाक्षमत्वं च तदीयकाव्यतः स्पष्टतया व्यक्तीभवति ।

विधानिर्धारणम्

संस्कृतकाव्यजगति गद्यकाव्यस्य मूलतः कथाऽऽख्यायिकेति च प्रकारद्वयं प्रसिद्धम् । तत्रापि प्रमुखरूपेणैतिहासिकं तथ्यं समालम्ब्य यद् गद्यकाव्यं रच्यते, तद्व्याख्यायिकानाम्ना व्यवह्रियते तथा यच्च काल्पनिकीं भूमिमाश्रित्य निज-सत्तामात्मसात्करोति, तादृशं गद्यकाव्यं कथानाम्ना ज्ञायते । कथाख्यायिकयोर्मध्ये शास्त्रनिर्दिष्टं पार्थक्यमन्यदपि स्यात् किन्तु प्रमुखं पार्थक्यमेतदेव दृष्टिपथमारोहति । अनया दृशा कादम्बरी कथाकाव्यमस्ति । एतत्विषयवस्तु नास्त्यैतिहासिकम् । कथासरित्सागरसाक्ष्यमूलः कादम्बरीकथा-स्रोतस्त्वेन परिचितो बृहत्कथावर्णितो कथांशोऽपि नैतिहासिकः । अतः कथावस्तुनः कल्पनामूलत्वात् कादम्बरी कथाकाव्यमस्तीति सुस्पष्टम् ।

संरचना

पूर्वार्धभाग उत्तरार्धभागश्चेति कादम्बरीकायो भागद्वयेन संरचितो विद्यते । एतद्विभाजनं कथावस्तुदृशा नास्ति निर्धारितम् । यो भागो बाणभट्टेन विरचितः, स पूर्वार्धनाम्नास यश्च बाणपुत्रेण पुलिनभट्टेन विरचितः, स उत्तरार्धनाम्ना व्यवहारविषयीकृतो दृश्यते । एतन्मध्ये पूर्वार्धभागस्य प्रारम्भे विंशतिपद्यात्मको ह्यंशः, तदनु कथामुखनाम्ना व्यवहृतः कथाभूमिकामूलकोंऽशः, तदनु मूलकथायाः पूर्वांशो वर्तते । अनया रीत्या कादम्बर्याः पूर्वार्धभागस्योपविभाजनमंशत्रयात्मकं विलोक्यते । अस्य काव्यस्योत्तरार्धभागः तद्रचनाहेतुसूचनात्मकपद्यांशरूपो मूल-कथांशरूपश्चेत्यंशद्वयात्मको वर्तते । एतद्व्यतिरिक्तो कथावस्तु-विकासमूलको विरामविश्रामोल्लासोच्छ्वासादिविभागो नास्ति कादम्बर्याम् ।

मङ्गलाचरणनिर्वाहः

कादम्बर्या भागद्वय एव मङ्गलाचरणं वर्तते । पूर्वार्धभागे प्रथमतो जगत्कारणभूतसगुणब्रह्म प्रति प्रत्यक्षनमस्कारात्मकः समादरः प्रस्तुतो विद्यते, तदनु भवं विष्णुं च प्रति ह्याक्षिप्तनमस्कारमूलिका श्रद्धास्त्यभिव्यक्ता । पूर्वार्धमङ्गलाचरणे निजगुरुं भर्वुं च सादरं नमस्करोति कविः । उत्तरार्धस्य मङ्गलाचरणं पृथग वैशिष्ट्यं वहति । तत्राभिन्नरूपयोः शिवपार्वत्योः स्तवनम्,

नरस्य सिंहस्य चैकात्मकसंयोजनरूपस्य स्तुत्यस्य भगवतो नृसिंहस्य नमस्कार-मूलिका स्तुतिश्च मङ्गलाचरणरूपेण दृष्टिगोचरीभवति । कादम्बर्याः कायः खण्डद्वयात्मकोऽप्यविभाज्यः, कविद्वयकल्पितोऽप्यदृष्टसन्धिः, भिन्नोऽप्येकवदनु-भूयमानो वर्तत इति तथ्यस्याभिव्यक्तिरेवोत्तरार्धकादम्बर्या मङ्गलाचरणपद्यद्वयस्य तात्पर्यमनुभूयते । अन्या रीत्या कादम्बर्यामपि मङ्गलाचरणपरम्परा निर्व्यूढास्ति ।

शिल्पसौष्ठवम्

कादम्बर्या विषयप्रतिपादनशैली वर्णनात्मिकी विद्यते किन्तु सा वर्णनात्मकता केवलं विवरणप्राधान्यं न वहति । वर्णनपरिधौ ह्यलङ्कारच्छटा भासते, सूक्ष्मा वस्तुनिरीक्षणशक्तिर्विराजते, पदलालित्यं जृम्भते, अभिव्यञ्जनामाधुर्यं विलसति, विषयवैविध्यान्वेषणकौशलं च जागर्ति । कादम्बर्यां वर्णनबाहुल्येन कथावस्तुनो विकासगतिर्विलम्बायमानानुल भूयते तथापि कथाविस्तारस्य व्यापकता निरुद्धा नास्ति । यथार्थवस्तुनः स्वाभाविकवर्णनमपि कविरयथार्थशैल्यार्थवैपरीत्येन वा पृथग्विधमिव प्रतीतिविषयीकरोति काव्येऽस्मिन् (रायः, १९९१ : पृ. ४२७) ।

कादम्बर्यां विद्यमाना गद्यशैली मनोहारिणी वर्तते । बाणस्य गद्ये सूक्ष्मा निरीक्षणशक्तिः, चमत्कृतवर्णनप्रणाली, अक्षय्यशब्दराशिस्तथैव कल्पनाप्रसूतस्य मौलिकस्य नवीनस्य चोद्भावना प्राप्यते (आचार्यः, १९८२ : पृ. १५७) । समास(बाहुल्येन काव्यं जटिलीकृतमिति कैश्चिदालोचकैः प्रदर्शितो दोषपक्षो न दृश्यते तथ्याधृतः । कादम्बर्यां समासरहितं मुक्तकम्, समासबहुलमुत्कलिकाप्रायं वृत्तभागयुतं वृत्तगन्धि, स्वल्पसमासमयं चूर्णकञ्चेति चतुर्विधमेव गद्यं वर्ण्यविषयानुकूलतया प्रयुक्तं दृश्यते । कादम्बर्यां प्रयुक्तं मुक्तकगद्यस्वरूपं निम्नाङ्कितोदाहरणेनावगन्तुं शक्यते, यथा -

"प्रसीद, सकृदप्यालप, दर्शय भक्तवत्सलताम्, ईषदपि विलोकय, पूरय मे मनोरथम्, आर्तास्मि, भक्तास्मि, अनुरक्तास्मि, अनाथास्मि, बालास्मि, अगतिकास्मि, दुःखितास्मि, अनन्यशरणास्मि, मदनपरिभूतास्मि, किमिति न करोसि दयाम् ? कथय, किपराद्धम् ?" (का.द., महाश्वेतावर्णनम्, पृ. ४९०-४९१)

उपजीव्यम्

कादम्बर्याः कथावस्तूपजीव्यं वर्तते गुणाढ्यविरचिता पैशाचीभाषानिबद्धा बृहत्कथा । यद्यपि बृहत्कथा साम्प्रतं नोपलभ्यते किन्तु तदनुवादात्मकः सोमदेवरचितः कथासरित्सागरनामा ग्रन्थो बृहत्कथायाः कादम्बर्युपजीव्यत्वं प्रमाणीकरोति । कथासरित्सागरस्य दशमलम्बकस्य तृतीयतरङ्गे वर्णितायां राज्ञः सुमनसश्चरितसम्बद्धायां कथायां कादम्बर्या अनुबिम्बः स्पष्टतया वीक्ष्यते । इत्थमेकतः सुमनश्चरितानुस्यूतकथासादृश्यं कादम्बर्यां दृश्यते, अपरतो

कथासरित्सागरस्रोतोभूतां बृहत्कथां प्रति बाणभट्टस्य सुपरिचयाधृतः समादरोऽपि विलोक्यते । अतो बाणभट्टेन बृहत्कथायाः कञ्चित् कथांशमनुसृत्य कादम्बरी विरचितेति तथ्यं स्पष्टं भवति ।

कथासारः

विदिशानरेशः शूद्रकः प्रतापी प्रभावी चासीत् । तदीयराजप्रासादे कदाचित् काचित् चाण्डालकन्या समागत्य वैशम्पायननामकं शुकं राज्ञे समर्पयत् । शुकः शूद्रकमुद्दिश्य पद्यात्मिक्या सुसंस्कृतवाचास्तौत् । तेनाश्चर्यान्वितो राजा निजोदन्तं कथयितुं शुकं प्रैरीरत् । राजप्रेरितः शुकः स्ववृत्तान्तमकथयत् ।

तदुक्तवृत्तान्तानुसारं स शुको विन्ध्याटव्यां कस्मिंश्चित् शाल्मलीतरौ शुकदम्पत्योः पुत्रत्वेन जनिं लेभे । तदीया जननी तज्जन्मसमय एव तीव्रया प्रसवपीडया स्वर्गं जगाम । पिता तदीयपालनपोषणं व्यधात । कदाचित् मृगयासक्तः कश्चित् शबरः समागत्य तत्रत्यान् खगान् मारितवान् । तज्जनकोऽपि तत्रैव मारितः । कथञ्चित् स मुक्तोऽभत् । तस्यामवस्थायां हारीतस्तं हस्तगतं कृत्वा जाबाल्याश्रमे नीतवान् । जाबालिस्त्रिकालदर्शी मुनिरासीत। जाबालिस्तत्र तदीयं जन्मजन्मान्तरगतं पूर्ववृत्तान्तं श्रावयामास ।

जाबालिकथनानुसारं श्वेतकेतुनाम्नो महामुनेः पुत्ररूपेण लक्ष्मीगर्भात् पुण्डरीको जन्मालभत । तदीयमित्रं कपिञ्जल आसीत् । अनयैव रीत्या गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्य मदिरानाम्न्याः पत्न्या गर्भाज्जाता कादम्बरी नाम्नी सौन्दर्यवती तनयासीत् । तदीया सखी महाश्वेतासीत् । महाश्वेतायाः पिता गन्धर्वराजो हंसः, माता च गौर्यासीत् । कदाचित् महाश्वेतापुण्डरीकयोर्मेलो जातः । तयोः पारस्परिकोऽनुरागश्चावर्धत । स्वल्पकालिकेन महाश्वेतावियोगेन पुण्डरीकस्य कामपराकाष्ठाजन्यो मृत्युरभूत् । वल्लभमृत्यौ शोकमग्ना महाश्वेतापि तमनुसर्तुमैच्छत् किन्तु केनचित् दिव्यपुरुषेण सस्नेहं वल्लभेन सह पुनर्मिलनं भविष्यतीति समाश्वस्ता सती हृयच्छोदसरोवरतटे तत्प्रतीक्षां कुर्वाणा शङ्करोपासनां विदधत्यतिष्ठत् ।

मृत्योः पूर्वं निजमृत्युकारणत्वेन चन्द्रमसं जग्राह रत्युद्दीपकत्वात् । अतः स चन्द्रमसं जन्मजन्मपर्यन्तं मृत्युलोकगतसुखदुःखमयजीवनोपभोगार्थं शशाप । दोषाभावेऽपि दोषारोपणं विधाय पुण्डरीकः शशापेति चन्द्रमसो हृदयेऽपि क्रोधोऽजायत । अतः सोऽपि समानं शापं पुण्डरीकोपरि प्राक्षिपत् । शापजन्यप्रभावात् चन्द्रपुण्डरीकौ मृत्युलोके जनिं लेभाते । चन्द्र उज्जयिनीराजस्य तारापीडस्य पुत्रत्वेन चन्द्रापीडनाम्ना जनिं लेभे । पुण्डरीकस्तारापीडमन्त्रिणः

शुकनासस्य पुत्रत्वेन वैशम्पायननाम्ना जन्मालभत । तौ तस्मिन् जन्मनि परमसुहृदौ सञ्जातौ ।

प्रसङ्गात् चन्द्रापीडस्य गन्धर्वराजपुत्र्या कादम्बर्या सह प्रेमसम्बन्धोऽभूत् । वैशम्पायनेन सह यादृशी गभीरा मैत्री चन्द्रापीडस्याभत्, तादृश एव तदीयानुरागः कादम्बरीं प्रति सञ्जागृतोऽभवत् । घटनावशात् वैशम्पायनस्य देहपातोऽभूत् । मित्रावसानोदन्तं श्रुत्वा तदसहमानस्य चन्द्रापीडस्यापि मृत्युरभवत् । निजप्रेमिणश्चन्द्रापीडस्यावसानात् कादम्बरी शोकार्ताभवत् । आकाशवाण्या चन्द्रापीडेन सह पुनर्मेलो भविष्यतीति समाश्वासनं लब्धं कादम्बर्या । आकाशवाण्युपरि विश्वस्ता सती महाश्वेतावत् कादम्बर्यपि निजवल्लभप्रतीक्षां कुर्वाणा महाश्वेतया सहैवाच्छोदसरोवरतटे न्यवसत् ।

अपरस्मिन् जन्मनि शुकनासपुत्रो वैशम्पायनो वैशम्पायननामा शुकोऽभूत् । जाबालिमुनिनानया रीत्या वैशम्पायनस्य पुरस्तदीयवृत्तान्तः श्रावितः । सम्पूर्णं रहस्यमयं निजवृत्तान्तं श्रुत्वा शुकोऽपि जातिस्मरणं व्यधात् । तदनु स शुको जाबाल्याश्रमात् पुण्डरीकजन्मनि निजप्रेमिकाभूतां महाश्वेतां लक्ष्यीकृत्य प्रातिष्ठत । पुण्डरीकजन्मसम्बद्धा निजमाता लक्ष्मीश्चाण्डालकन्यारूपं स्वीकृत्य तदीयरक्षायै तत्परा सती तं वैशम्पायनं जग्राह मार्ग एव । सैव लक्ष्मीश्चाण्डालकन्यारूपेण शूद्रकसमक्षं समागत्य तद्धस्ते शुकमुपाहरत् ।

वस्तुतश्चन्द्रापीड एव शूद्रकरूपेण लब्धजनिरासीत् । लक्ष्मीरेतद्रहस्यमपि कथयित्वा तयोर्मुक्तिवेला सञ्जातेति च सूचनां प्रादात् । शूद्रकोऽपि जातिस्मरणं चकार । लक्ष्मीस्तदनु गगनमार्गेण प्रातिष्ठत । शूद्रको वैशम्पायनशुकश्च निजदेहं तत्कालमेव त्यक्तवन्तावभूताम् । तयोर्देहत्यागानन्तरं पूर्वं सुरक्षिततया स्थापितयोः पुण्डरीकचन्द्रापीडदेहयोः प्राणसञ्चारोऽभूत् । तदनु महाश्वेतायाः पुण्डरीकेन सह, कादम्बर्याश्चन्द्रापीडेन सह पुनः प्रेमसम्बन्धः स्थापितोऽभूत् । चन्द्रापीडपुण्डरिकयोरुपरि गन्धर्वराज्यस्योज्जयिनीराज्यस्य च भारः समागतः । पारस्परिकस्नेहपूर्वकं पुण्डरीको महाश्वेता चन्द्रापीडः कादम्बरी चानन्दमयं जीवनोल्लासमुभुक्तवन्तोऽभवन् ।

पात्रविधानम्

कादम्बर्यां हि पात्राणां विचित्राणि रूपाणि प्राप्यन्ते । अस्मिम् काव्ये पात्राणि प्राणवन्तीव भूत्वा मञ्जुलमूर्तिमन्तीव भूत्वा पाठकनयनालिन्देऽवतीर्णानि भवन्ति (शुक्लः, १९८३ : ४४२) । अत्रत्यानि पात्राणि जन्मत्रयं यावदनुस्यूतानि सन्ति, अद्भुतचरितवन्ति सन्ति, अलौकिकशक्त्या विराजन्ते, त्रिकालदर्शीन्यपि सन्ति, कामविकारेण जन्मनि जन्मनि मर्त्यावासं प्राप्तान्यपि सन्ति, शुकनाससदृशानि

शास्त्रपरिपाकयुतानि नीतिमूल्यवन्ति च विद्यन्ते, शुकादीनि चेतनया भषया मानववद् दृश्यमाणान्यभिशप्तान्यपि सन्ति तथैव कादम्बरीमहाश्वेतादीनि पवित्रप्रेम्णा जीवितान्यपि सन्ति । पात्रवैविध्यमत्र राजते ।

सौन्दर्यविधानम्

प्राच्यकाव्यशास्त्रपरम्परायां काव्यसौन्दर्यान्वेणशृङ्खला दीर्घतमा दृश्यते । एतच्छृङ्खलायां रसालङ्कारगुणरीतिध्वनिवक्रोक्त्यौचित्यनामकानि सौन्दर्यतत्त्वानि विशेषतः समादृतानि सन्ति । एषां सौन्दर्यतत्त्वानां समावेशः कादम्बर्यां समुचितरूपेण सञ्जातः प्रतीयते ।

आस्वाद्यता

रसो हि हृत्तत्त्वमस्ति । अनुभूतिप्राणो विद्यते रसः । रसभावादीनि भावानुस्यूतानि तत्त्वानि काव्यप्राणत्वेन गृह्यन्ते । रसाभावादिदृशा कादम्बरी-काव्यं हृदयाकर्षकं प्रतीयते । बाणो हि मार्मिकस्थलानां चित्रणं विधाय काव्यस्य समस्तानां रसानां व्यञ्जनां व्यधात् (आचार्य, २०६० : पृ. ५४) । हृत्तत्त्वस्याभिव्यञ्जनायां काव्यमिदं सफलं प्रबलञ्च सिद्ध्यति । अस्य काव्यस्य प्रमुखो रसः शृङ्गारो वर्तते । सम्भोगशृङ्गारो विप्रलम्भशृङ्गारश्चेति द्विविध एव शृङ्गारो विलसति कादम्बर्याम् । चन्द्रापीडकादम्बर्योः पुण्डरीकमहाश्वेतयोश्च पारस्परिकोऽनुरागः शृङ्गाररसतामाप्य काव्येऽस्मिन् प्राणसञ्चारं विदधाति । सोऽसौ शृङ्गारो यद्यपि काव्यान्ते सम्भोगात्मकतया समुल्लसति किन्तु तदीयपरिपाको विप्रलम्भे यत्कोटिको दृश्यते, नास्ति तत्कोटिकः सम्भोगे ।

कादम्बर्याः शृङ्गाररसाधारभूता रतिर्जन्मजन्मान्तरानुरागमूला विद्यते । महाश्वेतां प्रति पुण्डरीकस्य पुण्डरीकजन्मनि शुकनासपुत्ररूपवैशम्पायनजन्मनि शुकरूपवैशम्पायनजन्मनि च रतिसंस्कारो यथावदतिष्ठत्, अन्त्ये पुनः पुण्डरीकशरीरेणैव स तां प्रेम्णा जग्राह । महाश्वेतापि मृतेन स्ववल्लभेन सह पुनर्मेलस्य निःसीमप्रतीक्षायै तत्परा सञ्जाता । कादम्बरी च निष्प्राणस्य निजवल्लभस्य शवरक्षां विदधती पुनर्मिलनप्रतीक्षारताभूत् । तयोर्निजवल्लभाभ्यां पुनःसम्मेलश्चाभूत् । अनया रीत्या कादम्बर्यां वर्तमानस्य शृङ्गारस्य स्थायीभावरूपा रतिर्वस्तुतो जन्मजन्मान्तरस्थायित्वमगात् । अतोऽत्रत्या रतिरविच्छेद्योदात्ता पवित्रतमा च विद्यते । एतद्रूपस्थायिभावविशिष्टोऽत्रत्यः शृङ्गारः पृथग्विधोऽसाधारणश्च प्रतीयते ।

शृङ्गारातिरिक्ता रसा अङ्गरूपेण कादम्बरीं रसनीयां विदधति । पितृमरणे वैशम्पायनशुकहृदि, पुण्डरीकावसाने महाश्वेताहृदि, चन्द्रापीडमृत्यौ कादम्बरीहृदि, वैशम्पायनमृत्युवृत्तान्तश्रवणे च चन्द्रापीडहृदि समुद्भूतः शोकः पाकपराकाष्ठां

प्राप्य करुणरसस्योच्चैःस्वरूपं प्रतिपद्यते । कादम्बरीप्रासादे शुकसारिकयोर्द्वन्द्वात्मके संवादे, जरद्द्रविडधार्मिकवर्णने च हास्यरसः स्फुटं विराजते । जाबालेः श्वेतकेतोर्हारीतस्य च शमप्रधानं व्यक्तित्वं यदा वर्णनविषयीभवति, यदा च महाश्वेतायास्तपोमयी जीवनचर्या वर्ण्यतेस तदा तांस्तानालम्बनीकृत्य शान्तरसो जृम्भते । चाण्डालकन्यायाः सौन्दर्यवर्णनेऽद्भुतरसः सोल्लासं समुदेति । तथैव शुकद्वारा निजवृत्तान्तानुकथनमिन्द्रायुधद्वाराच्छोदसरोवरस्नानात् पूर्वरूपप्राप्तिर्विविधपात्राणामाकाशचारित्वं चाद्भुतरसाभिव्यञ्जनास्थलानि सन्ति । चन्द्रापीडस्य दिग्विजययात्रा वीररसप्रसूतिभूर्वर्तते । प्रकृतेर्भयङ्कररूपवर्णनेन कतिपयस्थलेषु भयानकरसाभिव्यक्तिरपि भवति । अनया रीत्या विभिन्नस्थलेषु रसवैविध्यमनुभूतिविषयीभूय कादम्बर्यारात्मसौन्दर्यमभिवर्धयति ।

अलङ्कारचमत्कृतिः

अलङ्कारो हि सौन्दर्यसाधनम् । कादम्बरी शब्दचमत्कृत्यार्थचमत्कृत्या चाद्भुतचरितं वहति । गद्यकाव्ये वृत्तगतं लयमाधुर्यं न भवतीति तत्क्षतिपूर्त्यै ह्यलङ्कारापरपर्यायरूपायाः शब्दार्थचमत्कृतेः संयोजनं नितान्तमावश्यकं प्रतीयते । अत एव गद्यकाव्येषु प्रायशो गद्यकवीनां ध्यानमलङ्कारसन्धाने केन्द्रीभूतं दृश्यते । वासवदत्तायां सुबन्धुः प्रत्यक्षरश्लेषनियोजने कटिबद्धोऽस्ति, दशकुमारचरिते दण्डी चालङ्कारात्मकं पदलालित्यमाधातुं दृढसङ्कल्पो वर्तते तथैव कादम्बर्यां बाणभट्टोऽप्यलङ्कारचमत्कृतेः सर्जने दत्तचित्तः प्रतीयते ।

छन्दःसृष्टस्य लयमाधुर्यस्याभावेऽप्यलङ्कारसृष्टेन माधुर्येण गद्यकाव्यं कमनीयां कामपि छविमात्मसात्करोति । एतस्य तथ्यस्यानुपमं दृष्टान्तभूतं विद्यते काव्यमिदम् । कादम्बरीनामकमेतत् काव्यमलङ्कारचमत्कारदृशा वस्तुतो ह्यसामान्यं प्रतिभाति । काव्येऽस्मिन्ननुप्रासो यमक उपमा परिसङ्ख्या विरोधाभासः श्लेषो रूपकमुत्प्रेक्षा सहोक्तिर्भ्रान्तिमान् व्याजोक्तिश्चेत्यादयः शब्दालङ्कारा अर्थालङ्काराश्चाहमहमिकया नैजीं नैजीं सौन्दर्यमयीं छटां विस्तारयन्तो विराजन्ते । कादम्बरीतोऽलङ्कारच्छटा यदि निःसार्यते, तर्हि कादम्बर्याः कादम्बरीत्वगर्वो धूलिसात्भवतीत्यत्र नास्ति कोऽपि शङ्कालेशः । कादम्बरीस्थालङ्कारचमत्कृतिर्निम्नाङ्कितेन परिसङ्ख्यागर्जनवता गद्यांशेनोदाहर्तुं शक्यते, यथा :

यस्मिंश्च राजनि जितजगति परिपालयति महीं चित्रकर्मसु वर्णसङ्कराः, रतेषु केशग्रहाः, काव्येषु दृढबन्धाः, शास्त्रेषु चिन्ता, स्वप्नेषु विप्रलम्भाः, छत्रेषु कनकदण्डाः, ध्वजेषु प्रकम्पाः, गीतेषु रागविलसितानि, करिषु मदविकाराः, चापेषु

गुणच्छेदाः, गवाक्षेषु जालमार्गाः, शशिकृपाणकवचेषु कलङ्काः, रतिकलहेषु दूत-सम्प्रेषणानि, सार्य्यक्षेषु शून्यगृहाः, न प्रजानामासन् । (का.द., शूद्रकवर्णनम्, पृ. १५)

सहोक्तेश्चारुतापि कादम्बर्या अन्तःसौन्दर्यपोषकतया समुपस्थिता दृश्यते, यथा -

"लक्ष्म्या सह वितस्तार वक्षःस्थलम् । बन्धुजनमनोरथैः सहापूर्यतोरुदण्डम् । अरिजनेन सह तनिमानमभजत मध्यभागः । त्यागेन सह प्रथिमानमाततान नितम्बभागः । प्रतापेन सहारुरोह रोमराजिः । अहितकलत्रालकलताभिः सह प्रलम्बतामुपययौ भुजयुगलम् । चरितेन सह धवलतामभजत लोचनयुगलम् । आज्ञया सह गुरुर्बभूव भुजशिखरदेशः । स्वरेण सह गम्भीरतामाजगाम हृदयम् ।"

(का.द., शूद्रकवर्णनम्, पृ. २३४-२३५)

गुणसङ्गतिः

गुणो हि रसभावाद्यनुस्यूतमन्तस्तत्त्वम् । रसभावाद्यनुभूतौ या चित्तस्थिति-रुत्पद्यते, सैव स्थितिर्गुणनाम्ना काव्यशास्त्रेषु परिचायितो दृश्यते । ओजः प्रसादो माधुर्यञ्चेति प्रकारत्रयं बिभर्ति गुणः । रसभावानुभूतौ यदा चित्तं कठोरतां याति, सा स्थितिरोजोगुणरूपेण ज्ञायतेस यदा चित्तं द्रवीभूतं जायते, सा चित्त-स्थितिर्माधुर्यगुणरूपेण परिचितो वर्तते तथैव यदा चित्तं विस्तृतिं याति, तथाविधा विस्तृतिङ्गता चित्तस्थितिः प्रसादगुणत्वेन स्वीक्रियते । गुणसङ्गतिसन्धाने रीतिः सहायकता याति । कादम्बरीकाव्यं गुणनियोगदृशा भव्यतास्पदं वर्तते । रसभावाद्यभिव्यञ्जनावसरेऽन्तस्तलस्पर्शिता कादम्बर्यामनुपमा प्रतीयते । शाल्मलीतरुतो मृगयासक्तः शबरो यदा वैशम्पायनपितरमधः पातयति, तस्मिन्नवसरे वैशम्पायनहृदि या करुणामयी भावस्थितिः समुदेति, सा साधारणीकरणोपायेन सहृदयहृदयं द्रवीकरोति । एतद्धि माधुर्य-गुणस्योत्कृष्टमुदाहरणं वर्तते । चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेकसमये शुकनासो तदीयहृदि राज्यशासनकौशलमाधातुं विवेकसर्जनं च विधातुमुपदेशं करोति । तस्मिन्नुपदेशे प्रसादगुणस्य सत्ता नितरां शोभादायिनी प्रतिभाति । ओजोगुणश्च शूद्रकस्य प्रतापवर्णने चन्द्रापीडस्य दिग्विजययात्रासम्बद्धोत्साहाभिव्यक्तौ च सविलासं समुदेति । अनेन कादम्बरी गुणोत्कर्षशालिनी सिद्ध्यति ।

रीतिदीप्तिः

कादम्बरीकाव्ये रीतेदीप्तिर्नितरां शोभते । रीतिर्हि शब्दसंयोजनकला विद्यते, समाससृष्टिप्रविधिरस्ति, शब्दार्थयोः पारस्परिकस्यानुकूल्यस्य निर्मितिकौशलञ्च वर्तते । शब्दा हि कठोराः कोमलाश्च भवन्ति । अर्थाश्च केचित् कोमलिमानं भजन्ते, केचित् कठोरतां यान्ति तथैव केचित् साधारणतां स्वीकुर्वन्ति । कठोराणां

वर्ण्यवस्तुरूपाणामर्थानां कृते कठोरवर्णाः कठोरशब्दाः समासबहुलता चानुकूलतया गृह्यन्ते । अनयैव रीत्या कोमलानामर्थानां कृते कोमलवर्णाः कोमलशब्दाः समासराहित्यं चानुकूलत्वेन स्वीक्रियन्ते । एतद्रीत्या वर्ण-पदसमासानामर्थानुकूलः सुप्रयोग एव रीतितत्त्वमस्ति । कादम्बरी-काव्यमेतत्तत्त्वस्य साधुप्रयोगाद् नितान्तं भव्यतां प्रान्तोति । अनयैव दृष्ट्या काव्यमिदमादर्शगद्यस्य दृष्टान्तभूतमस्ति गद्यकाव्यजगति । विन्ध्याटव्यां प्रकृतेर्भयानकस्वरूपाभिव्यक्तौ तदनुकूलतया वर्णपदसमासदृशा कठोरस्वभाववती गौडीरीतिः, शोकाद्यतीवकोमलभावाभिव्यक्तौ तदनुगुणतया पाञ्चालीरीतिर्वैदभी-रीतिश्च प्रयोगानुबद्धाः सत्यः काव्यसाधुतां निर्मान्ति ।

ध्वनिसाम्राज्यम्

ध्वनेः साम्राज्यं वर्तते कादम्बर्याम् । प्रतिवर्णं प्रतिपदं प्रतिरचनां प्रतिवाक्यं प्रत्यर्थं च ध्वननसामर्थ्यमाहितमनुभूयते काव्येऽस्मिम् । ध्वनिर्हि काव्यस्य प्राणो वर्तते । काव्यस्यात्मा ध्वनिरित्युद्घोषो वर्तते ध्वनिवादिनामाचार्याणाम् । काव्यं वस्तुतोऽभिव्यञ्जनाधर्मि भवति । तद्विरहे केवलं वर्णनावशिष्यते वाचि । तत्र नोत्पद्यते काव्यत्वम् । संस्कृतकाव्यपरम्परायाम्, तत्रापि विशेषतो गद्यकाव्यशृङ्खलायां कादम्बरी तथा ध्वनिगर्जनां विदधाति, यया गर्जनया काव्यानि बहूनि भिया पलायन्ते सुदूरमिति सहृदयानुभवविषयो वर्तते ।

वक्रोक्तिशक्तिः

वक्रा चासावुक्तिः वक्रोक्तिरुच्यते । एतत्तत्त्वं काव्यप्राणत्वेनोरीक्रियते वक्रोक्तिवादिभिः । तस्मिन् सम्प्रदाये वक्रोक्त्यभावे काव्यत्वं न सिद्ध्यतीति मान्यता वर्तते । वाचोऽर्थस्य वा सरलगतौ चमत्कृत्युत्पत्तिर्न जायते, यत्र चमत्काराभावस्तत्र कथं काव्यत्वमिति विचारभूमौ वक्रोक्तिसिद्धान्तो निजसत्तां धारयति । यथा ध्वनिसिद्धान्ते वर्णादारभ्य महावाक्यं यावद् ध्वननसामर्थ्यं ध्वन्यात्मकता चान्विष्यते, तथैव वक्रोक्तिवादेऽपि वर्णादारभ्य महावाक्यं यावदेव वक्रतागवेषणा विधीयते । अस्या वक्रोक्तेः सत्ता कादम्बर्यां नितरां चमत्कारातिशयशालिन्यनुभूयते । निम्नाङ्कितं गद्यांशं वक्रोक्त्युदाहरणत्वेनोद्धर्तुं शक्यते, यथा :

"उज्ज्वलकनकशृङ्खलारचितरश्मिकलापकलितया लाक्षालोहितलम्बसटा-सन्तानया जलनिधिसञ्चरणलग्नविद्रुमपल्लवयेव शिरोधरयोपशोभितम्, अति-कुटिलकनकपत्रलताप्रतानभङ्गुरेण पदे पदे रणितरत्नमालेन ।"

(का.द., इन्द्रायुधवर्णनम्, पृ. २४०-२४१)

अत्र गद्यांशे लवर्णस्य रवर्णस्य कवर्णस्य पवर्णस्य च बहुवारावृत्तिवशात् चमत्कारजनकत्वाच्च वर्णविन्यासवक्रता सुस्पष्टतया प्रतीयते । अयं गद्यांशः केवलं स्वल्पाकारमुदाहरणम् । वस्तुतः कादम्बरी वक्रोक्तिव्याप्ता तज्जन्यसौन्दर्यमयी चास्तीति निःसन्देहं तथ्यम् ।

औचित्यचेतना

उचितस्य भाव औचित्यम् । काव्ये प्रत्येकं वस्तु तत्त्वं वा समुचितरूपेण संयोजनीयमित्येवौचित्यसिद्धान्तस्य सारवस्तु । कादम्बर्यामौचित्यचेतना तीव्रतमा विद्यते । काव्यमिदं लौकिकालौकिकपरिवेशसमन्वयेन निजसत्तां लभते । लौकिकमौचित्यमलौकिकादौचित्यात् पृथक् भवति । अर्थात् लौकिकदृशौचित्यही-नमप्यलौकिकदृशौचित्यपूर्णं सिद्धयति । कादम्बर्यां वर्तमाना ह्यौचित्यचेतना सूक्ष्मामप्यौचित्यच्युतिं निरुणद्धि । यदा महाश्वेता पुण्डरीकवियोगमन्वभूत्, तदा सा तारुण्यवत्यासीत । मृत्योरनन्तरं पुण्डरीक उज्जयिन्यां शुकनासतनयरूपेण जनिं लेभे । सोऽसौ वैशम्पायनस्तदीयसमवया चन्द्रापीडश्च दिग्विजयप्रसङ्गाम् यदाच्छोदसरोवरमगच्छताम्, तदापि सा ह्यष्टादशवर्षदेशीयेवोपलक्ष्यमाणासीत् (का.द., महाश्वेतावर्णनम्, पृ. ४००) । एतद्धि सामान्यतयानौचित्यपूर्णं प्रतिभाति किन्तु तदनौचित्यनिराकरणाय दिव्यत्वात तदीयवास्तविकवयःपरिमाणस्याज्ञेयता प्रदर्शिता विद्यते (का.द. महाश्वेतावर्णनम्, पृ. ४००) । अनौचित्यपरिहारचेतनैषा कादम्बर्या औचित्यवत्त्वं प्रमाणीकरोति ।

संस्कृतिसन्धानम्

संस्कृतिर्हि जीवनपरिष्कारो वर्तते । मानवसभ्यताया आदिकालादेव मानवः केवलं प्राकृतिकसम्पत्तावेव सन्तुष्टो नास्ति । तस्मादसन्तोषात् मानवद्वारा निजश्रममुपयुज्य किमपि किमपि नवीनं कार्यं विहितमस्ति । तदेव मानवविहितं नवीनं सर्जनं संस्कृतिनाम्ना परिचियते । संस्कृतिर्मानवसभ्यताया आधारः, जीवनसुविधायाः साधनम्, कठिनमार्गात सरलमार्गं प्रति गन्तुं सुन्दर उपायः, 'तमसो मा ज्योतिर्गमय' इत्यस्य सारश्च वर्तते । आवासोऽपि वस्त्रमपि खाद्यपदार्थोऽपि यातायातसाधनमपि धार्मिकसंस्कारोऽपि व्यवसायोऽप्युत्सवोऽपि वाण्यपि वाग्व्यवहारोऽपि संस्कृतिपरिधौ समाविश्यन्ते । अनया दृशा कादम्बरी संस्कृतेर्भाण्डागार इव प्रतीयते ।

निष्कर्षः

कादम्बरी बहुमूल्यं काव्यमस्ति । अस्मिन् तथ्ये नास्ति स्वल्पोऽपि लवः शङ्कायाः । अनया कविसृष्ट्या संस्कृतकाव्यजगति महत्युपलब्धिः सञ्जाता विद्यते । कादम्बर्या हि वाङ्मये परिष्कृतिर्जाता, अलङ्कारविधानपद्धतिः साधुतां याता,

वस्तुवर्णनशैली सूक्ष्मेक्षणसरणिमनुसृता, काव्यसौन्दर्यशक्तिर्विश्वसाहित्ये प्रशंसिता, आस्वाद्यता पराकाष्ठां प्राप्ता, समग्रतया काव्यमहत्ता वाङ्मयलोक उच्चैः प्रतिष्ठामाप । अनया दृष्ट्या कादम्बरी पश्चवर्तिनीषु न केवलं संस्कृतरचनासु, अपितु दक्षिणैसियाक्षेत्रस्य भारोपेलीपरिवारान्तर्गतानां भाषाणां काव्यकृतिषु प्रभावकारिणी दृश्यते । संरचनाचारुतया पात्रविधानकौशलेन काव्यसौन्दर्यविधाननैपुण्येन वस्तुविन्याससाधुतया च कादम्बरी नितरामुच्चैः प्रतीयते ।

सन्दर्भसामग्रीविवरणम्

आचार्य, पद्मभूषण तथा अन्य (प्रधानसम्पा., वि.सं. २०६०). संस्कृत वाङ्मयका बृहद् इतिहास (पञ्चखण्ड). लखनऊ : उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान.

आचार्य, बलदेव (वि.सं. १९८२). संस्कृत साहित्यका सङ्क्षिप्त इतिहास (द्वि.सं.). वाराणसी : शारदा निकेतन.

गैरोला, वाचस्पति (वि.सं. २०३२). संस्कृत साहित्यका इतिहास (द्वि.सं.). वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन.

राय, विनयकुमार (ई. १९९१). संस्कृत साहित्यका नवीन इतिहास (द्वि.सं.). वाराणसी : चौखम्बा प्रकाशन.

शुक्लः, रमेशचन्द्रः (ई. १९८३). प्रबन्धरत्नाकरः (तृ.सं.). वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन.

भट्टः, बाणः (वि.सं. २०४७). कादम्बरी (सप्तमसं.). वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान.

*

Nature and Nostalgia: An Ecocritical Study of Selected Poems

Ramesh Kumar Limbu, PhD
Pindeshwar Campus, Dharan

Abstract

Nature has loomed large in writers' consciousness, especially in poems right from the ancient times. Ecopoetry is becoming a dynamic and increasingly significant field of literature. Although nature bestows on us many life forces, we forget that and we keep plundering her treasures. This paper, by use of ecoriticism as a theoretical tool, attempts to analyse how human's relationships with nature and his/her mental attitudes are reflected in literature, specifically in some of the selected poems. To study the reflection of nature, longing and nostalgic feeling in poetic creation, it brings the references of Govinda Raj Bhattarai's "Aune Bato nai Kaha Thiyo ra!", William Blake's "The Sick Rose", William Wordsworth's "The World is Too Much with Us", and Dylan Thomas's "Fern Hill".

Keywords: ecocricism, ecopoetry, nostalgia, nature, ecology, positive effect, restoration

Introduction

The word ecocriticism is a semineologism, a semi new term, usage or expression. As Jelica Tošić puts, Eco is short of ecology "which is concerned with the relationships between living organisms in their natural environment as well as their relationships with that environment" (44). Ann Ronald and Dana Philips significantly contributed to address the truth of ecology and tried to answer the long awaiting question of an Italian philosopher and cultural critic Umberto Eco in *Travels in Hyperreality* -- Does the truth of ecology lie in literature? For Philips, ecocriticism "needs to involve both vigorous internal debate and the painstaking working out of new insights that might make ecoriticism's argument more persuasive to outsiders and to insiders, too, than it has been thus far" (41). There are many different ways to study ecology. Some types are landscape ecology, population ecology, and behavioural ecology. Nature is an integral part of our lives. Hence, the poets raise the subject of nature, ecology, environment, childhood memories, and go through the mood of nostalgia. Nostalgia is a mixed emotion. Recent empirical research, however, has highlighted "positive effects of nostalgia, suggesting it [a]s a predominantly positive emotion" (Newman et al. 325).

In "*Aune Bato nai Kaha Thiyo ra*!" (Where was the Way to Come!), Bhattarai recollects the reminiscences of childhood memories of natural past life. He expresses his nostalgic emotion, suggesting a sense of self-esteem,

optimism, and positive affect. In Blake's "The Sick Rose," the speaker addressing a rose informs that the rose is sick. This short *poem* is a narrative *poem* made up of two stanzas; each stanza has four lines, rhyming ABCB. An “invisible” worm has stolen into its bed in a “howling storm” and under the cover of night. The “dark secret love” of this worm is destroying the rose’s life. Wordsworth's "The World is Too Much with Us" is a sonnet recounting the loss of nature caused by humankind. People are busy on getting and spending. This sonnet is ironical in its representation of humans in relation to nature. For the poet, the nature is vast, large and indefinite whereas it is a little, incomplete and insignificant to the people. Thomas's "Fern Hill" recollects the speaker's adventures as a youth, recalling how he acted as both a “huntsman and herdsman” and saying that time allowed him to play in the sun “once only”—the first hint that this happiness won’t last.

This paper is an attempt to explore the works of a few poets who have dealt with the subject of nature subjectively and objectively. It also shows how ecological consciousness can be raised through ecopoetry.

Review of Literature

Ecocriticism is a new critical movement that attempts to link literary criticism and theory with today's ecological issues. However, ecocritics also "run the risk of being labelled reactionary and getting lumped with the neoconservatives" (Phillips 579). "Ecocriticism" is the word on the recently published anthology entitled *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*, edited by Cheryll Glottfelty and Harold Fromm. This book is a collection of carefully selected essays on the ecological approach to literary studies. Nature can be different things to different men. For instance, to the radical Shelley, the rough wind wails like the poet himself, or it lifts his own thoughts to scatter them like leaves, like glowing ashes, over the world in an apocalyptic prophecy of the coming Utopian spring. To Keats, beset by longing and heartache, the happiness of the nightingale's song intensified an unbearable consciousness of unattainable pleasures. The domain of ecocriticism is "very broad because it is not limited to any literary genre" (Tošić 44).

Literature implicitly defines "nostalgia as both a narrative … and an emotion" (Ladino 89). For her, nostalgia is as a narrative -- a way for authors to manipulate language, drive plot, develop characters, and influence readers, and an emotion as it is felt by readers, shared by groups, perpetuated by institutions, and instilled by both narrative and lived experience (ibid. 89). To study poems from the view point of ecocriticism is to be a conscious and

aware on the relationship between human being and nature. It helps "increase social connectedness, optimism, self-esteem, inspiration, openness, creativity, and charitable giving" (Wilson et.al 1). By doing so, we are optimistic that more informed views of nostalgia will be adopted by the restoration community to cautiously embrace a connection that can help motivate ecological restoration activities.

Bhattarai, in the poem "*Aune Bato nai Kaha Thiyo ra*!" taken from his book *Ek Kalpa* (One Cosmic Cycle) published in 2014, expresses his compulsion to live in the cemented jungle and not with the nature as in his past due to the fear of guns during the time of insurgency. Till the date, no written works on this poem are available as such for references.

“The Sick Rose,”first published in *Songs of Innocence and Experience* in 1794, is one of William Blake's most hotly contested poems. Some critics interpret "the sick rose" as the symbol of 'vagina' and "invisible worm" as 'phallus." The poem features two main characters: a rose, and an “invisible worm” that has made the rose sick. According to Nathan Cervo, Blake's "The Sick Rose" is "one of the most enigmatic and baffling poems in the English language" (253). For him, the Rose signifies not Beauty, or Love, or life's vulnerability, but the social crown of life, gallantly achieved by the blessed (ibid. 253).

"The World is Too Much with Us,” a sonnet by William *Wordsworth* published in 1807, is one of the central attractions of the English Romantic movement. Wordsworth is best known for his worship of nature and his humanitarianism and his sonnet "The world is too much with us" is his best-known short poems. In this sonnet, Alan G. Hill asserts that the poet" is not commending paganism at the expense of Christianity, but contrasting its “poetry” with the deadly materialism of modern living which is out of tune with nature’s “powers” and nullifies our own" (26).

The poem “Fern Hill” by Welsh poet Dylan Thomas, published in 1945, is interpreted "as autobiographical and reminiscent of Dylan Thomas’s boyhood holidays" (Bharadwaj 174). Undeniably, the poem is intensely nostalgic in which adult consciousness brings a loss of phantasy freedom. "The theme of ‘Fern Hill’ is how it feels to have been young" writes William York Tindall, "but art, at once in time and out of it, is time’s great evader and destroyer" (38). Thus, ‘Fern Hill’ is Thomas’s victory over what he laments.

Methodology

Informed by the interdisciplinary approach to ecocriticism, the study attempts to analyse human's relationships with nature and his/her mental attitudes reflected in literature, especially in the selected poems. Eco-criticism is interdisciplinary study of literature and ecology includes an unusual combination of a natural science and a humanistic discipline. A qualitative research method of inquiry is employed to gather an understanding how ecopoetry tends to highlight self-esteem, optimism, and positive effect on conservation of ecology. Apart from man's relationships with nature and ecological interactions, the study centres on the reflection of nature, human longing and nostalgic feeling in poetic creation.

Literature as Human-Nature Relationship

Ecocriticism has become a popular theory studying environmental concern in literature. The nature is considered to be the whole of the physical environment including the human and the non-human, interconnected together. Deep ecology underlines the equal importance of all organisms in our environment. According to Cheryll Glotfelty and Harold Fromm, ecocriticism is "the study of human–nature relations in literature, film and other cultural expressions" (xv–xxxvii) which has gradually established its scope in the field of literary theory since its inception in the early 1990s.

Literary studies have played a major role in dealing with ecological consciousness and the menacing environmental issues. In Bhattarai's "*Aune Bato nai Kaha Thiyo ra*!," the poet presents his own life experience with the subject of nature and natural places subjectively and objectively. All these places and serenity of nature appear visualizing in front of his eyes as:

When arrived here today / Turning thither, I see-
The Nagi, being blocked by Bharapa / Chature, and of further away
Sablakhu, Oyam, Tharpu / Warebung and Chyangthapu
Of over there, Taplejung / Surrounding's serene Natures
Twelve months, twelve hues. (34-42)

Symbol and personification are employed in literature to deal with the relationship between human and natural things. In Blake's eight short lines poem "The Sick Rose," the speaker addresses the "Rose" of the title, telling it that an "invisible worm" has made it sick. It is a symbolic poem, and can be interpreted from different angles. This crafty worm has flown through a stormy night to satisfy its "dark secret love" in the rose's "bed"—an action

that will "destroy" the rose's life. “Thy bed” conjures one’s safest and closest home. And ‘of crimson joy” mirrors the blush (from crimson blood) of happiness, joy, and vitality. The poem is filled with symbolism, but there are a wide range of theories about what, exactly, the worm and rose represent. Generally speaking, the worm is a corrupting figure, preying on the innocent life-force of the beautiful rose. Both worm and rose are personified as crafty male and beautiful but ailing female respectively, and the poem is heavy with sexual suggestion—leading many critics to theorize that the poem depicts the human's oppression of sexuality and desire by the Christian authorities of the day. The poem depicts oppressions of the rose symbolically:

O Rose thou art sick. / The invisible worm,
That flies in the night / In the howling storm:
Has found out thy bed / Of crimson joy:
And his dark secret love / Does thy life destroy

("The Sick Rose")

Hence, ecocriticism is the interdisciplinary study of literature and ecology. Ecology is the study of the relationships between living organisms, including humans, and their physical environment. The sonnet, "The World is Too Much with Us", is ironical in its representation of humans in relation to nature. For the poet, the nature is vast, large and indefinite whereas it is incomplete, little and insignificant to the people. Nature is offering real pleasure and beauty to the people, but people are running behind unseen and artificial pleasure and beauty. It is the real irony of human life that we never care what we have but we always desire for something probable and possible. People have given their hearts away. This is a sordid boon. As the speaker feels, the sea is in close relation to the moon and the winds will be howling at all hours. But people are out of such tune. Seeing all these, the speaker desires to be a pagan so that he could stand on the pleasant island and would have a glimpse of the beautiful seashore. We can see the following lines:

Little we see in nature that is ours;
We have given our hearts away, a sordid boon!
The sea that bares her bosom to the moon:
The winds that will be howling at all hours,
And are up-gathered now like sleeping flowers; (3-7)

William Cronon states that "human acts occur within a network of relationships, processes, and systems that are as ecological as they are cultural."(qtd. in *Black* 2). In "Fern Hill" by Dylan Thomas, the poem sets the

stage for the landscape the speaker describes: it is so lively and vivid that it is almost a character itself. Throughout the first three stanzas, the speaker continues to detail his adventures and their landscape. He rules his natural dominion, referring to himself as "prince of the apple towns" and "famous among the barns," and it seems he alone is present in this natural world along with the animals. In the second stanza, he expands on his adventures as a "green and carefree" boy, his greenness (or youth) matching that of the landscape. He repeats the phrases "time let me …" and "golden in the … of his …," beginning lines with them just as he did in the first stanza.

Nostalgia as a Reflection of Emotion

In literature, nostalgia reflects a mixed emotion. Recent empirical research, however, has highlighted positive effects of nostalgia, suggesting it is a predominantly positive emotion/memory. When measured as an individual difference, nostalgia-prone individuals report greater meaning in life and approach temperament. In "*Aune Bato nai Kaha Thiyo ra*!," the poet's nostalgic memory is basically associated with positive effect. He recollects those sweet past memories of natural vegetations appearing as his own childhood friends and they seem as if they speak with him. They may be bittersweet, but either way, they evoke deep reflection. For an instance, we can have a look at the lines given below:

There were, logs of chestnut tree / Black stones of Kabeli

Those trees / Seem as if / They speak / Wild vines and lichensAppear to be / Own childhood friends(15-22)

Nostalgia in psychology may reflect emotions countering to ongoing societal perspectives. The “crimson joy” of the rose, in Thomas's "The Sick Rose," connotes both sexual pleasure and shame, thus joining the two concepts in a way that Blake thought was perverted and unhealthy. The rose’s joyful attitude toward love is tainted by the aura of shame and secrecy that our culture attaches to love. Likewise, the Rose is open to the fatal invasions of sin. Sin (Satan) attacks the Rose in the figure of a fly-by-night, "invisible worm." The worm finds the Rose on its "bed / Of crimson joy." It can be suggested that the word crimson is essential to Blake's meaning, "for the word crimson can be traced to the Sanskrit *krmi* (worm) and *jan* (to generate). Among Blake's paintings are some of a distinctly Hindu cast, and it is possible that his interest in Hinduism and his penchant for archetypal thinking" (Cervo 253). Hence, Blake's poem presents the idea of predestination and justification of faith, too.

In Wordsworth's "The World is Too Much with Us," the poet laments the withering connection between humankind and nature, blaming industrial society for replacing that connection with material pursuits. Wordsworth shows that he sees "that human beings are too preoccupied with the material (“The world ... getting and spending”) and have lost touch with the spiritual and with nature". The speaker wishes that he were a pagan to feel the spiritual sense of nature so he could still see ancient gods in the actions of nature and thereby gain spiritual solace:

It moves us not- Great God! I’d rather be
A pagan suckled in a creed outworn;
So might I, standing on this pleasant lea,
Have glimpses that would make me less forlorn;(3-7)

The poem "Fern Hill" ends in tone of regret, alluding to the Pied Piper as the speaker begins with the phrase "nothing I cared," to characterize himself as "heedless," indicating his later regret. The speaker ends the poem lamenting his carelessness and mourning the loss of his childhood and innocence. The following lines reflect the relationship between humans and nature, and the speaker’s fleeting joyful innocence.

Nothing I cared, in the lamb white days, that time would takeme
Up to the swallow thronged loft by the shadow of my hand,
……………………………………….
Oh as I was young and easy in the mercy of his means,
Time held me green and dying
Though I sang in my chains like the sea.(Last stanza)

Hence, nostalgia is employed in literature as a form of "both a narrative … a way for authors to manipulate language, drive plot, develop characters, and influence readers" … and "an emotion … felt by readers, shared by groups, perpetuated by institutions, and instilled by both narrative and lived experience" (Ladino 89). It is reflected through poetry the strength of the things we felt in the past and the ones we feel looking back on it now.

Sense of Optimism and Ecological Restoration

Poetry dissolves the boundaries between the disconnected human mind and the natural world, and dissolves the opposition between human interests and the “interests” of nature. The poems deal with ecological consciousness and restoration of nature. The longing for past life adds meaning in life, self-esteem, optimism and positive effect. These positive effects may result from

the specific experimental procedures used and little is known about "daily experiences" (Newman et al. 325). Nostalgia is usually associated with positive memories. According to Kevin G. Willson et.al, an appropriate nostalgic approach to referenced-based "ecological restoration" complements the increased acceptance of historical ecology and human influence in ecological restoration and can use the emotion’s positive perspective for psychological benefits in human aspects of restoration projects (5).

The poet's ecological consciousness in "*Aune Bato nai Kaha Thiyo ra*!" is much more than a mere reminiscing: it’s a feeling of positive memories -- the warm emotion, optimism and self-esteem. The speaker visualizes "the elevated hills," "lifted mountain ranges" and "reminiscences of childhood memories." He longs for reaching physically there when the situation is favourable for him. And, if he dies being suffocated, then only his "body departs" but not his "mind." At this time, his mind remains right here somewhere in the cliffs and steep slopes (6-10/49-52). In "The Sick Rose, the rose is interpreted as a symbol of beauty, youthfulness, innocent while compared to the worm which signifies an old age, corrupts and decay. The rose represents the “social crown of life” and the “self-sufficient.”

The sonnet "The World is Too Much with Us," ridicules those human beings who are too preoccupied with the material gains and their ignorance towards nature. Modem people have no time to consider and enjoy the beauty of the sea, the moon and the winds. Easily available and universal natural beauties have been denied by people in the course of getting and spending something artificial, temporary, and inanimate. The relationship between mankind and nature in the present context is only ironical. Irony is a multi-faceted literary device that a writer uses when there is incongruity in regards to the behaviour of characters, the words that they say, or the events that take place. Writers often use irony in order to engage the reader's attention and to develop deeper levels of meaning. It is helpful for raising awareness, optimism and positive effect on people regarding ecology and nature.

Ecocritics claim to be speaking, however, "not on behalf of tradition, of which they are often critical, but on behalf of nature" (Phillips 579). However, ecocriticim, as an interdisciplinary deals with unusual combination of the physical and the spiritual issues. Dylan Thomas in "Fern Hill" discusses the "green and golden joy of childhood" and the "shadowy sorrow of maturity" which become the joy of art. In this manner, the loss to time is

not total; it is possible to use art to recapture the happiness of innocent youth. The last three stanzas are about an awakening in the child which signifies the loss of the world of innocence. At the centre of this loss of the innocence are the myths of fall of the first human beings (Adam and Eve). The world of innocence (child) as described in the first three stanzas is like the Garden of Eden. These instances help to confirm that this is a world in which the child is in complete union with the nature.

Conclusion

We have known that ecocriticism is an interdisciplinary study of the relationship between literature and physical environment. It is a literary criticism informed by ecological awareness. "Nature," as Worster states, should be regarded as "a landscape of patches of all sizes, textures, and colours, changing continually through time and space, responding to an unceasing barrage of perturbations" (73). The poems "*Aune Bato nai Kaha Thiyo ra*!" by Govinda Raj Bhattarai, "The Sick Rose" by William Blake, "The World is Too Much with Us" by William Wordsworth, and "Fern Hill" by Dylan Thomas were discussed here using the interdisciplinary approach to ecocriticism in general and human-nature relationship in particular. The relationship between human and nature is found strikingly displayed in the above poems except the one, that is, "The Sick Rose" by William Blake. The physical relationship between the fly and the ailing rose takes place in "The Sick Rose" but is used as symbols. The rose is a symbol for the natural beauty and majesty of creation. Its beauty is destroyed by an “invisible” worm showing the fact that nothing can last forever, and that death and decay come for all living things. The rose's fate may also represent the corruption of innocence by the harsh realities of the world.

Other poems "*Aune Bato nai Kaha Thiyo ra*!", "The World is Too Much with Us", and "Fern Hill" include strong human-nature relationships, reflections of nostalgic emotion, feeling of loss and longing for past memories, sense of optimism and ecological restoration. The speakers of these poems embody cherished life experiences with nature and natural things. They have nostalgic feeling over the loss of natural beauty. However, they have the sense of optimism, self-esteem and positive effect/emotion that can enhance in working for ecological restoration. Thus, poets can raise awareness through literature for conservation of nature and restoration of ecology. It further shows how poets can create ecological consciousness for the sake of coming generations. That can be seen in ecological literature or

ecopoetry, and the way they can contribute to the preservation of ecology and thereby the survival of man.

Works Cited

Bharadwaj, S. "Dylan Thomas's "Fern Hill": The Poets' Passion for Auden's Greatness." *International Journal of Applied Linguistics & English Literature,* vol. 6, no. 6, November 2017, pp. 174-194.

Bhattarai, Govind R. *"Aune Bato nai Kaha Thiyo ra!." Ek Kalpa,* Oriental Publication, 2014, pp. 29-32.

Black, Ralph W."What We Talk About When We Talk About Ecocriticism." *Defining Ecocritical Theory and Practice Position Papers,* Western Literature Association Meeting, 1994.

Blake, William. "The Sick Rose." *Elements of Literature, Essay, Fiction, Poetry, Drama, Film,* edited by Robert Scholes et al., 4th ed., Oxford University Press, 1993, p. 607.

Cervo, Nathn. "Blakc's the Sick Rose," *The Explicator*, vol.48, no. 4, 1990, pp. 253-254. DOI: 10.1080/00144940.1990.9934016

Glotfelty, Cheryll and Harold Fromm. ''Introduction: Literary Studies in an Age of Environmental Crisis.''*The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*, edited by Cheryll Glotfelty and Harold Fromm, University of Georgia Press, 1996. pp. xv–xxxvii,

Hill, Alan G. "Wordsworth, Boccaccio, and the Pagan Gods of Antiquity."*The Review of English Studies,* vol. 45, no. 177, 1994, pp. 26-41. www.jstor.org/search.

Ladino, Jennifer. "Longing for Wonderland: Nostalgia for Nature in Post-Frontier America." *Iowa Journal of Cultural Studies*, vol. 5, Issue 1, 2004, pp. 88-109.

Newman David B. et al. "Nostalgia and Well-Being in Daily Life: An Ecological Validity Perspective." *Journal of Personality and Social Psychology: Personality Processes and Individual Differences*, American Psychological Association, vol. 118, no. 2, 2020, pp. 325–347. dx.doi.org/10.1037/pspp0000236

Phillips, Dana. "Ecocriticism, Literary Theory, and the Truth of Ecology New Literary History." *Ecocriticism*, The Johns Hopkins University Press, vol. 30, no. 3, 1999, pp. 577-602. www.jstor.org/stable/20057556

Thomas, Dylan. "Fern Hill." *Elements of Literature, Essay, Fiction, Poetry, Drama, Film.* edited by Robert Scholes et al., 4th ed., Oxford University Press, 1993, pp.718-19.

Tindall, William Y. *A Reader's Guide to Dylan Thomas.* Octagon Books, 1980.

Tošić, Jelica. " Ecocriticism – Interdisciplinary Study of Literature and Environment." *Working and Living Environmental Protection*, Facta Universitatis, vol. 3, no 1, 2006, pp. 43 - 50.

Willson, Kevin G. et al. "A Longing for the Natural Past: Unexplored Benefits and Impacts of a Nostalgic Approach towards Restoration in Ecology." *Article inRestoration Ecology*, Society for Ecological Restoration, 2019, pp. 1-6.

Wordsworth, William. "The World is Too Much with Us." Elements of Literature. Essay, Fiction, Poetry, Drama, Film. edited by Robert Scholes et al., 4th ed., Oxford University Press, 1993, p. 617.

Worster, Donald. "Nature and the Disorder of History." *Reinventing Nature,* edited by Michael E. Soule and Gary Lease, Island Press, 1995, pp. 73-74.

*

हिमाद्रिमहिमकाव्यस्य समीक्षणम्

डा. रीताज्ञवाली
उपप्राध्यापकः
ने.सं.वि., विश्वविद्यालयविद्यापीठम्

विषयप्रवेशः

पोखरावास्तव्येन कविना किञ्जल्कोपनाम्ना प्रसिद्धेन गोपालवैद्येन विरचितं 'हिमाद्रिमहिमा' इत्याख्यं काव्यमतीव रमणीयं वर्तते । कवेः किञ्जल्कस्य समयोऽष्टसप्तत्युत्तरैकोनविंशतमो वैक्रमाब्दो वर्तते । काव्येऽत्र चत्वारि मङ्गलपद्यानि तदतिरिक्तानि च विंशत्युत्तरद्विशतसङ्ख्यातानि (२२०) पद्यानि विद्यन्ते । कविः किञ्जल्कः काव्यप्रणयने सम्भावितान् विघ्नानपहृत्य सफलतया तत्परिसमाप्तुं चतुर्भिः पद्यैर्विघ्नहरं हरपुत्रं स्तुवन् मङ्गलमातन्वन् तदनन्तरं नेपालराष्ट्रस्योज्ज्वलकीर्तिपताकारूपं हिमाद्रेर्वर्णनं विदधाति । हिमाद्रिवर्णनक्रमे कविना नेपालस्यानेकेषां पर्वतानां तत्र गमनमार्गाणां नदीनां देशान्तराणाञ्च सुन्दराणां नदीपर्वतगह्वाराणां तेषां योजकमार्गाणाञ्च हृदयाल्हादकतया वर्णनं विहितं वर्तते । काव्यमिदं विद्वद्‌भिः खण्डकाव्यत्वेन गणितं वर्तते । संस्कृतकाव्यशास्त्रानुसारेण 'हिमाद्रिमहिम'ग्रन्थस्य काव्यस्वरूपसमीक्षणार्थं हिमाद्रिमहिमकाव्यस्य समीक्षणम् इति शीर्षकं समधिकृत्य लेखोऽयं प्रस्तुतोऽस्ति ।

कवेः परिचयः

हिमाद्रिमहिमकाव्यस्य प्रणेता गोपालवैद्यो वर्तते । अयं हि किञ्जल्कनाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति । कविरयं बागलुङमण्डले जनिं लब्ध्वा कास्कीमण्डलान्तर्गतायां पोखरानगर्यां निवसति । अनेन सम्पूर्णध्यमपरीक्षां समुत्तीर्य आयुर्वेदविषयिण्युच्चशिक्षा गृहीता । स्वपूर्वजैरिवायुर्वेदमाध्यमेनानेनापि जनानां सेवा विधीयते । शतायुरप्ययं संस्कृतवाङ्मयस्य श्रीवृद्धये निरन्तरं कार्यं कुर्वाणो विद्यते । कविरयं प्राय ईश्वरभक्तिमेव सर्वस्वं मनुते । रामायणमहाभारतादीनि भक्तिमयानि काव्यान्यधित्यैव समयं यापयता कविना सकारात्मकचिन्तनं सभ्यजीवनं सन्तुलितदिनचर्या च दीर्घजीवनस्य कारणत्वेन स्वीक्रियते । दुर्गाकवचादौपचारिकीं शिक्षां प्रारब्धवता तेन रामायणमहाभारतादयो ग्रन्थाः कालिदासतुलसिदासलेखनाथपौड्यालचक्रपाणिचालिसेयुद्धप्रसादमिश्रादयश्च कवयः माधवधिमिरेमाधवप्रसाददेवकोटाप्रभृतयश्च समकालिका विद्वांसः साहित्यसृजनायां प्रेरकत्वेन गृह्यन्ते ।

अनेन हि संस्कृतभाषायां विद्यमानानामनेकेषां ग्रन्थानां नेपाल्यां तत्समच्छन्दसि छायानुवादो विहितः । तेषु विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्, शिवमहिम्नःस्तोत्रम्, उपमन्युकृतशिवस्तोत्रम्, भर्तृहरेर्नीतिशतकम्, चाणक्यनीति-दर्पणश्चेत्यादयः सन्ति । अस्य किञ्जल्ककणिका नामको नानादेवस्तवपरकः पद्यसङ्ग्रहः प्रथमो मौलिकग्रन्थो वर्तते । हिमाद्रिमहिमा द्वितीयो मौलिकः काव्यप्रबन्धोऽस्ति । काव्येऽस्मिन् विघ्नहर्तुर्गणेशस्य स्तुतिमूलकानि चत्वारि मङ्गलपद्यानि सन्ति तथैवान्यानि विंशत्युत्तरद्विशतपद्यानि विद्यन्ते । साकल्येन काव्येऽस्मिन् चतुर्विंशत्युत्तरद्विशतपद्यानि दृश्यन्ते ।

हिमाद्रिमहिम्नः काव्यस्वरूपम्

कविना किञ्जल्केन हिमालयमेव प्रमुखविषयत्वेनावलम्ब्य ग्रथितं मङ्गलाचरणसहितं चतुर्विंशत्युरद्विशतपद्यात्मकं काव्यमिदं राष्ट्रियमहत्त्वप्रकाशने सांस्कृतिकगौरवाभिव्यञ्जने च महत्त्वपूर्णं स्थानं बिभर्ति । अनुष्टुबिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोपजातिश्चेति पञ्चषु छन्दस्सु निर्मितमिदं काव्यं विद्वद्भिः खण्डकाव्यकोटौ गणितमस्ति । संस्कृतकाव्यशास्त्रानुसारेण स्वरूपदृष्ट्या काव्यकृतिरियं लघुकाव्यस्य मध्यमकाव्यस्य वा कोटौ गणनीयं भवति । संस्कृतकाव्यशास्त्रिभिः पद्यकाव्यं प्रथमतोऽनिबद्धं निबद्धञ्चेति द्विधा विभक्तम् (भामहः काव्यालङ्कारः १।१८) । कथावस्तुशृङ्खलारहिता कवितानिबद्धकाव्यत्वेन तथैव कथावस्तुनः शृङ्खलाबद्धा कृतयस्तु निबद्धकाव्यत्वेन परिभाषिताः सन्ति । आचार्यो रुद्रटो निबद्धकाव्यस्यापि महल्लघु चेति द्विधा विभाजनं विभाजनं विधाय महाकाव्यस्य गणनां महत्काव्यकोटौ विहितवान् । यत्र चतुर्णां पुरुषार्थानां सर्वेषां रसानां सन्धीनामर्थप्रकृतीनां कार्यावस्थादीनाञ्च सर्वेषां काव्याङ्गानां समावेशो भवति, तन्महाकाव्यम् (रुद्रटः काव्यालङ्कारः १६।५) । लघुकाव्यकोटावपि वर्गद्वयं दृश्यते । प्रथमवर्गस्य काव्येषु धर्मार्थमोक्षेषु कस्याप्येकस्य पुरुषार्थस्यानेकेषां रसानामभिव्यक्तिर्भवति । द्वितीयवर्गस्य काव्येष्वेक एव पुरुषार्थ एक एव च रसोऽभिव्यज्यते (रुद्रटः काव्यालङ्कारः १६।५) । एतेन प्रथमं महाकाव्यतो न्यूनत्वान्मध्यमकाव्यकोटौ द्वितीयञ्च खण्डकाव्यकोटौ गणयितुं शक्यते । आचार्येण विश्वनाथेनापि रुद्रटस्य लघुकाव्यस्य प्रथमा कोटिः काव्यसंज्ञया द्वितीया कोटिश्च खण्डकाव्यसंज्ञया व्यवहृता (साहित्यदर्पणः ६। ३२८) ।

निष्कर्षरूपेणैतद् वक्तुं शक्यते यद् कथावस्तुनिबद्धपद्यकृतिराकारदृष्ट्या त्रिधा विभक्तुं शक्यते - महाकाव्यं काव्यं यद्वा मध्यमकाव्यम्, खण्डकाव्यञ्चेति । कथावस्तुनो योजनयाऽऽकारदृष्ट्या च हिमाद्रिमहिमकाव्यं विदुषां कथनानुसारेणैव खण्डकाव्यकोटौ गणयितुं शक्यते । कविनापि स्वयमेव काव्यमिदं खण्डकाव्यकोटौ गणितमित्यस्य खण्डकाव्यत्वमेव सिद्ध्यति ।

हिमाद्रिमहिमकाव्यस्य सौन्दर्यम्

संस्कृतवाङ्मये छन्दसां महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते । काव्यं रमणीयं माधुर्यञ्च सम्पादयितुं छन्दसां प्रयोगो विधीयते । छन्दसः गेयात्मकतायाः कारणात् काव्यं सङ्गीतमयं मधुरं समुत्कृष्टञ्च भवति । अस्मिन् काव्येऽपि सङ्गीतात्मकानां माधुर्यव्यञ्जकानां समुत्कर्षाधायकानां मूलतया पञ्चानां छन्दसां प्रयोगो विद्यते । तत्र मङ्गलाचरणेऽनुष्टुब्मालिन्योर्द्वयोरेव छन्दसोस्ततश्चेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रे तयोरूपजातिश्चेति त्रयाणामेव छन्दसां प्रयोगो वर्तते । तत्राप्युपजातेः कीर्तिर्वाणी माला शाला हंसी माया जाया बालार्द्रा भद्रा प्रेमा रामा ऋद्धिः सिद्धिश्चेति चतुर्दशसु भेदेषु सर्वेषां भेदानां प्रयोगः कविना समीचीनतया विहितो वर्तते । एवमेवानुष्टुब् मालिनीन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोपजातिश्चेति साकल्येन पञ्च छन्दांसि काव्येऽत्र प्रयुक्तानि विद्यन्ते । कविना गणेशस्तुतौ प्रस्तुतं मालिनीवृत्तं समीचीनं हृदयावर्जकञ्च परिलक्ष्यते-

अभयवरददेवस्तुण्डिलश्चैकदन्तः
सघनमदसुगन्धोन्मत्तनीलालिमालः ।
कमलमुकुलवक्त्रो मञ्जुशुण्डाञ्चिताङ्गः
स जयति नितरां सन्मङ्गलः श्रीगणेशः॥

(हिमाद्रिमहिमामङ्गलाचरणम्)

तथैव हिमालयवर्णने प्रेमानामक उपजातिभेदो मनोहारितया प्रयुक्तोऽस्ति -

धृतिप्रसादोन्नतिसाहसानां समष्टिरूपा खलु दिव्यमूर्तिः ।
सौभाग्यतारा जनजीवनस्यहिमालयो विश्वहितेऽधिसंस्थः ॥

(हिमाद्रिमहिमा, १०)

काव्यशास्त्रे प्रसिद्धेषु षट्सम्प्रदायेष्वलङ्कारसम्प्रदाय एको वर्तते । यद्यपि काव्यतत्त्वज्ञैः काव्येऽलङ्काराणामपरिहार्यत्वं न मन्यते तथापि काव्ये शोभाधायका रसोपकारका अलङ्काराः प्रयुक्ता दृश्यन्ते, तेषां प्रयोगेण काव्यमुत्कर्षमायाति । हिमाद्रिमहिमकाव्येऽप्यनुप्रासोपमारूपकोत्प्रेक्षोदात्तादीनामनेकेषामलङ्काराणां प्रयोगो दृश्यते । निदर्शनार्थं कानिचिदुदाहरणानि प्रस्तूयन्ते -

पुरा किल ज्ञानवतां जनानां तपःस्थली देवमुनीश्वराणाम् ।
गन्धर्वकिम्पौरुषयक्षभूमिर्धन्यो धुरीणो धरणीधरेन्द्रः ॥ (हिमाद्रिमहिमा, ३)

अत्र ह्यनुप्रासोदात्तालङ्काराभ्यां कविनिष्ठा हिमाद्रिविषयिणी रतिरूपस्कृतेति काव्यशोभा परिपुष्टा विद्यते । कस्यापि वस्तुनो लोकातिशयसमृद्धेर्कथनं महापुरुषचरितं वा यदि वर्ण्यस्य वस्तुनोऽङ्गं भवति तदोदात्तालङ्कारो सम्पत्स्यते । (साहित्यदर्पणः १०/९४-९५)

भेत्तुं महाशून्यपथं किलाऽसौ समुन्नतस्तिष्ठति शैलराजः ।
किं वा महाकाशगवेषणाय शतावधानश्च सुदूरदृष्टिः ॥

(हिमाद्रिमहिमा, ११)

अत्राप्युत्प्रेक्षालङ्कारो भावध्वेनेरूपष्कारको काव्यसौन्दर्यवर्धकश्च वर्तते । उपमेयस्योपमानरूपेण सम्भावनमुत्प्रेक्षालङ्कारो भवति ।

दुर्जेयदुर्भेद्यसुदीर्घदुर्गः प्रभावपूर्णोऽप्रतिमप्रतापः ।
विसह्यमानाऽऽतपवातवृष्टिर्मूर्द्धन्यधन्यः प्रहरी हिमाद्रिः ॥

(हिमाद्रिमहिमा, ८)

अत्र वर्णनीय उपमेये हिमाद्रावुपमानस्य प्रहरिणोऽभेदारोपाद् रूपकालङ्कारो वर्तते । अनेन रूपकालङ्कारेण हिमाद्रिरतिरूपो भाव उपष्क्रियते । निषेधं विनैवोपमेय उपमानस्यारोपो रूपकं भवति । (साहित्यदर्पणः, १०/२८)

संस्कृतकाव्यास्त्रानुसारेण काव्येष्वेको रसः प्रधानतया, अन्येषाञ्च रसानां गौणतया प्रयोगः कर्तव्यः । अस्मिन् हिमाद्रिमहिमकाव्ये को रसोऽङ्गित्वेन प्रयुक्तो वर्तत इति प्रश्नः समुदेति । यद्यपि काव्येऽत्र शृङ्गारादिषु नवसु रसेषु कस्याप्येकस्य रसस्य प्रबन्धव्यापितयाङ्गीत्वेन प्रयोगो न दृश्यते तथापि काव्यशास्त्रिभिर्भावादीनामपि रसेष्वेव परिगणना विहिता वर्तते । रसभावरसाभास भावाभासभावोदयभावशान्तिभावसन्धिभावशबलताः सर्वेऽपि रसनाद् रस इति व्युत्पत्त्यनुसारेण रसनात्मकत्वाद् रसेष्वेव गण्यन्ते (साहित्यदर्पणः ३/२५९-२६०) । अतोऽत्र कविनिष्ठा स्वभूमिविषयिणी रतिरर्थाद् हिमालयविषयिणी रतिभावः प्रबन्धव्यापितयाभिव्यक्तो वर्तते । "रतिर्देवादिविषयाव्यभिचारी तथाञ्जितः, भावः प्रोक्तः (काव्यप्रकाशः, ४/३५-३६)" इत्यत्र प्रयुक्तेनादिपदेन मातृपितृपुत्रपुत्री देशपर्वतनद्यादीनाञ्च ग्रहणं भवति । तेन हिमाद्रिमहिमकाव्ये कविः किञ्जल्कनिष्ठा हिमालयविषयिणी रतिरङ्गित्वेनाभिव्यक्तास्तीति भाव एवात्र विद्यते । हिमालयं प्रति कवेर्या भक्तिर्वतते, तेन सर्वेषां हृदयमावर्जितं भवति, यथा -

सदाऽनवद्या हृदयाऽभिनन्द्या नूत्नैव नित्यं प्रतिभातिशोभा ।
भूयोऽवलोक्यापि न तुष्टिपुष्टिर्लोकोत्तरोल्लास इलाधरेशः ॥

(हिमाद्रिमहिमा, २०)

अत्र हि कविनिष्ठा हिमाद्रिविषयिणी रतिरभिव्यक्ता वर्तते । एवमेव-

अत्यद्भुतं नृत्यमनौपमेयं सङ्गीतमानन्दि समूर्च्छनञ्च ।
अनादितः सम्प्रभवत्यजस्रं हिमालयात् सत्यशिवाभिरामात्॥

(हिमाद्रिमहिमा, २६)

अत्र सत्यशिवसुन्दररूपेण प्रस्तुते हिमालये कवे रतिः प्राधान्येनाभिव्यज्यत इति भावध्वनिरस्ति ।

कवेः किञ्जल्कस्य हिमाद्रिमहिमकाव्यमतीव मनोहरं सुललितं प्रसादगुणगुम्फितं वैदर्भिरीत्यञ्चितञ्च वर्तते । अत्रत्या भाषातीव सरला परिमार्जिता च वर्तते । कविनात्र हिमाद्रिवणर्नरूपमेकमेव वस्तु गृहीतमस्ति । अत्र काव्यनायकत्वेन हिमालय एव प्रस्तुतो वर्तते । कविना हिमालयस्य सुषमाम्, तस्य संरक्षणीयत्वम्, तेन च बहवो लाभा भवन्तीति सूक्ष्मतया प्रकृतेः वैभवमैश्वर्यञ्चात्र प्रस्तुतमस्ति । प्रकृतिचित्रणप्रधानेऽप्यस्मिन् काव्ये हिमालयस्तत्क्रोडे स्थिता नेपालभूमिरत्रत्या जातिभाषाधर्मसंस्कृत्यादयः सामाजिक्यो व्यवस्थाः वर्णिताः सन्ति । हिमालयवर्णक्रमे क्वचित् क्वचित् स्थानीयानां शब्दानां प्रयोगेणार्थावगमे दुरूहता परिलक्ष्यते ।

निष्कर्षः

पोखरावास्तव्येन कविना किञ्जल्केन रचितं चतुर्विंशत्युत्तरद्विशतपद्ययुतं हिमाद्रिमहिमकाव्यमतीव मनोरमं वर्तते । हिमाद्रिसम्बद्धं प्रमुखविषयमादाय विरचितेऽस्मिन् काव्ये पञ्चानां छन्दसां प्रयोगेण काव्यस्यास्य गेयात्मकत्वं वरीवर्ति । अनुप्रासोपमारूपकोत्प्रेक्षोदात्तादिभिरनेकैरलङ्कारैः परिपुष्टः कविनिष्ठो हिमाद्रिविषयको रतिभावः प्रधानतया प्रबन्धव्यापितया चाभिव्यज्यत इत्युत्तमकाव्यमिदं हिमालयस्य सौन्दर्याकलनेन जनमनांसि रञ्जयति । एकमेव विषयं हिमालयमभिलक्ष्य सरलया परिमार्जितया भाषया रचितं माधुर्यादिगुणैर्गुम्फितं वैदर्भिरीतिसमञ्चितं विषयाकारदृष्ट्या च खण्डकाव्यकोटौ परिगणितमिदं काव्यं संस्कृतसाहित्यजगति महत्त्वपूर्णं स्थानं बिभर्ति ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

किञ्जल्कः २०६१ वि.सं., हिमाद्रिमहिमापोखरा : अनिलवैद भैषज्यसदनम् ।

मम्मटः २००४ ई., काव्यप्रकाशःवाराणसी : ज्ञानमण्डललिमिटेडः ।

भामहः २०५९ वि.सं.,काव्यालङ्कारः (तृ.सं.) वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

रुद्रटः २०२३ वि.सं., काव्यालङ्कारःवाराणसी : चौखम्बा संस्कृतसंस्थान ।

विश्वनाथः २००० ई., साहित्यदर्पणःदिल्ली, मुम्बई कलकत्ता पुणे पटना : मोतीलालवनारसीदास ।

रेग्मी, जगन्नाथः २०७३ वि.सं., रजस्थल (अन्तर्वाताविशेषाङ्कः) २०:६९, स्याङ्जा : स्याङ्जा साहित्य प्रतिष्ठान ।

*

तोदा उपन्यासको विश्लेषण

रोमनाथ ढुङ्गेल
एम्. ए., नेपाली
धरान-१४, सुनसरी

सार

नारी विषयवस्तुमा आधारित भए पनि ***तोदा*** *उपन्यासले नेपाली समाजका विभिन्न यथार्थपक्षहरूलाई उजागर गरेको छ । उपन्यासकी प्रमुख पात्र पार्वतीकै वरिपरि घुमेको यस उपन्यासको कथावस्तुमा नारी समस्या, नारी विषयवस्तु, नारी चरित्र धेरै मात्रामा आएका भए तापनि यसमा दोस्रो विश्वयुद्ध र नेपालमा भएको १० वर्षे माओवादी द्वन्द्वको उत्कृष्ट ढङ्गबाट चित्रण गरिएको छ । द्वन्द्व, हत्या र हिंसाले नारीहरूलाई पारेको प्रभाव र नारीमनलाई त्यसले के कति दुःखमा जेलेको छ भन्ने कुरालाई प्रस्तुत कृतिमा पात्रका माध्यमबाट छर्लङ्ग देखाइएको छ भने यस कृतिमा युद्धको सन्दर्भ सँगसँगै उपन्यासमा बन्धुत्वको भावना, प्रकृति चित्रण, कारुणिकता र सामाजिक यथार्थ आदि प्रवृत्तिलाईसमेत उठान गरिएको छ । सन्दर्भअनुसार उपयुक्त पात्र खडा गरी त्यसैका माध्यमबाट उपन्यासकारले आफ्ना धारणा राख्न सफल भएको यो कृतिले द्वन्द्वबाट प्रभावित भएको समग्र नेपाली समाज र त्यो समाजका मानिस, त्यसमा पनि नारीहरूको वास्तविक अवस्थालाई प्रष्ट्याएको छ । विशेषतः प्रस्तुत आलेखमा यस उपन्यासको विषयवस्तु, पात्रप्रयोग, भाषिक संरचना र देशकाल परिस्थिति आदिलाई उपन्यासमा के कसरी उतारिएको छ भन्ने सन्दर्भलाई तत्त्वगत अध्ययनमा आधारित भएर स्पष्ट पार्ने प्रयत्न गरिएको छ ।*

१ पृष्ठभूमि :

उमा सुवेदीद्वारा लिखित तोदा २०७० सालमा प्रकाशित भएको उपन्यास हो । २१४ पृष्ठको लमाइमा संरचित प्रस्तुतउपन्यासमा २६ ओटा उपशीर्षकहरू भए तापनियो मध्यम आकारको उपन्यास हो । उपशीर्षकबाटउपन्यास भित्र के कस्तो कथा समेटिएको छ भन्ने कुरा बुझ्न सकिने हुनाले यसको बाह्य स्वरूप पनि आकर्षक छ । उपन्यासको कथावस्तुमा ऐतिहासिक घटनाहरू भएकाले ती घटना र तिनका प्रभावहरू पात्रका स्मृतिमा आएका छन् । कथावस्तुमा फ्ल्यासब्याकको प्रयोग गरिएकाले कथानक क्रमबद्ध छैन तथापि औपन्यासिक संरचना सरल छ । उपन्यासमा कथावस्तु स्पष्ट बुझिने नै छ । यस उपन्यासमा नेपाली समाजले भोगेको १२ वर्षीय द्वन्द्व र हिटलरको आतङ्कले

इजरायलीहरूलाई दिएको पीडालाई उतार्ने प्रयास सुवेदीबाट भएको छ । यसमा द्वन्द्वले निम्त्याएको परिस्थितिसँग जुध्न विवश महिलाहरूको दुर्दशा चित्रित गरिएको छ।विधातात्त्विक आधारमा तोदा उपन्यासको निम्नअनुसार अध्ययन गरिएको छ :

२ कथानक :

तोदा उपन्यास इजरायली यहुदी वृद्धा इनेसको फ्ल्यासब्याकबाट सुरु भएको छ । उपन्यासकी प्रमुख पात्र पार्वतीले नै कथानक अगाडि बढाएकीछे। पार्वतीकै जीवनमा घटित घटनामा उपन्यास केन्द्रित भए तापनि उपन्यासको मूल विषयवस्तु भने ऐतिहासिक र समसामयिकबाट लिइएको छ । उपन्यासको मूलमर्म भने पनि ती घटना र यिनले नारीलाई पारेको प्रभाव हो । कथानकहरूको स्रोत मूलतः ऐतिहासिक घटना, सामाजिक यथार्थता, वर्तमान अवस्थिति, समसामयिक समस्या र यथार्थमूलक अनुभव नै हो ।

कथानकलाई आदि, मध्य र अन्त्य भागमा विन्यास गरिएको छ । पार्वती आर्थिक अवस्था कमजोर भएर कामको खोजीमा इजरायल जानु, इजरायलमा आफूजस्तै दुःखी साथीहरू थिरकुमारी, रोशनी, नीति आदि भेट्नु उनीहरूबाट सहयोग पाउनु, इजरायलमा यहुदी वृद्धाहरू इनेस, खाया, मालिया आदिसँग केयर गिभरमा काम गर्नु, हिटलरको आतङ्कले ग्रसित उनीहरूको व्यथा सुन्नु कथानकको आदि भाग हो ।

पार्वतीले स्वदेशमा रहँदा आफ्नै प्रेमी समुद्रले दिएको धोका सम्झिनु, शङ्खरेले सहयोग गर्ने निउँमा इज्जत लुटेको सम्झिनु, यहुदी वृद्ध-वृद्धाहरूको माया ममता पाउनु, उनीहरूको प्रेम देख्नु, आफ्नै साथीहरू थिरकुमारी, रोशनी, नीति, भावना आदिको दुःखद् स्थिति देख्नु, सुन्नु, इजरायलमा रमाउने कोशिस गर्नु, पार्वती नेपाल फर्केर इनिस्पेक्टर सागरसँग बिहे गर्नु र फेरि पारिवारिक अवस्था र पतिको चाहनाले गर्दा इजरायल जान बाध्य हुनु, केही महिनामै पतिको माओवादी आक्रमणमा मृत्यु हुनु कथानकको मध्य भाग हो भने पार्वती आफू सम्हालिने कोसिस गर्नु, इनेस, साराले सम्झाउनु, अझ बढी माया दिनु, फेरि जिउने प्रयत्न गर्नु, पार्वती स्वदेश फर्किन चाहनु तर कमाएको पैसा सबै दाजुले सकिदिनाले इजरायलमै बस्नुपर्ने परिस्थिति देखापर्नु नै कथानकको अन्त्य भाग हो । यसरी तोदा उपन्यासको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको क्रममा संरचित देखिन्छ ।

३ पात्र/चरित्र :

तोदा उपन्यासमा प्रमुख, सहायक र गौण तीनै किसिमका पात्रहरूको प्रयोग पाइन्छ ।उपन्यासमा पात्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । चरित्रचित्रणकै माध्यमबाट उपन्यास पात्रहरूका व्यक्तिगत, सामाजिक, जातीय तथा वर्गीय विशेषताहरू एवम् मानवीय विशेषताको शाश्वत सत्यको उद्घाटन गरिन्छ (प्रधान २०५२: ८) ।

पार्वतीको जीवनकै सेरोफेरोमा नै यस उपन्यासको कथानक घुमेको छ । यसमा पार्वती र इनस दुई महत्त्वपूर्ण पात्र रहेका छन् । दुवैको भूमिका पनि झण्डै उत्तिकै देखिन्छ तथापि पार्वती नै यस उपन्यासकी प्रमुख चरित्र हो । थिरकुमारी, रोशनी, पार्वतीकी आमा, सागर, सारा, समुन्द्र, शङ्कर, सुहाम, जुलियत, रिना, भक्तराज, भिमा, दावित आदि सहायक पात्रहरू हुन् भने नीति, पार्वतीकी सासु, अब्राहम, मिसेल, राखेल, दिना, पार्वतीका बुबा, दाजुभाउजू, भाइ आदि उपन्यासका गौण पात्रहरू हुन् । उपर्युक्त चरित्रहरूको निम्नानुसार चित्रण गरिएको छ :

३.१ प्रमुख पात्र पार्वती :

पार्वती यस उपन्यासकी प्रमुख पात्र हो । उसकै केन्द्रीयतामा उपन्यासको कथानक घुमेको छ । कथानकलाई गतिदिने पात्र पनि पार्वती नै हो । उपन्यासका हरेक घटनासँग उसको सम्बन्ध जोडिएकाले पार्वती यो उपन्यासकी नायिका हो ।पार्वती प्रवृतिका आधारमा अनुकूल पात्र हो । ऊ कसैको कुभलो चिताउँदिन । सबैसँग मित्रवत् व्यवहार गर्छे । पार्वतीलाई उपन्यासमा कतै छोरी, बहिनी, कतै पत्नी, प्रेमिका त कतै साथी र सेविका जस्ता विभिन्न रूपमा उभ्याइएको छ । कतै कसैसँग पनि नमिठो र फितलो, नराम्रो व्यवहार नगर्ने पार्वती आफ्नो पीर/व्यथा लुकाएर बाहिर सबैसँग मिलेकी छ । आफ्नो परिवारमा छोरो भएर नजन्मेकै कारण बाबुको आवश्यक माया नपाएकी उसले आफ्नै जिद्धी र रुचीका कारणले स्कुल पढेर राम्रो नम्बरमा पास हुँदै अगाडि बढेकी छ । दाजुभाउजूले हेला गरेपछि पार्वती आमालाई पालेर बस्छे । इजरायल गएपछि पनि आमाकै खातामा पैसा पठाइदिने हुनाले पार्वती असल छोरीका रूपमा उपस्थित छे ।

आइपरेका बेला बोल्न नडराउने निडर एवं साहसी नारीका रूपमा पनि पार्वती उपस्थित छे । सानैमा जब स्कूल जान पाउँदिन ऊ भागेर स्कूल जान्छे । इजरायलमा पनि सुरुमा इनेसलाई मानसिक रोगले सताउँदा उसले काम

छोडेकी हुन्छे र एजेन्सी पनि ढिलो पुग्छे। एजेन्सी प्रमुखले काम खोज्न नसकिने कुरा गर्दा पार्वतीले साहसै गरेर भन्छे -"कसरी काम दिन्नौं ? त्यो बहुलाही बुढीको एकोहोरो कुरा सुनेर फैसला गर्ने ? पहिले मेरो कुरा सुन, अनि जे मन लाग्छ गर" (सुवेदी, २०७०:५२) । पार्वतीमा सहनशिलता छ धैर्यता छ । प्रेमीले धोका दिँदा किन नहोस्, पैसा खाइदिँदा किन नहोस् पार्वती सम्हालिएकी छे । पतिको मृत्युमा आफूलाई एक्ली, बेसहारा ठानेकी ऊ आफैं विस्तारै अगाडि बढेकी छ। जीवनको सार बुझेकी छ।

अभिवृत्तिका आधारमा पार्वती बहिर्मुखी पात्र हो । ऊ सबैसँग अपनत्व र मित्रत्वको भावना राख्छे । सबैसँग सम्पर्कमा रहने सामाजिक पात्र पनि हो । आफूलाई परेको दुःख सुख साथीसँग नजिकको मान्छेसँग बाँडिहाल्ने पार्वती अरुको दुःख पनि सुन्ने, सल्लाह दिने गर्छे। उपन्यासको आरम्भदेखि अन्त्यसम्म उसको उपस्थिति छ । मूलतः यो पार्वतीकै कथा हो । पार्वतीको अभावमा कथानकको निर्माण हुँदैन । सबैको कथा बताउने पनि पार्वतीद्वारा नै भएकाले पार्वती बद्ध पात्र हो। उसको अनुपस्थितिमा उपन्यासको संरचना भत्किने हुनाले उपन्यासमा उसको भूमिका सशक्त र अपरिहार्य छ। जीवन चेतनाका आधारमा पार्वती प्रतिनिधि पात्र हो । उसले सम्पूर्ण नेपाली चेलीको प्रतिनिधित्व गरेको छे । नेपाली चेलीहरू विदेश जाने, विदेशमा पनि उनीहरूले भोगेका तितामिठा घटनाहरू पार्वतीकै माध्यमबाट व्यक्त भएकाले पार्वतीले समग्र नेपाली समाजका नारीहरूको प्रतिनिधित्व गरेकी छे । पैसाको अभाव, विदेशमा रहन, बस्न, काम गर्न भएको गाह्रोपन, आर्थिक कमजोरी भएकै कारण सबैबाट हेपिनुपर्ने अवस्थाहरू वर्गगत हुन् ।

विदेशी रमझम र सुखसुविधामा जति नै रमे पनि पार्वतीमा देशप्रेम पनि झल्किन्छ -"जे भए पनि देश भनेको देशै हो । त्यहाँ मलाई चोट लाग्दा, म कराउन सक्छु, आफ्नो मातृभाषामा । जति नै टाढा भए पनि आखिर नेपाल मबाट कहिले पो टाढा भयो र ? कहिले पो मेरो सपनामा आउन छाडे र स्वदेशका बाटाघाटाहरू, गाउँटोलहरू " (सुवेदी, २०७०: २०२० । यसरी पार्वतीमा स्वेदश प्रेम भेटिन्छ। आफ्नो गाउँ, ठाउँ र देश नै प्यारो हुन्छ भन्ने सन्देश उसको चरित्रबाट पाइएको छ।

३.२ सहायक पात्रहरू :

प्रस्तुत उपन्यासमा इनेस, थिरकुमारी,रोशनी, पार्वतीकी आमा, समुद्र, शङ्कर र हिटलर जस्ता सहायक पात्रहरू रहेका छन् । उपन्यासमा उक्त सबै पात्रहरूले आफ्नो भूमिका बखूवी निभएका छन् । उनीहरूको स्वभाव, कार्यशैली, कार्य व्यापार र चारित्रिक विशेषताहरू फरक फरक रहेको हुनाले यिनको चरित्र चित्रणलाई पनि फरक रूपमै नियाल्नु उचित देखिन्छ ।

३.२.१ इनेस :

सन् १९२५ मा जन्मिएकी इनेस इजरायली यहुदी बृद्धाका हो । उपन्यासमा इनेसको स्थान प्रमुख पात्र जत्तिकै महत्त्वपूर्ण भएको हुनाले ऊ यस उपन्यासकी सह-नायिका पनि हो । उसले उपन्यासकी प्रमुख पात्र पार्वतीलाई अघि बढ्न सघाएकी छे । इनेस हिटलरको आक्रमणको पीडादायी बर्बरताकी भुक्तभोगी तथा प्रत्यक्षदर्शीआम यहुदी बृद्धाहरूकी प्रतिनिधि पात्र हो ।हिटलरको यातना र आक्रमणबाट बच्न सफल भए पनि ऊ मानसिक रोगी बनेकी छ । उमेर सँगसगैँ अशक्त बनेकी इनेसले समग्र यहुदी महिलाहरूको प्रतिनिधित्व गरेकीले ऊ वर्गीय पात्र हो । दोस्रो विश्वयुद्धबाट यहुदीहरूमा परेको असर, तिनले अझसम्म निम्त्याएका समस्यालाई इनेसमार्फत् व्यक्त गरिएको हुँदा इनेस सामाजिक पात्र पनि हो । सबैको भलो चाहने, सबैलाई माया गर्ने हुनाले इनेस प्रस्तुत उपन्यासमा अनुकूल पात्रकारूपमा देखापरेकी छ ।

इजरायली भए पनि पार्वतीलाई भरपूर स्नेह दिएकी इनेस सबैको भलो र राम्रो सोच्ने असल मित्र र छिमेकी पनि हो । आफूजस्तै हिटलरको आतङ्कले ग्रसित बृद्धा सुहामकी असल मित्र हुन् । यसैगरी कसैले नरुचाउने अपार्टमेन्ट भरी हल्लिखल्ली मच्चाइरहने झगडालु जुलियतप्रति पनि इनेस उदार देखिएकी छ । सबैको भित्री पीडा र सफापनलाई बुझेकी हुनाले नै असल छिमेकी, असल मित्र, असल आमाका साथसाथैइनेस एक असल रोजगारदाताका रूपमा समेत उपन्यासमा चित्रित भएको पाइन्छ ।

इनेसले उपन्यासमा आफूलाई निडर, साहसी नारीका रूपमा पनि उभ्याएकी छ । दोस्रो विश्वयुद्धका बेला “मान्छे भएर मान्छेलाई सिध्याई कुनचाहिँ सभ्यता स्थापित गर्न खोजिरहेछौ तिमी ? ए हिटलर बन्द गर यो होलोकास्ट, यो नरसंहार । बन्द गर आफ्ना यातना गृहहरू र बन्द गर कन्सन्ट्रेसन क्याम्प तथा यी ग्याँस च्याम्बरहरू । बन्द गर मानवहरूको संहार गर्ने हतियार र ग्याँसहरूको आपूर्ति (सुवेदी, २०७०:१०) भनेर हिटलरलाई

प्रतिप्रश्न गर्ने इनेसलाई साहसी, निडर तथा नारी शक्तिका रूपमा पनि हेर्न सकिन्छ । जसको नाम सुन्ने बित्तिकै विश्व थर्कमान हुन्थ्यो उसैका अगाडि साहसका साथ प्रश्न तेर्स्याउनु उसमा रहेको साहसीपन नै हो । इनेसमा अभिभावकत्व पनि झल्किन्छ । पार्वतीलाई आफ्नै आमाले झैँ सम्झाउँनु, पार्वती दुःखमा भुलेर नबसोस् भन्ने चाहनु, आफैँ छोरी सारा मार्फत्मनोरञ्जन दिन अघि सर्नु, पार्वतीलाई जीवनको मूल्य बुझाउँनु जस्ता कुराले उसको व्यक्तित्त्वलाई उजिल्याउने काम गरेको छ । सबैको भलो र राम्रो चिताउने इनेसको उपन्यासको अन्त्यतिर साधारण किसिमले मृत्यु भएको देखाइएको छ ।

३.२.२ थिरकुमारी :

प्रस्तुत उपन्यासमा सहायक पात्रका रूपमा देखिने थिरकुमारीको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । यहाँ ऊ सत् पात्रका रूपमा चित्रित छे । समाजबाटै टपक्क टिपेर कथानकमा राखेजस्तो लाग्ने उसको कथाव्यथाले गर्दा ऊ सामाजिक, वर्गीय पात्र हो । आफ्नै लोग्नेबाट धोका पाउने सोझा नारीहरूको प्रतिनिधित्त्व थिरकुमारीले गरेकी छ ।

घरसल्लाहमा इजरायल पुगेकी भए पनि घरमा बसेर श्रीमतीले कमाएर पठाएको पैसा उडाएर अर्कैसँग लागेपछि थिरकुमारीले श्रीमान्सँग सबै नाता तोडेर छोराछोरीको भविष्यको लागि मात्र विदेशमा मेहनत गर्ने निर्णय गरेकी छ । नयाँ, पुराना, दुःखी सबै चेलीहरूलाई आफ्नै अपार्टमेन्टमा आश्रय दिने थिरकुमारी इजरायलमा नेपाली महिलाहरूकी अभिभावक बनेकी छ । आपत् विपत् पर्दा खुलेर सहयोग गर्ने ऊ सहयोगी तथा मायालु स्वभाव भएकी पात्रका रूपमा देखापरेकी छ । पतिले धोका दिए पछि पनि कत्ति हरेस नखाइसन्तानका लागि बाँच्ने असल आमा पनि हो । लोग्नेसँगको नाता छुटाएर स्वतन्त्र भएकी उसमा जीवनमा जे भयो भयो तर अब त्यस्तो गल्ती हुन दिन्नँ भन्ने विचार पलाएको छ । इजरायलमा आपत् परेका नेपाली चेलीहरूलाई निस्वार्थ रूपमा सहयोग गर्नेऊ श्रीमतीलाई धोका दिने, उसकै कमाइमा रमाउने अनि २/४ शब्द मायाको कुरा गरेर फसाउने धोकेबाज लोग्नेलाई विश्वास गर्ने, सोझी नारीका रूपमा समेत उभिएकी छ । श्रीमतीको कमाइ खान पल्केको श्रीमान्को कर्तुत थाहा पाएपछि केही आँटिली, निडर र साहसी भएकी थिरकुमारी सबैसँग मित्रवत् व्यवहार गर्ने ऊ इजरायलमा पनि असल साथी र सबैकी अभिभावक बनेकी छ ।

३.२.३ रोशनी :

रोशनी प्रस्तुत उपन्यासकी अर्को सहायक नारी पात्र हो । इजरायलमै भेटिएर इजरायलमै हराएकी रोशनीको कथानकअनुसार बद्ध पात्रका रूपमा उपस्थिति रहेको छ । रोशनीलाई कथानकबाट झिक्दा संरचना नै भत्किन्छ । त्यसैले रोशनीको स्थान उपन्यासमा महत्त्वपूर्ण छ । रोशनीले माओवादी द्वन्द्वबाट नेपाली नारीहरूमा परेको असरको प्रतिनिधित्व गरेकी छ भने युवावर्गमा पारेको प्रभावलाई बहन गरेकी छ ।

एकदमै चञ्चले स्वभाव भएकी रोशनी विन्दास खालकी पात्र हो । सबैलाई हसाँइ राख्ने ऊ पनि केयर गिभरमा कामदमर भई इजरायल गएकी छ । छिट्टै नै घुलमिल हुने ऊ मनमा लागेका कुरा भनिहाल्ने उसले आफ्नो जीवनलाई मस्तीपूर्वक इजरायलमा बिताएकी छ । रोशनीको बाहिरी रूप हेर्दा उसले जीवनमा दुःख भोगेकी छैनजस्तो लागे तापनि उस्तै समस्या र उस्तै पीडामा थोपरिएकी छ । उसको पनि आफ्नै दुःखको पोको छ । आफ्नो आर्थिक अवस्था र दर्दनाक घटनाले गर्दा इजरायल आएकी ऊ निम्न मध्यमवर्गीय परिवारमा जन्मिएकी, पढाइमा अब्बल भएपनि पढाइमा आर्थिक सहयोग गर्ने दाजुको साउदीमा मृत्यु भएपछि पढ्न नपाएर माओवादी द्वन्द्वमा सहभागी भएकी र सबै आफन्तहरूको मृत्युपछि विरक्तिएर इजरायल आएकी चरित्र हो ऊ । यसरी विन्दास रोशनी नै बनिसकेकी ऊ निडर छे । वि टु भिसा नबनाईकन घुम्न निस्कने आँट गर्नु, प्रमोदले घरमा श्रीमती छोराछोरी हुँदाहुँदै ऊसँग बिहे गरेकाले प्रतिशोध लिनु, समुद्रमा आँधी आएर सङ्कट पर्दा पनि नआत्तिनु उसको आँटिलो पक्ष हो । यस उपन्यासमा रोशनीको उपस्थिति विन्दास, खुलापन बोकेकी, चन्चले केटीका रूपमा आए तापनि उत्तिकै गम्भीर एवं दुःखी पात्र पनि हो ।

समग्रमा रोशनीभित्र असल मित्र, खुला विचार र निडर स्वभाव पाइन्छ । रोशनीमार्फत् द्वन्द्वकालमा द्वन्द्वले युवावर्गमा के कस्ता असर र समस्या पार्‍यो भन्ने कटु यथार्थलाई प्रस्तुत गरिएको छ । द्वन्द्व र गरिबीले देशका युवावर्ग विदेशिन बाध्य छन् भन्ने वर्तमान समस्यालाई ऊमार्फत् उजागर गरिएको छ । यसैगरी आफूलाई धोका दिनेलाई धोकै दिनुपर्छ, प्रतिशोध लिनुपर्छ भन्ने अहमता पनि रोशनीबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । राम्रोसँग राम्रै व्यवहार र नराम्रोसँग नराम्रै गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता रोशनीमा पाइन्छ । पार्वतीकी घनिष्ट बनेकी रोशनी असल मित्र पनि हो । दुःख पीडालाई भुल्नुपर्छ, जीवनमा खुसी

हुनुपर्छ भन्दै सबैलाई हसाइँ राख्नु उसको विशेषता नै मानिन्छ । समग्रमा आम नेपाली नारीकी प्रतिनिधिका रूपमा आएकी रोशनी गरिबी, राजनीतिक अस्थिरताले बिदेशिन बाध्य महिला पात्रका रूपमा उपन्यासमा देखापरेकी छ ।

२.२.४ पार्वतीकी आमा :

आम नेपाली आमाहरूको प्रतिनिधित्त्व गर्ने पार्वतीकी आमा प्रस्तुत उपन्यासकी सहायक नारी पात्र हुन् । पुरानो रुढीवादी मान्यताले जकडिएकी उनी ग्रामीण समुदायकी प्रौढ महिलाहरूको प्रतिनिधि तथा अनुकूल पात्र हुन् । कसैसँग वादविवाद नगर्ने, धेरै घर बाहिर ननिस्कने, घरकै काममा लागिरहने उनी छोराछोरी प्रति मायालु छिन् । छोरा बुहारीले वास्ता नगर्दा पनि खासै मन नदुखाएकी उनीले तिनै छोराबुहारीले आफ्नो पैसा देखेर मिल्न आउँदा पनि उत्तिकै माया गरेकी छन् । पार्वतीकै सहारामा बाँचेकी उनी छोरीको विवाह नहुँदा आम आमाहरूले झैं चिन्ता मानेकी छन्। आमालाई जति तिरस्कार र असहयोग गरे पनि आमाले चाहिँ सधैं आफ्ना छोराछोरीको भलो होस् भन्ने चिताउँछन् भन्ने कुरा पार्वतीकी आमाबाट देखाउन खोजिएको छ । पार्वतीले आमाको नाममा पठाएको पैसा छोराले बिजनेस गर्छु भन्दै मागेपछि उनले दिनुले नै यस कुराको पुष्टि हुन्छ ।

पार्वतीकी आमामा लाचार प्रवृत्ति भेटिन्छ । उनमा श्रीमान्का अगाडि कुरा काट्न नसक्ने, जति अत्याचार भए पनि बोल्न नसक्ने, ग्रामीण बुढाबुढी एवं अशिक्षित नारीहरूको रूप भेट्न सकिन्छ । छोरीले दुःख पाए नि, कुटाइ खाए नि चुप लागेर बस्नुले उनी पुरुषप्रधान समाजमा चेपिएकी, पेलिएकी कमजोर नारी पात्रका रूपमा उपन्यासमा चित्रितछिन् । सम्पूर्ण आमाहरू माया र दयाका खानी हुन्छन्, सोझा, मायालु हुन्छन् भन्ने प्रमाण पार्वतीकी आमामा पाउन सकिन्छ । सामाजिक यथार्थलाई उनीमार्फत् यहाँ देखाउन खोजिएको पाइन्छ ।

३.२.५ समुद्र :

तोदा उपन्यासमा असत् चरित्र निर्वाह गर्ने समुद्र पनि सहायक पात्रका रूपमा चित्रित छ । समुद्र स्वभावका आधारमा गतिशील पात्र हो । उपन्यासकोआरम्भमा राम्रो र सत् पात्रका रूपमा आए तापनि पछि गएर ऊ प्रतिकूल भएर देखापरेको छ ।

आफ्नी प्रेमिकालाई अरूले बलात्कार गरेको कुराले चटक्कै छाड्नु, पार्वती इजरायल गएर २/४ पैसा कमाउन थालेपछि फेरि जोडिन आउनुलेउसलाई स्वार्थी र अवसरवादी व्यक्तिका रूपमा चिनाएको छ । आफ्नो स्वार्थका लागि

उसले प्रेमको नाटक रचेको छ । सुरुमा राम्रो चरित्रमा देखा परेपनि समुद्रले आफ्नो रूप फेरेको छ । पार्वतीलाई मायाको झुटो सपना देखाएर उसले पैसा असुल्नुका साथै बिहेको आस देखाएर पार्वतीलाई बलात्कार गर्ने शङ्खरेकी बहिनीसँग बिहे गरेको छ । यसकारण समुद्र प्रस्तुत उपन्यासमा खलपात्रको भूमिकामा उपस्थित रहेको छ ।

समुद्रको चरित्रमा अवसरवादी प्रवृत्ति भेटिन्छ । ऊ स्वार्थी प्रेमी हो । आफू अगाडि बढ्न पार्वतीले कमाएको पैसालाई पनि बाँकी छाड्दैन । पैसाकै लागि प्रेमको नाटक गर्न पछि नपरेको ऊ धोकेबाज प्रेमी हो । समुद्रको चरित्र वर्तमान परिस्थितिमा मौलाएको धोका, प्रेम, पैसासँग सम्बन्धित रहेको छ । वर्तमान समयमा समाजमा रहेका युवाहरू जो पैसाको पछि लागिरहेका छन् ती वर्गको प्रतिनिधित्व समुद्रले गरको हुनाले ऊ जीवनचेतनाका आधारमा वर्गगत पात्र हो ।

३.२.६ शङ्कर :

प्रस्तुत उपन्यासमा शङ्करको उपस्थिति असत् पात्रमा रूपमा रहेको छ । ऊ अनुकूल मौकाको नाजायज फाइदा उठाउने घृणित पात्र हो । शङ्कर पनि पार्वतीकै गाउँ/ठाउँको मान्छे हो । उसले काठमाण्डौँ आएकी पार्वतीलाई जागिर लगाइदिने आश्वासन देखाएरे इज्जत लुटेको छ त्यसैले स्वभावका आधारमा गतिशील पात्र हो । पार्वतीलाई दुर्व्यवहार गरे पनि पत्रपत्रिकामा भने ऊ सज्जन व्यापारीका रूपमा छाएको छ । यी र यस्ता पात्रहरू हाम्रो समाजमा पनि प्रशस्तै भेटिने हुँदा ऊ सामाजिक तर असत् पात्रका रूपमा चित्रित भएको छ । समाजमा प्रतिष्ठित र इज्जतिलो देखिए पनि भित्री रूपमा भने फोहोरी घृणित पात्र हो । उसले अहिलेको वर्तमान अवस्थामा अवसरवादी प्रवृत्तिलाई अङ्गीकार गर्ने युवावर्गको प्रतिनिधित्त्व गरेको छ । सम्पत्ति र शक्तिका आडमा सोझासाझा मानिसहरूलाई आफ्नो इच्छा र दुर्व्यवहारको शिकार बनाउने प्रवृत्ति देखापरेको छ । पैसा र शक्तिले नाम प्रतिष्ठा कमाउने तर भित्री रूपमा राक्षसी प्रवृत्ति देखाउने शङ्करे समाजको घृणित तथा तिरस्कृत प्रतिनिधि पात्र हो । शङ्रको चरित्रबाट पैसाले सबैथोक किन्न पाइने मनोवृत्तिलाई प्रष्ट पारिएको छ ।

३.२.७ हिटलर :

हिटलर तोदा उपन्यासमा ऐतिहासिक पात्रका रूपमा आएको खलपात्र हो । यहुदी वृद्धाहरूको फ्ल्यासब्याकमा आएपनि हिटलरको उपस्थिति प्रत्यक्ष रूपमा रहेकोले उसको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ । हिटलरको अनुपस्थितिमा कथानकको संरचना भत्किने मात्र होइन कथाको रूप नै फरक हुन्छ ।

उपन्यासकारले हिटलरलाई प्रस्तुत उपन्यासमा औपन्यासिक पात्रका रूपमा प्रयोग गरेको भए तापनिऊ वास्तविक ऐतिहासिक पात्र हो । दुवैमा उसको रूप असत् भएकोले ऊ प्रतिकूल पात्र पनि हो ।

हिटलरले दोस्रो विश्वयुद्धको प्रतिनिधित्व गरेको भए पनि ऊ स्वभावका आधारमा गतिहीन र प्रवृत्तिकका आधारमा प्रतिकूल पात्र हो । सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै असत् भूमिकामा रहेको हुनाले हिटलर वर्गीय पात्र पनि हो । समाजमा हिटलरजस्ता राक्षसी प्रवृत्तिका मानिसहरूको कमी नभएको हुँदा हिटलरले क्रूर आतङ्वादीको प्रतिनिधित्त्व गरेको पाइन्छ । पृथ्वीको हितमा नै यहुदीहरूको मृत्यु जरूरी छ भन्दै छानी छानी मारेको घटनालाई उपन्यासमा देखाइएकाले ऊ उपन्यासको बद्ध पात्र हो । आफ्नो निजी स्वार्थका लागि क्रूर मान्छेहरू कतिसम्म घृणित काम गर्न सक्छन्, आफ्नो प्रभुत्व जमाउन ज्यान लिन पछि पर्दैनन् भन्ने आत्मघाती प्रवृत्ति हिटटलरको चरित्रबाट प्रष्ट पारिएको छ । भलै हिटलर ऐतिहासिक पात्र हो तर उसले समसामयिक समाज, युद्ध, आतङ्क आदिको प्रतिनिधित्त्व गरेको छ । ऊ जस्ता विचार भएका क्रूर विद्रोही अझै देश समाजबाट हटेका छैनन् । त्यसैले हिटलर सामाजिक विद्रोही पात्र हिटलरबाट आफ्नो सत्ता जमाउन मान्छेहरू कतिसम्म निच र निठूर हुन्छन् भन्ने प्रष्ट्याएको छ ।

यसै गरी प्रस्तुत उपन्यासमा सागर, सारा, दावित, लालबहादुर, दिलबहादुर, रिना, भक्तराज, भिमा, सुहाम जुलियत, प्रमोद, अब्राहम, मिसेल, क्षितिज, आकाश मालिया, लिया, पार्वतीका बा, दाजुभाउजू, भाइ, शान्ति, सिता, खाया, सविखा, भावना, पासाङ, इभा ब्राउनजस्ता पात्रहरू रहेका छन् । यी सबैको चित्रण गरिरहनु आवश्यक छैन । मुख्य पात्रहरूका प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोगी बनेका यिनीहरूले पनि उपन्यासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका भने खेलकै छन् ।

यसै गरी गौण पात्रहरूमा नाजी सेना, इनेसकी छोरी, पति, आमा, बाबा, दाजुभाइ, नीति, पार्वतीकी सासु, राखेल, दिना, प्रतिमा, सञ्जय, भुजेल्नी कान्छी, धर्मी, इजरायली पुलीस, हिब्रु पुरुष, साधुटारे फुपु, शिक्षक, भू.पू. सांसद, आन्द्रे, पार्वतीकी सासु, देवर, सालाख, धनेमाल्दाई, लाहुरेकाका आदि पर्दछन् । कथानक निर्माणमा यिनीहरूको भूमिका पनि उल्लेखनीय देखा पर्दछ ।

३.३ परिवेश :

तोदा उपन्यासमा सम्झनामै भए तापनि नेपालको पूर्वी झापा, बुधबारे, होक्से, काठमाण्डौंको डिल्लीबजार, जर्मनीको म्युनिख सहर आदि व्पाजक कार्यस्थल बनेका छन् । उपन्यासको प्रमुख कार्यस्थल भने इजरायल भूमि नै छ । इजरायलमा पनि थिरकुमारीको आपार्टमेन्ट, समुद्र छेउः (भूमध्यसागर), होलोन सहर, सिङ्कार रोड स्थित इनेसको घर, हार्चियोन रोड, लेभिन्स्की पार्क, सोकोलोभ, किकार वाइजमेन पार्क, तखाना मार्कजित आदि मुख्य मुख्य कार्यस्थल हुन् ।

उपन्यासमा प्रमुख पात्र पार्वती इजरायलमै रहेकी हुँदा इजरायलको परिवेश धेरै आउँछ भने उसका स्मृतिमा पनि नेपालको वातावरण परिवेशलाई ल्याइएको हुनाले उपन्यासको कार्यस्थल व्यापक रहेको बुझिन्छ । पार्वती केयर गिभरमा इजरायल गएकी हुन्छे । त्यसैले स्थानिक परिवेश धेरैजसो इजरायली भूमिको छ । "यही सागरको किनारै किनार उत्तर दक्षिणतर्फ लामो र पूर्व पश्चिम चौडाइ साँगुरो भएर इजरायल बसेको छ (सुवेदी २०७० : १९) ।" यसरी पुरै इजरायलको नक्सा बताइएको छ । लेभिन्स्की पार्क विदेशी भूमिमा नेपाली चेलीहरूको भेटघाट स्थल बनेको छ । किकार वाइजमेन पार्क इजरायली बृद्धाहरूलाई डुलाउने घुमाउने ठाँउ बनेको छ । "फूलैफूलका पार्कहरू र आहोरदोहोर गरिरहेका बाक्लै मानिसहरूको समूहलाई छिचोलेपछि बल्ल ऊ समुद्रको किनारमा पुगी" (सेवेदी, २०७० : १८) । यस प्रकार समुद्रलाई पनि परिवेशमा देखाइएको छ ।

उपन्यासको देशकाल परिस्थिति अन्तर्गत राज्यसत्ताले निम्त्याएको अस्थिरताले गर्दा युवालाई परेको असरको यथार्थ चित्रण छ । पार्वती जन्मेदेखि २६ वर्षकी भइन्जेलसम्मको कार्यकालमा भोगेका, देखेका र सुनेका घटनाहरू उपन्यासमा आएका छन् । छोरी भन्दा छोरालाई माया गर्ने नेपाली समाजमा हुर्केकी पार्वती छोरीभएकै कारण बाबुको माया नपाएको परिस्थिति, माओवादी द्वन्द्वले नेपाली युवालाई गाउँघरमा बस्न नसक्ने स्थिति, गाउँबाट सहर विस्थापित भएका सोझा युवाहरूलाई शोषक सामन्तीवर्गले गरेको अत्याचार, दुर्व्यवहार **तोदा** उपन्यासमा यथार्थपरक ढङ्गले उतारिएको छ । त्यस्तैगरी हिटलर र उसका राक्षसी प्रवृत्तिका कारणले यहुदीहरूमा पारेको असर र पीडालाई जस्ताको तस्तै देखाइएको छ । सम्पत्ति हुँदा आफ्नो ठान्ने, नजिक हुने, जब समस्या र दुःख पर्छ टाढा हुने स्वार्थी प्रवृत्तिलाई यथार्थपरक तरिकाले

उतारिएको छ । उपन्यासमा धार्मिक कुप्रथाको पनि चित्रण पाइन्छ । श्रीमान्को मृत्युमा पार्वतीकै दोष मान्ने पार्वतीकी सासू, माइती र समाजद्वारा कुप्रथा व्यक्त गरिएको छ । "मैले त्यतिखेर केटीका ग्रहदशा के कस्ता छन् । चिना टिपन नमिलाइ बिहे गर्नु हुँदैन भनेकी थिए । आज यो दिन देख्नु परो (सुवेदी, २०७० : १८३)", भन्दै पार्वतीकी सासूले आफूभित्र भएको रुढीवादी विचार पोखेकी छन् ।

हिटलरको आक्रमण र नाजीसेनाले युहदीहरूलाई भेट्ने बित्तिकै मार्नु, गोली हान्नु, टुक्राटुक्रा पार्नु, शङ्करेले पार्वतीलाई बलात्कार गर्नु, माओवादी र प्रहरी बिचमा भएको आक्रमणमा प्रहरीहरू मारिनु, कमरेड आकाशले क्षितिजलाई रोशनीकै अगाडि गोली हान्नु जस्ता घटनाले नेपालको तत्कालीन राष्ट्रिय एवम् सामाजिक परिस्थितिको यथार्थ झल्कोलाई देखाउँछ । नकरात्मक विद्रोहले गर्दा यहुदीहरूमा हिटलरप्रति घृणाभाव पैदा हुनु, इनेसले हिटलरप्रति रिस पोख्नु, पार्वतीले आफूमाथि भएको अत्याचार नसहने विचार गर्नु, रोशनीले आफ्नै अगाडि आफ्नै साथीले क्षितिजलाई मारेको देख्दा जनयुद्ध र राजनीतिप्रति नकरात्मक सोच पलाउनु, रोशनीले प्रमोदसँग प्रतिशोध लिने निर्णय गर्नु जस्ता मनोस्थितिले उपन्यास दुःखद् बनेको छ ।

तोदा उपन्यासमा नारीहरूले मात्रै दुःख, पीडा पाएको परिवेश छ । विश्वयुद्ध होस् या माओवादी द्वन्द्व जसको चपेटामा पनि महिलाहरूलाई पारेर उनीहरूको हाँसो खुसी खोसिएको देखिन्छ । उपन्यासको आदि, मध्य र अन्त्य सबैतिर दुःखात्मक घटना र परिस्थिति सिर्जना भएको पाइन्छ । समग्रमा भन्दा उपन्यासको वातावरण दुःखान्त कथानकलाई सघाउने खालको छ ।

उपन्यासमा दिन, रात, साँझ, बिहान अनि मौसम परिवर्तनका प्राकृतिक परिवेशको पनि चित्रण गरिएको छ । "जैतुनका बोटमा फूलहरू फूल्न थाले, किबुज,पाकेका अनार र सुन्तलाले रातै र पहलै भए" (सुवेदी २०७० : १३६) । यसरी मौसम परिवर्तनको चित्रण गरिएको छ । कैले समुद्री तटमा जाँदा होस् या कैले दशैंमा भेला भएर गफगाफ गर्दा होस् केही मात्रमा वातावरण रोमाञ्चक बनेको पाइन्छ । समुद्रले पार्वतीलाई धोकै दिएपनि उसँगका प्रेममय गफ होस् वा सागरसँगका पतिपत्नी बिचको वार्तालाप नै त्यसले केही मात्रामा उपन्यासमा प्रेमपूर्ण वातावरण छाएको पाइन्छ । "अब यो न्यानोपनलाई जस्तोसुकै परिस्थितिमा पनि आफूबाट अलग हुन दिन्नँ" (सुवेदी, २०७० : १५८) । यसरी पार्वतीको भनाइबाट पनि प्रेममय वातावरण रहेको बुझ्न सकिन्छ ।

३.४ उद्देश्य :

तोदा उपन्यासको प्रमुख उद्देश्य सामाजिक यथार्थको प्रकटीकरण नै हो । सामाजिक यथार्थमा रहेर नारी संवेदनामा, नारी समस्यामा केन्द्रित भएर लेखिएकाले यो उपन्यास नारी समस्या र सङ्घर्षको समष्टिगत रूप हो ।

तोदा उपन्यासले युद्धको विरोध गरेको छ । हिटलरको आतङ्कले यहुदीहरूमा पारेको असर र तिनले पाएको दुःख, हण्डरलाई उनीहरूकै मुखबाट सुनाइनु, उनीहरूमा डर, त्रास अझै बाँकि रहनु युद्धको क्रूरताप्रतिको विरोध हो । माओवादी द्वन्द्वले नेपाली समाज अनि युवावर्गमा पारेको नकारात्मक प्रभावलाई उपन्यासमा देखाइएको छ । नेपाली नारीहरू कसरी आफन्तबाटै लुटिन्छन्, कसरी हेपिन्छन्, उनीहरूले गरेका सङ्घर्षहरू प्रष्ट्याउनु **तोदा** उपन्यासको अर्को उद्देश्य रहेको पाइन्छ । उपन्यासकी प्रमुख पात्र पार्वतीका माध्यमबाट नेपाली नारी पनि पुरुषभन्दा कम छैनन् । छोरीहरूले पनि आफ्नो परिवार, आमाबुवाप्रति आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्छन् भन्ने देखाइएको छ । हाम्रो समाजमा नेता भनौदाहरूले शंकरजस्ता अपराधीहरूलाई संरक्षण गरी राखेको तीतो यथार्थलाई उपन्यासकारले व्यङ्ग्य गरेकी छन् । आफ्नो अस्मिता लुँटिदा पनि न्याय पाउन नसक्नु हाम्रो समाजको यथार्थ हो । आफ्नो श्रीमतीको भावनासँग खेलवाड गर्ने थिरकुमारीको पतिजस्ता अझै पनि हाम्रो समाजमा बग्रेल्ती छन् । आफ्नो श्रीमान् हो भन्दैमा विश्वास गरिहाल्नु हुँदैन भन्ने कुरा थिरकुमारीबाट देखाउन खोजिएको छ । जीवनमा जस्तोसुकै पीडा, दुःख, यातना सहेर पनि बाँच्नुपर्छ, केही गर्नुपर्छ भन्ने बिचार यहुदी वृद्धाहरूको कथाबाट प्रष्ट्याइएको छ । आफ्नो परिवार, सन्तान गुमाए पनि नयाँ शिराबाट आफ्नो नयाँ जीवन थालनी गरेका यहुदी महिलाबाट अस्तित्ववादी जीवनदृष्टि प्रस्तुत गरिएको छ । पुरुषहरू जति नै सज्जन भए तापनि आफ्नो यौन आवेगका अगाडि सात वर्षीया बालिकालाई पनि नछाड्ने प्रवृत्ति नीतिको जेठाजुद्वारा देखाइएको छ । नारीमाथि जति दुःख पीडा र कष्टहरू आइपर्छ अप्रत्यक्ष रूपमा ती सबै पुरुषद्वारा नै प्राप्त भएको हो भन्ने यस उपन्यासमा देखाउन खोजिएको छ । जात, भाषा, संस्कृति, भेषभुषा, रहनसहन नमिले पनि विदेशमा आत्मीयता प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा इनेस र उनकी छोरी साराले पार्वतीलाई दिएको स्नेहबाट प्रष्ट हुन्छ ।

समग्रमा **तोदा** उपन्यासमा नारी समस्या दुःख र सङ्घर्षलाई यथार्थपरक ढङ्गले देखाइएको छ । आज पनि नेपाली चेलीहरू किन विदेशिन बाध्य

हुन्छन् ? त्यसको कारक को हो भन्ने यथार्थलाई प्रस्तुत गर्नु उपन्यासको उद्देश्य रहेको देखिन्छ ।

३.५ भाषाशैली :

तोदा उपन्यासको भाषाशैली सरल, सहज र रोचक रहेको छ । यस उपन्यासमा हिब्रु भाषा र हिन्दी भाषाको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । हिब्रु भाषाको नेपालीमा अनुवाद पनि गरिएकाले पाठकलाई बुझ्न कठिन भने हुँदैन । उपन्यास पढ्दै गर्दा उपन्यासको भाषाशैली सरल गतिमा बगेको अनुभव हुन्छ । उपन्यासका बिच बिचमा उखानटुक्काको प्रयोगले झन् बढी रोचकता थपेको छ । सामाजिक यथार्थलाई प्रमुख केन्द्रविन्दुमा राखेर उपन्यास सिर्जना भएकाले भाषाशैलीमा झन् मिठास पाइन्छ । भाषिकाको प्रयोगले झन् उपन्यासमा रोचकता थपेको छ । नेपाली झर्रो शब्द प्रयोग गरी वाक्य गठनमा विशेषता थपेको छ भने कहीँ कतै काव्यात्मक वाक्यले भाषामा विविधता ल्याएको छ । थोरै मात्रामा भएपनि उपन्यासमा प्रयोग गरिएको प्रतीक र बिम्बले भाषाशैलीलाई झन् प्रभावशाली बनाएको देखिन्छ ।

तोदा उपन्यासको शीर्षक नै हिब्रु भाषामा छ । जसको नेपाली अर्थ 'धन्यवाद हुन्छ । उपन्यासको कार्यस्थल इजरायल नै रहेको हुँदा र कथानकलाई अझ सार्थक बनाउन हिब्रु भाषाको प्रयोग केही मात्रामा गरिएको छ । "आत यल्दा सेली खामुदा (तिमी मेरी प्यारी छोरी हौ)" (सुवेदी, २०७० : १३९) । "एजे ! गदिम याफ्फे (कति राम्रो लुगा)" (सुवेदी, २०७० : १३१) । "लामा आत लो पताखात देलेत माहेर (ढोका खोल्न किन ढिला गरेकी) ?" (सुवेदी, २०७० : ९१) । "इ निफतारा (उनी बितिन्)"(सुवेदी, २०७० : २१३) । यसरी उपन्यासमा आएका हिब्रु भाषा र तिनका नेपाली अर्थले भाषामा विशेषता थपेको छ । उपन्यासमा हिन्दी भाषाको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै "हिन्दी आता है ?" (सुवेदी, २०७० : १५३) । यसैगरी पार्वती इजरायल पुगेर पहिलो चोटि केयर गिभरका रूपमा जब मालिया जस्ती ६० वर्षे जवान आइमाई फेला पार्छे तब उसलाई मालियाको हर्कतले "नखाऊँः भने दिनभरिको सिकार, खाऊँ त भने कान्छा बाको अनुहार" (सुवेदी, २०७० : २९) भने झैँ हुन्छ । थिरकुमारीको लोग्नेले धर्मीलाई सप्पै पैसा दियो भन्दै आमा चाहि धर्मीको घरमा गएर उसलाई नै दोष दिए पछि धर्मीले ठाडै जवाफ फर्काउँछे । धर्मीका कुरा सुन्न नसकेर "हिलो चलाई मुखमा छिटा" (सुवेदी, २०७० : १२५) भन्दै उनी फर्किन्छिन् । यसरी उपन्यासमा प्रयोग भएको उखानटुक्काले भाषामा मौलिकता

थपेको छ । “तेरो लोग्नेको तुरी यतिन्जेलमा त जमेर छुर्पी भैसक्यो होला” (सुवेदी, २०७०: १२६) ।,“मेरो जाँठो लोग्नेले मलाई कहिल्यै माया गरेन”(सुवेदी, २०७० : १२७) । यसरी उपन्यासमा शालीनता भङ्ग भएको छ । इजरायलमा केयर गिभरका रूपमा गएकी हुँदा पार्वतीले स्याहार गर्ने इजरायली वृद्धा एवम् अन्य इजरायलीहरूको नाम पनि विदेशी नै राखेर भाषामा विशिष्टता थपेको छ । जस्तै इनेस, मालिया, खाया, सुहाम, दिला, सुना, जुलियत, दावित, सविखा, सालाख, आन्द्रे आदि इजरायली नामहरू उपन्यासका पात्रहरूको नाम राखिएको छ । उपन्यासमा काव्यात्मक भाषा पनि प्रशस्तै पाइन्छ - “ए युद्धका महानायकहरू हो, युद्धमा बग्ने रगतले भन्दा बढी युद्धका चोटहरूका कारण बग्ने आँसुले बढी पिरोल्छ । रगत त युद्धस्थलमै सुकेर जान्छ । तर आँसुको त समुद्र बन्छ”(सुवेदी, २०७० : १३) । उपन्यासमा स्थानीय भाषिका पनि प्रयोगमा आएको पाइन्छ - “एक कप चियाको दुई रूपयाँ तिर्नु परो”(सुवेदी, २०७० : ५०) । “अलिक कुनु परो तर केही छैन । यत्तिको ठाउँमा त गरि खाइन्छ नि हौ” (सुवेदी, २०७० : ५०) । यसरी गाउँघरमा बोल्ने भाषा प्रयोग भएको छ । माओवादी द्वन्द्व र राजनीतिक परिवेशलाई पनि उपन्यासमा देखाइएको हुँदा “लाल सलाम कामरेड”(सुवेदी, २०७० : ५१) भन्दै राजनीतिक गतिविधिलाई देखाइएको छ ।

यसरी विभिन्न भाषाको प्रयोग भए पनि सामान्य पाठकले पनि बुझ्न सक्ने यस उपन्यासको महत्त्वपूर्ण विशेषता हो । सामाजिक यथार्थवादी परिवेशमा कथानक घुमेकाले भाषाशैलीमा खासै कठिनाइ छैन । सरल अनि सहज रूपमा विस्तारित भाषा जो कोहीलाई पनि प्रभाव पार्ने खालको देखिन्छ । खासै कठिन शब्द, कवितात्मक भाषा, प्रतीकात्मक वाक्यहरू नभएकाले उपन्यास पठनमा कुनै असहजता आइपर्दैन । समग्रमा **तोदा** उपन्यासको भाषाशैली सरल छ ।

३.६ दृष्टिविन्दु :

“यो फ्ल्यासब्याक एउटी इजरायली यहुदी वृद्धाको फ्ल्यासब्याक थियो र यो फ्ल्यासब्याक सुनिरहेकी थिई इजरायलदेखि हजारौँ किलोमिटर टाढा नेपालको पूर्वी छेउबाट आएकी पार्वतीले” (सुवेदी, २०७० : १२) भन्ने वाक्यबाट उपन्यासको प्रारम्भ भएको छ । यसको समापन भने “नरोऊ पार्वती ।” तर अब उसलाई यसो भन्ने इनेस पनि त यो संसारमा थिइनन् (सुवेदी, २०७० : २१५) ।” भन्ने वाक्यबाट भएको छ । यसकारण **तोदा** उपन्यासमा तृतीय पुरुष (बाह्य) सर्वज्ञ दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको देखिन्छ ।

उपन्यासको सम्पूर्ण कथानकको कथयिता लेखक स्वयम् हुन् । उपन्यासभन्दा बाहिर बसेर उनी सबै पात्रको कथा भनिरहेकी छन् । पात्रहरूलाई आफैँले चलाएकी छन् । सबै पात्रका जीवनको घटना थाहा पाई प्रस्तुत गर्ने र हरेक घटनालाई आफैँ टिप्पणी तथा विश्लेषण समाख्याता आफैँले गरेकी हुँदा पात्रहरू स्वतन्त्र रूपले घुमेका छैनन् । पात्रको वर्णन गर्दागर्दै उसको पूर्वस्मृतिलाई पनि जस्ताको त्यस्तै वर्णन गर्दागर्दै उसको पूर्व स्मृतिलाई पनि जस्ताको त्यस्तै राखिदिएको हुनाले कथयिता एउटा पात्रतिर ढल्किन खोजेको जस्तो त लाग्छ तर वर्णनका अरू पाटाहरू पनि तत्कालै उद्घाटन भइदिनाले त्यसबाट नकरात्मक प्रभाव भने परेको देखिँदैन । उपन्यासको आरम्भदेखि अन्त्य सम्म नै यसमा तृतीय पुरुष सर्वज्ञ दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको छ ।

३.७ प्रतीक र बिम्ब :

तोदा उपन्यास प्रतीकात्मक उपन्यास नभए पनि यसमा केही मात्रामा प्रतीकहरूको प्रयोग गरेर घटना र क्रियाकलापलाई रोचक एवम् यथार्थमय बनाइएको छ । पार्वती र रोशनी पानी जहाज चढेर समुद्र घुम्दा घुम्दै आँधी आएर झण्डै मर्नु, रोशनीले पार्वतीलाई समुद्रको साच्ची विश्वास नहुने रहेछ भन्नु अनि त्यही दिन पार्वतीको प्रेमी समुद्रले अर्कैसँग बिहे गरेको फोटो फेसबुकमा हाल्नु, पार्वतीलाई धोका दिनु एकै दिनमा घटेका घटना हुन् । यहाँ प्राकृतिक समुद्रले प्रतीकात्मक रूपमा विश्वास गर्न नहुने कुरा प्रतीकका रूपमा देखाइएको छ । अर्कोतिर हिटलरले पार्कमा फुलिरहेको फूललाई चुँडेर भुँइमा फाल्नु अनि बुटले किचिमिची पार्नु र त्यसको लगत्तै यहुदीहरूलाई मार्नु पनि प्रतीकात्मक रूपमा आएको छ ।

जीवनमा आइपरेका जस्तोसुकै कठिन परिस्थितिसँग जुँधेर अगाडि बढ्नुपर्छ भन्ने उद्देश्यलाई बिम्बात्मक रूपमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासमा प्रयुक्त बिम्बात्मक वाक्यले आफ्नो घर परिवारका वा आफ्नै जीवन साथीको निधन भए पनि आफ्नो जीवन यथावत् रूपमा अगि बढिरहन्छ भन्ने कुरा निकै हृदयस्पर्शी किसिमले व्यक्त गरिएको छ । प्रकृतिको चित्रणमा उपन्यासमा मार्मिक बिम्ब यसरी उपस्थित भएको छ । "एकातिर भू-मध्यसागरको विशाल छाती छ । आर्कातिर भौतिक सम्पन्नताले अग्लिएको इजरायल छ । यी दुबैले जस्तोसुकै पीडालाई पनि निको पार्न सक्छन्" (सुवेदी, २०७० : २०१) । जस्ता उल्लिखित सन्दर्भले पार्वतीको मनको अशान्ति झन् बढेको देखाइएको छ । थोरै

मात्रामा भए तापनि बिम्ब र प्रतीकले उपन्यासलाई अझ उत्कृष्टता प्रदान गरेको देखिन्छ ।

३.८ निष्कर्ष :

प्रस्तुत उपन्यासले सिङ्गो नेपाली समाजको चित्र उतारेको छ । प्रेमको बहाना बनाएर महिलाका कोमल भावनामाथि खेलबाड गर्ने र नारीलाई केवल क्रीडाको साधन ठान्ने पुरुषप्रधान नेपाली कुरूप प्रवृत्तिको विरोध गरिएको छ । समुद्रका माध्यमबाट पुरुषप्रधान नेपाली समाजको यथार्थलाई चित्रण गरिएको छ । यसर्थ उपन्यासकार उमा सुवेदीको प्रस्तुत कृति सफल मान्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा नेपाली समाज र काठमाडौँ उपत्यकाको अवस्थालाई देखाउनुका साथै पुरातन पुरुषवादी सामाजिक परिवेश, चिन्तन र विद्यमान समस्याको सुधार चाहनेहरूप्रति गरिने तुच्छ एवम् घृणित व्यवहारलाई मार्मिकताका साथ प्रस्तुत गरिएको छ । समाजमा चाकडी, चाप्लुसी गर्नेदेखि शिक्षित, योग्य र क्षमतावान महिलाले पनि अयोग्य पुरुषहरूप्रति नतमस्तक हुनुपर्ने, जानाजान गलत इसारामा चल्नुपर्ने बिडम्बनाको उत्खनन् तोदामार्फत् देखाइएको छ ।तोदा उपन्यासमा आम नेपाली नारीका सन्दर्भमा आजको वर्तमान समयको नेपालको वस्तुगत स्थिति कस्तो छ ?नेपाली महिलाहरूको सोझोपनलाई गलत ढङ्गले प्रयोग गरी उनीहरूलाई नै नारकीय जीवनप्रति घसेटिइ रहेको नेपाली पुरुषवादी समाजको प्रवृत्तिगत यथार्थलाई सरल, सहज र सरस ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

आफ्नै आफन्त र आम नारीसमाजभित्रै नारीसमाज बिरोधी काम गर्ने र गराउने प्रवृत्तिको विकास भएको थाहा हुँदाहुँदै पनि त्यसको खुलेर विरोध गर्न नसक्नु, सत्कर्मलाई लत्याउँदै दुष्कर्मको पछि लाग्न बाध्य हुनु र छोरा र छोरीप्रतिको व्यवहारमा भिन्नता रहनु पनि समस्याको मुख्य जड भएको कुराको पुष्टि गरिएको छ ।आफ्नो ज्यानै जानेसम्मका दानवीय हरकत हुँदासमेत मौन भएरबस्नुपर्ने आम नेपाली नारीको हविगत देखाउँदै अब चुपलागेर बस्नु हुँदैन भन्ने सन्देश पार्वतीमार्फत् दिइएको छ । यो सकारात्मक कार्यको थालनीमा विदेसी महिलाहरूले धेरै सहयोग गरेका छन् । जसले उपन्यासलाई पूर्ण बनाउन मद्दत गरेको छ ।

ग्रामीण नेपाली समाजका आम नेपाली चेलीहरू सहर पसेर सोशित हुनुपर्ने, आशाभन्दा बढी निराश हुनुपर्ने र सामाजिक जीवनको अभिभारा उठाउन आफ्नो देशदेखि टाढा विदेशसम्म पुगेर आफ्ना सपनाहरू साकार

बनाउन खोज्दा समेत उसले आफ्नै आफन्तबाट पुनः ताडित हुनुपर्ने यथार्थलाई पनि पार्वतीको चरित्रबाट प्रष्ट्याइएको छ ।प्रस्तुत उपन्यासले सिङ्गो नेपाली समाजको चित्र उतारेको छ । प्रेमको बहाना बनाएर महिलाका कोमल भावनामाथि खेलबाड गर्ने र नारीलाई केवल क्रीडाको साधन ठान्ने पुरुषप्रधान नेपाली समाजको कुरूप प्रवृत्तिको विराध गरिएको छ । समुद्रका माध्यमबाट पुरुषप्रधान नेपाली समाजको यथार्थलाई चित्रण गरिएको छ ।यस अर्थमा उपन्यासकार उमा सुवेदीको प्रस्तुत कृति सफल मान्न सकिन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची :

पराजुली, राजेन्द्र (२०७०/४/२७ गते), **हिमाल खबर** डटकम,अनलाइन पत्रिका ।

पोखरेल, बालकृष्ण (२०५५), **नेपाली बृहत् शव्दकोश**,काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

पौडेल, दुर्गा (२०७०/४/२६ गते शनिबार), **राजधानी दैनिक** खबर पत्रिका ।

प्रसाद, कालिका र अन्य (सन् १९९७), **बृहत् हिन्दी शव्दकोश**, नयाँ दिल्ली : राधा प्रकाशन ।

बराल, ऋषिराज (२०५६), **उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र**, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

बराल, कृष्णहरि र एटम (२०५८), **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास** (दो.सं.) ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

बजगाइँ, रामशरण (२०७०/१/२८ गते), **सौर्य दैनिक** खबर पत्रिका ।

भण्डारी, भूमि (२०७०/२/६ गते, सोमबार) **हिमाल खबर** डटकम, अनलाइन पत्रिका ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्र लुइँटेल (२०६६), **शोधविधि** (चौ.सं.), ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

शाहा, सगुना (२०७०/५/५ गते, बुधबार), **अन्नपूर्ण पोष्ट**दैनिक खबर पत्रिका ।

सुवेदी, उमा (२०७०), **तोदा**, काठमाडौँ : साङ्ग्रिला बुक्स प्रा.लि. ।

*

व्याकरणप्रयोजनं मुनित्रयं धातूपसर्गप्रत्ययाश्च

विमलचन्द्रदाहालः
नव्यव्याकरणाचार्यः
अर्जुनधारा - ६, लक्ष्मीपुरम्

१. व्याकरणम्

व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति विग्रहात् वि आ उपसर्गपूर्वात् **डुकृञ् करणे** इति धातोः **करणाधिकरणयोश्च** (पा.सू.३।३।११७) इति सूत्रेण करणे ल्युट्प्रत्ययेऽनादेशे च कृते व्याकरणशब्दो निष्पद्यते । व्याकरणेन शब्दानां शुद्धाशुद्धी निरूप्येते । व्याकरणं विना संस्कृतभाषाया ज्ञानमपूर्णमेव । शब्दानुशासनं व्याकरणस्य पर्यायवाचकशब्दोऽस्ति । असाधु शब्दान् विविच्य साधुशब्दानां निर्वचनमेव व्याकरणं निगद्यते । विश्वेऽस्मिन् सर्वप्राचीनं शास्त्रं वेदो विद्यते । वेदस्य षडङ्गानि सन्ति । तेषु व्याकरणं मुखमिव मुख्यमस्ति । पाणिनिनोक्तञ्च-

मुखं व्याकरणं तस्य ज्यौतिषं नेत्रमुच्यते ।
निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे ॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान् प्रचक्षते ॥

(पाणिनीयशिक्षा ४१, ४२)

अनेन ज्ञायते यत् वैदिककालादेव व्याकरणशास्त्रं प्रादुर्भूतम् । शास्त्रेऽस्मिन् सम्प्रदायाधिक्यादप्याधुनिके काले संस्कृतव्याकरणपदेन पाणिनीयव्याकरणमेवावगम्यते । अतः संस्कृतवाङ्मये व्याकरणस्य सर्वोच्चं स्थानं विद्यते । व्याकरणेन विना वेदार्थस्य, स्मृतेः, पुराणेतिहासस्यः, काव्यकोशादिशास्त्रान्तराणामपि ज्ञानमसम्भवः प्रतीयते । अतः संस्कृतसाहित्यस्य ज्ञानप्राप्तये व्याकरणशास्त्रज्ञानं नितान्तमेवावश्यकम् (खतिवडा,२०७०:१)

१.१ व्याकरणप्रयोजनम्

प्रयोजनं विना मन्दोपि कस्मिँश्चिद् कार्ये न प्रवर्तते । कस्यचन कार्यस्यापि प्रयोजनन्तु भवत्येव । तथैव व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोजनविषये महाभाष्यकारः पतञ्जलिः कथयति **रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्** (महाभाष्यम्, आ.१) इति । यद्यप्यन्येऽपि सन्ति गौडप्रयोजनानि व्याकरणस्य बहूनि परमत्र एतेषां मुख्यप्रयोजनानामेव चर्चा क्रियते सौविध्याय ।

१.१.१ रक्षार्थम्

वेदानां रक्षणाय व्याकरणस्याध्ययनं कर्तव्यम् । अवैयाकरणा वेदान्

रक्षयितुं न शक्नुवन्ति । साधारणतया सर्वा भाषा अतीते काले परिवर्तिता भवन्ति, अथवा अपभ्रंसत्वं प्राप्नुवन्ति भाषायाः व्यवस्थाभावात् । तेन शतवर्ष-पूर्वस्य भाषेदानीन्तना अवगन्तुं न शक्नुवन्ति । प्रायः विश्वेस्मिन् सैव दशा सर्वासां भाषाणाम् । परन्तु संस्कृतभाषायाः स्वरूपं पाणिनीयव्याकरणद्वारा रक्षणेन कदापि परिवर्तितं न भवति । सर्वत्र एकरूपता विद्यतेऽत्र अत इदानीमपि वयं वेदार्थमवगन्तुं पारयामः । तस्मात् वेदानां रक्षणाय व्याकरणमेकं शरणम् ।

१.१.२ ऊहार्थम्

यथास्थानं विभक्तिप्रत्ययादीनामूहा कर्तव्या भवति शब्दार्थज्ञानाय । व्याकरणमेका व्यवस्था विद्यते । सूत्रकारेण सर्वेषां शब्दानां व्युत्पत्तिविज्ञानं प्रति-पादयन् काश्चन युक्तयः प्रदर्शिताः विद्यन्ते । कतिपय स्थलेषु साधुशब्दज्ञानाय पूर्वापरप्रसङ्गात् शब्दानामर्थोऽन्वेष्टव्यो भवति । विभक्तिपरिवर्तनं वाच्यपरि-वर्तनादिकं कार्यमूहया सम्पादनीयं भवति तेन प्रयोजनमिदं व्याकरणस्य महत्वभूतम् ।

१.१.३ आगमज्ञानाय

आगमो नाम वेदः । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मप्राप्त्यर्थं षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च । अतो वेदार्थज्ञानमपि व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनमस्ति । वेदानाम् षडङ्गानि सन्ति । षडङ्गेषु व्याकरणं मुखमिव प्रधानमस्ति । प्रधाने च कृतो यत्न फलवान् भवति । अतः सरलतया वेदार्थज्ञानायाध्येयं व्याकरणम् ।

१.१.४ लघ्वर्थम्

लघुनोपायेन शब्दज्ञानाय व्याकरणाध्ययनमावश्यकम् । व्याकरणाध्ययन-प्रयोजननिरूपणावसरे प्राह - भाष्यकारो लाघवेन शब्दज्ञानमस्य व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनम् । व्याकरणं विना लघुनोपायेन शब्दा ज्ञातुमशक्याः । प्रतिपदपाठेन शब्दज्ञानं न प्रतीयते । श्रूयते च **वृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच परन्तु नान्तं जगाम** (पूर्ववत् पृ...) । अद्यत्वे ये सर्वदा जीवन्ति ते वर्षशतपर्यन्तमेव । अत आगमकालादेव साधुशब्दज्ञानेन लघुनोपायेन प्रकृतिप्रत्ययकल्पनेन व्याकरण-शास्त्रानुसारेण शब्दज्ञानं कर्तव्यम् । तस्मादध्येयं व्याकरणम् ।

१.१.५ असन्देहार्थम्

असन्देहार्थं व्याकरणज्ञानमावश्यकं विद्यते । शब्दार्थयोरसन्दिग्धत्वस्य यत्र प्रतीतिर्भवति तत्र व्याकरणद्वारा साधुशब्दज्ञाने सहायता प्राप्यते । शास्त्रे यदुक्तं

तदेव वास्तविकं ज्ञानं तस्मात् ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति । षडङ्गेषु व्याकरणं प्रधानं विद्यतेऽतो व्याकरज्ञानमावश्यकं भवति । एतदपि गौणप्रयोजनं व्याकरणस्य उल्लेखनीयं विद्यते ।

१.१.६ दुष्टशब्दापसारणार्थम्

स्वरतो वर्णतो वा दुषितः शब्दो मा प्रयुङ्क्ष्महीत्येतदर्थमध्येयं व्याकरणम् । तेन दुष्टशब्देन शब्दार्थज्ञानेऽसमर्थो भवति । दुषितशब्दो वाग्वज्रो भूत्वा यजमानं हिनस्ति । यथा इन्द्रशत्रुशब्देन स्वरतोपराधाद्यजमानस्य विनाशो जातः । अतो दुष्टशब्दोऽस्माभिर्न प्रयोक्तव्यस्तस्मादध्येयं व्याकरणम् ।

पूर्वमप्युक्तमासीद्यत् व्याकरणपरम्परायां यद्यपि सम्प्रदायसंख्या अधिका विद्यते तथाप्यद्यत्वे शाब्दिकाः पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीनां मतं प्राधान्येन स्वीकुर्वन्ति । अत्र नास्ति पौरस्त्यपाश्चात्यविदुषां वैमत्यम् । अतः तेषां परिचयोऽपि ज्ञेयो भवति ।

२. पाणिनिः

आचार्यः पाणिनिर्व्याकरणस्य सर्वोत्कृष्टः प्रवक्ता वर्तते । अस्य पितुर्नाम पाणिन (पणिनि) आसीत्, माता च दाक्षी आसीत् । शालातुरो नाम ग्रामः सोऽभिजनोऽस्यास्तीति शालातुरीयः तत्र भवान् पाणिनिरिति व्युत्पत्तेर्ज्ञायते यदस्य जन्मस्थानं शालातुरो ग्राम आसीदिति । यो ऽधुना पाकिस्तानदेशे लाहौरनाम्ना प्रसिद्धो वर्तते । अस्य कालनिर्धारणे विदुषां मतभेदो विद्यते । पाणिनीयाष्टाध्यायां श्रमणयवनशब्दोल्लेखात् बुद्धात् यवनसम्राजः सिकन्दराच्च परवर्ती मन्यते । ऐतिह्यविद्युधिष्ठिरमीमांसकस्तु सप्रमाणम् २८०० विक्रमपूर्वं पाणिनेः कालमुपस्थापयति । पाणिनेर्गुरोर्नामोपवर्षाचार्य आसीत् । अनेन प्राचीनस्य भारतवर्षस्य नालन्दाविश्वविद्यालयाद्विद्या प्राप्ता । अनेन विद्याप्राप्तये हिमालयं गत्वा कठिनतमं तपः कृतम् ।

पाणिनेः कालविषये सुस्पष्टं कापि सामग्री नोपलभ्यते । पाश्चात्या विद्वांसोऽनुमानेन पाणिनेः कालनिर्णयाय प्रयत्नं कृतवन्तः । स्पष्टानां प्रमाणानामभावे पाणिन्यादीनां कालगणनायामनुमानमेवाऽऽश्रयितुं शक्नुमः । वेबरमैक्समूलरप्रभृतयः पाणिनेः कालं क्रिस्तात् पूर्वं चतुर्थे तृतीये वा शतके दृष्टवन्तः । परन्तु भारतीयानां पण्डितानामभिप्रायेण ततोऽपि बहुकालात् पूर्वं चतुर्विंशतितमस्य शतकस्य समीपेऽन्वेषणं कुर्वन्ति ।

अन्वेषणपटुर्भारतीयविद्वान् भाण्डारको जर्मनदेशीयो भारतीयविज्ञान-पण्डितो गोल्डस्टुकरोऽन्ये च केचिद्विद्वांसः पाणिनेः कालस्य गणना क्रिस्तपूर्वं षष्ठे सप्तमे वा शतके युक्तिसहेति मन्यन्ते । य आधुनिकाः पण्डिताः पाणिनेः कालं क्रिस्तयुगारम्भस्य समीपे पश्यन्ति ते कांश्चन वादानुपस्थापयन्ति । (नायर्, २०६९ : १७)

तपसा प्रसन्नः भगवान् शिवः चतुर्दशवारं डमरुं निनादयामास ।[१] ततोऽनेन शिवप्रसादात् चतुर्दशसूत्राणि प्राप्तानि । व्याकरणपरम्परायां श्लोकोऽयं प्रसिद्धोऽस्ति ।

नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् ।
उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धान् एतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम् ॥

तेभ्यः सूत्रेभ्य एव पाणिनिनाष्टाध्यायी नामिका कृतिः प्रणीता । अनेनाष्टाध्यायी, पातालविजयम्, पाणिनीयशिक्षा, धातुपाठः, गणपाठः, उणादिसूत्रपाठश्च कृतयो रचिताः । पाणिनेर्मृत्युः कदाभवदिति वक्तुं न शक्यते । परन्तु मृत्युतिथिस्तु त्रयोदश्यासीदिति जनश्रुतिर्विद्यते । तस्मात् त्रयोदश्यां व्याकरणस्याऽनध्ययनपरम्परा वर्तते ।

३. कात्यायनः

वैदिकशब्दानां लौकिकशब्दानां च प्रतिपादनाय व्याकरणशास्त्रं रचयन् महर्षिः पाणिनिः स्मरणसौकर्यार्थं तदल्पाक्षरस्वाभावैः सूत्रैरेव प्रोक्तवान् । उपदेशावसरे सोऽर्थैरुदाहरणैश्च सह सूत्राणि पठितवानिति सम्भाव्यते । महति काले गते सुदृढं ग्रथितानां सूत्राणां वेदवत् परिवर्तनं विना पठने विद्यमानेऽप्यर्थस्योदाहरणस्य च प्रतिपादने बहुत्र त्रुटयः संजाताः । सूत्रणां वृत्तीर्यथावज्ज्ञातुमुपकारकाणि वार्तिकानि पाणिनेः पश्चात् शब्दशास्त्राचार्यैः उपदिष्टानि ।

उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते ।
तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा मनीषिणः ॥

इति पराशरोपपुराणे वार्तिकलक्षणमुक्तम् । सूत्रेणोक्तस्याशयस्य यत्रास्पष्टताऽस्ति तत्र स्पष्टतामानेतुं, लोकव्यवहारे विद्यमानस्य यस्य कस्यापि शब्दस्य व्याकरणकार्यविधायके सूत्रे ऽनुक्तिरस्ति तर्हि तं शब्दमुपसङ्ख्यातुं सूत्रे किमपि दुरुक्तमस्ति तर्हि तत् परिहर्तुं च वार्तिकानि पठितानि ।

पाणिनीयव्याकरणे ये वार्तिककारा आसन् तेषु प्रमुखो वररुचिरित्यपरनामा

कात्यायनः । कात्यायनशब्दस्य व्युत्पत्तिरेवं भवति – कतस्य गोत्रापत्यं पुमान् कात्यः, तस्यापत्यं युवा कात्यायनः । मेधाजित्, पूनर्वसुः, श्रुतधर इत्यपराणि नामान्यपि तस्यासन्निति कोशादिभ्यो ज्ञायते । महाभाष्ये वार्तिककारः कात्य इत्यपि परामृष्टः ।

प्राचीनकथानुसारेण पाणिनिः कात्यायनश्चैकस्यैव गुरोः शिष्या आस्ताम् । एकस्मिन् दिने गुरुणा प्रेषिते सति व्याकरणस्य शास्त्रार्थवादे पराजितः पाणिनिः कात्यायनेन निन्दितः । सः तपः कृत्वा महेश्वरस्य प्रसादेन चतुर्दशसूत्राणि तथा सम्पूर्णं व्याकरणमधिगतवान् । सूत्राणां रचनां कृत्वा स्वस्य व्याकरणं प्रचारितवाञ्च । पुनर्वादे पाणिनिना पराजितः कात्यायनः तपः कृत्वेश्वरादेव सूत्राणां दोषानवगतवान् । अनन्तरं तेषां खण्डनाय कात्यायनो वार्तिकानि विरचितवान् । पश्चात् काले पतञ्जलिर्भाष्यं कृत्वा कात्यायनस्य दुराक्षेपेभ्यः पाणिनीयसूत्राणां संरक्षणं कृतवान् । पाणिनिकात्यायनविरोधप्रतिपादकमेतत् सर्वं मिथ्याभूतम् ऐतिह्यमेव भवितुमर्हति । पाणिनिकात्यायनयोः समकालिकत्वं न घटते । कालेन भाषाया विकाशे जाते नूतनाः शब्दाः समायाताः । तेषां प्रतिपादनाय सूत्रेषु व्यवस्था नासीत् तर्हि तदर्थं वार्तिककारः प्रयत्नं कृतवानित्येव सत्यम् (नायर्,२०६९ : ३४) ।

कात्यायनः पाणिनीयव्याकरणे वार्तिककाररूपेण स्थापितोऽस्ति । अस्य देशकालविषये मतैक्यता न दृश्यते तथापि बहव ऐतिह्यविद एनं पाणिनेस्समकालिकमामनन्ति । अस्य न कापि स्वतन्त्रा कृतिरधुनोपलभ्यते तथापि पाणिनीयसूत्रेषूपर्यनेन वार्तिकानि रचितानि । केनचित्वयं वैयाकरण इ.पू ५०० तमे वर्षे अभूदिति स्वीकृतम् । **प्रियतद्धिताः दाक्षिणात्या** इति महाभाष्याज्ज्ञायते यदयं दाक्षिणात्यासीदिति । अस्यापरं नाम वररुचिरासीद् । स्कन्धपुराणेऽप्ययं महाराष्ट्रस्य याज्ञवल्क्यस्याश्रमे समयो व्यततिवानित्युल्लेखो प्राप्यते । केचित्वनेन पाणिनेः सतीर्थ्यरूपेण नालन्दा विश्वविद्यालय उपवर्षाचार्यसकाशात् शिक्षा प्राप्ता इत्युल्लिख्यते । अष्टाध्यायीस्थानां सूत्राणामुपरि रचितानि वार्तिकानि, स्वर्गारोहणमहाकाव्यम्, कात्यायनस्मृतिः ,उभयसारिकाभाणः, भ्राजनामकाः श्लोकाः अस्य कृतय आसन् । कात्यायनः न केवलं वैयाकरण अपि तु महाकाव्यकारोऽप्याासीदिति विश्वासः । अस्य मरणं कदा ऽभूदित्यप्यनिश्चितमस्ति । मृत्युतिथिस्तु त्रयोदश्यासीदिति परंपरया ज्ञायते । पाणिनीयव्याकरणसम्वर्धनायास्य महत्वपूर्णं स्थानं विद्यते । अतो त्रिमुनीनां

स्मरणवेलायामयं विषेशतया स्मर्यते वैयाकरणैः ।

महाभाष्यकारः पतञ्जलिः कात्यायनस्य वार्तिकान्यनूद्य तेषां व्याख्यानं तदनुसारेण पाणिनीयसूत्राणाञ्च व्याख्यानंमकरोत् । क्वचिद् वार्तिकमतं खण्डयति । वार्तिकरहितानां त्वल्पानामेव सूत्राणां व्याख्यानं करोति भाष्यकारः । तत्र कारणं तु प्रायेण यत्र यत्र कात्यायनो वार्तिकं विरचितवानिति । आहत्य पञ्चशताधिकैकसहस्रसंख्यकानामेव सूत्राणां वार्तिकानि कृतान्यासन् कात्यायनस्य । वार्तिकानां संख्या उपचतुःसहस्रं वर्तते ।

वार्तिकग्रन्थस्यारम्भे शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वे लोकव्यवहारानुसारेण शब्दप्रयोगसिद्धौ च व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोजनं किमिति शङ्कानिवारणरार्थं वार्तिकमस्ति "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो यथा लौकिकवैदिकेषु" इति । तदनन्तरमप्रयुक्ता शब्दास्सन्ति वा न वा, व्याकरणपदार्थः क इत्यादि सामान्यविषयाणां विचारोऽस्ति । ततोऽक्षर-समाम्नायस्य विचारात् परमेव वृद्धिरादैच् इत्यादीनामष्टाध्यायीसूत्राणां समीक्षा वार्तिकेषु भवति । कानिचन वार्तिकानि सूत्रार्थस्पष्टीकरणाय भवन्ति । यथा "समर्थ पदविधिः" इति सूत्रे "पृथगर्थानां एकार्थीभावः समर्थवचनम्" इति वार्तिकम् । क्वचित् वार्तिककार आक्षेपमुक्त्वा स्वयमेव समाधानं (एकम् अनेकं वा) वदति । यथा - सवर्णसंज्ञासूत्रे "सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यात्", "सिद्धं त्वास्ये तुल्यदेसप्रयत्नं सवर्णम्" इति वार्तिकम् । अनया रीत्यापि कात्यायनस्य विषये विज्ञातुं शक्यते । (नायर्,२०६९:३५)

४. पतञ्जलिः

शेषावतारभूतोऽयमाचार्यः पतञ्जलिः पाणिनीयव्याकरणपरम्परायां सर्वप्रामाणिको मन्यते । अस्य जन्मस्थानं भारतदेशस्योत्तरप्रदेशस्य गोनर्दः (गोण्डा) आसीदिति विदुषां सम्मतिर्वर्तते । अस्य मातुर्नाम गोणिकाऽऽसीत् । पितुर्नाम तु कुत्राप्युल्लिखितं न प्राप्यते । अस्य जन्मकालः इ.पू. १५० तमे वर्ष आसीदित्यनुमीयते । पतञ्जलिसम्बद्धैका लोककथा प्रसिद्धा वर्तते । एकस्मिन् समये भारतवर्षस्य चिदम्बरप्रदेशे गोणिका नाम्नी स्त्री पुत्रकामनया भगवन्तं महेश्वरमाराधितवत्यासीत् । सूर्यार्घस्य समये गोणिकाया अञ्जलौ भगवान् पतञ्जलिः शेषावताररूपेणावतीर्णोऽभवदिति जनश्रुतिर्वर्तते । अनेन पतञ्जलिना पाणिनेरष्टाध्यायीनामकस्य ग्रन्थस्योपरि व्याख्यानं विहीतम् । पाणिनीयव्याकरण एका सूक्तिरस्ति **यथोत्तरमुनीनां प्रामाण्यम्** इति । अतः पतञ्जलिना व्याकरण-

महाभाष्यम्, योगशास्त्रे पालञ्जलयोगसूत्रं, चिकित्साशास्त्रे चरकसंहिता इत्यादयो ग्रन्था विरचिता विद्यन्ते । अस्य विषये श्लोकोऽयं प्रसिद्धो वर्तते । यथा–

योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन ।
योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥

व्याकरणमहाभाष्यकर्तुः पतञ्जलेर्वैयक्तिकजीवनविषयेऽत्यल्पं किञ्चिदेव वयं जानीमः । लोकप्रचलितकथानुसारेण कात्यायनस्य दुराक्षेपेभ्यः पाणिनिसूत्राणां संरक्षणाय महेश्वरस्य निर्देशेन मनुष्यजन्म प्राप्तवान् शिवभूषणभूतो शेष एव पतञ्जलिर्बभूव । अस्य विषयेऽपरैषा कथापि प्रसिद्धा वर्तते, सन्ध्यावन्दनं कुर्वतः कस्यचन मुनेर्हस्तयोः सर्पशिशुः कश्चन पतितः । अपुत्रमुनिः अञ्जलौ पतितं तं मनुष्यशिशुं विधाय स्वपत्न्यै दत्तवान् । अञ्जलिपतितत्वादेव पतञ्जलिरिति नाम सञ्जातम् । अस्माकं पौरस्त्यानां रोचककथानिर्माणकौशलं तिष्ठतु तावत् । पतञ्जलिः सूत्राणां वार्तिकानां च व्याख्यानं कृत्वा तथोपदेशं कृतवान् यथा अधो दीयमानं श्लोकं समर्थितवानिव भाति –

सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद् वृत्तौ यच्च वार्त्तिके ।

भाष्यरचनया सर्वेषामादरपात्रत्वं प्राप्तवान् पतञ्जलिरित्यतः वैयाकरणैस्तस्य नाम्नो व्युत्पत्तिरित्थं प्रदर्श्यते पतन्ति अञ्जलयः अस्मिन् नमस्कार्यत्वाद् इति पतञ्जलिः ।

अद्यत्वे पाणिनीयव्याकरणस्य यादृशी प्रतिष्ठा यथा वा शास्त्रेषु मुख्यं स्थानं गण्यते ,सोऽयं भगवतः पाणिनेः कात्यायनस्य ,पतञ्जलेश्च प्रभावः । पतञ्जलिकृतं महाभाष्यं न केवलं व्याकरणस्यैव निबन्धः किन्त्वत्र सर्व ज्ञातव्या विषयाः, लौकिकाः व्यवहाराः,प्राक्तना इतिहासा आवश्यका धर्मा दर्शनानां सिद्धान्ताः, गूढतमानि विज्ञानानि च तत्र तत्र सपरिकरं विवेचितानि । वैज्ञानिकाः यमाकर्षणसिद्धान्तं न्युटनेनाऽऽविष्कृतं मन्वते, स तु भगवता पतञ्जलिना **स्थानेऽन्तरतमः** (पा.सू.१।१।५०) इति सूत्रभाष्ये बहुपूर्वमेव समुद्घोषितः (शास्त्री,२०५२:६५) ।

वर्तमाने काल उपर्युक्तानां त्रयाणां मुनीनामाधारेणैव व्याकरणपरम्परा सुरक्षिता, प्रवर्धिता च विद्यते । अतोऽत्रैतेषां कथनमेव प्रमाणत्वेन स्वीकृत्य शब्दानां विवृतिः क्रियते ।

५. धातुपरिचयः

शब्दानां क्रियाणां वा मूलस्वरूपं धातुः कथ्यते । धातवो द्विधा भवन्ति

औपदेशिका आतिदेशिकाश्च । पाणिनीयधातुपाठे पठिताः १९४३ धातवो धातुपाठ उपदिष्टत्वादौपदेशिकाः । एतेषां **भूवादयो धातवः** (पा.सू.१।३।१) इति सूत्रेण धातुसंज्ञा भवति ।

सन्, क्यच्, काम्यच्, क्यष्, क्यङ्, क्विप्, णिङ्, ईयङ्, णिच्, यक्, आय, यङ्, एते द्वादशः सनादयः प्रत्ययाः सन्ति । एते सनादयोऽन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः समुदायाः **सनाद्यन्ता धातवः** (पा.सू.३.१.३२) इत्यनेन सूत्रेण धातुसंज्ञकाः भवन्ति (दीक्षिता,२०६७:१) ।

कतिपयेषां वैयाकरणानां मतमस्ति यत् सर्वे शब्दाः धातुजा इति । **नाम च धातुजमाह** (यास्क) । परमत्र शब्दविवृत्यवसरे पाणिनीयधातुपाठ उपदिष्टानां धातूनामाधारः स्वीक्रियते ।

६. उपसर्गपरिचयः

क्रियायाः पूरतः दृश्यमानाः प्र, परा इत्यादयः उपसर्गाः उच्यन्ते । वेदे तु परमपि प्रयुज्यन्ते । अष्टाध्यायाम् **प्रादय** (पा.सू.१।४।५८) इति सूत्रेण निपातसंज्ञा भवति । **उपसर्गाः क्रियायोगे** (पा.सू.१.४.५९) इति सूत्रेणोपसर्गसंज्ञा विधीयते । **गतिश्च** (पा.सू.१।४।६०) इति सूत्रेण गतिसंज्ञा भवति । प्र–परा–अप–सम्–अनु–अव–निस्–निर्–दुस्–दुर्–वि–आङ्–नि–अधि–अपि–अति–सु–उत्–अभि–प्रति-परि-उप एते द्वाविंशतिरूपसर्गत्वेन परिगण्यन्ते वैयाकरणैः ।

उपसर्गप्रयोगेण धात्वर्थे विविधताऽऽयाति । उपसर्ग क्वचित् धात्वर्थं पुष्णाति, कुत्रचित् विपरीतं करोति, क्वचिच्च अर्थं भिन्नमपि कर्तुमर्हति । सन्दर्भेऽस्मिन् शाब्दिकानामुक्तिरियं प्रसिद्धा वर्तते ।यथा–

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥

अनेनोपसर्गस्यार्थचमत्कारं सम्यक् ज्ञातुं शक्येत । अतोऽत्र परिशेषकोशस्थानां शब्दानां विवृतिर्क्रियते ।

७. प्रत्ययपरिचयः

संस्कृतव्याकरणे धातोरथवा नामतः प्रत्ययाः प्रयुज्यन्ते । **प्रत्ययः** (पा.सू. ३।१।१), **परश्च** (पा.सू.३।१।२), **ङ्याप्रातिपदिकात्** (पा.सू.४।१।१) इत्युक्तत्वात् । अतस्तेषां संक्षिप्तरूपेणोल्लेखस्यावश्यकाऽस्ति । अत्र विवृतिप्रसङ्गेऽमरकोश-परिषेशकोशे नामशब्दाः सन्ति । तेभ्यः कृतद्धितप्रत्ययानां प्रयोगोऽस्ति ।

७.१ कृत्प्रत्ययाः

कृत्प्रत्यया धातोर्विधीयन्ते । क्रियावाचकाः भू, गम्, कृ प्रभृतयो धातवः सन्ति । **कृदतिङ्** (पा.सू.३।१।९३) इति सूत्रेण धातोर्विहितासतिङ्भिन्नाः प्रत्ययाः कृत्संज्ञकाः विधीयन्ते । कृत्प्रत्यययुक्ताः शब्दाः कृदन्ताः कथ्यन्ते । कृत्प्रत्ययाः कर्तरि भवन्ति परन्तु **तयोरेव कृत्यक्तखलार्थाः** (पा.सू.३।४।७०) इति सूत्रेण कृत्यप्रत्ययास्तु भावे कर्मणि च भवन्ति । भावादौ करणाधिकरणादौ च प्रत्ययाः भवन्त्यन्यैः सूत्रैः ।

७.२ तद्धितप्रत्ययाः

तस्मै हितम् तेन हितम् तस्मात् हितम् इत्यादि विग्रहात् तद्धित इति शब्दो निष्पद्यते । तद्धितप्रत्ययाः प्रातिपदिकेभ्यः प्रयुज्यन्ते । तद्धितान्तानां शब्दानां **कृत्तद्धितसमासाश्च** (पा.सू.१।२।४६) इति सूत्रेण पुनः प्रातिपदिकसंज्ञा विधीयते ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

आप्टे, वामनशिवरामः (२०६८) **संस्कृतहिन्दीकोशः,** (पुनर्मुद्रित संस्करण), वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवन ।

खतिवडा, सुमनः (२०७०) **व्याकरणप्रवेशिका**, धरान : शान्ता घिमिरे ।

गौतम, कुलचन्द्रः (२०१७) **अमरकोशः**, वाराणसी : यशोदापुस्तकालयः ।

गौतमः, कुलचन्द्रः (१९९३), **परिशेषकोषः**, वाराणसी : यशोदापुस्तकालयः ।

दीक्षिता, पुष्पा (२०६७) **अष्टाध्यायीसूत्रपाठः**, नवदेहली : संस्कृतभारती ।

-----(२०६७) **पाणिनीयमूलसूत्रपाठः**, नवदेहली : संस्कृतभारती ।

-----(२०६७) **प्रक्रियानुसारी पाणिनीयधातुपाठः**, देहली : संस्कृतभारती ।

------(२०६७) **अष्टाध्यायी सहजबोध,**(प्रथमो भागः,तृतीय संस्करणम्), दिल्ली : प्रतिभा प्रकाशन ।

दीक्षितः, भट्टोजि (२०६६) **सिद्धान्कौमुदी,** (पुनर्मुद्रित संस्करण), दिल्ली : चौखम्बासंस्कृत प्रतिष्ठान ।

द्विवेदी, कपिलदेवः (२०६७) **संस्कृतव्याकरण एवं लघुसिद्धान्तकौमुदी,** (नवमं संस्करणम्) वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन ।

नायर्, गङ्गाधरन् (२०६९) **संस्कृतव्याकरणचरितम्** नवदेहली : संस्कृतभारती ।

पतञ्जलिः (२०२४) **महाभाष्यम्,** वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरिज अफिस ।

पोखरेलः, बालकृष्णः एवमन्ये (सम्पा.२०६७) **नेपाली वृहत् शब्दकोश**, कमलादी : नेपालप्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

बहादुरः, राधाकान्तदेवः (२०२४) **शब्दकल्पद्रुमः,** (तृतीयसंस्करण),वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरिज ।

हेगडे, जनार्दनः (२०६७) **धातुरूपनन्दिनी**, नवदेहली : संस्कृतभारती ।

यास्कः,सम्पा.डा.उमाशङ्करशर्मा ऋषिः (२०५१) **निरुक्तम्**, वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवन ।

वामनजयादित्यः, सम्पा. विजयपालो विद्यावारिधिः (२०५४) **काशिका**, हरियाणा : रामलाल कपूर ट्रष्ट ।

शर्मा, डा. ईस्वरचन्द्रः (२०६०) **पारिजातकोश**, देहली : परिमल पब्लिकेशन्स ।

शर्मा, द्वारकाप्रसादः (२०३४) **संस्कृतशब्दार्थकौस्तुभ,** इलाहवाद : रामनारायणलालवेनीप्रकाशन ।

शास्त्री, अशोकचन्द्रगौडः (२०५३) **संस्कृतव्याकरणशास्त्रेतिहासविमर्शः**, वाराणसी : भारतीयविद्यासंस्थान ।

*

पाणिनेरष्टाध्याय्यां सूत्ररचनायाः वैशिष्टचम्

सुमनखतिवडा
उपप्राध्यापकः
ने.सं.वि., पिण्डेश्वरविद्यापीठम्

सारवस्तु

अस्मिन् संसारे यावत्यो भाषाः सन्ति तावतीनां भाषाणां विशुद्धरूपेण लेखनवाचनप्रक्रियायां व्याकरणशास्त्रस्य ज्ञानमावश्यकं मन्यते । विश्वस्य सर्वप्राचीना भाषा संस्कृतभाषास्तीति विषये न कस्यापि सन्देहो विद्यते । अस्यां भाषायां विद्यमानेषु सम्पूर्णेषु ग्रन्थेषु संस्कृतव्याकरणशास्त्रस्य प्रभावोदृश्यते । संस्कृतभाषायां व्याकरणलेखनपरम्परा प्राचीनकालादेवासीदिति श्रूयते ।तेषु व्याकरणग्रन्थेषु पाणिनेरष्टाध्यायीनामको ग्रन्थो विश्वविश्रुतो वैज्ञानिकश्च मन्यते । पाणिनिना व्यापकं व्याकरणशास्त्रं स्वप्रतिभया सूत्रात्मकरूपेण ग्रथितम् । 'अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः' इति परिभाषायाः सार्थक्यं पाणिनेरष्टाध्याय्यां प्राप्यते । एषाष्टाध्याय्यष्टस्वध्यायेषु विभाजिता वर्तते । प्रत्यध्यायं चत्वारः पादाः सन्ति । एतस्मिन् चतुस्सहस्रसङ्ख्यकानि सूत्राणि विलसन्ति ।

पाणिनिना भगवन्तं शङ्करं तपसाराध्य प्रसाद्य च चतुर्दश माहेश्वर-सूत्राणि लब्धानि । तानि सूत्राणि समालम्ब्य व्याकरणविषयसम्बद्धानि व्यव-स्थितान्यनेकानि सूत्राणि रचितानि । पाणिनिरनेनानेकानि प्रत्याहारागमादेश-प्रकृतिप्रत्ययान् परिकल्प्य लघ्वाकारकस्य सम्पूर्णवाङ्मयानु शासने समर्थं व्याकरणशास्त्रं विरचितवान् । व्याकरणशास्त्रस्य विश्वासयोग्यतावाप्तय एतेन पूर्ववर्तिणामाचार्याणां मतं विविच्योपस्थाप्य च सूत्ररचना विहिता विद्यते । अनेन सङ्क्षेपीकरणप्रक्रियाद्वाराकाट्यरूपेण दोषरहितरूपेण च रचिताया अष्टाध्याय्याः पौर्वात्यैः पाश्चात्यैश्च विद्वद्भिः मुक्तकण्ठेन प्रशंसा विहिता दृश्यते ।

शब्दकुञ्जिका : वर्णसमाम्नायः, प्रत्याहारः, प्रत्ययः, आगमः, माहेश्वरसूत्राणि ।

१.विषयपरिचयः

आचार्यः पाणिनिः संस्कृतभाषाया व्याकरणलेखनपरम्परायां सर्वोच्चं स्थानं बिभर्ति । अस्याष्टाध्यायीनामको ग्रन्थो वैज्ञानिको विश्वविश्रुतश्च वर्तते । अनेन भारतवर्षस्य सर्वप्राचीनान्नालन्दाविश्वविद्यालयतो व्याकरणशास्त्रस्याध्ययनं कृतम् । अस्य गुरोर्नाम वर्षाचार्य आसीत् । वार्तिककारः कात्यायनोऽस्य सतीर्थ्य आसीत् । एषः प्रत्युत्पन्नप्रतिभया सम्पन्न आसीत् । पाणिनिः कात्यायनस्य तुलनायां मन्दबुद्धिरासीत् । अध्ययनसमये प्रतिदिनं पाणिनिं कात्यायनो न्यक्कृतवान् । अतः पाणिनिः स्वमित्रादपमानमनुभूय व्याकरणशास्त्रस्य ज्ञानाय हिमालयं गत्वा

तपश्चकार । तस्य तपस्यया भगवान् शङ्करः प्रसन्नो भूत्वा ताण्डवनृत्यं चकार । तदा शङ्करः चतुर्दशवारं ढक्कां निनादयामास ।[२६] ढक्काया ध्वननं श्रुत्वा पाणिनिना चतुर्दशमाहेश्वरसूत्राणि अइउण् ऋलृक् इत्यादीनि प्रणीतानि । पाणिनिस्तानि सूत्राणि समाश्रित्य सूत्रात्मिकामष्टाध्यायीं रचयामास । व्याकरणविषय-सम्बद्धेऽस्मिन् ग्रन्थे वर्णागमादेशानुबन्धादीन् प्रकल्प्य ३९९६ सूत्राणि विरचितानि सन्ति । पाणिनेरष्टाध्याय्यां सूत्रात्मिका रचनाशैली विद्यते । अत्राष्टाध्यायी-ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यं निरूपयते ।

२.समस्याकथनमुद्देश्यं शोधविधिश्च

पाणिनीयव्याकरणस्याधारभूतानि तत्त्वानि चतुर्दशसूत्राणि सन्ति । अष्टाध्यायीस्थानि सूत्राणि द्विविधानि सन्ति - माहेश्वरसूत्राणि पाणिनीयसूत्राणि च । वर्णसमाम्नायस्थानि अइउण् इत्यादीनि सूत्राणि माहेश्वरसूत्राणि मन्यन्ते । एषां सूत्राणां प्रयोजनं तु प्रत्याहारनिर्माणं विद्यते ।[२७] अत्र वर्णानामुपदेशो वैज्ञानिकोदृश्यते । प्रथमं स्वरवर्णानामुपदेशो दृश्यते । प्रतिसूत्रं ण् क् ङ् च् ट् इत्यादीनामित्संज्ञकानां हलन्तवर्णानामुदशो विद्यते । एते वर्णाः प्रत्याहारे न गृह्यन्ते । वर्णसमाम्नाय उपदिष्टान् वर्णान् सम्मिल्य द्विचत्वारिंशत् प्रत्याहारा निर्मिता भवन्ति । एतान् वर्णानाश्रित्य पाणिनीयाष्टाध्यायीनामिका कृतिः परिपूर्णा सञ्जाता । एतदतिरिक्तं पूर्ववर्तिनां वैयाकरणानां सूत्रशैलीमनुकृत्य कतिपयानि सूत्राणि निर्मितानि दृश्यन्ते । पाणिनीयव्याकरणस्थानां सूत्राणां शैलीगतवर्गीकरणं विधाय तेषां सङ्ख्योल्लेखमात्रमस्याध्ययनस्य सीमा विद्यते । अस्मिन्नध्ययने पुस्तकालयतः समाग्र्यो गृहीताः सन्ति । तां व्याख्याविश्लेषणादिभिः प्रवृत्तिभिः विविक्ता वर्तन्ते ।

३. विषयविवेचनम्

संसारेऽस्मिन् संस्कृतव्याकरणशास्त्रस्य परम्परा वेदादेव प्रवृत्ता ह्यासीदित्यनुमीयते । वैदिके काले वेदशास्त्रस्य विशुद्धज्ञानाय वैदिकव्याकरण-रूपेण निरुक्तमिति ग्रन्थस्य प्रणयनं यास्काचार्येण कृतमासीत् । संस्कृत-वाङ्मयस्यादिकाव्यत्वेन प्रसिद्धस्य रामायणस्योत्तरकाण्डे नववैयाकरणानां नामोल्लेखनं विहितं प्राप्यते ।[२८] तैः प्रणीतानां व्याकरणशास्त्राणां परम्परैव

---

२६ नृत्तावसाने नटराजाराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् ।
उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धान्नेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम् ॥ (लघुसिद्धान्तकौमुदी, पृ ४ ।)

२७ इति माहेश्वराणि सूत्राणि, महेश्वरादागतानि माहेश्वराणि, ततः आगतः इतिसूत्रेण अत्रि । माहेश्वराणि सूत्राणि अणदिसंज्ञार्थानि । वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, पृ.२,४।

२८ ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् ।
सारस्तस्मादापिशलं शाकल्यं पाणिनीयकम् । व्याकरणशास्त्रस्येतिहासविमर्शः पृ. ४५ ।

व्याकरणशास्त्रस्य सम्प्रदायरूपेण स्वीकृता विद्यन्ते । उपर्युक्तेषु व्याकरणशास्त्रेषु पाणिनीयं व्याकरणं साङ्गोपाङ्गमनुपमं रत्नमस्तीति विषये नास्ति सन्देहः । पाणिनिर्लौकिकवैदिकोभयविधप्रयोगसाधनार्थं महेश्वरप्रसादाल्लब्धामष्टाध्यायीं रचयामास । अयं ग्रन्थः प्राचीनेष्ववार्चीनेषु च वाङ्मयेषु सूर्य इव प्रकाशमानो विराजते । अस्यात्यन्तं सुसम्बद्धं सूक्ष्मतमं पदार्थावद्योतनसामर्थ्यं दृष्ट्वा प्राच्याः पाश्चात्याश्च सर्वे विद्वांसो मुक्तकण्ठेन तां प्रशंसन्ति । माहेश्वरप्रसादाल्लब्धानि अइउण् इत्यादीनि सूत्राण्याधारीकृत्य प्रत्याहारमाध्यमेन प्रणीतो वैज्ञानिक-सूत्ररचनाप्रकारो ग्रन्थकर्तुः पाणिनेः प्रतिभाया वैशिष्ट्यं प्रकटयति । 'द्वादश-भिर्वर्षैर्व्याकरणं श्रूयते'[२९] इति कथनद्वारा केचिद् विद्वांसो व्याकरणशास्त्रं दुरूहं स्वीकुर्वन्ति । परन्तु पाणिनिना सङ्क्षेपीकरणस्य माध्यमेन सूत्रात्मकरचना-कौशलेन च सरलीकृत्य व्याकरणशास्त्रं सुस्थापितमिति ज्ञायते । आचार्येण पाणिनिना सूत्रशैलीद्वारा स्वस्य ग्रन्थस्याष्टाध्यायीस्थानां सूत्राणां रचना विहिता । अनेन प्रत्याहारपद्धत्या तद्भिन्नपद्धत्या च सूत्रोपन्यासः विहितः ।

३.१ प्रत्याहारपद्धतिः

प्रत्याह्रियन्ते सङ्क्षिप्यन्ते वर्णा यत्र सः प्रत्याहार इति व्युत्पत्या प्रति आ उपसर्गपूर्वकात् हृ धातोर्घञ् प्रत्ययेन प्रत्याहारशब्दस्य निष्पत्तिर्भवति । वर्णपदयोः साङ्केतिकः शब्द एव प्रत्याहारः कथ्यते । ध्यातव्यो विषयोऽयं वर्तते यन्न केवलं वर्णपदेभ्य एव,आगमप्रत्ययधातुभ्योऽपि प्रत्याहारं निर्मातुं शक्यते ।

३.२ प्रत्याहारस्य भेदाः

पाणिनीये व्याकरणतन्त्रे वर्णप्रत्याहारः प्रत्ययप्रत्याहार आगमप्रत्याहारः गणप्रत्याहारश्चेतिप्रत्याहारा नानाविधाः सन्ति । व्याकरणशास्त्रे समुल्लिखितानां चतुर्दशसूत्रेषु समुल्लिखितानां प्रत्याहाराणं सङ्ख्या द्विचत्वारिंशद् विद्यते ।[३०] वर्णसमाम्नाये माहेश्वरसूत्रेभ्यो निर्मितेभ्यः प्रत्याहारेभ्योऽष्टाध्याय्यामाचार्येण पाणिनिना सूत्राणि रचितानि । यथा अच् प्रत्याहारतः 'उपदेशेऽजनुनासिकः इत', (पा.सू. १।३।२) इक् प्रत्याहारतो 'इको यणचि, (पा.सू.६।१।७७) हल् प्रत्याहारतो 'हलोऽनन्तराः संयोगः' (पा.सू. १।१।७) इत्यादीनि सूत्राणि रचितानि सन्ति । अष्टाध्याय्यां वर्णप्रत्याहाराणां सङ्ख्या निम्नलिखितास्ति । प्रथमेऽध्याये - पञ्चविंशतिः, द्वितीये चत्वारि, तृतीये द्वादश, चतुर्थेऽष्टौ, पञ्चमे चत्वारि, षष्ठेऽष्टाविंशतिः, सप्तमे त्रयोदशः, अष्टमेऽध्याये च त्रिंशत् सङ्ख्यकानि सूत्राणि

२९ ईश्वरचन्द्रः अष्टाध्यायी भूमिकायाम् पृ.'च' ।

३० एकस्माण्णङयमटवटाः द्वाभ्यां षस्त्रिभ्यः एव कणमाः स्युः ।
ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः शलौ षड्भ्यः ।, अष्टाध्यायी पृ. ३९ ।

प्रत्याहारैः सहितानि सन्ति । अतोऽस्मिन् ग्रन्थे समग्रतया वर्णप्रत्याहारस्य सङ्ख्या १२६ वर्तते ।

३.३ प्रत्ययप्रत्याहारः

व्याकरणशास्त्रे तिङ् कृत् तद्धित सुप् इत्यादयः प्रत्ययाः प्रसिद्धाः सन्ति । तिङ्कृतौ प्रत्ययौ धातुतो विधीयेते । तद्धितसुप् प्रत्ययौ प्रातिपदिकाद् भवतः । तान् प्रत्यायानाधारीकृत्य पाणिनिना स्वकीये ग्रन्थे बहूनि सूत्राणि ग्रथितानि । तानि सूत्राणि यथा - सुप्तिङन्तं पदम् (पा.सू. १।४।१४) । तङानावात्मनेपदम् १।४।१००) इति[३१] । अष्टाध्याय्यां प्रयुक्तानां प्रत्ययसम्बद्धानां प्रत्याहाराणां प्रयोगसङ्ख्या निम्नानुसारेण विद्यते । प्रथमेऽध्याये चत्वारि, द्वितीये पञ्च, तृतीये षट्, चतुर्थे नास्ति, पञ्चम एकम्, षष्ठे द्वे, सप्तम एकम्, अष्टमे चाध्याये द्वे इति समग्रतयैकविंशतिसूत्रेषु प्रत्ययप्रत्याहाराः प्रयुक्ता दृश्यन्ते ।

३.४ आगमप्रत्याहारः

पाणिनीयाष्टाध्याय्यां वर्णानामागमव्यवस्था विद्यते । आगमो मित्रवद् भवति । आगमः कमपि वर्णमपहाय स्वयमासन्नो भवति । आगमो वर्णानामुपचयो विद्यते । पाणिनीयव्याकरणशास्त्रेऽष्टाध्याय्यां सन्धिप्रक्रियायां तथा रूपसिद्धिप्रक्रियासाधने चागमव्यवस्था निर्दिष्टा विद्यते । अष्टाध्याय्यामागमानाश्रित्य सृष्टाः प्रत्याहारा न्यूनसङ्ख्यकाःसन्ति । पाणिनीये तन्त्रे 'ङमो ह्रस्वादचि ङमुड् नित्यम्' तथा च 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ' इति द्वे सूत्र एवागमप्रत्याहारसहिते प्राप्येते [घट्]। तत्र ङुट् णुट् नुट् आगमानां समाहारः प्रत्याहारः 'ङम्' प्रयुक्तः विद्यते चेत्तर्हि 'इयङुवङौ' चागमौ स्तः ।

अष्टाध्याय्यां पाणिनिनान्यानि सङ्क्षेपणसहितानि सूत्राणि च प्रयुक्तानि वर्तन्ते । शास्त्रस्य सङ्क्षेपणाय संज्ञाविधानं च विहितं विद्यते । तत्र वृद्धि-गुण-धातु-टि-घु-भ-उपधा-प्रातिपदिक-सर्वनाम-सर्वनामस्थानाभिधा अनेकाः संज्ञाः सङ्क्षेपेण विषयस्य प्रस्तुतये प्रयुक्ताः प्राप्यन्ते । संज्ञा लक्ष्यसाधने लघीयसी भवति । सारल्येन सङ्क्षेपेण च संस्कृतभाषानुशासनाय पाणिनेः सुव्यवस्थिता सूक्ष्मतमा दृष्टिः प्रशंसनीयतमा विलोक्यते । अस्य न केवलं संस्कृत-वाङ्मयानुशासनेऽपित्वाधुनिके भाषावैज्ञानिके क्षेत्रेऽपि विशिष्टं योगदानं विद्यते ।

४.निष्कर्षः

पाणिनेरष्टाध्यायीग्रन्थस्य सूत्रात्मिका रचनाशैली मनोहारिणी वैज्ञानिकी सरला सङ्क्षिप्ततमा च विराजते । अष्टाध्यायीस्थानां सूत्राणामध्ययनेन ज्ञायते

---

३१. सुप् तिङ् प्रत्ययप्रत्याहारयुक्ते एते सूत्रे ।(अष्टाध्यायी पृ. ५५)

३२. पा.सू. ६।४।७७ , पा.सू. ८।३।३२ ।

यत् पाणिनिर्महताप्रयत्नेन दोषरहितानि सूत्राणि सङ्क्षेपेण प्रणयति स्म । अनेन प्रत्याहाररचनेन वर्णानां चयने, प्रत्ययानां बोधने, प्रकृतेर्निश्चयने, सन्धौ वर्णागमवर्णनाशवर्णविपर्ययविधौ रूपसाधने च सरलता सङ्क्षिप्तता चाष्टाध्याय्यामापादिता विलोक्यते । पाणिनीयतन्त्रे सूत्रकारेण पाणिनिना सङ्क्षेपणक्रमेऽसमाविष्टानि वा पश्चात् विकसितानि पदनिर्वचनानि वार्तिककारेण कात्यायनेन वार्तिकानि विरच्य पूरितानि विद्यन्ते ।महाभाष्यकारः पतञ्जलिः सूत्रवार्तिकेषूपरि भाष्यरूपं व्याख्यानं विरच्य सामञ्जस्यं च स्थापयित्वा वाङ्मयं पोषयामास । एते व्याकरणशास्त्रपरम्परायां त्रिमुनित्वेन गण्यन्ते । अधुना संस्कृतवाङ्मयस्याध्ययनाय पाणिनीयतन्त्रमेवोपकारकं विलोक्यते । पाणिनीया सूत्रात्मिका रचनाशैली पश्चाद्वर्तिभिरन्यैः वैयाकरणै-श्चावलम्बिता दृश्यते । पाणिनेर्निर्दुष्टं सूत्ररचनाकौशलमाश्चर्यजनकमस्ति । अतोऽष्टाध्यायी विश्वस्मिन्नेवाश्चर्यतमा मानवीया रचना मन्यते । लघुनोपायेन सूत्रात्मकेन सरलेन विधिना पाणिनिद्वारा विहितेन साङ्गोपाङ्गानां संस्कृत-शब्दानामनुशासनेन तदीयं ग्रन्थरचनाकौशलं सर्वातिशायि सिद्ध्यति ।

सन्दर्भग्रन्थाः

पाण्डेयः, गोपालदत्तः अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, वाराणसी : चौखम्बासुरभारती प्रकाशनम्, सन् १९८६ ।

ईश्वरचन्द्रः, अष्टाध्यायी (व्या.), दिल्ली : चौखम्बा संस्कृतप्रतिष्ठानम्, सन्२०१७ ।

शास्त्री, श्रीधरानन्दः, लघुसिद्धान्तकौमुदी, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदासः, सन् १९४६ ।

आप्टे, शिवराम, संस्कृत हिन्दी कोशः, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदासः, सन् १९४५।

दीक्षित, भट्टोजी, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी(प्रथमो भागः), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृतप्रतिष्ठानम्, सन्२००१ ।

वामनजयादित्यौ, काशिका, चौखम्बा वाराणसी : चौखम्बासुरभारती प्रकाशनम्, सन् २०१७ ।

नागेशः, परिभाषेन्दुशेखरः (व्या.मिश्रः, विश्वनाथः), वाराणसी : चौखम्बासुरभारती प्रकाशनम्, सन् १९९५ ।

गौडः, अशोकचन्दः, संस्कृतव्याकरणशास्त्रस्येतिहासविमर्शः वाराणसी : भारतीय विद्याप्रकाशनम्, सन् १९९७ ।

*

ग्रहणपरिचय तथा फलनिरूपण : एक समीक्षा

हरिनारायण बास्कोटा
उपप्राध्यापक
पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान

विषयप्रवेश

'प्रत्यक्षं ज्योतिषं शास्त्रं चन्द्रार्कौ यत्र साक्षिणौ'ज योतिषमात्र एउटा त्यस्तो प्रमाणित शास्त्रहो जसको साक्षीका रूपमा स्वयं सूर्य र चन्द्रमा अनादि कालदेखि रहिआएका छन् । यसै सन्दर्भमा पूर्वीय ज्योतिषको एक महत्वपूर्ण विषय ग्रहण पनिहो । ग्रहण सूर्य चन्द्रमा र पृथिवीका कारण उत्पन्न भएको एक विशिष्ट घटना हो । यसका बारेमा विगतदेखि हालसम्म विभिन्न विचार र दृष्टिकोणहरू प्रस्तुतभएका छन् । पौराणिक रूपमा हेर्ने हो भने यसलाई देवता र दानवका बिचको अमृत विभाजनको घटनासँग जोडिएको पाइन्छ । ज्योतिषशास्त्रीय दृष्टिकोण अनुसार सूर्य, चन्द्र र पृथिवीको कारण उत्पन्न भएको परिस्थितिविशेष नै ग्रहण हो ।

ग्रहणको परिचय

पाणिनीय व्याकरणअनुसार 'गृह्यते इति ग्रहणम्' यस व्युत्पत्तिअनुसार ग्रहधातुमा ल्युट् प्रत्यय गरेर ग्रहण शब्द निष्पन्न हुन्छ । ग्रहण शब्दको अर्थका आधारमा हेर्ने हो भने कसैले कुनै वस्तु लिनुलाई ग्रहण भनिन्छ । ज्योतिषमा सूर्य र चन्द्र गहण गरी दुई प्रकारका ग्रहणहरू हुन्छन् । सूर्यग्रहण (अमावस्या) औंसी र चन्द्रगहण पूर्णिमामा लाग्दछ । सूर्यग्रहणमा सूर्य र पृथिवीका बिचमा चन्द्रमा आई सूर्यको पूरै वा केही भाग छेकिन जान्छ र सूर्य ग्रहण लाग्दछ । चन्द्रग्रहण भने सूर्यबाट आएको प्रकाशलाई पृथिवीले छेकेपछि बनेको भूभामा चन्द्रमा पुगेपछि हुने गर्छ । यही विषयलाई बृहत्संहितामा निम्न श्लोकमा बताइएको छ :

भूच्छायां स्वग्रहणे भास्करमर्कग्रहे प्रविशतीन्दुः
प्रग्रहणमतः पश्चान्नैन्दोभानोश्च पूर्वार्धात् ॥

(बृहत्संहिता, ५।७)

यसरी हेर्दा सूर्यग्रहणमा चन्द्रमा ग्राहक र सूर्य ग्राह्य हुन्छ भने चन्द्र ग्रहणमा भूभा ग्राहक र चन्द्रमा ग्राह्य हुन्छ । सूर्य ग्रहण औंसी र चन्द्रग्रहण पूर्णिमामा परे पनिप्रत्येक औसी र पूर्णिमामा भने ग्रहण लाग्दैनन् । औंसी र

पूर्णिमाग्राहक र ग्राह्यको पूर्वापर अन्तर र याम्योत्तर अन्तरको अभाव भएमा मात्रै ग्रहण लाग्दछ । ग्रहण नभएका औंसी र पूर्णिमामा ग्राह्यग्राहकको पूर्वापर अन्तर नरहे पनि याम्योत्तर अन्तर कायम रहेको हुनाले ग्रहण नलागेको हो ।

ग्राह्यबिम्ब (सूर्य ग्रहणमा सूर्य र चन्द्र ग्रहणमा चन्द्र)लाई ग्राहक (सूर्य ग्रहणमा चन्द्रमा र चन्द्र ग्रहणमा भुभा) ले पार्ने मात्राको आधारमा ग्रहणलाई खग्रास, खण्डग्रास र बलय ग्रहण गरी तीन भागमा विभाजन गरिन्छ । चन्द्र ग्रहण खग्रास र खण्डग्रास गरी दुई प्रकारको हुन्छ भनी सूर्यग्रहण खग्रास, खण्डग्रास र बलयग्रहण समेत गरी तीन प्रकारको हुन्छ । ग्राह्य बिम्वलाई ग्राहकले पुरै ढाकेको अवस्थामा खग्रास ग्रहण लाग्दछ । भने आंसिक रूपमा ढाक्दा खण्डग्रास ग्रहण हुन्छ । सूर्यग्रहणमा सूर्यको बिम्बओरीपरी गोलो घेरा बनेर ग्राहकको प्रभाव रहनु बलयग्रहको लक्षण हो ।

ग्रहणले पार्ने प्रभाव

ग्रहण ज्योतिषीय विषय भए पनि यसले हाम्रो समाजलाई विभिन्न प्रकारले प्रभावित गरेको छ । यसबाट उत्पन्नहुन सक्ने हानिकारक विकीरणका बारेमा वैज्ञानिक रूपले समेत पुष्टि भइसकेको छ । यही वस्तुसत्यलाई मध्यनजर गर्दै ग्रहणका बारेमा हाम्रा धर्मशास्त्रमा अनेकौं चर्चा पाइन्छन् । ग्रहण लाग्नुपूर्व ग्रहणको समय र ग्रहणपछिको समेत कर्तव्य अकर्तव्यको बारेमा ती शास्त्रहरूमा उल्लेख गरिएको छ । ग्रहणलाई अनावश्यक डर वात्रासका रूपमा बुझ्ने बुझाउने वा यो केही पनि हुँदै होइन भनी अर्थ्याउने दुबै अतिवादी चिन्तनहरू ग्रहणका सन्दर्भमा देखिन्छन् । ग्रहणमा उत्पन्नहुने विशेष प्रकारका विकीरणका कारण मोबाइललगायत विद्युतीय सामग्रीलाई असर गर्ने र तिनलाई ग्रहणको समयमा प्रयोग गर्दा मानिसलाई समेत नकारात्मक असर पर्न जान्छ यसैगरी गर्भवती महिला र बालबालिकालाई ग्रहणको दुष्प्रभावले छिटो प्रभावित गर्दछ । शास्त्रीय मान्यताअनुसार खास गरी ग्रहण सूतकका रूपमा सूर्यग्रहणमा बाह्र घण्टा अघि र चन्द्र ग्रहणभा नौ घण्टा अघि सुतक लाग्ने विधान छ । ग्रहण सुतक प्रारम्भ भएपछि ग्रहण समाप्त नहुँदासम्म विशेषतः भोजन आदिमा निषेध गरिएको हुन्छ । यसै गरी ग्रहण लाग्नु तीन दिनअघिदेखि विवाह आदि शुभ कर्महरू त्याज्य हुन्छन् । ग्रहणको समयमा स्नानदानको पनिविशेष महत्व बताइएको छ । यसका अतिरिक्त तान्त्रिक साधना र सिद्धिप्राप्तिका लागि पनि ग्रहणलाई उपयुक्त अवसरका रूपमा लिइन्छ । ग्रहण लागेको दिनको नक्षत्रलाई

विशेष शुभ कार्यमा ग्रहणको मात्राका आधारमा बढीमा छ महिनासम्म लिन नहुने कुरा मुहूर्तशास्त्रमा उल्लेख गरिएको छ ।

वर्तमान समयमा प्रचलित पञ्चाङ्ग र केही क्यालेण्डरमा समेत ग्रहणका बारेमा स्पष्ट सूचना दिइएको हुन्छ जसअनुसार स्पर्श, मध्य, मोक्ष र सर्वपर्वकाल (खण्डग्रास ग्रहणमा) उल्लेख गरिएको पाइन्छ । स्पर्श भनेको ग्रहण प्रारम्भ समय हो । सूर्यग्रहणमा ग्रहण स्पर्श औंसी र चन्द्र ग्रहणमा ग्रहण स्पर्श पूर्णिमा तिथिमा हुने गर्दछ । सैद्धान्तिक हिसाबले ग्रहण मध्य भनेको ग्रहणसँग सम्बन्धित तिथिको समाप्तिकालतिथ्यन्तकाल हो । सूर्यग्रहणमा औंसीको समाप्ति र चन्द्रग्रहणमा पूर्णिमाको समाप्तिकाल नै ग्रहण मध्य काल हुन् । यसरी ग्रहण मध्यकाल र तिथ्यन्तकाल एउटै विषय हो । मोक्षकाल भनेको ग्रहण समाप्त हुने समय हो । ग्राहकले ग्राह्यलाई पूर्ण रूपमा छोड्नु मोक्ष हो । स्पर्शदेखि मोक्षसम्मको सम्पूर्ण ग्रहणकाललाई सर्वपर्वकाल भनिन्छ । खग्रास ग्रहणमा सम्मीलन र उन्मीलन पनि हुने गर्दछ । ग्राह्य बिम्बलाई पुरै ढाकेको समय सम्मीलनकाल हो भने, पुरै ढाकेको अवस्थाबाट छोड्न प्रारम्भ गर्नु चाँहि उन्मीलन हो । चन्द्र ग्रहणका तुलनामा सूर्य ग्रहण एक देशीय हुने गर्दछ ।

ग्रहणको फल

ग्रहण लागेको दिनजुन राशीमा चन्द्रमा हुन्छन् त्यसदेखि तेस्रो, चौथो, छैठौं र एघारौं राशिका मानिसका लागि ग्रहण फल शुभ हुन्छ भने अन्य राशिका मानिसका लागि ग्रहण फल अशुभ हुन्छ । आफ्नो जन्मराशिमा ग्रहण लागे घात,जन्मराशिदेखि दोस्रो राशिमा क्षति, तेस्रो राशिमा श्रीप्राप्ति, चौथो राशिमा व्यथा, पाँचौ राशिमा चिन्ता, छैठौ राशिमा सौख्य, सातौं राशिमा पतिपत्नीको स्वास्थ्यमा समस्या, आठौं राशिमा मृत्यु, नवौं मानहानि, दशौं राशिमा सुखप्राप्ति, एघारौं राशिमा लाभ र बाह्रौं राशिमा ग्रहण लागे हानि हुन्छ । ग्रहणको अशुभत्वनिवारणका लागिजप, दान आदिको विधान धर्मशास्त्रमा गरिएको पाइन्छ । यही विषयलाई मुहूर्तचिन्तामणिमा यसरी उल्लेख गरिएको पाइन्छ :

जन्मर्क्षे निधनं ग्रहे जनिभतो घातः क्षतिःश्रीर्व्यथा
चिन्ता सौख्यकलत्रदौस्थ्यभृतयः स्युर्माननाशः सुखम् ।
लाभोपाय इतिक्रमात्तदशुभध्वस्त्यै जपः स्वर्णगो-
दानं शान्तिरथो ग्रहं त्वशुभदं नो वीक्ष्यमाहुः परे ॥(मुहूर्तचिन्तामणि,४/६)

ग्रहणको फल शुभ वा अशुभ जे भएतापनि सुरक्षाका उपाय न अपनाई ग्रहण हेर्नु भने आँखाका लागि हानिकारक हुन्छ । ग्रहण फललाई राशिगत आधारमा नभई ग्रहण लागेको महिना अयन राशि र नक्षत्रका आधारमा पनि चर्चा गर्ने गरिएको छ । उत्तरायणमा परेको ग्रहणले ब्राह्मण र क्षत्रियलाई तथा दक्षिणायनमा परेको ग्रहणले वैश्य र शूद्रलाई बढी नकारात्मक असर गर्छ भन्ने संहिताशास्त्रमा उल्लेख गरिएको छ । यसैगरी पन्ध्रदिनको फरकमा लगातार ग्रहण पर्नुलाई पनि विशेष अवस्था मानिन्छ । सूर्यग्रहणपछि चन्द्रग्रहण लाग्नुलाई सकारात्मक र चन्द्र ग्रहण पछि सूर्यग्रहण लाग्नुलाई नकारात्मक रूपमा लिने गरिन्छ ।

सोमग्रहे निवृत्ते पक्षान्ते यदिभवेत् ग्रहोऽर्कस्य ।
तत्रानयःप्रजानां दम्पत्योर्वैरमन्योन्यम् ॥
अर्कग्रहात्तु शशिनो ग्रहणं यदि दृश्यते ततो विप्राः ।
नैकक्रतुफलभाजो भवन्तिमुदिताःप्रजाश्चैव ॥

(बृहत्संहिता ५। ९७ ९८)

एउटै महिनामा सूर्य र चन्द्र ग्रहण पर्दा आफ्नो सेनाभित्र परस्परमा युद्ध हुन्छ र शस्त्र प्रहारबाट राजाको नाश हुन्छ भन्ने फल संहिता शास्त्रमा उल्लिखित रहेको छ ।

यद्येकस्मिन् मासे ग्रहणं रविसोमयोस्तदाक्षितिपाः ।
स्वबलक्षोभैः संङ्क्षयमायान्त्यतिशस्त्रकोपश्च ॥

(बृहत्संहिता ५।२६)

ग्रस्तोदित वा ग्रस्तास्त अवस्था पनि ग्रहणमा देखिने एक विशेष अवस्था हो । ग्राह्यबिम्बग्रसित भएको अवस्थामा उदय हुँदा ग्रस्तोदित अवस्था हुन्छ भने ग्रहण लागेकै अवस्थामा अस्त भयो भने ग्रस्तास्त अवस्था हुन्छ । यस सन्दर्भमा पनि बृहत्संहितामा यसरी फल निरूपण गरिएको छ :

ग्रस्तावुदितास्तमितौ शारदधान्यावनीश्वरक्षयदौ ।
सर्वग्रस्तौ दुभिक्षमरकदौ पापसन्दृष्टौ ॥ (बृहत्सहिंता ५ । २७)

निष्कर्ष

आधुनिक प्रविधिको विकास नहुँदै ज्योतिषीय मान्यताका आधारमा निर्धारित मितिमा नै ग्रहण लाग्दै आएको वस्तुगत सत्यले ज्योतिषको मात्र नभई समग्र पूर्वीय वाङ्मयकै गरिमा उच्च बनाएको छ । ग्रहण गणितको परिणाममात्र

होइन । यो आकाशीय पिण्डहरूका बिचमा हुने विशिष्ट र रोचक परिघटना पनि हो । हाम्रा पूर्वजले हासिल गरेको यो विशिष्ट ज्ञानलाई वर्तमान समयअनुसार थप समृद्ध र स्पष्ट पारी अघि बढ्नु अहिलेको आवश्यकता हो ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

पाठक, रामचन्द्रः (वि.सं.२०६३), **भूमिका**, मुहूर्तचिन्तामणिः(दो.सं.), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

झा, अच्युतानन्दः(ई.सं.१९९७) **बृहत्संहिता,** वाराणसीः चौखम्बाविद्याभवन ।

द्विवेदी, विन्देश्वरी प्रसाद(ई.सं.२०१८) **मुहूर्तचिन्तामणिः,**वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती ।

पाण्डेय, रामचन्द्र, (ई.सं. २००२) **सूर्यसिद्धान्त** (पु.मु.), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशन ।

शर्मा, हरिदत्त, (ई.सं.२००) **ज्योतिषविश्वकोष,**नई दिल्ली : सुबोध पब्लिकेसन ।

*

विद्यापीठको वार्षिक प्रतिवेदन

(प्राचार्यका लेखनीबाट)

विद्यापीठको स्थापना र विकास

वि.सं.२००४ सालमा हालको धरान १४ स्थित दुईधारे समीपमा स्थापित श्री संस्कृत पाठशाला नै हालको पिण्डेश्वर विद्यापीठको स्थापनाको पृष्ठभूमि हो । तत्कालीन समयमा ५० जना विद्यार्थी र २ जना शिक्षकसमेतलाई २००८ मंसिर २७ गते सुनसरी जिल्लाको धार्मिक, सांस्कृतिक, पौराणिक र पर्यटकीय स्थलका रूपमा सुपरिचित धरान नगरको शिरोभागमा रहेका पिण्डेश्वर मन्दिर परिसरमा पिण्डेश्वर विद्यापीठको विधिवत् स्थापना भएको थियो । प्रारम्भिक समयमा पिण्डेश्वर, चतरा र रामधुनी मठको गुठीबाट ७५ जना विद्यार्थीको भोजन वृत्तिसहित अन्य आर्थिक दायित्व वहन गरिएको थियो । यस संस्थाको स्थापनामा तत्कालीन बडा हाकिम भूपालमानसिंह कार्की र समाजसेवी पं.छविलाल पोखरेलको अतुलनीय योगदान रहेको छ । यस समयमा वहाहरूको स्मरण र सम्मान गर्नु हाम्रो कर्तव्य हो । यस संस्थालाई धरान इटहरी, विराटनगर लगायतका सम्मूर्ण शिक्षासेवी र समाजसेवीहरूको महत्वपूर्ण सहयोग र सद्भाव प्राप्त भएको थियो । सुरुमा वाराणसीको गवर्नमेन्ट संस्कृत कलेज र पछि त्रिभुवन विश्वविद्यालय संस्कृत अध्ययन संस्थान अन्तर्गत पिण्डेश्वर संस्कृत महाविद्यालयका रूपमा अघि बढेको र वि.सं.२०४३ मा तत्कालीन महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय (हाल नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय) स्थापना पछि त्यसको सबैभन्दा पुरानो आङ्गिक विद्यापीठका रूपमा रहेको कुरा यहाँहरूलाई अवगत नै छ । यस विद्यापीठको विविध गतिविधिहरूको सारसंक्षेपलाई प्रतिवेदनका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

सञ्चालित शैक्षिक कार्यक्रमहरू

पिण्डेश्वर विद्यापीठ पूर्वी नेपालमा रहेका गुरुकुल र संस्कृत मा.वि.हरूका विद्यार्थीको उच्च शिक्षाको गन्तव्य बनेको छ । देशबाहिर भारतबाट समेत उच्च शिक्षाका निम्ति विद्यार्थी आउने क्रम बढ्दै गएको हुनाले यहाँको शैक्षिक गतिविधि थप विस्तार हुँदै आएको छ । विगतमा यस संस्थाले आर्जन गरेको गौरवलाई अक्षुण्ण राख्दै परिवर्तित समयानुसार संस्कृत शिक्षाको महत्त्वलाई उजागर गर्न सक्नु हामी सबैको दायित्व हो । आजको यस विशेष परिस्थितिले संस्कृत शिक्षा आर्जन गर्न सबैलाई अवसर प्रेरणा दिन सकेकोमा विद्यापीठ गौरवान्वित भएको छ ।

विद्यापीठमा अहिले संस्कृतका शुक्लयजुर्वेद, नव्यव्याकरण, साहित्य, धर्मशास्त्र, प्राचीनन्याय र फलितज्योतिष विषयमा शास्त्री तह र नव्यव्याकरण तथा साहित्य विषयमा आचार्य तहको अध्ययन अध्यापन हुँदै आएको छ । प्राक् शास्त्री कक्षा सञ्चालन गरी शास्त्री तहमा विद्यार्थी सङ्ख्या वृद्धि गर्ने विश्वविद्यालयको नीति अनुरूप यहाँ पनि अनिवार्य विषयसहित संस्कृतका व्याकरण, वेद, ज्योतिष र न्याय विषयमा प्राक्शास्त्री कक्षा सञ्चालन हुँदै आएको छ ।

विद्यापीठको अचल तथा भौतिक सम्पत्ति

क. यस विद्यापीठका नाममा दर्ता रहेको तीन कित्तामा रहेको १८ विघा १३ कट्ठा ८ धुर जग्गा रहेको छ ।

ख. २००८ सालमा शिलान्यास भई निर्माण गरिएको २४ कोठे दुईतले पक्की तर हाल जीर्ण अवस्थाको शिक्षण भवन १,

ग. दश कोठाको अढाईतले अतिथि आवाससहितको शिक्षण भवन १

घ. ने.सं.वि.को बहुवर्षीय योजनामा निर्मित एक तले प्रशासकीय पक्की भवन १

ङ. नेपाल भारत सहयोग अन्तर्गत नेपालस्थित भारतीय राजदूतावासको सहयोगमा निर्मित दुईतले कालीदास पुस्तकालय भवन १

च. गिलेवा जोडाईवाला टिनको छाना भएको ९ कोठे जीर्ण छात्रावास भवन १

छ. २०४७ मा निर्माण गरिएको ८ कोठे पक्की छात्रावास १, जसलाई २०६४ मा टिनको छाना लगाउने गरी तला थपिएको र हाल २०७७मा छना परिवर्तन गरी मर्मत गरिएको छ ।

ज. पुरानो पाकशालाका रूपमा रहेको हाल प्रयोग गर्न नमिल्ने अवस्थामा रहेको १० कोठे जीर्ण भवन १

झ. छात्रावासमा रहेका शौचालय २

ञ. सुनसरी निर्वाचन क्षेत्र नं १ को निर्वाचन विकास कोष तथा विश्वविद्यालयको सहयोगमा निर्मित ३ कोठे सटर सहितको चमेना गृह भवन १

ट. चौकीदार आवासका रूपमा निर्मित एकतले दुईकोठे पक्की भवन १

ठ. ३ कोठे एक तले शिक्षक कर्मचारी आवास भवन १

ड. २०७७ मा निर्माण सम्पन्न ६ कोठे ३ वटा सटर भएको एकतले पक्की व्यापारिक भवन १

ढ. व्यापारिक भवन नजिकै ३ कोठे शौचालय भवन १

ण. संस्कृत छात्रपुस्तकालयको २ कोठे जीर्ण भवन १

विद्यापीठमा विद्यापीठका शैक्षिक गतिविधिका लागि आवश्यक पर्ने फर्निचर लगायतका सामग्रीहरू केही भए पनि ती पर्याप्त छैनन् । विद्यापीठमा करिब १०० जना बस्नसक्ने छात्रावास रहेको छ ।

विद्यापीठका विभिन्न समिति र विभागहरू

विद्यापीठ विकास समिति

प्रशासनिक समिति

अ. टेण्डर समिति

आ. निर्माण समिति

इ. पुस्तकालय समिति

ई. छात्रवृत्ति वितरण समिति

शिक्षण विभाग

अ. वेद, न्याय तथा ज्योतिष विभाग आ) व्याकरण तथा धर्मशास्त्र विभाग

इ. साहित्य तथा अनिवार्य संस्कृत विभाग

ई. नेपाली विभाग

उ. राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र तथा अंग्रेजी विभाग

कार्यरत प्रध्यापकहरूको विषयगत विवरण

क्र.सं.	विषय	प्राध्यापक	सहप्राध्यापक	उपप्राध्यापक	करार	आंशिक	जम्मा
१	शुक्लयजुर्वेद	-	-	२	-	-	२
२	नव्यव्याकरण	-	१	७	-	-	८
३	साहित्य	२	४	५	-	-	११
४	फलितज्योतिष	-	-	१	२	-	३
५	प्राचीनन्याय	१	-	२	-	-	३
६	धर्मशास्त्र	-	१	-	-	-	१
७	नेपाली	-	१	२	-	-	३
८	अंग्रेजी	-	-	४	-	२	६
९	अर्थशास्त्र	-	-	१	-	-	१
१०	राजनीतिशास्त्र	-	-	-	-	-	-
	जम्मा	३	७	२४	२	२	३८

विषयगत रूपमा केही राजनीतिशास्त्र अर्थशास्त्र वेद फलितज्योतिष विषयहरूमा प्राध्यापकहरूको सङ्ख्या न्यून रहेको हुनाले कक्षा सञ्चालनमा समस्या उत्पन्न भएकाले विषयगत प्राध्यापकहरूको पदपूर्ति गर्न अन्त्यन्त आवश्यक रहेको छ ।

पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरानमा कार्यरत प्राध्यापकहरूको नामावली

१.उपप्रा. काशीनाथ पौडेल (प्राचार्य)	शुक्लयजुवेदाचार्य
२.प्रा.डा भरतप्रसाद भट्टराई	साहित्याचार्य, विद्यावारिधि
३. प्रा.डा.चन्द्रमणि नेपाल	न्यायचार्य, विद्यावारिधि
४.प्रा.डा.भीमप्रसाद खतिवडा (हाल शिक्षाध्यक्ष)	साहित्याचार्य, विद्यावारिधि
५.सहप्रा.डा.खेमराज खनाल	नव्यव्याकरणाचार्य, विद्यावारिधि
६.सहप्रा.डा.रमेश घिमिरे	साहित्याचार्य, विद्यावारिधि
७.सहप्रा.सागरमणि सुवेदी	साहित्याचार्य,
८.सहप्रा. दामोदर गौतम	धर्मशास्त्राचार्य
९.सहप्रा.डा.गुरूप्रसाद कोइराला	साहित्याचार्य, विद्यावारिधि
१०.सहप्रा.कृष्णप्रसाद कोइराला	एम.ए.नेपाली
११.सहप्रा.टेकनाथ घिमिरे	साहित्याचार्य,
१२.सहप्रा.डेगराज पौडेल	एम.ए.नेपाली
१३.सहप्रा. कृष्णप्रसाद शर्मा	व्याकरणाचार्य
१४.सहप्रा.डा.नेत्रविनोद भट्टराई	व्याकरणाचार्य, विद्यावारिधि
१५.सहप्रा.डा.भवानीशंकर भट्टराई	व्याकरणाचार्य, विद्यावारिधि
१६.उपप्रा. प्रेमसागर खतिवडा	साहित्याचार्य
१७.उपप्रा.डा.कृष्णप्रसाद भण्डारी	एम.ए. अंग्रेजी, विद्यावारिधि
१८.उपप्रा. टीकाराम दहाल	व्याकरणाचार्य
१९. उपप्रा.जंगबहादुर भट्टराई	एम.ए. अंग्रेजी,
२०. उपप्रा.हरिनारायण बास्कोटा	फलितज्योतिषाचार्य
२१. उपप्रा.डा.महानन्द तिमिल्सिना	साहित्याचार्य, विद्यावारिधि
२२. उपप्रा. सुमन खतिवडा	व्याकरणाचार्य
२३. उपप्रा. दीपक पराजुली	व्याकरणाचार्य
२४. उपप्रा.गिरिराज खतिवडा	साहित्याचार्य
२५. उपप्रा.सोमनाथ रेग्मी	साहित्याचार्य
२६. उपप्रा. कृष्णगोपाल अधिकारी	एम.ए. अर्थशास्त्र
२७. उपप्रा.डा.रमेशकुमार लिम्बू	एम.ए. अंग्रेजी, विद्यावारिधि
२८. उपप्रा.डा. दिवाकर रेग्मी	एम.ए. अंग्रेजी, विद्यावारिधि
२९. उपप्रा.सोमनाथ खतिवडा	व्याकरणाचार्य

३०. उपप्रा.डा. नित्यानन्द खतिवडा	एम.ए. नेपाली, विद्यावारिधि
३१. उपप्रा.गङ्गाराम नेपाल	शुक्लयजुर्वेदाचार्य
३२. उपप्रा.भवानीप्रसाद मिश्र	न्यायाचार्य
३३. उपप्रा.डा.पुष्पलाल न्यौपाने	साहित्याचार्य, विद्यावारिधि
३४.उपप्रा.तुलसी पौडेल	न्यायाचार्य
३५.सहायक प्रा.चिदानन्द नेपाल (करार)	फलितज्योतिषाचार्य
३६. सहायक प्रा.अम्बरराज ढकाल (करार)	फलितज्योतिषाचार्य
३७. आंशिक प्रा.मनकुमार राई	एम.ए. अंग्रेजी
३८. आंशिक प्रा.हरिप्रसाद भट्टराई	एम.ए. अंग्रेजी

पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरानमा कार्यरत कर्मचारीहरूको नामावली

१. सूरजकूमार लामा	उपप्रशासक (एम.ए.)
२. पदमबहादुर वली	का.मु. लेखा अधिकृत (आइ.ए.)
३ भेषबहादुर निरौला	हेड असिष्टेन्ट (वि.कम.)
४ राजकुमार खवास	पियन (एस.एल.सि.)
५. डम्बरबहादुर तामाङ	चौकीदार (साक्षर)
६. भुवनसिंह विष्ट	चौकीदार (साक्षर)
७. रामकुमार तामाङ	चौकीदार (आठ कक्षा पास)
८. मञ्जु अधिकारी	पियन (आठ कक्षा पास)
९. देवका घिमिरे	बगैंचे (आठ कक्षा पास)
१०.दीपक सुपरडुम	कुचिकार (साक्षर)

पिण्डेश्वर विद्यापीठका शिक्षण विभागका विभागीय प्रमुखहरू

१.प्रा.डा. भरतप्रसाद भट्टराई — विभागीय प्रमुख
साहित्य तथा अनिवार्य संस्कृत शिक्षण विभाग

२.प्रा.डा. चन्द्रमणि नेपाल — विभागीय प्रमुख
वेद, न्याय तथा ज्योतिष शिक्षण विभाग

३.सहप्रा.डा. खेमराज खनाल — विभागीय प्रमुख
व्याकरण तथा धर्मशास्त्र शिक्षण विभाग

४.सहप्रा. कृष्णप्रसाद कोइराला — विभागीय प्रमुख
नेपाली शिक्षण विभाग

५.उपप्रा.कृष्णप्रसाद भण्डारी — विभागीय प्रमुख
अंग्रेजी अर्थशास्त्र तथा राजशास्त्र शिक्षण विभाग

प्राध्यापक संघ पिण्डेश्वर विद्यापीठ एकाइ समितिका पदाधिकारीहरू

सभापति	सहप्रा.डा. खेमराज खनाल
उपसभापति	उपप्रा. टीकाराम दहाल
सचिव	सहप्रा.सागरमणि सुवेदी
सहसचिव	उपप्रा.डा.नित्यानन्द खतिवडा
कोषाध्यक्ष	सहायक प्रा.चिदानन्द नेपाल
सदस्य	प्रा.डा.भरतप्रसाद भट्टराई
सदस्य	सहप्रा. दामोदर गौतम
सदस्य	सहप्रा. कृष्णप्रसाद कोइराला
सदस्य	उपप्रा.सोमनाथ रेग्मी
सदस्य	उपप्रा. तुलसी पौडेल

कमचारी संघ पिण्डेश्वर विद्यापीठ एकाइ समितिका पदाधिकारीहरू

अध्यक्ष	राजकुमार खवास
उपाध्यक्ष	डम्बरबहादुर तामाङ
सचिव	कमला पोखरेल (हाल सेवानिवृत्त)
कोषाध्यक्ष	मञ्जु अधिकारी
सदस्य	रामचन्द्र चण्डारी (हाल सेवानिवृत्त)
सदस्य	रामकुमार तामाङ
सदस्य	देवका घिमिरे

कार्यरत कर्मचारीहरूको विवरण

क्र.सं.	पद	स्थायी	अस्थायी	ज्यालादारी	जम्मा
१.	उपप्रशासक	१	-	-	१
२.	का.मु.लेखा अधिकृत	१	-	-	१
३.	हेडअसिस्टेन्ट	१	-	-	१
४.	चौकीदार	३	-	-	३
५.	पियन	२	-	-	२
६.	बगैंचे	१	-	-	१
७.	कुचीकार	-	-	१	१
	जम्मा	९	-	१	१०

विद्यापीठमा केही समय अघि २२ जना कर्मचारीहरू कार्यरत रहेको अवस्थामा अहिले स्वैच्छिक अवकाश र निधन भई कर्मचारी सङ्ख्या कम भएकाले विद्यापीठका प्रशासनिक काम कारवाही सञ्चालन गर्न समस्या उत्पन्न हुने गरेको छ । यहाँ रहेका दरबन्दी अनुसारका कर्मचारीहरूको पदपूर्ति गर्ने व्यवस्था तत्काल मिलाउन आवश्यक रहेको छ ।

अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको विवरण

क्र.सं.	तह	खण्ड	विद्यार्थी सङ्ख्या
१	प्राक्शास्त्री	-	३१
२	शास्त्री	प्रथम	५९
३	शास्त्री	द्वितीय	४९
४	शास्त्री	तृतीय	४०
५	आचार्य	प्रथम	७
६	आचार्य	द्वितीय	८
		जम्मा	१९४

पुस्तकालयमा रहेका पुस्तकहरूको विवरण

विद्यापीठमा १५००० भन्दा बढी महत्वपूर्ण पुस्तकहरू सहितको कालिदास पुस्तकालय भवन रहेको छ । पुस्तकालयमा रहेका भाषागत पुस्तकहरूको विवरण यसप्रकार रहेको छ :

क्र.सं.	भाषा	सङ्ख्या
१	संस्कृत	५०६३
२	अंग्रेजी	१४२१
३	नेपाली	६८७०
४	हिन्दी	१४६८
५	विविध	३११
६	पत्रपत्रिकाहरू	-
	जम्मा पुस्तक सङ्ख्या	१५१३३

विद्यापीठमा भए गरेका कार्यहरूको प्रगति विवरण

पिण्डेश्वर विद्यापीठमा गतवर्षदेखि भए गरेका कार्यहरूको प्रगति विवरण यसप्रकार रहेको छ :

क. गतवर्षदेखि देखापरेको विश्वव्यापी कोभिड-१९ महामारीको कारणले भौतिक कक्षा सञ्चालन हुन नसकेपछि विद्युतीय माध्यमबाट अनलाइन कक्षा सञ्चालन गरिएका थिए । ती कक्षालाई व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन विद्यापीठमा इन्टरनेट सेवा विस्तार गर्दै आवश्यक फर्निचर सुविधा सहितको स्मार्ट बोर्डसहितको डिजिटल कक्षा निर्माण गरी सञ्चालनमा ल्याइएको छ ।

ख. पुस्तकालयलाई व्यवस्थित गर्न काउन्टरको निर्माण गरी प्राध्यापक र विद्यार्थीका निम्ति वाचनालय र अध्ययन कक्षको व्यवस्था गरिएको छ ।

ग. धरान उपमहानगरपालिकाको सहयोगमा एक नयाँ पक्की पानी टंकी निर्माणसहित विद्यापीठ, छात्रावास र प्राध्यापक कर्मचारी आवासमा पिउने पानीको समुचित व्यवस्था गरिएको छ ।

घ. विद्यापीठमा स्वच्छ पिउने पानीको व्यवस्थाका लागि फिल्टर (यूरोगार्ड) को व्यवस्था छ ।

ङ. विद्यापीठमा रहेका ५ वटा शिक्षण विभागका लागि आवश्यक फर्निचर सहितको अलग अलग विभागीय कक्षको स्थापना गरिएको छ ।

च. मोटरसाइकल पार्किङस्थलको भुईं ढलान गरी आवश्यक सबलीकरण गरिएको छ ।

छ. कालिदास पुस्तकालय भवनका दुवै तलाका भेन्टिलेसनमा जाली राखी झ्याल र शौचालय मर्मत गरी थप व्यवस्थित गरिएको छ ।

ज. माउण्टेन एयरको सौजन्यमा ५९ थान कुर्सी सभाकक्षको व्यवस्थापनका लागि सहयोग स्वरूप प्राप्त भएको छ ।

झ. छात्रावासको आठकोठे पक्की भवनको माथिल्लो तलाको एक पाखे जीर्ण छानोलाई सुधार गरी धुरी निर्माण गरी छानो पुनर्निमाण गरिएको छ ।

ञ. व्यापारिक भवनमा दुईकोठे शौचालय र स्नानघर बनाइएको छ ।

ट. अतिथि आवास गृह र प्रशासकीय भवनको भित्रसमेत गरी दुईवटा शौचालय निर्माण गरिएको छ ।

ठ. विद्यापीठको प्राङ्गणलाई सम्याई व्यवस्थित र सुन्दर बनाउन थालिएको छ ।

ण. विद्यार्थीहरूको शैक्षिक अवलोकन भ्रमणलाई यस वर्ष निरन्तरता प्रदान गरिएको छ ।

त. विद्यापीठको ७०औं वार्षिकोत्सव भव्यताका साथ सम्पन्न गरिएको छ ।

विद्यापीठका आगामी कार्ययोजनाहरू

क. वार्षिक मुखपत्र प्रभाको प्रकाशनलाई निरन्तरता दिने ।

ख. आचार्य तहमा फलितज्योतिष र शास्त्री तहमा बौद्धदर्शन विषय सञ्चालनका लागि विश्वविद्यालय समक्ष पहल गर्ने

ग. शास्त्री तहको पाठ्यक्रम परिवर्तन भएकाले विषयगत अभिमुखीकरणका लागि विषयगत गोष्ठीहरूको आयोजना गर्ने,

घ. गतवर्ष नै कोभिड-१९का कारणले स्थगित भएको प्रदेश १ स्तरीय संस्कृत गुरुकुल सम्मेलन आयोजना गर्ने,

ङ. पुस्तकालयलाई आधुनिकीकरण गर्दै नयाँ पुस्तकहरू थप गर्दै लैजाने,

च. नयाँ शिक्षण भवनको निर्माणका लागि आवश्यक पहल गर्ने,

छ. छात्रावास जीर्ण भएकाले थप विद्यार्थीहरूको लागि नयाँ छात्रावास निर्माण गर्न अग्रसर हुने ।

ज. चमेनागृहका छेउमा छात्रावास प्रवेश गर्ने कार्यलाई व्यवस्थित गर्न द्वार (गेट) निर्माण गर्ने ।

झ. धरान उपमहानगरपालिकाको समन्वयमा छात्रावास पछाडि नयाँ बाटो निर्माण गरी तारजालीको घेराबारा लगाइने ।

ञ. विद्यापीठका सम्पूर्ण भवनहरूको आवश्यक मर्मत र रङरोगन क्रमशः गर्दै लैजाने ।

ट. विद्यापीठ परिसरमा फूलबारीको निर्माण गर्ने

ठ. विद्यापीठ परिसरमा शिलान्यास गरिएको सरस्वती मन्दिर निर्माण गर्न पहल गर्ने,

ड. विशिष्टाद्वैतदर्शन (रामानुजदर्शन) को पठनपाठनको व्यवस्थाका लागि आवश्यक छलफल चलाउने ।

ढ. विद्यापीठलाई प्राप्त भएका स्रोत र साधनको विद्यापीठको चौतर्फी विकासका निम्ति अधिकतम सदुपयोग गर्ने ।

ण. विद्यार्थीहरूको मागलाई ध्यानमा राख्तै यथासम्भव डिजिटल परिचयपत्रको व्यवस्था मिलाउने,

त. विद्यार्थीहरूको पठनपाठनलाई थप प्रभावकारी बनाउन समय समयमा आन्तरिक परीक्षा लिने व्यवस्था मिलाउने,

थ. विद्यार्थीहरूको शैक्षिक र शारीरिक विकासका लागि समय समयमा साहित्यिक र खेलकूदका प्रतियोगितात्मक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।

द. विद्यापीठलाई स्थानीय समाजसँग जोड्न स्थानीय संस्कृतिलाई समेटेर विद्यापीठका गतिविधिहरू उल्लेख गरिएको सभित्तेपात्रो प्रकाशन गरिएको छ ।

ध. ६ महिने माध्यमिक स्तरको कर्मकाण्ड प्रशिक्षण सञ्चालन गर्न पहल गर्ने ।

यसरी विद्यापीठका समग्र कार्यक्रमहरू अगाडि बढाउने कार्ययोजना रहेको छ । अन्त्यमा विद्यापीठलाई विश्वविद्यालयका ऐननियमले निर्देशन गरेका लक्ष्यहरू पूरा गर्दै नेपाली समाजको आवश्यकता र आकाङ्क्षालाई पूरा गर्नसक्ने दक्ष जनशक्ति उत्पादनको केन्द्रका रूपमा विकास गरिनेछ । यसलाई विकास र विस्तार गर्ने प्रयत्नमा यहाँहरू सबैको साथ र सहयोग रहनेछ भन्ने विश्वास लिएको छु ।

*